

S.Nyýazow

Türkmen dili

Aşgabat – 2009 ý.

S.Nyýazow

Türkmen dili

I bölüm

(Leksika we frazeologiýa.

Stilistika we sözleýiş medeniýeti.

Fonetika, grafika, orfoepiýa, orfografiýa.

Morfologiýa we söz ýasalys.)

Aşgabat – 2009

G.M.Berdimuhamedowyň bilim ulgamynda alyp barýan täze syýasaty ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlarynyň hem professorlarynyň öňünde wajyp meseleleri goýdy. Şol meseleleriň biri-de türkmen diliniň öwredilişini täze talaplara laýyk guramak meselesidir.

Türkmenistan Garaşsyz döwlet hökmünde öz konstitusiyasy arkaly türkmen dilini döwlet dili diýip kanuny taýdan ykrar etdi. Garaşsyz Türkmenistanyň ilatynyň täze elipbiýden peýdalanyň başlanyna 10 ýyldan hem köp wagt geçdi. Şeýle-de bolsa, häzirki güne çenli ýörite orta we ýokary okuw mekdepleri türkmen dili boýunça täze ruhda ýazylan, diliň dürli stilistik we medeniýetli sözleşiş mümkinçiliklerini açyp görkezýän, orfografiýa hem puktuasiýa düzgünlerini özünde jemleýän okuw kitaby bilen üpjün edilenok. Emma ýörite orta we ýokary mekdepleriň ählisi üçin, aýratyn-da, daşary ýurt dili mugallymy ýa-da terjimeçi taýýarlaýan okuw mekdepleri üçin şeýle kitabyň neşir edilmegi döwrüň wajyp meseleleriniň biridir. Sebäbi mugallym ýa-da terjimeçi türkmen dilinden hem peýdalanmaly bolýar.

Kitap türkmen dilini öwrenýän ýörite orta hem ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin niýetlenilýär.

Kitap türkmen dili boýunça umumy (tipli) maksatnama esasynda ýazyldy.

Şertli gysgaltmalar:

“A” g. – “Aşgabat” gazetesi
A.G., “K.e.” – A.Gowşudow, “Köpetdagyn eteginde”
A.Allan. – A.Allanazarow
A.Ç. – A.Çuriýew
A.D. “S.e.” – A.Durdyýew, “Saýlanan eserler”
A.Gowş., A.G. “P” – A.Gowşudow, “Perman”
A.K., “S.b.” – A.Kekilow, “Syrylan bulut”
B.S., “T.s.a.s.” – B.Saryýew, “Türkmen sözleşşiniň altyn sözlügi”
B.S., “B” – B.Seýtäkow, “BedirKent”
Ç.A. – Ç.Aşyr
D.A. “W.a.” – Döwletmämmet Azady, “Wagzy-azat”
“E. we s.” – “Edebiýat we sungat”
“G.” – Görögly
G.A. “G.k., h., ý., d., ş.s” – “Gülküli kyssalar, henekler, ýomaklar, degişmeler, şorta sözler”
G.G., “T.n. we a.s.” – “Türkmen nakyllary we atalar sözi”
G.S. – G.Seýitli
G.Ş., “A.” – G.Şamyýew, “Araçäkde”
“J” – “Japbaklar”
“J.b.” – “Jonnuk batyr”
“K.ý.” – “Kyrk ýalan”
H.D., “Y” – H.Derýaýew, “Ykbal”
H.Y., “P” – H.Ysmaýylow, “Powestler”
“M. We S.” – “Myraly we Soltansöýün”
N.B., “H” – N.Baýramsähadow, “Horezmi”
N.H. – N.Hojageldiýew
N.S., “S.e.” – N.Saryhanow, “Saýlanan eserler”
N.S., “M.g.” – N.Saryhanow, “Mugallymyň gyzy”
R.D., “B.g.” – R.Durdyýew, “Bagtyýarlyk gülleri”
“T.d.” g. – “Türkmen dili” gazetesi
“T.h.e.” – “Türkmen halk ertekileri”

GIRIŞ

Dil adamlaryň arasyndaky gatnaşygyň (pikir alyşmagyň) serişdesi bolup, çylşyrymly ulgam hökmünde dürli hyzmaty ýerine ýetirýän birliklerden ybaratdyr. Adamlar dil arkaly öz pikirlerini, duýgularyny beýan edýärler.

§ 1. Türkmen dili. Edebi dil we şiweler

Türkmen dili ençeme münýýlyk taryhy bolan türkmen halkynyň milli dilidir.

Türkmenistanda we ondan daşarda ýaşayan türkmen halkynyň wekilleri otuzdan hem gowrak şiwedir gepleşikde gürleýärler. Türkmen şiweleri hem-de gepleşikleri, esasan, iki topara: a) işligiň umumy häzirki zaman şekili „ýöremek” işliginden ýasalan şiweler; we b) işligiň umumy häzirki zaman şekili „durmak” işliginden ýasalan şiweler diýen görnüşlere bölünýärler (Şiweleriň **s, z** sesleri apikal hem dorsal aýdylyşy boýunça-da bölünişi bar. Apikal şiwelere teke, ýomut, ärsary ýaly şiweler, dorsal şiwelere änew, hasar, arabaçy, nohur, çeges, çowdur ýaly şiweler degişlidir). Birinji topara girýän şiwelerde (teke, ýomut, göklen, salyr, ärsary, alili, garadaşly, ...) işligiň agzalan şekili „alýa:, gelyä:, alýa:r, gelyä:r, alýo:r, gelyo:r, alýe, gelye” ýaly aňladylyan bolsa, ikinji topar şiwelerde (änew, hasar, nohur, çowdur, çandr, çeges, olam, kyraç...) „alade, gäläde, alady, gälädi, aladyr, gälädir” kimin aňladylyar. Şiweleriň birinji toparynda çekimlileriň uzyn aýdylyşy, inçelik-ýogynlyk sazlaşygy köplenç saklanýan bolsa, ikinji topar şiwelerde çekimlileriň uzyn aýdylyşy, sazlaşygy doly saklanmaýar. Şiwelerde sözleriň ulanylyşynda-da özboluşlyk köp. Mysal üçin, ýomut şiwesinde „tüwe” sözüne derek „gaçar” diýilýär, nohur şiwesinde „sallançak” sözüne derek „baýnyc” sözi ulanylýar.

Mekdebiň, habar beriş serişdeleriniň tasiri netijesinde ýerli şiwedir gepleşikleriň özboluşlyklary ýuwaş-ýuwaşdan aradan aýrylyp, edebi dil durmuşyň ähli ugurlaryna ornaşyp başlady. Edebi dil teke şiwesiniň aşgabat gepleşigi esasynda kemala geldi. Sebäbi Aşgabat şäherinde ýörite hem ýokary okuw mekdepleri, ylmy-barlag institutlary, teatrlar, merkezi guramalar, ministrlkler we ş.m. ýerleşýär. Olarda dürli şiwäniň wekilleri okaýar, zähmet çekýär.

Häzirki zaman türkmen edebi diliniň kemala gelip başlan eýýamy Magtymguly Pyragydan başlanýan bolsa, ösýän we kämilleşýän döwri täze galkynyş eýýamydyr. Edebi dil milli diliň esasy bölegidir.

“**Edebi dil**” düşüňjesi diňe bir ýazuw dilini – kitaby dili öz içine alman, eysem agzeki (dilden) aýdylyan gepleşigi hem öz içine alýar.

Edebi dil türkmen milletiniň köptaraply durmuşyna hyzmat edip geldi we hyzmat etmegini-de dowam etdirýär. Şonuň üçin hem edebi diliň söz baýlygy islendik şiwedir gepleşigiň sözlüğinden baýdyr, onuň grammatikasy bolsa özüniň baý hem çäýe şekilleri bilen tapawutlydyr.

Edebi diliň wajyp alamatlarynyň biri-de onuň **normalaşanlygydyr**. Sesleriň aydylyşy, sözüň saýlanylyp alnyşy, grammatik şekilleriň ulanylyşy – bularyň ählisi edebi dilde normalara, kada-kanunlara tabyn edilýär. Mysal üçin, [möý], [çi:sňemek], [muga:lly:m] görnüşde aýtmak bolanok. Olary [mō:y], [čisňemek], [mugollum] görnüşde aytmany. [gaçar], [tana] diymek bolanok, [tüwe], [göle] diymeli. [Men onu görenimýök] diýmek bolanok, [Men ony göreemook] diýmeli.

Taryhy taýdan taplanan, köpçülik tarapyndan ykrar edilen aydylyşa, sözleriň hem grammatik şekilleriň ulanylyş nusgalygyna **norma** diýilýär. Ýerli şiweleriň täsiri netijesinde, şeýle-de edebi diliň özüniň ösýändigini bilen, edebi dilde üýtgeşmeler bolup durýar, şol sebäpli-de edebi diliň bolmagy üçin belli bir normanyň zerurlygy esasy şertdir. Şonsuz edebi dil bolup bilmez. Şu ýerden hem edebi sözleşiň normalarynyň berjaý edilmeginiň zerurlygy ýüze çykýar. Edebi diliň normalarynyň berjaý edilmegi diliň bitewiligini, pikiriň has takyk beýan edilmegini, aňsat düşünişmegi üpjün edýär, başgaça aydylanda, türkmençe pikir alyşmagy ýeňilleşdirýär.

§ 2. Agzeki sözleşiş we ýazuw sözleşiş

Edebi diliň agzeki we ýazuw görnüşleri bar. Agzeki sözleşiş – bu ilkinji nobatda gepleşikdir. Gepleşik adatyça gysga ýa-da ulurak sözlemlerden ybarat bolyp, gürründeşlikde amala aşýar. Ol özüniň dürli heňde aydylyandygy we duýgy öwürşinlerine baýdygy bilen tapawutlanýar. Adamlaryň pikir alyşýan döwri köp zat aydylyman galdyrylyp bilner, sebäbi pikir alyşmak ýagdaý bilen-de, intonasiýa, yşarat bilen-de aňsatlaşdyrylýar. Şol sebäpli-de agzeki sözleşişde doly däl sözlem köpdür.

Agzeki sözleşiş janlylygy, labyzlylygy hemişe ýazyjylaryň ünsüni özüne çekip gelipdir. Gepleşik edebi eserlerde, esasan hem, drama eserlerinde giňden ulanylýar. Agzeki sözleşiş monologik görnüşde hem bolup biler (monolog – bir adam tarapyndan aydylyan sözleşiş). Muňa söz ussatlarynyň, alymlaryň çykyşlary, mekdep mugallymlarynyň sapak düşündirişi mysal bolup biler. Monologik sözleşiş hyzmaty uludyr. Agzeki sözleşiş diňleýjide çuňňur täsir galdyrýar. Ol gepleşigiň janlylygyny, labyzlylygyny we intonasiýasyny özünde saklamak bilen bir wagtda, onuň sözleşişiniň taraşlananlygy ony ýazuw sözleşişine-de ýakynlaşdyrýar.

Janly sözleşiş özeleşdirmek geljekki mugallymyň ýa-da terjimeçiniň hünär taýýarlygynyň esasy şertleriniň biridir. Durmuşy gatnaşykda-da, sapakdaky çykyşynda-da mugallymyň sözleşiş türkmen edebi diliniň normalaryna laýyk bolmaly, terjimeçiniň sözleşiş düşnükli, labyzly bolmaly.

Ýazuw haýsydyr bir “görüş dilini” döredip bilenok, ol diňe doly ýa-da doly däl görnüşe geçirilen sesli sözleşiş gaýtalamaga (okamaga) ýardam edýär. Türkmen diliniň elipbiýi edebi diliň ähli sesini ýazuwa geçirmekde ejizlik edýär. Mysal üçin, çekimlileriň ählisinde diýen ýaly (e sesinden

başgasynda) uzynlyk bardygyna garamazdan, uzyn hem gysga çekimliler üçin şol bir harplar peýdalanylýar. Mysal üçin, *[meniň adym]*, *[Göroglynyň Gyraty]* diýen söz düzümlerindäki *[at]* sözünüň birinjisi *[a:t]* ikinjisi *[at]* görnüşlerde aýdylýar. Bulary diňe beýleki sözleriň gurşawunda tapawutlandyryp bolýar. Ýazuwda ulanylýan dyngy belgiler hem janly sözleýşiň intonasiýasyny, dürli öwüşginli many-mazmunyny doly berip bilenok. Ýazuw arkaly beýan edilen sözleýiş ýazýan adamyň ýok ýagdaýynda oňa düşünilmegi üçin niýetlenilýär. Ol agzeki sözleýişden tapawutlylykda diňe bir döwürdeşler üçin niýetlenilmän, eýsem geljekki nesil üçin hem niýetlenilendir. Ýazuw sözleýşi sözleriň örän taraslanlyp saýlanylyp alandygy, söz düzümleriniň hem sözlemleriniň has dolulygy bilen agzeki sözleýişden tapawutlanýar.

§ 3. Türkmen diliniň ýerine ýetirýän hyzmatlary

Öz kökünü Oguz han türkmeniden alyp gaýdýan türkmen dili ýetmişden gowrak döwlet guran türkmenleriň durmuşynda aýgytly hyzmaty ýerine ýetiripdir we häzir hem Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda döwlet dili hyzmatyny ýerine ýetirýär. Türkmen dili daşary ýurtda ýaşayan türkmenleriň hem milli dilidir.

„Gorkut Ata” eposy, Ýusup Balasagunlynyň, Hoja Ahmet Ýasawynyň, Ýunus Emrâniň, Nowaýynyň, Nesiminiň, Fizulyňyň, Azadynyň, Magtymgulynyň, Andalybyň ... eserleri türkmen dilinde ýazylypdyr we asyrlaryň dowamynda türkmen halkyna gulluk edip gelipdir.

Häzirki döwürde türkmen dili halkara resmi duşuşyklaryň, simpoziumlaryň, ylmy maslahatlaryň diline öwrüldi. Daşary ýurtlarda hem türkmen dili öwrenilip başlanyldy.

§ 4. Türkmen diliniň bölümleri

Dil biliminiň bölümleri bizi türkmen diliniň dürli taraplary bilen tanyşdyrýar.

Fonetika - (grekçe: *[phonetike]* *[phone – ses]*) – diliň ses gurluşy baradaky ylymdyr. Fonetikanyň amaly bölüminiň biri-de **orfoepiýadyr** (*[orthos]* – dogry we *[epos]* – „söz” diýmekdir). Ol „dogry aýdylyş baradaky ylym” diýmekdir.

Fonetika bilen **[grafika]** hem (grekçe: *[grapho]* – „ýazýaryn” diýmek) yakyn baglanyşyklydyr. Ol sözleýşiň seslerini harp arkaly şekillendirmek bilen meşgullanýar.

Söz ýasalşy – täze sözleriň döreýiş serişdeleri we usullary hem-de bar bolan sözleriň düzümi (gurluşy) baradaky ylym.

Grammatika (grekçe: *[grammatike]*) – diliň gurluşy baradaky ylym. Ol iki bölümden: morfologiýadan hem-de sintaksisden ybarat.

Morfologiya (grekçe: *[morphe]* – şekil, *[logos]* – ylym) – grammatikanyň bir bölümi bolup, sözüň üýtgeýşini we dilde bar bolan söz toparlaryny öwrenýär.

Sintaksis (grekçe: *[syntax]*) – „düzmek” diýmekdir. Ol söz düzüminiň we sözlemleriň görnüşlerini, gurluşyny öwrenýär.

Fonetikanyň we grammatikanyň esasynda türkmen diliniň orfografiýasy (dürs ýazuwy) we punktuassiýasy işlenilip düzülipdir.

Orfografiýa dogry ýazmagyň düzgünleridir.

Puntuassiýa bolsa dyngy belgilerden peýdalanmagyň düzgünleridir.

Leksikologiýa (grekçe: *[lexis]* – „söz” we *[logos]* – „ylym”) – diliň sözlük düzümi baradaky ylym.

Frazeologiýa (grekçe: *[phrasis]* – „beýan ediliş”) – dilde ulanylýan durnukly söz düzümleri baradaky ylym.

Stilistika diliň labyzlylyk serişdeleri we olaryň sözleýişde ulanylyş şertleri baradaky ylym.

Sözleýiş medenýeti dil biliminiň edebi diliň normalarynyň sözleýişde amaly ulanylyşyny öwrenýän bölümi.

LEKSIKOLOGIÝA WE FRAZEOLOGIÝA

§ 5. Leksikologiýanyň öwrenýän dersi

Leksika – haýsy-da bolsa bir diliň sözleriniň jemi. Diliň sözlük düzümini öwrenýän, sözleriň manylaryny we ulanylyşyny anyklaýan ylma leksikologoýa diýilýär.

Türkmen diliniň sözlük düzümi ençeme mülükden ybaratdyr. Elbetde, türkmen dilinde gürleýän adamlaryň her biri diliň şol ummasyz söz baýlygyny öz sözleýişinde dolulygyna ulananok, onuň diňe bir bölegini ulanýar. Diliň sözlük düzüminiň galan böleginiň manysyny, ulanylyşyny çak bilen bilýär, sözlemlerde düşünýär.

Adamyň sözleýişinde (agzeki we ýazuw sözleýişinde) ulanýan sözleri işjeň (aktiw) sözlük hasaplanylýar. Şol bir dilde gürleýän adam diliň sözleriniň belli bir bölegini öz sözleýişinde ulanmasa, olara kitaplaryň, gündelik habar beriş serişdeleriniň we ş.m. kömegi arkaly belli bir derejede düşünse, bu hili sözlere işjeň däl (passiw) sözlük diýilýär. Adam şeýle sözleri näçe köp bilse, olara düşünse, şonça-da onuň sözlük gory baý bolýar.

Adamyň hususy sözleýişiniň baýlaşmagy kitaplaryň, habar beriş serişdeleriniň kömegi bilen, adamzadyň gazanan medeni gymmatlyklaryny özleşdirmek arkaly amala aşýar. Türkmen dili sapaklarynda okuwçylaryň söz baýlygyny artdyrmak meselesi wajyp hyzmaty ýerine ýetirýär. Okuwçylar her bir sapakda täze sözleriň manylaryny we ulanylyşlaryny özleşdirýärler.

§ 6. Söz – diliň merkezi birligi

Dil adamlar arasyndaky gatnaşygyň (pikir alyşmagyň) çylşyrymly desgasy hökmünde wajyp hyzmaty ýerine ýetirýän dil birliklerinden ybaratdyr. Ses, söz we sözlem diliň esasy birlikleri hasaplanylýar. Bularyň

arasynda söz merkezi birlik bolup, ol diliň ses, many we grammatik taraplaryny özünde jemleýär. A.Annanurowyň bellemegine görä, “... söz ses bilen manynyň birikmegi bolup durýar”¹.

Sözüň esasy hyzmaty daş-töweregi gurşap alan dünýäniň zatlaryny, alamatlaryny, onda bolup geçýän hereketleri, sanlary atlandyrmagyň hem-de olara degişli düşüňjeleri kemala getirmegiň serişdesi bolmakdan ybaratdyr.

Türkmen diliniň sözlük düzümini öwrenýän ylymda (leksikologiýasynda) sözler ýerine ýetirýän hyzmatlary we grammatik özboluşlyklary boýunça üç topara bölünýär: atlandyryjy sözler, grammatik sözler we ümlük sözleri hem ses we şekil aňladýan sözler.

Atlandyryjy (nominatiw) sözler at bermek hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Olar arkaly dilde zatlar, hususy atlar, sanlar, hereketler we alamatlar aňladylýar. Atlandyryjy sözler hakykat bilen aýrylmaz baglanysyklydyr.

Atlandyryjy sözleriň aňladýan zatlary we hadysalary bilen şertli baglanysyandygy sebäpli, olaryň leksik manysy bar, ýagny olar anyk bar bolan zady (**pyçak, kelem, traktor**), bolup durýan hadysalary (**ýel, ýagş, yssy**), hereketi (**aldy, gitdi**) aňladýarlar.

Hakykat bilen göni gatnaşygynyň ýoklugy sebäpli, grammatik sözleriň anyk leksik manysy bolmaýar. Şol sebäpli-de olar leksikologiýada däl-de grammatikada öwrenilýär. Bulara sözsoňular, baglaýjylar, modal sözler we ownuk bölekler degişlidir. Olar atlandyryjy sözleriň, şeýle-de sözlemleriň arasyndaky gatnaşygy (baglanysygy) amala aşyryp, dürli grammatik manylary aňlatmaga hyzmat edýärler. Mysal üçin, wagt aňlatmakda “**öň**” (Ulag gelmezden **öň**), bilelikdeligi we ugry bildirmekde “**bilen**”, “**tarap**” (Myrat **bilen** Aman daga **tarap** ugradylar) sözleriniň hyzmaty uludyr.

Ümlükler adamyň içki duýgusyny aňladýan bolsa, **ses we şekil aňladýan sözler** haýwanlaryň, guşlaryň hem-de jansyz zatlaryň seslenmesiniň, adamlaryň hereketinden döreýän sesleriň aňlatmasydyr. Kömekçiler we ownuk bölekler ýaly anyk manysy ýoklugy sebäpli, ümlükler, ses we şekil aňladýan sözler hem grammatikada öwrenilýär.

Leksikologiýa diňe atlandyryjy sözleri öwrenýär.

§ 7. Söz – ähli söz şekilleriniň many (semantik) birliги hökmünde

Sözler aýdylyşlary nukdaýnazardan belli bir yzygiderlikdäki ses toplумы görnüşinde kabul edilýär. Mysal üçin, «çöl» sözi aýdylanda, türkmen dilinde gürleýän adamlaryň aňynda belli bir leksik hem grammatik many şöhlelenýär. «Düýe» ses toplумы aýdylanda bolsa bir ýa-da iki örküçli öý haýwany barada gözöňüne-getirme döreýär.

Düşümde, ýöňkemedede we sanda özbaşdak üýtgeýän sözler bolsa yzlaryna goşulma kabul etmek bilen, belli bir derejede üýtgeşmä sezewar bolýarlar (öý-öýler, düýe-düýäniň, çol-çölümiz). Emma şeýle ýagdaýda olaryň leksik manysy hemişe üýtgeşsiz galýar, belli bir derejede, kä

¹ A.Annanurow. Dil biliminiň esaslary, - A.: Türkmenistan, 1974 ý. 6 sah.

ýagdaýda bolsa düýpli üýtgän ses toplumy şol sözün şekilidir: şonuň üçin hem özbaşdak many aňladýan söz toparlarynyň dürli şekilinde bir bitewi leksik manynyň bardygyny ýatdan çykarmak bolmaz.

§ 8. Sözün leksik we grammatik many bitewiligi

Sözün leksik manysy onuň anyk hakykaty, belli bir düşüňjani aňladýan mazmunydyr; sözün grammatik manysy onuň söz düzümindäki ýa-da sözlemde (sözlemlerde) beýleki sözlere bolan gatnaşygydyr.

Sözün leksik we grammatik manylary biri-biri bilen ýakyn baglanyşykdaýdylar. Sözün leksik manysy onuň özenini aňladýan bolsa-da, ol sözün grammatik manylarynyň ählisi bilen bitewilikde ýüze çykýar.

Sözlemde sözün dogry ulanylmagy, onuň (sözün) leksik, grammatik manylary özünde jemleýändigini bilen üpjün edilýär: sözleme goşulan belli bir söz toparyna degişli söz özboluşly grammatik hyzmaty ýerine ýetirýär – ol (söz) sintaksisiň çäginde beýleki sözler bilen baglanyşmaga mümkinçilik döredýär.

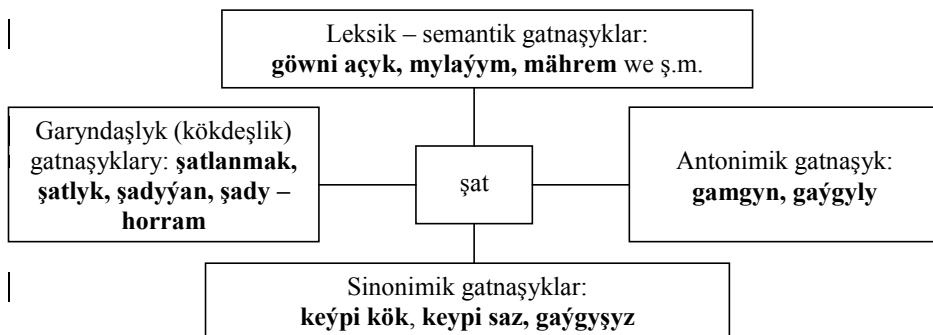
Sozün grammatik manysy gürleýän adamyň aňynda leksik many ýaly duýulmaýar, ýöne onuň bardygy ýörite derňewde aýan bolýar.

§ 9. Söz – leksik ulgamyň bir bölegi hökmünde

Sözler dilde biri-biri bilen özara dürli many gatnaşykda bolup, baglanyşykly hatarlary emele getirýärler: *söz-sözler* gatnaşygy (meselem: **mebel: stol, oturguç, şka, diwarlyk, diwan** we ş.m.); *söz-söz* gatnaşygy (meselem: **daş-ýakyn**).

Semantik göz önüne getirmelere daýanýan sözleriň arasynda many hem ulgam gatnaşyk dürli-dürlüdür. Bu gatnaşyklara şular degişlidir: a) sinonimdeş gatnaşyk. Meselem: **gyzgyn, ýürekden**; b) antonimdeş gatnaşyk. Meselem: gowşayar-güýçlenýär; c) garyndaşlyk (kökdeşlik) gatnaşygy. Meselem: toýun, toýunsow we ş.m. d) tematik gatnaşyk. Meselem: sirkde, futbol oýnunda we ş.m. -lerde ulanylýan sözler; e) leksik-semantik gatnaşyk. Muňa sözleşiş işlikleri we ş.m. degişlidir. ä) ýeketäklilik hem umumylyk gatnaşygy. Muňa **stol, oturguç, şka, diwarlyk, diwan** we beýleki sözleriň **mebel** sözüne gatnaşygy mysal bolup biler.

Haýsy-da bolsa bir söz beýleki sözler bilen ýakyn gatnaşykda bolmak arkaly öz töwereginde semantik meýdany emele getirýär. **Şat** sözüniň semantik meýdany şu hili bolup biler:

Şol bir söz bir wagtyň özünde doly we doly däl semantik meýdany emele getirmek bilen, ýokarda görkezilen gatnaşyklaryň bir bolümi ýa-da ähli görnüşi (mysal üçin, sinonimik, antonimik, ýeketäkleýin/bitewilik hatarlary) bolup bilerler. Şonda her bir sözde bu meýdanyň ähli görnüşiň bolmazlygy mümkin. Mysal üçin, sözleriň käbiriniň sinonimi ýa-da antonimi hemişe bolup duranok. Ýokarda getirilen “şat” sözünüň tematik gatnaşyklary ýok. Tematik gatnaşyk diýlip bolsa many taýdan bir meselä bagly bolan sözler toparyna aýdylýar.

1-nji gönükme: Ilki “ylym” sözünüň semantik meýdanynyň çäginde jemläp bolýan sözleri, soňra “dowar” sözünüň semantik meýdanynda jemläp bolýan sözleri göçüriň.

Geografiýa, edebiýat, dil bilimi, owlak, geçi, fizika, durnukly söz düzümi, guzy, goýun, çebiş, dog, erkeç, teke, ykdysadyýet, goç, maň, maňlamaz.

2-nji gönükme. Sözleri aňladýan düşünjesiniň özboluşly umumy aýratynlyklaryna laýyk toparlara bölüň. Her bir topary nusgadaky ýaly atlandyryň.

Nusga: *kowüş, ädik, galoş, çaryk, çokay – aýakgap.*

Şatlyk, bahar, dutar, palto, palta, radio, poema, gaýgy, tomus, çekiç, köwüş, ädik, erteki, gyjak, sürgüç, gyş, powest, güýz, galoş, byçgy, çaryk, çokaý, ige, roman.

3-nji gönükme. Sözlemleri okaň we umumy hem hususy gatnaşykda bolan sözleri nusgadaky ýaly göçüriň. Nokatlaryň ýerine zerur harplary goýuň.

Nusga: *Guşlar agaçlaryň ýapraklaryna gizlenip, öz dillerinde “sözleşýärler”, bilbilin saýraýşy welin ählisinden tapawutlanýar (umumy düşünje – guşlar; hususy at – bilbil);*

1. Daglaryň ýüz...ni ümür tutupdy. Köpetdag bu wagt syrlydy. 2. Çopan sürini säher bilen ör...zdi. Boýny jaňly teke sür...niň öňüni çekip başlady. 3. Agşam mal-garalaryň ot...na-suw...na seretdim, ala syg(?)ryň ahyryny bededen dold...rdym. 4. Aşgabatdan gelen myhman obanyň arçynynyň kimdigini, mekdep müd...riniň kimdigini, garaz, ähli gurama başlyklarynyň kimlerdigini ýekän-ýekän anyklady. 5. Baharyň gelmegi bilen, Köpetdag tut...ş güle bürenýär: çeşmeleriň ýakasynda hoşroý ysly gülmelewşe, baýyrlarda çigil...em güli diýseň owadan.

4-nji gönükme. Sözlemlerde nähili näsazlyk göýberlipdir. Olary düzedilen görnüşde ýazyň.

1. Awçy uzakly gününü ýyrtyjylary – dag jerenlerini, towşanlary, möjekleri, gaplaňlary aňtap gezdi. 2. Ir bilen dowarlara – geçilere, goýunlara, guzulara, owlaklara, gölelere, çebişlere ot berdim, olary suwa ýakdym. 3. Gözel daýza bu gün bazarda gök önümlerden kelem, kadi, sogan, pomidor, şugundyr satyn aldy.

5-nji gönükme. Aşakdaky zatlar haýsy alamatlaryna görä şeýle atlandyrylypdyr? Düşündiriň.

Çopantelppek, günebakar, gazaýagy, atgulagy, guşgözi, demirtiken, ýeralma, itburny, itüzümi, bidäne, gelinbarmak, daşdeşen, käkilik.

§ 10. Söz we onuň leksik manysy

Öňde belleýşimiz ýaly, ses, morfema we sözlem bilen bir hatarda söz diliň esasy birligi hasaplanylýar. Sözsüz, şeýle-de sessiz we sözlemsiz dil bolup bilmez. Söz we onuň leksik manysy leksikologiýanyň esasy düşüňjeleridir.

Sözler dilde durmuşdaky zatlary (**ýer, dag, daş**), alamatlary (**uly, kiçi, oňat**), hereketleri (**gitdi, geldi, oturdy**), sanlary (**bir, iki, on, ýüz**), zatlary görkezmegi (**ol, şol, özüm, şolar, hiç kim**) aňlatmaga, şeýle-de durmuşa bolan garaýşy, duýgyny bildirmäge (**bäh, diňe, boýunça, bolsa**) hyzmat edýärler.

Söz ses taýdan belli bir tertipde ses toplumyny düzýär. Sözde sesleriň belli bir tertipde gelmegi-de olaryň sözüň manysyny atlandyrmakdaky hyzmatyny kesgitleýär. Sözleriň hem goşulmalaryň utgaşmagy netijesinde ses taýdan üýtgeşmä sezewar edilen sözler dilden peýdalanýan adamyň aňynda şol bir sözüň fonetik görnüşleri hökmünde kabul edilýär. Meselem: **öý – öýde; ýazýaryn – ýazýarsyň** we ş.m.

Hakykaty atlandyrmaklyga hyzmat edýän sözüň – ses toplumynyň özbaşdak leksik manysy bar. Şonuň üçin hem sözler dilde iki taraply birliklerdir: olaryň aýdylyşy (ses gabygy) we aňladýan içki manysy bar. Sözüň leksik manysy – hakyky durmuşyň haýsy-da bolsa bir bölegini – hakykaty ýa-da oý-pikiri aňlatmak üçin aýry-aýry söze degişli bolan mazmundyr, manydyr. Şol sebäpli-de türkmençe gürleýän adamlar üçin haýsydyr bir zat, düşünje tanyş bolsa, onda olar biri-birine aňsat düşüňýärler. Mysal üçin, islendik türkmençe gürleýän adam *gawun* sözüniň nâme aňladýandygyna düşüner: onuň aňynda gawunyň şekili şöhlelenir.

Söz zatlary, düşüňjeleri aňlatmak bilen birlikde, şol bir wagtyň özünde dürli duýgulary, zatlara, hadysalara bolan garaýyşlary aňladýar, ýagny ol emosional – ekspressiw öwüşginli bolup bilýär (powhe, arryk, şakyrdayy we ş.m.).

Her bir söz haýsy-da bolsa bir söz toparyna degişli bolup, özüne laýyk grammatik hyzmaty ýerine ýetirýär we degişli grammatik şekile eýe bolýar. Mysal üçin, atlar düşümde, ýöňkemedede we sanda üýtgeýärler. Sypatlar söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Eger-de san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul etseler, onda olar atlaşýarlar. Sanlaryň morfologik alamaty **-ynjy/-inji, -unjy/-ünjy, -njy/-nji**, goşulmalarydyr. Bu goşulmalar arkaly tertip sanlar ýasalýarlar. Sanlar beýleki söz toparlaryndan emele gelip bilmeýär. Işlikler zaman, buýruk, şert we beýleki şekilleri hem-de işlik derejeleri bilen üýtgeýär. Hallar söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýär. Sözüň leksik manysy düýp söz arkaly, grammatik manysy goşulma (şol sanda haýsy soraga jogap bolýandygy) arkaly aňladylýar.

Sözün leksik manylary düşündirişli sözlüklerde sözlük makalasy hökmünde berilýän bolsa, grammatik manysy grammatika boýunça ýazylan işlerde anyklanylýar.

§ 11. Sözün birmanylygy we köpmanylylygy

Söz diňe bir (ýeke) manyly bolman, eýsem birnäçe (iki we ondan köp) leksik manyda bolup biler. Olara **köpmanyly** sözler diýilýär.

Sözün köpmanylylygy diliň sözlük düzüminiň tygşytly bolmagynyň wajyp serişdesidir. Dilde her bir zady, alamaty, hereketi aýry-aýry söz bilen atlandyrmak mümkin däl. Eger-de dilde her bir düşünjäni, zady aňlatmak üçin aýry-aýry söz ulanmaly bolsady, onda şol dili özleşdirmek we ondan peýdalanmak hem kyn bolarly.

Adamlar öz daş-töweregindäki zatlaryň arasyndaky biri-birine bolan meňzeşligi görüpdirler we täze zatlary öňden dilde ulanylyp gelinýän sözler arkaly atlandyrypdyrlar. Mysal üçin, adamyň gulagyna meňzedilip, “gulak” sözi şu hili ýagdaýlarda peýdalanylýar: 1. Saz guralynyň sapynyň ujundaky kiriş berkidilýän ýer. 2. Ýer depilýän piliň gulagy. 3. Gazanyň daş gyrasyndaky eltutary – gulagy. 4. Tüpeňň çakmagyny herekete getirýän zady-gulagy. 5. Suw akýan ýabyň gapdala sowulýan ýeriniň sakasy¹ we ş.m.

Şu ýagdaýda tygşytlylyk kanuny öz güýjüne giripdir. Ýogsa agzalan zatlaryň gulagyny aňlatmak üçin ýene baş söz gerek bolarly. Türkmen dilinde sözün köpmanylylygy onuň leksikasynyň baýlygydyr.

Köpmanyly sözün leksik manylarynyň biri ilkinji bolup, galanlary bolsa soň döräpdir. Olaryň arasynda many gatnaşyk saklanyp galýar.

Haýsy-da bolsa bir zady, alamaty, hereketi atlandyrmak üçin dilde şu hili mümkinçilikler bar: alynma sözleriň peýdalanylmagy; şiwе we ýönekeý gepeşik sözleriniň ulanylmagy; türkmen diliniň grammatikasynyň kada-kanunlaryna laýyklykda öňden bar bolan sözlerden täze sözleriň döredilmegi; öňden ulanylyp gelinýän sözleriň täze mana eýe bolmagy. Agzeki sözleýişde we okalanda sözün manysyna düşünmek baglanyşykly sözlemler arkaly, ýagny şol sözün töweregindäki beýleki leksik serişdeleriň kömegi bilen üpjün edilýär.

Düşündirişli sözlüklerde köpmanyly sözün her bir leksik manysy arap sanlary arkaly belli bir tertipde berilýär.

6-njy gönükme. Düşündirişli sözlükden üç sany köpmanyly sözi tapyň. Olaryň her biriniň näçe leksik manysynyň bardygyny anyklaň.

7-nji gönükme. Sözleri birmanyly we köpmanyly sözlere bölüp ýazyň. Soňra olardan iki sany köpmanyly sözi sözlem içinde getirin.

Düýe, degirmen, erik, pomidor, sogan, gulak, ayak, göz, guýruk, dil, ganat, çekik, gawun, burun.

¹ Ý.Çөннәйew. *Häzirki zaman türkmen dili (Leksika)*. – A.: Magaryf, 1988, 13-nji sah.

8-nji gönükme. Düşündirişli sözlükden “g”, “b” harplary bilen başlanýan haýsy-da bolsa bir köpmanyly söz tapyň. Şonda onuň köpmanylylygyny düşündirmek üçin ilkinji (asyl) manyny anyklaň we beýleki manylaryň asyl mana haýsy tarapdan meňzeşdigini kesgitläň.

9-njy gönükme. *Burun, gulak, aýak, göz* sözlerini köpmanyly söz hökmünde söz düzüminde ulanyň. Olaryň haýsy-da bolsa biriniň dürli manylarynyň sözlük makalasy (düşündirişini) ýazyň.

10-nji gönükme. İçinde köpmanyly söz bolan söz düzümlerini saýlap ýazyň.

Ganatly öý, peliň aýagy, kitabyň başy, agajyň gözi, garly dag, dagyň başy, sygryň guýrugy, Köpetdagyň etegi, Garagumuň gursagy, çölün ýüregi, kelem çorbasy.

11-nji gönükme. “*Täze, ýüz, göz*” sözlerini köpmanyly söz hökmünde söz düzümlerinde ulanyň.

Nusga: *täze – täze gazet, täze köýnek, täze ýol,...*

§ 12. Asyl we göçme manyly sözler

Zatlaryň (alamatlaryň, hereketleriň) atlandyrylyş usuly boýunça sözleriň leksik manysy asyl many we göçme many diýen toparlara bölünýär.

Göçme many köpmanyly söze daýanyp, şol esasy döreýär. Ýagny göçme many köpmanyly sözüň bir manysydyr. Mysal üçin, “göz” sözüniň asyl manysy – “adamyň görüş agzasy”. “Göz” sözüniň käbir alamaty ony göçme manyda ulanmaga mümkinçilik berýär. Meselem: *göz degmek, gözlemek...* “Dil” sözüniň asyl manysy – adamyň agyz boşlugynda ýerleşýän sözleýiş agzasy. Onuň göçme manysy – “dilçi, dilewar, süýjüdilli, aýdilli” we ş.m.

Köpmanyly sözüň esasy manysy asyl leksik manydyr. Ol hakyky durmuş bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Zatlaryň (alamatlaryň, hereketleriň) beýleki zatlar (alamatlar, hereketler) bilen daşky meňzeşlikleri ýa-da ýerine ýetirýän hyzmatlary boýunça ýakynlyklary barada adamyň aňynda döreýän deňeşdirmeler; gözöňüne getirmeler netijesinde göçme manyly sözler döreýär. Ýagny, sözüň asyl leksik manysy täze zatlar (alamatlary, hereketleri) atlandyrmak üçin ulanylýar.

Adyň (sözüň) başga bir zady (alamaty, hereketi) atlandyrmagy (göçüşi) dürli usuldadyr. Olaryň iki sanysyna seredip geçeliň:

1. Zatlaryň ýa-da hadysalaryň alamatlarynyň meňzeşligi boýunça olaryň atlary beýleki zatlara, hadysalara geçýär (göçýär). Şeýle göçme manylylygyň esasynda gizlin deňeşdirme ýatýar. Meselem: *adamyň gulagy – adamlar gulaga öwrüldi, agyr ýük – agyr günler.*

2. Bir zadyň ýa-da hadysanyň ikinji bir zada ýa-da hadysa meňzeşligi sebäpli ilkinji zadyň (hadysanyň) adynyň ikinji zada-da geçmegine adyň

metaforik (grekçe: [**metophora**] - geçmek) geçişi diýilýär¹. Bir zadyň ya-da hadysanyň ýakyn gatnaşykdaýdygy sebäpli, bir zat barada aýdylanda beýleki zat ýada düşýär. Mysal üçin, [*altyn*] – gyzyl metal manysynda – asyl manysynda. “Altyn asyr”, “altyn söz” – göçme manyda. Käwagt bir topar adamyň ady bitewi bir söz bilen çalşyrylýar. Meselem: baş baş, baş agyz (maşgala agzalary manysynda). Goçme manylylygyň bu hili görnüşine **metonimiýa** (grekçe: [*metonymia*] – täzeden at bermek) diýilýär.

Göçme manyly sözleriň käbiri wagtyň geçmegi bilen asyl mana öwrülýär. Mysal üçin, “*stoluň aýagy*”, “*uçaryň ganaty*”....

Sözün göçme manylylygy köplenç çeper eseriň labyzlylygyny artdyryýan serişde hökmünde ulanylýar.

Düşündirişli sözlüklerde sözün göçme manylylygyna “**göçm. m.**” diýen bellik edilýär.

12-nji gönükme. Düşündirişli sözlükden göçme manyly sözi tapyň we ony asyl many bilen deňeşdiriň.

13-nji gönükme. Söz düzümlerinden haýsy sözün göçme manyda ulanylandygyny anyklaň. Bu sözleri ýakyn manyly sözler bilen çalşyň.

Gyzgyn söýgi, içigara (adam), geljege ýol, Garaşsyzlyk gadamlary, giňden ara alyp maslahatlaşmak; meseläni sese goýmak, çagalara göz-gulak bolmak, oýa çümme.

14-nji gönükme. Tapawutlandyrylan sözleriň haýsy sözlere derek ulanylandygyny anyklaň.

1. Biziň talyplarymyz **Magtymgulyny** okamaga aýratyn üns berýärler. 2. Biziň **synpymyz** sapaklaryna oňat ýetişýär. 3. Ondan alan tälimini ogly Täçmyrada **geçirmegi** başarypdyr (“E. we s.”). 4. Bagsy atdan düşüp: “Bir **dem alsam**” diýen. (“E. we s.”). 5. Şol gyzyp barşyna, bir-iki ýola aýdym hem **gaçyryp göýberen**. (“E. we s.”). 6. Jaýyň içi doludy, ýöne hemmeler **gulaga** öwrülipdi.

15-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Göçme manyda ulanylan sözleriň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan olary başga (asyl) söz bilen çalşyp ýazyň.

Günleriň birinde baýry aýal ýaş bagşyny yzyna tirkäp, Ahmet bagşynyň gaşyna barýar-da:

– Ahmet, öz bil(?)şiň ýaly, ynha, bu ýigit indi näçe wag(?)tdyr biziň öýde bolup, edil ogl(?)myz ýaly buý(?)ran ýum(?)ş...ňa ýüw(?)r...p ýör. Bu oglan seni yzlap, saňa sägirt bolmak üç...n gelipdir. Sen mundan bir “Ýol bolsun” sorasaň nädýär? Bu oglanyň yhlasyny ýüz...ne urma-da, muny hem öz...ňe şägirtlige al, şü-de beýlekilerçe bar – diýýär.

¹ Ý.Çöňňäýew. *Agzalma kitap, 13-nji sah.*

Şundan soň Ahmet bagşy ol oglana münmek üç...n bir gunan, çalmak üç..nem bir köne dutar berip, şagirtleriniň hataryna goşýar (“E. we s.”).

16-njy gönükme. Okaň. Tapawutlandyrylan sözleriň nähili manylarda ulanylandygyny düşündiriň.

1. **Dil** bela – diş gala (nakyl). Söz bolmasa, **dil** hem bolmaz. Eden ýagşylygyňy **diliňe** çolama. Daljygan it **dilini** çykardy. Türkmen **dili** söze baý **dil**.
2. Tegmili ýuwup **aýyrmak**, harpy **aýyrmak**, suraty **aýyrmak**.
3. Jüýje **çykarmak**, öýden **çykarmak**, çapdan **çykarmak**, agzyndan **çykarmak**.
4. Ýagş **ýagýar**. Ok **ýagýar**. Gar **ýagýar**. Alkyş **ýagýar**.
5. Otly **gider**. Bir köýnege üç metr mata **gider**.
6. Guş **uçar**. Huşy başyndan **uçar**.

17-nji gönükme. “Türkmen diliniň sözlüğinden”. “*ganat, altyn, behişt*” sözleriniň leksik manylaryny anyklaň.

§ 13. Omonimler

Dil biliminiň leksika bölümi boýunça ýazylan işlerden belli bolşy ýaly, sözler daş görnüşi, ses toplumy, sesleriň yzygiderligi boýunça biri – birinden tapawutlanýarlar. Ýöne dilde ses düzümi, basymyň orny boýunça meňzeş sözler hem bar. Olaryň ýazylyşy-da meňzeş. Meňzeş aýdylýan we ýazylýan, öz manylarynda umumylyk bolmadyk sözlere **omonim sözleri** diýilýär. Meselem: **hal** [ha:l] – hal-ýagdaý manysynda; **hal** [ha:l] – adamyň ýüzündäki meň manysynda; **burç** – jaýyň burçy; **burç** – aýj burçuň ady; **gaz** [ga:z] – tebigy gaz; **gaz** [ga:z] – guşuň ady; **ýakmak** – ot ýakmak; **ýakmak** – maly suwa ýakmak.

Ses toplumy (daş görnüşleri) boýunça köpmanyly sözlere meňzeşligine garamazdan, omonimler aňladýan manylary boýunça bir-birinden daşlaşýandygy bilen, olardan (köpmanyly sözlerden) tapawutlanýarlar. Hususy omonimler meňzeş aýdylýan we ýazylýan, ýöne hiç hili meňzeşligi bolmadyk zatlary, hadysalary, hereketleri aňladýarlar. Bu hili sözleriň leksik manylarynyň arasynda umumylyk ýok. Köpmanyly sözler hem dürli zatlary aňladýarlar, ýöne leksik manylary taýdan olaryň arasynda haýsy-da bolsa bir umumylyk bolýar.

“Etimologik omonimler dürli-dürli sözleriň fonetik özgerişlere sezewar bolup, sesdeş sözlere öwrülmeği netijesinde emele gelýärler. Mysal üçin, türkmen dilindäki **burç-I** (*künç, çünk*), **burç-II** (ekilýän ösümlik we onuň hasyly) omonimleri şeýle ýol bilen ýüze çykydyrlar. Sanskrit dilindäki **marīça** latynça **maryşa** gadymy türki dillerde **myrç** we **murç** görnüşlerde özleşdirilipdir”.¹

Omonimler özlerinde şu hili alamatlary jemleýärler: omonimdeş sözler haýsy-da bolsa bir söz toparyna degişli bolup, birmeňzeş ýazylýarlar we aýdylýarlar. Meselem: **ary**-sary ary, bal arysý – ganatly möjek, **ary** –

iki adam bolup işledilýän, ağaç kesmek üçin ulanylýan gural. Eger-de agzalan alamatlaryň biri bolmasa, onda ol sözler omonimdeş hasaplanylmaýar.

Sözleriň käbiri ýazylyşy boýunça meňzeş, emma aýdylyşy boýunça üýtgeşik bolýar. Meselem: dul – aýaly ýa-da äri aradan çykan, dul **[du:l]** – öýüň çep ýa-da sag gapdaly. Bu hili sözler **omograflardyr**. Sözleriň käbiri bolsa aýdylyşy taýdan meňzeş, ýöne ýazylyşlary boýunça meňzeş bolmaýarlar. Meselem: **işsek** – iki ýaşly goýun, **içjek** – işlik. Bu hili sözlere **omofonlar** diýilýär. Sözleriň käbiri bolsa aýdylyşlary we ýazylyşlary taýdan meňzeş, ýöne dürli söz toparyna degişli bolýarlar. Meselem: ýüz – san, ýüz – at. Bu hili sözlere **omoform** diýilýär.

Ýokarda agzalan omograf, omofon, omoform sözlerini hususy omonimlerden tapawutlandyrmak zerur. Belli bolşy ýaly, omonimler dilde dürli ýol arkaly emele gelyärler: 1) aýdylyşy, ýazylyşy we söz toparyna degişliligi boýunça türkmen sözüne meňzeş sözleriň dürli dillerden alynmagy bilen döreýärler. Mysal üçin, [ga:z] – “guşuň ady” (türkmen sözi), [ga:z] – “tebigy gaz” (rus sözi); 2) şol bir sözüň (köpmanyly sözüň) aýry-aýry manylarynyň arasyndaky gatnaşygyň ýitmegi netijesinde döreýän omonimler. Meselem: [a:ý] – “asman jisimi”, [a:ý] – “ýylyň on iki aýy”; 3) **meňzeş asyl söze** şol bir ýasaýij goşulmalaryň goşulmagy arkaly emele gelýän omonimler. Meselem: [pişek] – “ýanlyk ýaýylýan gural”; [pişek] – “söýeg hökmünde ulanylýan enjam” we ş.m.

Sözüň köpmanylylygynyň bolşy ýaly, omonimler sözleýişde sözler bilen gurşalan ýagdaýda anyklanylýar.

18-nji gönükme. Aşakda berlen sözleri omonim hökmünde sözlemlerde ulanyň.

Nusga: *Biziň Garaşsyz ýurdumyzdaky ösüslere bütin **dünýäniň** adamlary haýran galýar. – Garry bu **dünýäniň** aladasyndan dyndy.*

Dünýä, aý, burç, gaz, hal, pişek, läle.

19-nji gönükme. Omograflary, omofonlary, omoformlary aýry-aýrylykda sözlem içinde getirň. Olary sözüň köpmanylylygyndan we hususy omonimlerden tapawutlandyryň.

İçjek, işsek, ýüz (at), ýüz (san), ýüz (işlik), dul, dul (du:l).

§ 14. Sinonimler

Dilde şol bir zady, alamaty, hereketi atlandyrmak üçin diňe bir söz däl, eýsem iki ýa-da ondan hem köp söz bolup biler. Mysal üçin, **ýyly**, **yssy**, **gyzgyn** sözleriniň aňladýan manylarynda umumylyk bar, ýöne olaryň aňladýan manylarynda tapawut hem duýulýar: [ýyly] – “sowuk däl, ýylysy bar” manysynda; [yssy] – “ýylydan ýokary temperatura”, [gyzgyn] – “bu hem ýokary temperatura” manysynda gelýär. **Ýyly**, **yssy**, **gyzgyn** sözleriniň ulanylyşynda-da özboluşlyk bar. Meselem: ýyly suw, yssy howa, gyzgyn nahar.

Umuman, şol bir zady (hereketi, alamaty, hadyşany) aňladýan, belli bir söz toparyna degişli bolan sözlere **sinonimler** diýilýär.

Sinonim sözleriniň köpüsi ýakyn manylarda bolýar. Olar aňladýan manysy boýunça (**seretmek, garamak; batyr – gorkmazak, ýürekli**); emosional öwüşginliligi (**at – bedew**); ähli stile mahsus ulanylýanlygy bilen (**göz**); belli bir stile degişliligi (**garak, göreç**) we beýlekiler boýunça tapawutlanýarlar.

Eger-de sinonim sözleriniň arasyndaky ýokarda agzalanlar ýaly many tapawutlary bolmadyk bolsady, onda olar gerekmejek serişde hökmünde ulanylyşdan galardy. Sinonim sözleriniň aňladýan manylaryndaky bar bolan alamatlar olary sözleşişde dürliçe ulanmaga mümkinçilik döredýär. Ýazýan ýa-da gürleýän adam tarapyndan sinonimleri saýlap almak dürli-dürli maksatlar bilen amala aşýar:

- pikiri has anyk aýtmak üçin (aragatnaşyk etmegiň şertine, ýagdaýyna laýyk bolan manyda aýtmak üçin, şol sanda emosional öwüşginli sözi saýlap aýtmak – ýazmak üçin);
- şol bir sözün ýeriksiz gaýtlanmagynyň önüni almak üçin, şeýle-de ýanaşyk sözlemlerde berk sintaktik baglanyşygy saklamak üçin;
- sözleşiş stil taýdan alamatlandyrmak üçin (sinonimleriň seçilip alynmagy sözün stilistik häsiýetine görä amala aşyrylýar).

Edebi eserde sinonimler – sözler stilistik öwrüm (figura) döretmek üçin hem ulanylýar. Ol şu hili amala aşýar: a) **sinonimleriň gaýtalanmagy**. Meselem: “Namart **maslahaty, geňesi** söýmez”. “Ýykylgyn, ýumrugyn loly dünýe heý” (Magtymguly); b) **sözlere emosional – ekspressiw öwüşgin bermek maksady** bilen şahyrana leksika hökmünde tirkeşdirilip ulanylýan sinonimler. Meselem: “**Gep-kelam** tapmadym, galdym haýrana”, “Men **garyby-bendäniň** hem eli, hem aýagydyr”, “Magtymguly çekseň **jepa-jebir** bil”, “Habar aldym **bagybossan** gülünden” (Magtymguly).

Manydaş sözler sinonimik hatar diýen toparlara bölünýärler. Sinonimik sözlüklerde sinonimik hatar hökmünde ilkinji nobatda aralyk söz ýerleşdirilýär. Ol baş söz hasaplanylýar.

Stilistik öwüşginli sinonimik sözler aýratyn labyzlylygy, çeperçilik özboluşlylygy bilen tapawutlanýarlar.

Sinonimler sözleşişde aýratyn ähmiýete eýedir: olaryň kömegi arkaly şol bir pikiri dürli usulda beýan etmek bolar. Olar pikiriň inçe taraplaryny bermek üçin hem zerur.

20-nji gönükme. Ýaýda berlen atlaryň her birini aýry-aýry sypat sözi bilen ulanyň. Dürli söz bilen ulanylan sypatlaryň hyzmatyny düşündiriň.

Nusga: *yssy howa, ýyly nahar, ... Yssy (howa, nahar, çay, gije); berk (agaç, mata, uky); ýuwaş (ses, ýel, adam, mal, goýun); gatý (ýer, agaç); arassa (eşik, otag, suw, altyn, asman); wepaly (dost, jora).*

21-nji gönükme. Gaýtalanýan we kökdeş sözleri çalyşmak arkaly, sözlemleri düzedip ýazyň.

1. Gämiçi kürek bilen çalt işledi we derýanyň kenaryna çalt ýüzüp geçdi. 2. Okuwçylar mekdepden gidip barýarkalar gidip barýan otlynyň guýrugyny görüp galdylar. 3. Öýden çykanymyzda gün çykyppdyr. 4. Men size bir wakany güriň bereýin. Bu waka obada bolupdy. 5. Aşgabatdan ugran derhal otluşy derrew Baharla golaýlady.

22-nji gönükme. Aşakdaky manydaş sözleri ulanmak bilen, okan eseriňiz barada uly bolmadyk syn ýazyň.

Beyan etmek, suratlandyrmak, şöhlendirmek, göz önüne getirmek, görkezmek, häsiýetlendirmek, ýüze çykarmak, aýan etmek.

23-nji gönükme. Sözleriň sinonimlerini tapyň we olary many öwüşginine görä sözlem içinde ulanyň.

Göz, aýaz, jöwza, gitmek, haýran galmak, hopukmak.

24-nji gönükme. Sinonimik hatarlary düzüň.

Nusga: gyzył, gyrmyzy, dor, al;

Gyzyl, batyr, güýçli, aýal, ugramak, oýlanmak, köwmek, aldamak.

25-nji gönükme. Nusga esasynda sütünleri dolduryň.

Aralyk sinonimler

Täsirli (emosional) sözler

Aýal

Jenan, zenan, näzenin, perizat

26-njy gönükme. Sinonimleriň aňladýan many özboluşlylygyny göz önünde tutmak bilen, olary söz düzüminde ulanyň.

Göz, dide, garak, göreç; zenan, jenan, näzenin, aýal, perizat, heleý; ýyly, yssy, jöwza, gyzgyn, epgek; melhem, derman, däri-derman; edermen, batyr, gaýratly, gorkmazak; güýçli, kuwwatly; mähnet, äpet, uly; kiçi, kiçijik, kinniwanja; atly, ýabyly, çapar; at, gylýal, ýaby, bedew; garry, ýaşuly, gartaşan; taşlamak, oklamak.

27-nji gönükme. Goşgy setirlerinden sinonimleri tapyň we olaryň ulanylyşyny esaslandyryň.

*Bir daban zemine läşiň atarlar,
Gara ýere teniň garyp baradyr.*

(Magtymguly)

*Ýok eken dünýäniň ähdi-wepasy,
Kany ýigitleriň zowky-sapasy,
Gün-günden artadyr jebri-jepasy,
Bir gün salar sizi ýaman hallara.*

(Magtymguly)

28-nji gönükme. Sinonimdeş sözleri saýlap ýazyň.

Ak, çal, gyzyl, gyrmyzy, gök, al, aýtdy, diýdi, ylgady, ýüwürdi, güldi, hahahaýlady, altyn, zer, gyzyl, kümüş, gara, uly, dünýä, älem, ýer, zemin, asman.

29-njy gönükme. Ýaýda berlen sinonimlerden sözlemdäki mazmuna laýygyny saýlap, sözlemleri göçüriň.

Gurban bu (garma-gürmelikden, çalam-çaşlykdan, başagaýlykdan) peýdalanyp, saga (dönmekçi, öwrülmeççi) bolanda, sag tarapdan (ot açyldy, ok atyldy, tüpeň atyldy).

Pulemyotlaryň (tatyrdyşy, taňkyldyşy) ümürlü gijäni (zenzele, ses, şowhun) bilen doldurdy. Duşmanyň sag galany (ökje göterdi, gaçdy, gitdi, ýazzyny berdi). Atşyk (bir howa, birnäçe wagt, azajyk wagt, wagtlaýyn) ýatyşdy.

§ 15. Antonimler

Biz daş-töweregimizde biri beýlekisiniň garşysyna bolan zatlary, hereketleri, hadysalary, alamatlary (**toý-ýas, gije-gündiz, uly-kіçi, dok-aç, otur-tur, gel-git**) görýäris, duýýarys. Şeýle zatlary, hereketleri, alamatlary, hadysalary aňladýan we şol bir söz toparyna degişli bolan sözlere **antonimler** diýilýär. Olar umumy semantik alamaty bolan garşylykly leksik manylary aňladýarlar. Mysal üçin, **tagam** manysynda: **ajy – süýji**; wagt manysynda: **düýn – şu gün**; giňişlik manysynda: **ýerasty – ýerüsti** we ş.m.

Haçanda sözler bir sözlemdä (baglanyşykly sözlemlerde) ulanylanda garşylykly manyly sözler (antonim) hökmünde kabul edilýär. Meselem: Donuň **täzesi**, dostuň **könesi**. **Dokuň açdan** habary ýok. **Öli** arslandan **diri** syçan (nakyl). Jübüt ulanmaklyk antonimleriniň wajyp alamatydyr. Sözleriň köpüşiniň antonimi ýok. Eger sözleriň leksik manysy hil aňlatsa (**gysga – uzyn**) ýa-da gös-göni garşylykly bolsa (**tutmak – göýbermek**), şonda olar antonimik jübüt emele getirýärler.

Antonimler atlardan (**gije – gündiz**), sypatlardan (**gury – öl**), işliklerden (**ýapmak – açmak**) we hallardan (**ozal – häzir**) bolup bilerler.

Antonimler döreýiş çeşmelerine göre: türkmen diliniň sözlerinden (**gowy – erbet**), pars sözlerinden (**mert – namart**), biri arap, biri pars sözlerinden (**şat – mat**), biri türkmen, biri arap ýa-da pars sözlerinden (**namart – goç ýigit, ajy-ajy – şirin-şirin**) emele gelýärler.

Gurluşy boýunça antonimler asyl sözlerden (**ak – gara**), biri asyl, beýlekisi ýasama sözlerden (**batyr – gorkak**), ýasama sözlerden (**çykdaýy – girdeji**) bolup gelýärler.

Garşylykly manyly sözler köpmanyly sözler bilen baglanyşyklydyr: sözleriň dürli leksik manylarynyň öz antonimdeş manylary bolup biler. Meselem: **täze – köne** (jaý), **ýumşak – gaty** (çörek).

Antonimleriniň kömegi arkaly şol bir pikiri dürli manyda bermek mümkin. Meselem: Şu ýerde ýol hereketleriniň düzgünleri **berjaý edilýär**. – Şu ýerde ýol hereketleriniň düzgünleri **berjaý edilmeyär**. Olar **hiç wagt** gijä galmaýarlar. – Olar **hemişe** öz wagtynda gelýärler.

30-njy gönükme. Sözlere, söz düzümlerine garşylykly manyly sözleri saýlaň.

Uzak ýol, köne dost, arzan haryt, kiçijik öý, ýakyn yurt, sagdyn çaga, jezalandyrmak, öwmek, uruş, uly hojalyk, wagtlaýyn iş, hemişelik, totänleýin, garaşlylyk, tötänlikden.

31-nji gönükme. Nakyllardan garşylykly manyly sözleri tapyň. Olaryň leksik manylaryny anyklaň.

Nusga: *Dostuň könesi ýagşy, donuň täzesi. Garşylykly manyly sözler: könesi – täzesi. Leksik manyсы – adamlar arysyndaky gatnaşyk.*

1. Dostuň könesi ýagşy, donuň täzesi.
2. Ajysy bolmadygyň, süýjüsi bolmaz.
3. Ýagşydan at galar, ýamandan set.
4. Öli arslandan diri syçan.
5. Giç ýat, ir tur, alty pişegi artyk ur.
6. Ekene bar – ekmedige yok.
7. Köp bil – az sözle.

32-nji gönükme. Sözleriň garşylykly many aňladýan sözlerini tapyň. Her bir sözüň antonimik sinonimlerini tapyň.

Nusga:

Antonimler

Kiçi

Sinonimler

Uly, beýik, äpet, ägirt.

Sözler: toý, bagtly, agyr, giç, dar, ylalaşmak, aňsat, ýaman, mert.

33-nji gönükme. Antonimleri döreýiş çeşmeleri boýunça toparlara bölüň.

Ýaş-garry, öli – diri, baý – garyp, adalatly – adalatsyz, sada – gopbam, öň – soň, giň – dar, halal – haram, halalhon – haramhor.

34-nji gönükme: Bölekleri okaň we garşylykly manyly sözleri tapyň. Garşylykly manyly sözleri umumy many alamatlary esasynda toparlara bölüň.

Nusga: *İşläne bar - işlemedige ýok, işläne - işlemedige. Umumy manyсы – adam işjeňligi barada.*

*Ýer-göğüň arasynda
Harmanlar gyrasynda,
Hudanyň penasynda,
Gezerdim sähralary.*

*Pelek, kimlerni şat etdiň?
Kimni gamdan azat etdiň?
Birniçelerni mat etdiň,
Senden razy bolan barmy?*

*Bu dünýä iki pirakdyr,
Biri gara, biri akdyr,
Menzil iki ýol ýyrakdyr,
Anyň pikrin kylan barmy?*

(Magtymguly)

35-njy gönükme. Ertekilerde, basnýalarda, şorta sözlerde duşýan gahrymanlary göz önünde tutmak bilen, ilki sözleri söz düzümlerinde ulanyň, söňra olary sözlem içinde getirň.

Batyr, gorkak, kiçijik, äpet, ejiz, güýçli, hilegär, sada, ýalta, zähmetsöýer, açgöz, sahy, mert, namart, wepaly, ikiýüzli, dogruçyl, adalatsyz.

TÜRKMEN DILINIŇ HÄZIRKI ZAMAN LEKSIKASY STILISTIK NUKDAÝNAZARDAN

§ 16. Täsirli (emosional öwüşginli) sözler

Gepleýan adam haýsy-da bolsa bir zady, hereketi, alamaty ýa-da hadysany atlandyrmak bilen, oňa bolan oňaly ýa-da oňaysyz gatnaşygyny hem bildirýär. Sözleriň emosional öwüşgininde hadysalara we zatlara bolan jemgiyetçilik hem-de hususy garaýyşlar şöhlelendirilýär.

Mysal üçin, **eziji, yzagalak, zalym, pöwhe, züwwetdin, jenaýatkär** sözleri arkaly diňe belli bir ýagdaý, hadysa aňladylman eýsem, şeýle hadysalara ýigrenç duýgusy hem bildirilýär.

Gündelik durmuşda adamlaryň sözleşşinde emosional sözler köp ulanylýar. Mysal üçin, ýigrenç duýgusy bildirilende ýa-da ýazgarylanda **kezzap, hapysa, samsyk, ýigrenji, bihaýa, utançsyz** sözleri, mähir söýgi bildirilende **köşejiğim, keýgim, guzujiğim, enejan, mamajan, läläm, maýam, balam, çagam** yaly sözler ulanylýar.

Türkmen dilinde duýgynyň, dürli alamatlaryň, öwüşginleriň goşulma arkaly berlişi giňden ulanylýar (bu barada degişli söz toparlaryna serediň): **kelle, kellejigi** we ş.m.

Sözlemde sözün leksik manysy dürli hili aňladylýar. Sözleriň käbiriniň manysy ýerine ýetirýän stilistik hyzmatyna baglydyr. Mysal üçin, toý märekesinde eşidilen **“Berekella!”**, **“Tüweleme!”**, **“Göz degmesin!”** jümleleri oňlamagy aňladýar.

Sulara meňzeş sözler stilistik taýdan şertlendirilen manylary ýerine ýetirýärler. Beýleki bir sözün manysy bolsa töweregindäki sözler bilen belli bir tertipde baglanyşmagy netijesinde ýüze çykýar. Mysal üçin, **“hatarly, howply”** sözleri frazeologik baglanyşygy bar bolan sözlerdir (**hatarly ýol, howply ýol**). Bu hili sözleriň aňladýan manysyna haýsydyr bir sözlem gurluşy täsir edip bilmeýär.

Özbaşdak many aňladýan sözler anyk hakykaty atlandyrmak bilen bir hatarda, gürleýän (ýazýan) adamyň zada bolan gatnaşygyny (oňlamazlygyny, üstünden gülmegini) hem-de ulanylýan ýerini (sferasyny)

görkezip bilerler. Sözleşişde sözleriň ählisi emosional öwüşginde ulanylmaýar: sözleriň köpüsi haýsydyr bir zady, hadysany, ýagdaýy, alamaty atlandyrýar. **Meselem:** mekdep, depder, çörek, al, gel.... Bu hili sözler **stilistik aralyk sözlerdir**.

Sözleşişde gödek söz enaýylyk, mylaýymlyk öwüşgininde, mylaýym, süýji söz bolsa ýigrenç, üstünden gülmek manysynda gelip biler. **Meselem: Aýy kimin asylyşy gerekdir** (Magtymguly). **Gaplaň kimin arlap girse meýdana, Tilki kimin bary berse her ýana** (Magtymguly). Bu sözlemlerde **aýy, gaplaň, tilki** sozleri adamyň oňlanýan gylyk-häsiýetini şöhlelendirýän bolsa, “Tilkiniň mün dürli sapalagy bar, in ýagşysy görünmezlik” (atalar sözi) diýen sözlemlerde ulanylýan “**tilki**” sözi ýigrenç ýokundyladyr.

Emosional öwüşgünli sözler: 1) **stilistik taýdan peseldilen** ýa-da ýönekeý gepleşik (meselem: arryk, tentek, paňkelle) we 2) **kitap sözleri** (meselem: **seredip geçmek, esaslandyrmak, netijä gelmek** we ş.m.) diýen iki topara bölünýär.

Sözler stilistik taýdan suratlandyrylanda haýsydyr bir sözün sözleşişin haýsy görnüşinde (kitaby ylmy, kitaby şahyrana, ýönekeý gepleşik we ş.m.) ulanylandygy hem-de olarda (sözlerde) nähili labyzlylyk öwüşgininiň barlygy anyklanylýar.

Aýratynlandyrylan sözleri deňeşdirin: 1) Öz mertebäni peseltmäh: **nädogry zady aýtmaň**. 2) Esasy zat – öz-özünü **aldamazlyk**. 3) Ol gelnini rahatlandyrmak isledi we ony **aldady**: ýürek agyrysynyň indi peselendigini düşündirdi. 4) – Men seni **aldamok**, ýöne sen **jypdyryaň**.

Mysallardaky **nädogry zady aýtmaň** hem-de **aldamazlyk, aldady** sözleri ýazuw sözleşişinde-de, agzeki (dilden aýdylýan) sözleşişde hem ulanylýar we aýratyn bir ekspressiw öwüşgin duýulmaýar. **Aldamak** sözi ýönekeý gepleşikte ulanylanda (üçünji mysaldaky **aldady** sözünde) azajyk gödeklik duýulýar. **Jypdyryaň** sözünüň manysynda gödeklik, ýazgarmaklyk bar. Soňky sözlemlerde gürlýän adam özi barada **aldamok** sözünü, söhbetdeşi barada bolsa, gödek, ýazgaryjy äheňde **jypdyryaň** diýen sözi ulanylýar.

§ 17. Stilistik taýdan aralyk sözler

Stilistik taýdan aralyk sözler diliň esasy söhbetdeşlik serişdesini düzýär. Olar sözleşişin ýazuw hem agzeki görnüşlerinde ulanylýar.

Aralyk sözler (**kitap, depder, öý...**) ulanylanda gürlýän adam öz beýan edýän maglumatynda haýsydyr bir baha beriji maglumaty ýa-da öwüşginini ulanmaýar.

§ 18. Stilistik taýdan peseldilen sözler

Stilistik taýdan peseldilen sözler iki topara – **gepleşik sözlerine** we **ýönekeý gepleşik sözlerine** bölünýär.

Gepleşik sözleri resmi däl ýagdaýda, gündelik durmuşda ulanylýar; olar kitap sözleşişinde, mysal üçin, ylmy işlerde ulanylyp durlanok. Gepleşik leksikasynyň sözleri dürli görnüşli öwüşginde ulanylýar:

eşejiğine atlandy (ýaňsa almak, üstünden gülmek), **barmajygyny çommaltdy** (äsgermezlik), **dodaklak, dişlek, etlek ýüzli** (gödeklik öwüşgini), **töňňe, çöňňe, dymma, çaman, tilki, şagal, heleý** (adam häsiýetleri barada), **çypar, küýki** (adamyň daş keşbi barada), **pahyr, görgülüjik** (duýgudaşlyk öwüşginli) we ş.m.

Mysallara seredip geçeliň:

1) At ýüzi agzyndan süýt ysy gitmedik gögele oglanyň däl-de, baldyry ýognan ýetginjegini keşbini berýärdi. Bu ýerde **gögele** sözi kemsitmegi aňladýan söz.

2) **Bende** arman ahmyr çekdi ýördi (G.Şamyýew). Sözlemdäki “**bende**” sözi duýgudaşlygy aňladýar.

3) – Wah, **melgunyň** hut özi eken.

4) Biz diri bolsak, seniň ýaly ýurdy satan dönükler diri gezmez. Heý, oýnaşly **heleý**.... Mysallardaky **melgun, heleý** sözleri sögünç aňladýarlar.

5) Ine, Allak **pişik** ýaly şugulçylygy özüne kesp edinip, şol kespden çörek iýýänlerem gyt däl (**A.Gowşudow**).

6) ... Bir mahallar Saragtda baýlygyna ýer tapman ýören dul **hatyn** bar ekeni.

7) Şeýdibem öz **jürlerini** ozleri dikýä-dä bu **pelitleriň**.

8) – Mele **şeýtan** şol gijäni çirim etmän gezenmiş.

9) Tüweleme, gelneje, **gudumanja** ýüwürjň-ä ba.

10) It haýyr görmez **züwwetdin-ä** däl, şoňa-da şükür (A.Allanazarow).

Ýokarda ulanylan “**pişik, hatyn, jürlerini, züwwetdin, şeýtan**” sözleriniň käbiri ýigrenç, äsgermezlik ýokundyly berlen bolsa, “**gudumanja**” sözi guwanç äheňindedir.

Ýönekeý gepleşik sözleri özüniň ýokary derejedäki täsirlilik bilen gepleşik leksikasyndan tapawutlanýarlar. Ýönekeý gepleşik sözleriniň köpüsi gödeklik ýokundysynda bolýarlar, şonuň üçin hem olaryň ulanylmagy diňe belli bir sözleýiş aragatnaşygyndaky söz atyşmany, şögüşmäni, jedeli beýan etmek bilen baglanyşyklydyr. Edebi dilde gürleýän adamlaryň dilinde ýönekeý gepleşik sözleri ýörite maksat bilen, bilgeşlän, ýagny degişmek, gürrüňçiligi janlandyrmak, haýsydyr bir meselede üstün çykmak üçin hem ulanylýar.

Çeper eserlerde ýönekeý gepleşik sözleri gahrymanyň sözleýiş aýratynlygyny, häsiýetini, daş keşbini ýüze çykarmak maksady bilen, şeýle-de eseriň awtorynyň sözleýiş özboluşlylygyny görkezmek üçin (eger waka gahrymanyň dilinde beýan edilýän bolsa) peýdalanylýar.

Mysallara ýüzleneliň: 1) – Gelin, ol **deýýus** gymyldaýarmy, ölen bolsa sen çykaý, saňa zat diýmerin! 2) “Ah, **wenezzyna**, ahyr biri atymyna getird-ow” diýip, Tejen töwereginde atyşylanda oka ýetdirmän Ahmet aganyň atyna münüp gaçan adamy ýatlaýaryn (**A. Allan**). 3) – Asly **haramzada haramzadalygyna** gitjek eken – diýip, ýol boýy özbaşdak hüňürdäp gitdi (**A.Gowşudow**). 4) – **Ýuwundy** ýagjarypdyr – diýip, bir talyp ikinji bir talybyň böwrüne dürttdi. Näme üçindir talyplar ahuny öz ýanlarynda “**ýuwundy**”, “**ýumruk**” diýip atlandyryýardylar (**A.Gowşudow**).

§ 19. Kitaby sözler

Olar diliň sözlük düzüminiň esasy bölegini öz içine alýar. Meselem: Subut etmek, subutnama, usulyýet, syýasat, şertleşmek, çaknyşyk, medeniýet, dolandyryş, sungat, güzeran, terbiýelemek, gymmatly, adalga, merkezleşdirilen, ylmy-barlag, ulgamlayyn, ýörelge, gönüburçluk, deňagramlyk, pelsepe we ş.m.

Kitaby sözler (kitap leksikasy) edebi eserlerde hem ulanylýar. Meselem:

1) Bu **çaknyşyklarda** Öwezmyrat batyryň iki adamy okdan öldi (A.Gowşudow).

2) – Ýogsa näme? – diýip, Täçli şorta onuň sözünü **tassyklady** (A.Gowşudow).

3) Gaýta, **artykmaçlykdan peýdalanýan** Boýnagý töwerekden görüp bilenokdylar (G.Şamyýew).

4) **Düşünjäne** sygmadyk zat ýürege-de sygmaz (G.Şamyýew).

5) Bu ýylda, öten ýylda görülmedik **doňaklyk eýmendiriji labyryny duýdansyz** taşlarly göründi (G.Şamyýew).

Kitap leksikasy gazet makalalarynda-da duşýar. Meselem: Sazşynaslyk **ylmy çeşmelerinden** Gündogar halklarynyň saz medeniýetinde gözbaşyny **asyrlaryň jümmüşinden** alyp gaýdýan surnaý, kernaý ýaly sesi alyslardan eşidilýän, üflenip çalynýan saz gurallarynyň bolandygy mälimdir (“Edebiýat we sungat”).

Kitap sözleri ylmy işlerde, köpçülige niýetlenilen ylmy makalalarda giňden ulanylýar. Meselem: 1) Ýazyjy “Perman” **romanynda** diniň **sossial-synpy mazmunyny** açyp görkezýär (N.Hojag.). 2) **Kolonial sütem** olaryň etinden geçip, süňňüne ornaşýar (N.Hojag.).

Kitap sözleri özleriniň täsirlilik derejesi boýunça deň däl. Muňa çeper eserlerde we ylmy işlerde ulanylýan sözleri deňeşdirmek arkaly göz ýetirmek bolar. Şunuň bilen baglylykda kitap sözleri birnäçe görnüşe bölünýär.

Ýörite sözler (leksika) ylmyň we tehnikaýyň dürli görnüşlerine mahsusdyr. Ýörite sözleriň (leksikaýyň) esasy bölegi adalgalardyr. **Adalga** – bu haýsy-da bolsa bir ylmyň ýa-da önümçilik pudagyýyň düşünjeleriniň mazmunyny anyk kesgitleýji sözlerdir. Mysal üçin, **köpeltmek, goşmak, aýyrmak, bölmek** sözleri metematika ylmyna, “**ýöňkeme, düşüm, deňşlilik, ahwalat, doldurgyç, aýyrgyç, eýerjeň sözlem, goşma sözlem**” – dil bilimine, “**gan aýlanyş, maddalaryň çalşygy, iýmit siňdiriş**” aňlatmalary fiziologiýa ylmyna degişlidir.

Ýörite sözler esasan ylmy işlerde, okuw kitaplarynda köp duşýar. Ylmyň, önümçiligiň belli bir pudagy bilen meşgullanýan adamlaryň durmuşyna bagyşlanan çeper eserlerde hem ýörite sözler ýek-tük duşýar.

Kitap sözleriniň özbuluşly gatlagyny resmi sözler düzýär. Resmi sözler resminamalara – permanlara, kararlara, ilçilik resmi iş kagyzlaryna we ş.m-lere mahsusdyr. Meselem: ýokarda agzalanlar (görkezilenler),

bellenilip geçilişi ýaly, gatnaşanlar, taraplar, jogapkär, hususy, kazylyk gözegçiligi, ynanç haty, şertnama baglaşmak, ynamdar wekil we ş.m.

Ýazuw sözleşinde şahyrana sözlere aýratyn ähmiýet berilýär. Türkmen diliniň manydaş sözleri (sinonimleri) ýazuw sözleşini stilistik taýdan alamatlandyrmaga mümkinçilik berýär. “**Aýal, hatyn, heleý, perizat, dildar, keýwany, gözeli, zenan**” sözleriniň dürli öwüşginde ulanylmagy muňa mysal bolup biler. Şahyrana sözler şygry sungatynyň aýry-aýry görnüşlerine mahsusdyr. Mysal üçin, XVIII-XIX asyrlaryň şygryýetinde ulanylýan şahyrana sözleriň käbiri häzirki zaman şygryýetinde ulanylmaýar diýerlikdir. Meselem:

Aşyklar hak yşkynda

Hayrandyr-haýran.

Gözler ragyfyzynda

Girýandyrgirýan.

(Magtymguly)

Häzirki zaman şygry sungatynda dabaraly şahyrana sözler – nusgawy şygryýet sözleri duşýar: **nije, heýhat, enwer, dünýe, neçün, leşger** we ş.m.

Sen asmanyň **enweri** ... **Ençe heýhat**, Oguz han. **Dünýe** döňjek tersine... **Kimse** bilmeýet hetdin, üstüne lagnat ýagar (“Aşgabat”) we ş.m.

Ýokarky şahyrana sözler jemagatçylyk (publisistik) eserlerde iki maksat bilen – **mahabatlandyryjy** serişde hökmünde we ýaňsa almak üçin ulanylyar. **Mahabatlandyryjy** sözlere, söz düzümlerine mysallar (**oňat ýörelge, ynamly pursatlar, täsir galdyryjy pursatlar, berkararlyk mukamy ýaňlandy** we ş.m.

Meselem: Ruhgününi **ruhubelentlik** bilen garşylamak indi her bir türkmenistanly üçin oňat **ýörelgä** öwrildi... **ynamly pursatlar, täsir galdyryjy** wakalar bilen geçdi. Dabara açylandan soň, ýurdumyzyň **Berkararlyk mukamy** – döwlet Gimni **ýaňlandy** (“Aşgabat” ž.).

36-njy gönükme. Bölegi okaň we resmi sözleri, söz düzümlerini tapyň. Haysy maksat bilen ulanylandygyny düşündiriň. Nokatlaryň ýerine zerur harplary goymak bilen, bölegi göçüriň.

... Şäherde günaşa diýen ýaly ogurlyk bolýardy. Näbelli og(?)ry dükanyň äpişgelerinden girýär-de, käte elli manatlyk, käte hem altmyş manatlyk zat og...rlaýardy. Böl...miň ähli işgärleri, garaw...llary aýaga galdyrylýar, og...rlykdan welin uç tapdyрмаýar. Şeýdip, näbelli og(?)ry yzly-yz...na ýedi dükana girip jenayat etdi. Bolýan og...rlyklaryň usuly bir hilidi, olary kimem bolsa bir adamyň edýändigini hemmä bellidi (Petdi Magsymow).

37-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine zerur harplary goýmak bilen, bölegi göçüriň. Resmi sözleriň, söz düzümleriniň ulanylmagynyň sebäbini düşündiriň.

Gozgalan iş bilen meşgu...llanmak wezipesi öz üst...ne ýüklenileni bäri köp wagat geçenok. Sülçä soňky toplanylan güwähatlara, maglumatlara,

derňew netijelerine, raýat görkezmelerine, ýazylan aktdyr maslahat beýanlaryna birin-birin göz gezdirip çykdy. Gözlegiň alnyp barlyşynda göze ilip duran ýalňyşlyk görmedi. Geçirilmeli işleriň köp...si amala aşyrylypdyr, gürlleşilmeli adamlar, şaýatlar bilen gürr...ň geçirilipdir. Delilleri yzarlap, ol bu jenaýaty kimiň edendigi anyklandy hasap edýardi, ýöne jenaýatçyny aý (?) plar ýaly sub...tnamalar yeterlik däl di.

38-nji gönükme. Ünsli okaň. Kitap we gepleşik sözlerini aýyl-saýyl ediň we olaryň utgaşdyrylyp berilmeginiň sebäbini düşündirmeklige synanyşyň.

Gara Seýitliýewiň döredijiliginde kimiň täsiri duýulýar? Elbetde, men bu sowala kesgitli jogap berip, edebi tankydymyzyň bu uly ýetmezini doldurmagy üstüme almaýaryn. Emma men Gara Seýitliýewiň döredijiliginde Magtymgulynyň ynsanperwerliginiň, Mollanepesiň otly söýgüsiniň, Nyzamynyň ýokary ahlaklylygynyň, Samet Wurgunyň çuňňur romantikasynyň täsirini has köp duýýaryn.

Türkmen edebi tankydy Gara Seýitliýewiň döredijiligine kân-kân sahypalar bagyşlady. Olaryň hemmesini jemleseň, göwrümi boýunça şahyryň öz eserlerinden az hem bolmaz. Olarda ýöredilýän pikirleri jemleseň welin, hemmesi üç zada syrygýar: şahyryň döredijilik ýaýrawy giň; hakyky lirik; watançy şahyr....

(Kerim Gurbannepesow)

39-nji gönükme. Daşyňyzdan labyzly okaň; gepleşik sözleri, söz düzümleri bilen şahyrana sözleriň, söz düzümleriniň utgaşdyrylyp ulanylyan ýerlerini anyklymaga synanyşyk ediň. Şahyr G.Seýitliýewiň gepleşik hem şahyrana sözleri, söz düzümlerini utgaşdyryp ulanmagynyň sebäbini düşündiriň.

*Takdyr aýyrsa-da ömür köçämiz,
Käte-käte köçämizden geçewer!
Ýogşa garaňky bor ömür köçämiz,
Käte bir lowurdap, ýalkym saçawer!*

*Sen meniň bagtyma çykalyň bári
Belent çykýar aýdymlaryň owazy.
Dünyäni görmedik körpeje peri,
Nireden bilýärsiň sen munça näzi!*

*Aşyklar şäherniň bir galam gaşy,
Üýsse-de onuň dek läläni görmen,
Sen hakda görülen bir şirin düýşi,
Özge bilen sürlen döwrana bermen.*

(G. Seýitliýew)

„Görülen, sürlen” sözleriniň goşgudaky dürs ýazuwyny esaslandyryň.

40-njy gönükme. Böllekleri ünsli okaň. Ýörite sözleri we söz düzümlerini anyklaň. Galdyrylan harplary goýmak bilen, sorag belgili sözlere zerur harpyň gerekdigini ýa-da gerek dälidigini anyklap, böllekleri göçürüň.

Sözl...giň düz...l(?)şi

1). Sözler başdan (?) aýak elipbiý tertibinde berildi. Gerekli sözleri tapmak üçin, olary elipbiý tertibinde gözlemeli. Sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigi ýör...te belgi bilen görkezilmedi.

2). Sözlükde sözleriň diňe bir wariantda ýaz...l...sy berilýär. Şeýle-de bolsa käbir sözleriň iki hili aýdylyşy we şonuň bilen baglylykda-da iki görnüşde ýazylyşy edebi diliň normasy hökmünde or(?)naşypdyr. Şeýle sözleriň iki hili ýaz...l...sy-da sözlükde görkezilýär.

3). Dar çekimlileriň düş...p gal...sy şol söz...ň yzyndan otur we çyzyjak goý(?)lup, düşýän çekimliniň önündäki we yzyndaky çekimsiz sesleri ýanaş(?)k ulanmak we olaryň yzyna goş..lýan goş..lmany getirmek bilen berildi.

(Azymow P. Çaryýarow B).

41-nji gönükme. Labyzly okaň. Ýokary şahyrana sözleri anyklaň.

*Ýagýar ýyly ýaz ýagşy,
(Gör, ne ýaz ýagşy)
Tylla damja bilen ýere nur inýär.
Ýapraklaň içinde älemiň nagşy,
Baharyň bezegi
Güller görünýär.
Depelerde güller,
Düzlerde güller.
Zemin güle bürenipdir bu günler.*

(G Geldiýew)

*Mawy güllerden
Doly töwerek.
Saryja güller
Günüň nury dek.*

*Asmandaky gün
Güýç beren çole.
Çol gülden doly
Nurly gün bile.*

(G Geldiýew)

Adam we bahar

*Bir ýaş çopan söýgülsine aýdýar:
„Çöle äkitmäge ýürek dözmeýär”,
„Men barsam çölüň-de bolar lälezar”
Diýip, gyzyň gözi ýigde garaýar.
Ýar niredede bolsa, şol ýerde bahar!*

(G. Seyitliýew)

„Söýgülsine, ýigde” sözleriniň goşgudaky dürs ýazuwuny düşündiriň.

42-nji gönükme. Labyzly okaň. Durli stilistik gatlakly sözleri we söz düzüimleri tapyň.

*Öten agşam
düyşimde
dostlarym,
deň-duşlarym
Tabydymy
göterip,
jaylamaga
baryrlar.
Läläň bilen duşuşman,
Läläň bilen hoşlaşman
gaýdypsyň
diýip
toprak,
Gubarymy
guçmaga
gujagyny
açmaýar.
Ne dünýäden
geçmek
bar,
ne-de
seni guçmak
bar,
Yşkyň ody
ýurekde
şol hiňlenip
ýörmeli.
(G.Seyitliýew)*

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DILINIŇ LEKSİKASYNYŇ GELIP ÇYKYŞY BOÝUNÇA HÄSIÝETNAMASY

§ 20. Asly türkmen sözler

Türkmen diliniň sözleri gelip çykyşy taýdan iki topara – a) asly türkmen sözlere we b) beýleki dillerden alnan sözlere bölünýär.

Häzirki zaman türkmen diliniň asly türkmen sözlerine durmuş üçin has zerur, asly sözler degişlidir. Meselem: 1) garyndaşlyk aňladýan sözler: kaka, eje, ata, ene, ogul, gyz, dogan, jigi, aga, daýy, daýza, ýegen, gelin, gelneje, agtyk, çowlyk, ýuwluk; 2) ösümlükleriň, haýwanlaryň we guşlaryň atlary: sazak, çeti, çerkez, arça, kerkaw, ýylgyn, ýylgaý, hoz, erik, alma, nar, bugdaý, nohut, kelem, sogan, at, it, sygyr, eşek, geçi, tilki, möjek, serçe, garga, gaz, towuk, horaz, jüýje we ş.m. 3) zatlaryň alamatlarynyň

atlary: gowy, oňat, ýagşy, erbet, ýaman, kiçi, uly, ak, gara, güýçli, güýçsüz we ş.m. 4) sanlaryň atlary: bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýigrimi, otuz, kyrk..., birinji, ikinji, ýüzünji we ş.m. 5) çalyşmalar: men, sen, ol, biz, siz, olar, kim, näme, nire, nähili, haçan we ş.m.

Gorkut atada ulanylan sözleriň köpüsi häzirki zaman türkmen dilinde ses ýa-da şekil taýdan üýtgeşmelere sezewar edilipdir, käbirine derek düýbünden başga sözler ulanylýan bolsa, olaryň käbiri häzirki döwürde başga bir manyda ulanylýar. Mysallara syn edeliň: dädem Gorkut gelüban şa:dlyk çaldy. Ga:zy erenler başyna geldügin aýdy werdi.

Kany diýdigim beg erenler,
Dünýa: benim diýenler!
Ajal aldy, ýer gizledi!
Fany dünýä kime galdy:?
Gelimli, gidimli dünýa:,
Soň u:jy ölümli dünýa:!
El-akybet uzu:n ýa:şyň u:jy ölüm a:hyry aýralyk!
Ýo:m wereýim, ha:nym!
Ölüm wagty geldü:ginde, ary, i:ma:ndan aýyrmasun!

Bölegiň käbir sözünü derňemäge synanyşalyň. Mysalda “Dädem, aýdyp berdi, pany, uzyn bereýin” ýaly sözler ses taýdan üýtgeşmä sezewar edilen bolsa”, gelip, meniň, bereýin, geleninde” sözleri şekil taýdan üýtgäpdir. Mysalda **[ujy]** sözi “ahyry” manysynda, **[ary]** sözi “arassa” manysynda gelýär. Eposda ulanylan **[ta:na]** (“göle” manysynda), **[na:ýyb]** **[na:ýyp]**-(attutar, kömekçi manysynda) sözleri häzirki döwürde şiweleriň käbirinde ulanylyar. Eserde ulanylýan “talı” sözi nohur şiwesinde ses üýtgeşmesinde **[daal]** (edebi dilde „geriş, ýagyrynny, pilçe, kebze” manysynda) görnüşinde ulanylýar.

43-nji gönükme. „Kitaby dädem Gorkut” oguz eposyndan alnan bölegi okaň we gadymy sözleri tapyp, ýaýda olaryň häzirki döwürde ulanylyşyny ýazmak bilen, bölegi göçüriň. Sözleriň ses taýdan üýtgänlerine düşündiriş beriň.

Oglaň fikr eýledi, aýdar:

– Bir ta:ma di:reg urarlar, ol ta:ma taýag olur. Ben bunuň a:lnyna näýe taýanyk oluryň turaryň-diýdi. Oglaň buga:nyň a:lnyndan ýumrugyň giderdi, ýo:lundan sowuldy. Buga ayag üstüne turmady, düşdi. Depesiniň üstüne ýykyldy. Oglaň byçagyna el urdy. Bu:ganyň başyny kesdi.

Oguz begleri gelüb, oglaň üstüne ýygnak oldular, “tähs:i:n”diýdiler.

– Dädem Gorkut gelsün, bu oglaň a:d go(ý)sun. Bo:ý lasynça alub, ba:basyna warsyn. Ba:basyndan oglaň beglik istesün, taht alywirsün-diýdiler.

Çagyrdylar. Dädem Gorkut gelür oldy (Kitaby dädem Gorkut).

44-nji gönükme. Akyldar şahyr Magtymgulyňyň tapmaça görnüşli aýdan pikirlerine düşündiriş bermeklige synanyşyň. „Kitaby dedem Gorkutdan” alnan bölekler bilen Magtymgulyňyň şygryndaky sözleriň seslerini, söz

ýasaýjy, şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalaryny deňeşdirin. Bu eserleriň arasyndaky dil serişdeleri boýunça özboluşlylygy ýüze çykarmaklyga synanyşyň. Şol özboluşlyklar häzirki zaman türkmen dilinde nähili özleşdirilipdir?

Ol ne halkdyr, gök-pelege gonarlar,

Gähi inip, ýer ýüzünde dynarlar?

Ol ne adamzatdyr, bir at münerler.

Uzeňnisi suwdan, jylawy baddan.

Mydam seýre gezer ol dört deňi-duş,

Bolar andan jümle älem ýüzi hoş,

O tördün biri bar, mydam sebze puş,

Kellesi buzdandy, aýagy otdan.

Ol kimdir, ýalaňaç garyp oturmyş,

Owazsyz äleme sözüň ýetirmiş.

Agzyn açyp, özüň ýasa batyrmış,

Sorasaň habar biýr saňa bar zatdan.

45-nji gönükme. Häzirki döwrüň şahyrlarynyň haýsy-da bolsa bir şygryny ünsli okaň we ondan gadymy öwüşginli sözleri tapyň, olaryň şygryda ýerine ýetirýän stilistik hyzmatyny anyklaň.

§ 21. Alynma sözler

Türkmen halky özüniň uzak taryhy ösüşiniň dowamynda alys-u-ýakyn halklar bilen dürli gatnaşykda bolupdyr. Syýasy, medeni, ykdysady gatnaşyklaryň netijesinde türkmen diliniň sözlük düzümine alynma sözler hem aralaşypdyr. Ýöne türkmen diliniň milli özboluşlylygy üýtgemändir: alynma sözleriň esasy bölegi türkmen diliniň ses, grammatik özboluşlylygyna boýun egdirilipdir. Mysal üçin, „krujka, samowar” sözleri **[kürüşge], [kürüşgö], [sema:wa:r] (kürüşge, semawar)** görnüşde ýazylýar) ýaly özgerdipdir – türkmen diliniň ses hem grammatik gurluşyna laýyk uýgunlaşdyrylypdyr.

Alynma sözleriň uýgunlaşdyrylyş derejesi olaryň ulanylýan ýerine we peýdalanylyşynyň köp ýa-da seýrekligine, dile agzeki ýa-da ýazuw arkaly geçendigine baglydyr. Eger sözi aňladýan zat, düşünje söwda, durmuşy gatnaşyklar arkaly türkmen durmuşyna aralaşan bolsa, şol zat (düşünje) işjeň herekete giren bolsa, onda ony aňladýan söz hem giňden ulanylyp başlanylýpdyr. Muny „bedre, stol” ýaly sözleriň mysalynda görmek bolýar.

Eger-de zat, düşünje, aýry-aýry kesp-kär, ylym bilen baglanyşykly zatlar halkyň durmuşyna aralaşan bolsa, olary aňladýan sözler (esasan hem kitap leksikasy) köplenç öňki durkuny saklapdyr. Meselem: grammatika, analgin, sitramon we ş.m. Ulanylyşa giňden aralaşan sözler türkmen dilinde özleşdirilipdir we kitap hem gepleşik sözleýşine aralaşypdyr. Meselem: elektrik, traktor, kombayn we ş.m.

Türkmen diliniň sözlük düzümi dürli dillerden geçen sözleriň hasabyna baýlaşypdyr. Sözleriň köpüsi Merkezi Aziýa yslam dininiň

ornaşdyrylmagy bilen baglanyşykly geçipdir. Olara mysal: namaz, şerigat, Kurhan, rekat, parz, sünnet we ş.m. Musulman dininiň Merkezi Aziýa ornaşmagy bilen, türkmen diline Allatagalanyň, Muhammet Pygamberiň atlary bilen baglanyşykly adam atlary ornaşypdyr. Allatagalanyň atlary bolan “Rahym, Resul, Kerim” ýaly sözlere “berdi” sözi goşulyp, ”Kerimberdi, Resulberdi, Rahymberdi” ýaly goşma atlar döredilipdir.

Alynma sözleriň köpüsi rus diliniň üsti bilen hem geçipdir. Olaryň esasy bölegi (ählisi diýen ýaly) rus diline başga dillerden (nemes, grek, latyn we ş.m.) geçipdir. Mysal üçin, “teatr, grammatika” ýaly sözler nemes dilinden, “pýesa, leýtenant, palto” ýaly sözler fransuz dilinden, “futbol, hokkeý, tank” ýaly sözler iňlis dilinden rus diline geçip, rus dilinden bolsa türkmen diline aralaşypdyr.

§ 22. Halkara sözleri

Häzirki zaman dilleriniň ählisinde, şol sanda türkmen dilinde halkara sözleri hasaplanylýan ylmy, tehniki, jemgyýetçilik-syýasy adalgalar ulanylýar. Halkara sözleriniň köpüsi gelip çykyşy boýunça latyn we grek sözleridir. Mysal üçin, **demokratiýa, poema, stil, tekst** we ş.m. – grek sözleri, **respublika, ekskawator, radio** – latyn sözleri. Halkara sözleriniň arasynda käbir fransuz (**buržuaziýa**), iňlis (**lider**) sözlerine hem duşmak bolýar.

Halkara adalgalarynyň käbiri grek hem latyn dillerinden emeli ýasalypdyr. Mysal üçin, telefon, mikrofon, teleskop, welosiped, millimetr, kilometr, kosmodrom ýaly sözleriň ýasalmagynda grek hem latyn sözleriniň kökleriniň ýatandygyna garamazdan, bu hili sözleri grek ýa-da latyn sözleri hasaplamak bolmaz. Sebäbi agzalan gadymy dillerde şeýle sözler (şol sanda olaryň aňladýan zatlary, düşüňjeleri, hadysalary) bolmandyr.

§ 23. Esasy alynma söz ýasalýş serişdeleri

Türkmen dili alynma sözleri öz sözlük düzümine uýgunlaşdyrmak bilen, şol dilleriň sözünüň önünden hem yzyndan goşulýan ýasaýjy goşulmalaryny-da özleşdiripdir. Mysal üçin, **-izm, -ist** yaly halkara sözlerini ýasamaga gatnaşýan serişdeler bilen birlikde **-bi, -nä, -hor** yaly arap-pars yasayjy serişdeler dilimizde häzir hem ulanylýar.

Esasy halkara söz ýasayjylaryň sanawy

awi(a) (lat. **avis**-guş)

awiasiýa, awiapoçta; awt(o) (grek. **autos**–özi) awtomat, awtograf ;

agr(o) (grek. **agros** – meýdan) – agronom.

akw (lat. **aqua** – suw) – akwarium, akwalang.

anti (grek. **anti** – garşy) – antonim.

astro (grek. **astron** – ýyldyz) – astronomiýa, astronawt.

gastr(o) (grek. **gastyor** – gastros – garyn, iç) – gastronomiýa, gastrit.

ge(o) (grek. **gýo** – ýer) – geografiya.

gramm (grek. **gramma** – ýazgy, harp) – telegramma.

dem(o) (grek. **demos** – halk) – demokratiýa.

drom (grek. **dromos** – ylgamak üçin ýer) – aerodrom, kosmodrom.

krat (grek. **kratos** – hokümet) – demokrat.

radi(o) (lat. **radius** – ýagty) – radiogramma.

skop (grek. **skopeo** – seredýärin) – mikroskop, rentgenoskopiýa.

tele (grek. **tele** – daş) – telewideniýe, telegraf.

termo (grek. **thermos** – ýylysy) – termometr.

fon (grek. **phone** – ses) – fonetika, telefon.

epo (grek. **epos** – sözleşiş) – epos, orfoepiýa.

Kalkalaşdyrmak ýoly bilen hem türkmen dili baýlaşýar. Kalka – bu daşary ýurt sözleriniň we söz düzümleriniň her bir bölegini aňladýan manysyna görä gönüden-göni dile geçirmegi (terjime etmegi) aňladýar. Meselem: дополнение – doldurguç, определение – aýyrguç. Bu usul bilen türkmen diline uzak döwürň dowamynda köp söz, aňlatma giripdir.

§ 24. Ylymda,tehnikada we çeper edebiýatda alynma sözleriň ulanylyşy

Alynma sözler sowet ýyllary içinde ylymda, tehnikada orän köp ulanyldy. Olaryň käbiri umumy_ylmy sözler bolýan bolsa (mysal üçin, argument,_logika),_beýleki bir topary ylmyň aýry-äýry ugurlaryna (mysal üçin, **sinus**, **kotangens**-matematika; **amper**; **wolt**-fizika; **molekula**, **atom**-himiýa; **grammatika**, **morfologiýa** - dil bilimine)_degişlidir. Şonuň üçin hem umumy ylmy sözler bilimli adamlaryň ählisiniň sözleşişinde ulanylýan bolsa, ylmyň aýry-äýry ugruna degişli sözler şol ugurlarda işleýanleriň sözleşişinde ulanylýar.

Türkmen **edebiýatynda** şahyrlar, yazyjylar haýsydyr bir halkyň wekilleriniň durmuşyndaky aýratynlyklary olaryň işleýişlerini,medeni hem ylmy-tehniki gymmatlyklaryny **beýan** etmek maksady bilen diňe bir öňden ulanylyp gelinýan (uýgunlaşdyrylan) sözleri ulanman, eýsem türkmen

diliniň sözlük düzümine heniz aralaşmadyk__ (täze)__ sözleri hem peýdalanyldy. Mysal üçin, akyldar şahyr Magtymgulyňyň “Kimiýa atlyg ot istäriň” diýen setirinde “kimiýa” (himiýa) bir gezek ulanylyp, şahyryň özüne çenli, özünden soňky nusgawy edebiyatda hiç ýerde ulanylmady. Ol diňe XX – asyrdaky türkmen diline geçipdir. Şahyr G.Seýitliýew Hindistana giden saparynda döreden şygrylarynda hindi halkynyň öz ulanýan sözlerinden peýdalanyldy: Bu bir kiçijik nyşan tanadýan Hindistany: Hindiler “**Salam!**” deregne, diýýärler “**Mähribany!**” **Ýa**-da: Çyrmaşyk dek çyrmady hindi gyzy **sarisin**,... Şahyryň Eýran durmuşyna bagyşlap **ýazan** eserinden: **Ajan** gaharlydy, bili naganly.

-Ata Gowşudow “Perman” **romanynda Gökdepe** galasynda bolup geçen söweşi suratlandyran ýerinde: „Ol ýumrukларыny düwüp, dişlerini gyjap duran ýerinde **ýakyndaky polkownige** azm urdy...” diýen sözleminde “**polkownik**” sözünü ulanýar. **Aýry-áýry** ýazyjynyň ulanan alynma sözleri ulanylyşa girmän hem galyp biler. Muňa ýokarda -getirilen “**mahribany**” “**ajan**” sözleri mysal bolup biler.

Çeper eserlerde gahrymanyň dil biliş derejesini, sözleýiş aýratynlygyny, edýän pişesini, nähili eşikdedigini görkezmek üçin hem alynma söz **ulanýlýar**. Meselem: -...Emma zassabyň nirededigini men saňa aýdyp bilmerin (B.**Kerbabaýew**). **Papiros** tüssesi ep-esli wagt onuň depesinde kelemenläp aýlandy-da, soňra -ýuwaş-ýuwaşdan penjiräniň ýokary -çetindäki açyk ýerine ýöneldi hem-de howa giňişligine aralaşyp gitdi (A.Kekilow). Howa sowugam bolsa, şol ýerde **paltomy** çykaryp, o ýerini, bu ýerini arassalaşdyrdym (A.Kekilow).

“Synp” sözi türkmen diline ilki bilen “synpy gatlak” manysynda aralaşypdyr. Häzir ol mekdebiň dürli synpyny (öňki **klas** sözünü) aňladýar. Geçen asyryň ýigirminjy ýyllarynyň wakalary suratlandyrylýan eserden bir mysala syn edeliň:

– *Üçünji: biz áýry-áýry **synplaryň**, ýagny biri-birine duşman synplaryň adamlary.*

– ***Symp**-diýýäniň näme?*

– ***Symp** däl, **synp**.*

– ***Synp** näme?*

(A.Kekilow.)

Häzirki döwrüň eserinden mysal:

Ýöne...bu isleg has gijrak, **synpdaşy** Nurullanyň şähre gaýdanyny gören pursatynda döredi duruberdi (G.Annasähedow).

Käte kemsidiji öwüşgin bermek maksady bilen türkmen sözlerine rus diliniň goşulmasy hem goşulup ulanylýar: – Ozalyndan, **daýzaşka**, başga maşyna münäýmeli ekeniňiz (G.Annasähedow).

– *Başlaýşyň-a **stamp**. Uly gürläjek bolýaň.*

– *Düşünmedim.*

– ***Stamp** diýdigim, ozalky aýdylany gaýtalapsyň*

(G. Şamyýew).

46-njy gönükme. Bölekleri okaň. Olarda ulanylan alynma sözleri tapyň we aňladýan manylaryny düşündiriň.

Ynsanyň öz-özüne sarpa goýmak äheňini, halkyň akyl ýetirmäge gaýduwsyzlyk bilen jan etmegi türkmen poeziýasyna ilki bolup girizen Magtymguludyr... Şahyryň bu hyzmaty özünden soňky türkmen klassyk edebiýatynyň, türkmen halkynyň tutuş progressiw ruhy medeniýetiniň özenine öwrüldi.

Şonuň üçinem, Magtymgulynyň bütin döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýän baş ideýa, esasy leýtmotiw türkmen taýpalarynyň agzyny birikdirmek ideýasydyr.

47-nji gönükme. Sözleriň manylaryny düşündiriň, halkara söz ýasaýjy serişdeler barada öňde berlen sanawdan peýdalanmak arkaly bu sözlerdäki halkara söz ýasaýjy serişdeleri tapyň.

Biologiýa, geologiýa, geografiýa, monografiýa, magnitafon, termostat, ekspress, kosmodrom, tankodrom, ultrademokrat, antibiotik, demokratiýa, internet.

48-nji gönükme. Berlen sözleriň 1-nji toparyna 2-nji topardan manylaryna görä ýakyn sözleri saýlap ýazyň.

Nusga: *Entuziazm-ruhy galkynyş, ruhlanmak, galkynyş.*

I. Agranom, anketa, ampermetr, satira, kosmos, aýsberg, konstitusiýa, gazawat, abstrakt, antonim, sinonim, argument, progressiw, entuziazm, intelligent, terror, zenan, zemin, gegomoniýa, leýtmotiw, dempartiýa, parad, paragraf.

II. Ruhy galkynyş, ruhlanmak, galkynyş, garakçylyk, salyhatly, delil, aýal, ýer, garşylykly many, ýakyn many, döredijilikli göz önüne getirme, ylmy çak etme, agalyk, esasy pikir, halk partiýasy, dabaraly harby ýöriş, kitabyň bir bölegi, jemgyýetçilik, durmuşdaky kemçilikleri ýaňsa alyp gülmek, asman boşlugy, esasy kanunlaryň jemi, musulmanlaryň kapyrlara garşy mukaddes urşy, oba hojalygy boýunça ýokary bilimli hunärmen, sorag-jogap waragy, elektrik togunyň güýjüni ölçýän gural, buz dagy.

49-njy gönükme. Sözleriň manysyna ýazmaça düşündiriş beriň.

Nusga: *Kosmetika-bezeg sungaty.*

Kompas, kombaýn traktor, ekskawator, mekdep, rehimdar, zemin, Kurhan, süre, musulman, sünnet, parz, şerigat, jemgyýet, epos, poema, drama, grammatika, kompýuter, himiýa, ynsan.

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DİLINIŇ SÖZLÜK DÜZÜMINIŇ ULANULUŞ HÄSIÝETNAMASY

§ 25. Taryhy, könelişen we täze sözler

Türkmen diliniň sözlük düzümi hemişe üýtgäp durýar. Bu ýagdaý önümçilik ulgamynda, jemgyýetçilik, durmuşy we syýasy gatnasyklarda üýtgeşmeleriň bolup durýandygy bilen ýüze çykýar. Bu üýtgeşmeler, bir tarapdan, diliň sözlük düzüminiň üstüni täze sözler bilen dolduryp durmagy

talap edýär, ikinji tarapdan, aýry-aýry ýagdaýy hasaba almasak, sözleriň bir topary könelişýär we ulanylyşdan çykýar. Şonuň üçin hem diliň ösüşiniň her bir basgançagynda jemgyýetiň adamlarynyň şol döwür üçin pikir alyşmagynda zerur bolan giden işjeň, janly leksik gatlak aýratynlandyrylýar. Bu gatлага ýaşaýyşda, önümçilik durmuşynda işjeň ulanylýan umumyhalky sözler, jemgyýetçilik-syýasy sözler, ylmy we beýleki ugurlara degişli leksika girýär. Meselem: **agyz, burun, alyn, ýañak, duluk, göz, ýorgan, keçe, haly, oturgyç, şka, diwarlyk, tarelka, jam, kürüşge, çemçe, gazan, käse, zawod, fabrik, kärhana, dükan, ussa, traktor, elektrik togy, telefon, telewizor, äýnek, köýnek, batyr, anyk, gowy, erbet, ýaşyl** we ş.m. Bu sözler häzirki zaman türkmen dilinde köp ulanylýandygy bilen bir topara birigýärler. Olarda könelişenligi ýa-da aýratyn bir täzeçilligi boýunça goşmaça many ýok.

Ýöne diliň sözleriniň giden bir gatlagy ýa belli bir döwürde ulanylan, ýa köp wagt bäri ulanylyp, häzir ulanylyşdan galan ýa-da dilde täze dörän sözlerden ybaratdyr. Olara **taryhy, könelişen, täze sözler** girýär.

Taryhy sözler. Belli bir döwrüň içinde peýdalanylýan zatlaryň, düşüňjeleriň ulanylyşdan çykmagy bilen, olary aňladýan sözler hem ulanylyşdan galýar. Şeýle sözlere **taryhy söz** diýilýär. Mysal üçin, geçen asyryň ýigirminjy ýyllarynda “**şura hökümeti, synpy göreş, ýaçeýka**”, şol asyryň togsanynjy ýyllaryna çenli **komsomol, sosializm, kommunist, kommunizm** düşüňjeleri ulanyldy. Syýasy-jemgyýetçilik gurluşuň üýtgemegi bilen, agzalan düşüňjeler, şol sanda olary aňladýan sözler hem ulanylyşdan galdy. Sözün taryhy sözleriň hataryna geçmegi bilen, ol diliň seýrek ulanylýan sözlük düzümine degişli bolýar. Ol ylmy edebiýatda ýörite maksatlar bilen, ýagny belli bir taryhy döwrüň jemgyýetçilik-syýasy, durmuşy-ykdysady, medeni ýagdaýyny we ş.m. suratlandyrmak maksady bilen ulanylýar. Çeper eserlerde taryhy sözler öz suratlandyrylan döwrüniň öwüşginini berýär. Meselem: **Rotmister** gygyrandan soň söze salym geçmändi (A.Gowşudow).

— Tüýlegi-hä **bolköýnegiň** adamlary bilen **bolşewikden** gaçyp Eýrana gitdi diýibem-ä bir “myş” etdiler (A.Allanazarow).

Sen **şuralar hökümetiniň** bedenine öz ganly hanjaryňy sanjypsyň. (A. Kekilow).

Könelişen sözler (arhaizmler-grekçe: [*archaios*]-gadymy). Taryhy sözlerden tapawutlykda könelişen sözler häzirki döwürde bar bolan, ýöne başga sözler hem söz düzümleri bilen çalşylan sözlerdir. Könelişen sözler arkaly häzirki döwürde bar bolan zatlar, hadysalar gadymy däbe görä atlandyrylýar. Meselem: leb (dodak), dahan (agyz), nöker (esger), serpaý (sowgat). Könelişen sözler çeper eserlerde dürli maksat bilen ulanylýar. Olar taryhy sözler ýaly beýan edilýän döwrüň öwüşginini bermek maksady bilen ulanylýar. Meselem:

Atany emir Haýdar **hanyň huzuryna** eltdiler.

Serdarlaryň eli ýaragly ikisi Atanyň ýeňsesinde durdy.

Zyndandan gaýdan ugruňdaky minarany görýärsiň.

– Adamlar, eşitmedim diýmäň. Kerkiden getirilen ýesir **dardan** asylýar.

Emir aly hezretleriniň bu adam hakda aýratyn gyzyklanýandygyny eşidipdi (T. Saparow).

Täze sözler dilde ýerine ýetirýän hyzmatyna görä iki topara bölünýär. Täze sözleriň birinji topary täze zatlary, hadysalary, täze jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, tehnikada we ylymda dörän täze açyşlary atlandyrmak üçin ulanylýar. Öz döwründe “**kolhoz, sowhoz, başýyllyk, onýyllyk, kino, başlyk, taksi, metro, awiapoçta, awtoruçka, ekskawator, edebiýatçy, konteýner, telewizor, kosmos, kosmonawt, dil bilimi, emeli hemra**” we ş.m. sözler hem täze düşüňjeleri, zatlary aňlatmak üçin ulanylyp başlanylypdy. Mysallardan görnüşi ýaly, olaryň bir bölegi dilde öňden bar bolan serişdeler arkaly emele gelen bolsa (**başýyllyk, onýyllyk, edebiýatçy, dil bilimi, emeli hemra**), beýleki bir bölegi alynma sözlerdir (kosmos, kosmonawt).

Täze sözleriň ikinji topary öňden bar bolan sözlere täze öwüşgin bermek arkaly ýüze çykýar. Täze sözleriň bu topary köplenç ýazyjy-şahyrlar tarapyndan döredilip, aýdyljak bolunýan pikire aýratyn bir täsirlilik öwüşgünini bermek üçin ulanylýar. Meselem: 1. Men **biparahat** bolsam dünýä birahat. 2. – Urmaň meni! – diýip gözüni **ýaşlady**... 3. Eýsem nähilikä bulaň “**ýepgäli**”. 4. Söýýän diýip, samrap **kilçermen** indi. 5. Parlasyn, gül açan **Söwetistan** (G.Seýitliýew). 6 Onda tirýegem ýokdur sende?! – Ýok, men **bineşe** agam (A.Allanazarow).

Adatça täze sözleriň bu görnüşi çeper eseriň diliniň çäginde daşary çykmaýar – köpçülik tarapyndan ulanylmaýar.

Häzirki döwürde internet we kompýuter ulgamlary bilen baglanyşykly “saýt, çat, windows, skaner” ýaly täze sözler ulanylyp başlanyldy.

50-nji gönükme. Çeper eserlerden, gazet-žurnallardan içinde könelişen we taryhy söz bolan 10 sözlem tapyp göçüriň.

51-nji gönükme. Habar beriş serişdelerinden, soňky 1-2 ýyllykda neşir edilen eserlerden içinde ýaňy ulanyşa girip başlan söz bolan 5 sözlem tapyň we sözlemleri göçüriň. Täze sözleriň döreýiş tärlerini we aňladýan manylaryny düşündiriň.

§ 26. Şiwe sözleriniň ulanylyşy

Çeper eserlerde ýerli sözleýiş täsirini bermek üçin, edebi gahrymanyň sözleýiş aýratynlygyny görkezmek maksady bilen edebi diliň normasyna laýyk gelmeýän šiwe sözleri ulanylýar.

Çeper eserlerde šiwe sözleriniň ulanylyşy umumy kabul edilen talaplar arkaly we çeperçilik täsirçiliginiň bolmagynyň zerurlygy bilen düzgünleşdirilendir. Şonuň üçin hem šiwe sözleri çeper eserlerde edebi sözleýiş çäginde örän az ulanylýar. Meselem:

- **Hullasy, ýag** iýip, ýalaňaç ýatybermeli boljak-da onda! .... Donly **akganyň** ogly Gögüň gelerine garaşyp bilmejegini gyýlyp ýatlaýardym (A.Allanazarow).

- Ýer-ow, Aman **eke**, bunä boluş?

Ol ýolda beren gürründe özüniň şähre kelemdir **ýeralma** satmaga gelendigini, öýe baryp, erbet garşylanandygyny aýtdy (G.Annasähedow).

§ 27. Žargonlaryň we argolaryň ulanylyşy

Žargon (fransuzça: **jargon**) — umumyhalky diliň kesp-kär sözleri we durnukly söz düzümleri arkaly häsiýetlendirilýän sözleýişň sosial görnüşi. Žargon esasan aýry-aýry hünärde işleýän, belli bir mesele boýunça umumy gyzyklanmasy bolan adamlaryň, mysal üçin, awçylaryň, balykçylaryň, sport söýüjileriň we ş.m. dilinde olaryň gyzyklanmalary bilen baglanyşykly ulanylýan sözlerdir.

Kämahal “Žargon” adalgasy ýoýlan, nädogry, haýasyz, gödek sözleýşi atlandyrmak üçin, ýöne argodan tapawutlykda, üstünden gülüji, äşgär ediji äheňde ulanylýar. Žargon sözleri özleriniň gurnalyşy boýunça kesp-kär ýa-da aýry-aýry adamlar toparynyň sözi hökmünde umumyhalky sözlerden tapawutlanýarlar. Ýerli şiwelerden tapawutlykda žargonlaryň öz hususy ses we grammatik ulgamy ýok. Olar ýa edebi diliň ýa-da başga bir diliň (köplenç rus diliniň) ses hem grammatik ulgamyna daýanýar. Şonda edebi diliň (şol sanda beýleki bir diliň) sözleri many hem ses taýdan ýoýulýar, göçme manylylyk öwüşginini berilýär. Meselem: “**elewke**” - **garyndaşlaryň** ýa-da **öý-göşlaryň jemi** manysynda, “**kekenejik**” - **oglanjyk** manysynda, “**pahan**” - birinji manysy ogry-jümrüleriň, jenaýatçylaryň ýolbaşçysy, ikinjisi - **kaka** manysynda, “**mamaş**” - **eje** manysynda.

Žargon sözleri ulanylyş wagty taýdan durnuksyzdyr. Ol öz görnüşini edebi dil bilen erkin gatnaşykda üýtgedip durýar. Diliň ösüş taryhynda wagtyň geçmegi bilen žargonlaryň käbiri edebi diliň sözlük düzümine giňden ornaşyp bilýär (Mysal üçin, “lakaşa”, “warak” - köne maşyn manysynda).

Türkmenistanyň öz Garaşsyzlygyna eýe bolmagy bilen, türkmen diliniň arassalygy babatda aýgytly çäreler durmuşa geçirildi. Netijede, ýokarda agzalan žargon sözleri ulanylyşdan galyp başlady.

Çeper eserlerde gahrymanyň sözleýiş özboluşlylygyny görkezmek üçin, şeýle-de esere stilistik-täsirlilik öwüşginini bermek maksady bilen, žargon sözleri ýek-tük ulanylýar. Meselem: -Päheý, keywany, daşarda şakyrdy köpeldi welin, ähli **elewkeleriňi** maşyna basyp, meniň yzymdan gaýdyberen-ä däläniň (Sapargeldi Annasähedow Iner ogly).

“... Wah, şol **kekenejik** ýene bir biziň elimize düşsedin?...”

- Siz şol dört sany **düpbozanow**. (A.Allanazarow).

Argo (fransuzça: **argot**) ulanylyşy dar bolan kesp-kär ýa-da özboluşly üýtgedilen (many hem söz yasalyş taýdan özleşdirilen), umumyhalky sözler arkaly, seýrek däl yagdayda şertleşilenlik, emelilik we “gizlinlik” alamatlar bilen häsiýetlendirilýän sözleýişň sosial görnüsidir.

Argo esasan ykjam (ýapyk) sosial toparlaryň we bileleşikleriň sözleşidir. Argonyň esasy hyzmaty jemgiýetiň esasy böleklerinden aýratynlykda pikir alyşmagy üpjün etmektir. Gös-göni adalga manysynda [argo] - bu jemgiýetiň yzagalak toparynyň: gedaýlaryň, ogrularyň, aldawçy kartkeşleriň we ş.m sözleşidir, awçylaryň, ussalaryň, ädikçileriň, tikiňçileriň we ş.m. şertleşilen ýa-da gizlin dilidir.

Argo adalgasyna diňe ogrularyň, aldawçylaryň...dili hökmünde düşüňänler käwagt teatrdä, awçylykda, harby gullukda ulanylýan argolary hem ýatlaýarlar. Bu manyda argo žargonyň aňladýan manysyndadyr.

Argo edebi diliň we onuň grammatikasynyň esasynda döredilýär, ýöne ýerli şiweleriň serişdelerinden ýa-da emeli döredilen serişdelerden (sözüň öňüne, ortasyna ýa-da ahyryna emeli – ýasama goşulma goşulmakdan) peýdalanylýar.

Hemişelik Bitarap Garaşsyz Türkmenistanda ýaşayyş şertleriniň üýtgemegi, adamlaryň medeniýetiniň ýokarlanmagy bilen, argo sözleri häzir ulanylmaýar. Edebi eserlerde gahrymanyň häsiýetini, sözleşişiniň stil özboluşlylygyny görkezmek maksady bilen argo ulanylyp bilner.

DURNUKLY SÖZ DÜZÜMLERI (FRAZEOLIZMLER)

§ 28. Durnukly söz düzümleri barada umumy düşünje

Durnukly söz düzümleri – bular bilelikde bir many aňladýan bitişen söz utgaşmalarydyr. Olar aňladýan manylary boýunça aýry-aýry söze barabardyr: **heşelle kakmak - begenmek, äbede-jüýje bolmak - ysnyşmak, höre-köşe etmek - köşesdirmek, ýazzyny bermek - gaçmak, guşy uçmak – begenmek, jübüsünde it uwlamak – pulsuzlyk** we ş. m.

Durnukly söz düzümi hem söz ýaly zatlary, alamatlary, hadysalary, ýagdaýlary atlandyrmak bilen, sözleşişde taýýar görnüşde ulanylýar. Şonuň üçin hem ol diliň sözlük düzümi ulgamyna girýär we dil birligi hökmünde leksikologiýa ylmynda öwrenilýär.

Durnukly söz düzüminiň aýratyn alnan söz ýaly bitewi leksik manysy bolýar we şu aýratynlygy bilen-de ol erkin söz düzüminden tapawutlanýar.

Durnukly söz düzümleriniň arasynda manydaş (sinonimdeş) we garşylykly manyly (antonimdeş) görnüşleri bolup bilerler. Manydaş durnukly söz düzümlerine mysallar: **düňk ýasady - ýelk ýasady; eňegine jaň dakylan ýaly - agzyna jaň dakylan ýaly we ş.m.** Garşylykly manyly durnukly söz düzümlerine mysallar: **dili uzyn-dili gysga, ökje ogurlamak-ökje götermek, ýüregi ýanmak-ýüregi sowamak, agzyna jaň dakylan ýaly-agzyna suw alan ýaly we ş.m.** Sözler ýaly, durnukly söz düzümleri gepleşik (mysal üçin, **ýazzyny berdi, ökje göterdi, daz ýasady we ş.m.**) hem-de kitap (mysal üçin, **durmuşyň täze sahypasyny açdy, ähli böwetleri böwsüp geçdi we ş.m.**) durnukly söz düzümleri diýen toparlara bölünýärler.

Durnukly söz düzümleri stilistik alamatlary boýunça ýokary (mysal üçin, *gazap atyna atlandy, ýurdunda ýumurtga togalabermeli*), aralyk (*agzy boş, agzy ýelli*) we pes (*gözli-başly etmek*) ýaly toparlara bölünýärler.

Durnukly söz düzümleri iki we ondan-da köp sözden düzülip bilner. Meselem: *guşy uçdy (begendi), jübimde it uwlaýar (pulsuz), ekgende ýok, tikgende ýok, harmanda häzır hoja (mugthor)* we ş.m.

Durnukly söz düzümleri diliň atlandyryjy birliги hökmünde düşündirişli sözlüğe goşulýar, olardan ýörite frazeologik sözlük düzülýär.

§ 29. Durnukly söz düzümleriniň esasy görnüşleri

Frazeologik birlikleriň many taýdan birigiş derejesi dürli-dürlüdür. Şunuň bilen baglylykda durnukly söz düzümleri: durnukly söz düzümi bitişmeleri, durnukly söz düzümi bitewiligi we durnukly söz düzümi utgaşmalary diýen üç görnüşe bölünýärler. **Durnukly söz düzümi bitişmeleri** - bu manysy boýunça niýet edilýän pikire görä bölüp bolmaýan durnukly söz düzümleridir, olaryň bitewilikdäki manysy dil serişdeleriniň hyzmaty sebäpli döremändir. Meselem: *kelle döwmek, sanajyny kakmak, arrygyny gynamak, ahmal galmak, gol gowşurmak, agzynda aş gatyklamak, üstüni basmak, heşelle kakmak, mekgesine münmek* we ş. m.

Käwagt frazeologik bitişmäniň bir bölegi häzirki zaman adamlaryna düşnüksiz bolýar. Mysal üçin: *mekgesine* (mekgesine münmek), *aş gatyklamak* (agzynda aş gatyklamak) sözleriniň manysy derňew geçirilende anyklanylýar.

Durnukly söz düzümi bitewiligi - manysy ondaky sözleriň bitewi manysyna görä aňladylýan birlikdir. Meselem: *ýüzüni almak, kellesini agyrtmak, ýüzüni ýuwmak. Ejesi oglunyň tarapyňy çalyň, ýüzüni yuwdy.*

Durnukly söz düzümi utgaşmalary - bu haýsy-da bolsa bir sözi baglanyşykly ulanylýan elementi bolan, manysy bitewilikde ýüze çykyan birlikdir. Sözleriň baglanyşykly ulanylyşyna düşünmek üçin, [mysallara ýüzleneliň](#): *gorky aldy, gazaba mündi*. ~~[mysallara ýüzleneliň](#)~~: Bu söz utgaşmalarynda ulanylan *aldy, mündi* işliklerini duýgy aňladýan sözleriň ählisi bilen ulanyp bolanok. (Mysal üçin, *şatlyk aldy, şatlyga mündi, kanagatlanma aldy, kanagatlanma mündi* diýip bolanok).

52-nji gönükme. Okaň, durnukly söz düzümlerini tapyň, manylaryny düşündiriň, görnüşlerini anyklamaga synanyşyň. Galdyrylan harplary goýmak (ýaýda goýlan soragyň yerine harpyň gerekdigini ýa-da gerek dälidigini anyklamak) bilen, sözlemleri göçüriň.

1. Baý aga, onda biziň söwdamyz daşa ýaz(?)lan hata dönsün. 2. Takyr meýdany gyzardyp ýatan garp(?)za göz gezd...ren Japbaklar ahmyr çekdi. 3. Şon...ň üç...n Japbak b(?)raz oýdan soň, ýelken gulaklaryny gabardy. 4. Japbagyň depe saçy bir ýere üýşdi. 5. Gork...ly göz bilen töwereg(?)ne garanjaklady, pyşdyllardan başga jandara gözi ilmedi. 6. Emma öz yzynda şol og(?)lanyň: "Bä! Japbaklara bu gün näme döw çaldyka?" diýen sesini eşidipdi. Şol söz ony iňkise salany üç...n ädim sanyny unudypdy. 7.

Teläriň çetindäki agaçda aýran doly deri dyň(?)zap durdy. Doýd...gyň goz...ne güyd...şip, Mapbak onuň bir buj...gyny açdy(?)da, Doýd...ga bakan pür(?)kdi. 8. Onda Doýd...k elden – aýakdan düş...p, gykylyk etdi.... 9. Doýd...gyň ýüregi ýaryldy. Ol saçlaryny ýol...p gygyrdy. 10. Japbaklaryň seniň söz...ňi ýere salyp biljek gumanlary barmy. 11. Japbaklaryň Yapagasy häzir sandan galypdy. 12. Hawa, köşeklerim, men siziň agz(?)yňyz alarjak bol...pdyr diýip eşitdim. 13. Çaky, siziň araňyza şeytan düşen bolara çemeli. 14. Soranyň gowy. Sorasaň jogap bereris: biziň aňrymyz eljuk diýýär. 15. Doýd...k eje, gam çekme, çöregiň b...t...n eken, biz onuň janyna ýetişdik. 16. Baggoý...n Japbaklaryň garnyny çalaja ýazdy. Emma oňa Doýd...gyň jebegesi darykdy. 17. Doýd...k eje, seniň ýapy ýanyň ýerde bolaýsyn! (Japbaklar).

53-nji gönükme. Durnukly söz düzümleriň manylaryny düşündiriň we olary sözlem içinde getirip ýazyň.

Eli egri, dili süýji, dili aýy, ökje göterdi, daz ýasady, öç alyar, dil yardy, dil açdy, ýüzüň üstünde burnuň bar, kelle döwdi.

54-nji gönükme. Aşakdaky söz düzümlerinden erkin we durnukly söz düzümlerini aýyl-saýyl ediň. Durnukly söz düzümleriniň manylaryny düşündiriň we olary sözlem içinde getirň.

1) amanadyny tabşyrmak; 2) ýumuş tabşyrmak; 3) söz açmak; 4) gapyny açmak; 5) akylyny ýitirmek; 6) puluny ýitirmek; 7) maňlaýy açylmak; 8) perdäni açmak; 9) ýol urmak; 10) ýüz urmak.

55-nji gönükme. Durnukly söz düzümleriniň manydaş taýlaryny tapyň.

1) sözüňde durmak; 2) gapyl basmak; 3) eli gysga; 4) gamçy iýmek; 5) haýýady göçmek; 6) rowaç bolmak; 7) göwün ýüwürtmek; 8) üstünden dag aýrylan yaly bolmak; 9) waz ýasamak; 10) bal kölüne batyrmak.

56-njy gönükme. Durnukly söz düzümleriniň garşylykly many aňladýan taýlaryny tapyň.

1) ýüzüne basmak; 2) ädim ogurlamak; 3) eli gysga; 4) dili gysga; 5) aýy söz; 6) eli ýeňil; 7) ýüz görmezlik.

57-nji gönükme. Aýratynlandyrylan sözlere derek olaryň manydaş durnukly söz düzümlerini getirip ýazyň. Durnukly söz düzümleriniň sözlemiň haýsy agzasy bolup gelendigini anyklaň.

Nusga: *Bu gün Mergen köp gürlledi. – Bu gün Mergen agzynyň ýelini aldy.*

1. Garşysynda duran Artygyň her bir sözi erbet **degdi**. 2. It onuň yzyndan **kowalady**. 3. Adamlar **garyp düşen** hojalyga kömek etdiler. 4. Onuň **jübüsi pulsuzdy**. 5. **Mugtuna** iş edilmejekdigi hemmâ düşnükli. 6. Onuň söwdada işi **ugruna boldy**. 7. Toý dabaralandy, hojaýynyň **keýpi galdy**.

§ 30. Durnukly söz düzümleriň çeşmeleri

Düzümine erkin däl giren, ýöne aňsat aýratynlandyryp bolýan sözli durnukly söz düzümleri dilde hemişe döredilýär.

Durnukly söz düzümleriň köpüsi ylmyň, tehnikanyň dürli ugurlarynda goşma adalga görnüşinde ýüze çykydyrlar: **gadymy döwür, orta asyrlar, hal-ýagdaý ahwalatlary, goňur kömür we ş.m.**

Ilki kesp-kär durnukly söz düzümi hökmünde dörän frazeologik birlikler häzir umumy halky dilde ulanylýar: **agzynda aş gatyklamak, agzyna sogan dogramazlyk (aşpezleriň dilinde); zekat bermek, hüşür - zekat bermek, şerigata çekmek (dindarlaryň dilinde);**

Durnukly söz düzümleriň esasy bölegi türkmen durmuşynyň aýry- aýry meselesi bilen baglanyşykly döräpdir. Mysal üçin, dini sowatlylyk bilen baglanyşykly **elipden şermende** (bu ilki musulman dini bilen baglanyşykly döräp, soň umumy sowatsyzlyk manysyna geçipdir).

§ 31. Nakyllar, atalar sözi we “ganatly sözler”

Adatça nakyllar, atalar sözi, şahyrlaryň, ýazyjylaryň, alymlaryň, syýasy işgärleriň jaýdar aýdan sözleri durnukly söz düzümi hasaplanylýar. Şeýle durnukly söz düzümleriň bir topary göçme manyda bolýan bolsa (mysal üçin, “Jüýjäni güýz sanarlar” – ýagny iş gutarandan soň, onuň netijesi barada gürrüň ediler), beýleki topary göni manyda ulanylýar (meselem: öň gelen orun alar. Sorap berenden, urup ber). Göçme we göni manyda ulanylýanlaryň ikisi-de sözleýişde durnukly, bitewi utgaşma hökmünde güýje girýär.

Türkmen halky örän köp nakyl we atalar sözi döredipdir, häzir hem döretmegini dowam etdirýär. Nakyllarda we atalar sözünde türkmen halkynyň akylylygy, syn edijiligi, watansöýüjiligi, dostluga, zähmete we ş.m.-lere bolan gatnaşygy şöhlendirilýär. Meselem:

Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar; Alym bolmak aňsat, adam bolmak kyn; Akmak myhman öý eýesine hödür eder; Azaşsa il bilen azaş; Adam dilinden tapar; Ak gireni bilen aň girmez; Alaryňy bilseň hem allaňa gara; Atyň ady uly, diýäň dabany; Bilegi ýogyn birini ýykar, bilimi bolan müňüni; Baryny beren uýalmaz; Bal tutan barmagyny ýalar; Bikärden Taňry bizar; Göge tüýkürseň, ýüzüne düşer; Düýa münüp, hataba bukma; Dost dostuň aýnasy; Dil bela, diş gala; Zähmet soňy rähnet; Ilim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn we ş.m.

Nakyllaryň, atalar sözünüň käbiri aýry-aýry ýer - ýurt ady bilen, şol ýeriň ýaşayyş derejesi we ş.m. bilen baglanyşykly döräpdir. Meselem: *Buharada mugt zat ýok (söwda bilen baglanyşykly. Irki döwürlerde Buhara dünýäniň söwda merkezleriniň biri bolupdyr); Babaraplyň Taňra minneti ýok (ýagny Gökderäniň bol suwy Babaaraba akýar. Babaraplylar suwa mätäç däl); Ýokarda Amy, aşakda Bamy, ortada Gämi (Amynyň, Bamynyň, Gäminiň suwunyň süýjüligi barada) we ş.m.*

Halk nakyllary, atalar sözi bilen birlikde türkmen edebiýatynda, esasan hem nusgawy edebiýatda ýerlikli, gysga hem jaýdar aýdylan durnukly söz düzümleri giňden ulanylýar. Meselem: *Yüz namart yerini tutmaz bir merdiň ... .:Sag elim sol ele mätäç eýleme! Namarda duş etdiň,*

ýaryň ýagşysyň: *Agzy ala kowumlara baş bolmaň! Haram söýen ýigitlere baş bolmaň! Öz ryskyna hiç kanagat etmeýen Gözüň diker, kişi aşyna zar bolar. Yaman öz pälinden tapar. Namart özüň gizläň, myhman ýoluksa we ş.m.*

Akyldar şahyr Magtymgulynyň döredijiliginde nakyla barabar aýdylan pähim örän köp. Yene mysallara ýüzleneliň:

Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil,

Ne bar manysyz söz uzamak bilen.

Az iýip, az uklap, ýene az sözle,

Köp söz seni il içinde har eýläň.

Akyl bolsaň, söz aýtmagyn,

Nobat berilmegin ýerde.

Akyl bolsaň, söze gulak tut ýagşy.

Goç yigide toýdur-baýram,

Her iş gelse il biläni.

Döwletmämmet Azadynyň pähimleri: Ata-enä örän ýokary derejede hyzmat etmek borjuňdyr. Olary sylamak, olara hormat goýmak hem borjuňdyr. Ata-enä hemişe tüýs ýürekden mähirli bolmak seniň mukaddes borjydyr.

Gorkut atanyň pähim-paýhaslary:

Agyr ýük zähmin gatyň biler.

Alla beren umydyň üzülmegin!

Ata-enäniň diýenini etmeýän, oňa hormat goýmaýan ogluň doganyndan dogmadygy ýeg.

Başda döwlet bolmasa, ata malyndan ne peýda.

Garry duşman dost bolmaz.

Göwnüni ulumsy tutan adamda döwlet bolmaz.

58-nji gönükme. Durnukly söz düzümlerini tapyň, olaryň manylaryny düşündiriň, döreyiş çeşmelerini anyklamaga synanyşyň. Galdyrylan harplary goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Durnukly söz düzümleri sözlem agzasy hökmünde derňäň

Garaşsyzlygy hem özygtyýarlygy gazanan türkmen halky bu gün kanuny suratda öz...niň berkarar döwle...ini gurdu. Bu ýagdaý türkmen halkyna diňe bir şu günki gün...ne ýa-da ertir(?)ne täzeçe garamak huk...gyny däl, eýsem oňa öz tar...hy geçmişine hem täzeçe garamaga huk...k berdi. Syýasy özgerişlikler geçmişiň çaňyna bulaşyp galan her bir meseläniň anyk tar...hy köküni yzarlamaga, şol sanda medeni mirasymyzy öwrenmekde, oňa real nukdaýnazardan baha bermekde hem täzeçe çemeleşmeleriň zer...rlygyny orta çykardy.

Türkmen halkynyň as(?)rlaryň jümm...şiňe uz...p gidýän bay medeni mirasynyň töwereginde dörän jedelleriň şu çaka çenli az bolmandygyny nazarda tutsaň, onda soňky ýyllarda ýurd...myzda bolup geçen syýasy özgerişlikleriň tar...hy ähmiýetine has-da anyk göz ýetirýärsiň. Bu ýagdaý geçmişiň Nesimi ýaly beýik şahs...ýetleriniň

türkmen halkynyň edebi älemine goşan goşandyny ylmy taýdan dogry hem obýektiw baha bermäge-de mümkinçilik açylýar.

...Ilki bilen şahyryň terjimehaly hakyndaky pik...rlere nazar aýlap göreliň. (R.Rejebow, Ş.Gandymow).

59-nji gönükme. Okaň. Durnukly söz düzümleri, nakyllary, atalar sözünü tapyň we manylaryny düşündiriň.

1. Özem gaty sap ýürek eken, hiç kimiň zadyna göz gyzdymaýan eken. 2. Ol her iki sözünüň birinde: Menden akylly adam şindi dünýä inen dälidir diýer eken. 3. Sandygy açan badyna onuň içinden bir ýylan atylyp çykyp, derrew garrynyň boýnuna çolaşypdyr. 4. Hawa, käte ýagşylyga ýamanlyk ediläýýän wagty hem bolýandyr. 5. “Goýmadygyňy göterme “diýip eşitmänmidiň näme? 6. Ala ýaby gün-günden semräp, barha özüni tutýar, barha daýawlanýar. 7. Sen bolsa meni bakdyň-bejerdin, “hormata-hormat, hezzete-hezzet” diýen bir nakyl bar .... 7. – „Ýatyp galandan atyp gal” diýlenem-ä bir nakyl bardyr, kaka! 8. Ol gözünden gaýyp bolupdyr. (Ýartygulak). 9. – Kürekle, gaýnawa düşdük. 10 – Meni gaplylykda ele salanyňyza hondon bari bolup agzyňyzda aş gatyklap oturmaň. 11. “Il üçin aglan iki gözi kör bolar” diýen nakyl bardyr. 12. Ol nakyl “Il üçin aglamadygyň iki gözi kör bolar” diýlip aýdylandyr. 13. ”Bolan işe polat bol” diýipdirler. 14. İçki duýgusyny ýüze çykarmazlyga näçe synanyşsa-da “Nähak gan ýerde ýatmaz” diýip hümürdänini özem duýman galýardy. Käte bolsa parasatly şahyrymyz Magtymguly-Pyragynyň:

Kyýamatdan bir söz diýdim baýakda,

Garaw bardyr ýersiz urlan taýakda-

diýen setirlerini gaýtalaýardy. 15. Kırpikli gözüni çalşyрман çykýan agşamlary az daldi. Hyýal deňzinde gulaçlap ýüzýärdi (T.Saparow).

60-njy gönükme. Çeper eserlerden içinde durnukly söz düzümi bolan 15 sözlem tapyň, durnukly söz düzümleriň manylaryny düşündiriň.

61-nji gönükme. Nusgawy şahyrlar Azadynyň, Magtymgulynyň, Andalybyň, Şabendäniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Keminäniň eserlerinden içinde durnukly söz düzümi bolan setirleri, häzirki döwürde atalar sözüne öwürlip giden pikirleri tapyp, olar boýnça “Nusgawy şahyrlaryň döredijiliginde durnukly söz düzümler, ganatly sözler, nakyllar” diýen temada öý düzmesini ýazyň.

62-nji gönükme. Durnukly söz düzümleriň sözlüğinden 10 sany durnukly söz düzümini saýlap, olary sözlem içinde getirin.

TÜRKMEN DILINIŇ SÖZLÜKLERI

§ 32. Türkmen diliniň sözlükleri barada umumy maglumat

Türkmen dili hakynda, onuň söz baýlygy barada ilkinji ylmy maglumatlar XI asyryň meşhur dilçi alymy Mahmyt Kaşgarlynyň arap dilinde ýazan “Diwan-y-lugat-at-türk” atly üç jiltde ýarat sözlüğinde berilýär. Diwanyň adyny türkmen diline “Türk dilleriniň sözlügi” diýip terjime etmek mümkin. Bu sözlük diýlip atlandyrylsa-da, onda ses kanunalaýyklyklary, söz ýasalys, söz toparlary we sözlem hakynda hem maglumatlar berlipdir.

Alym sözlüğe girizen mysallaryny türkmen we beýleki türk dillerde, olara berýän düşündirişlerini bolsa arap dilinde ýazypdyr. Mysallar hem arap diline terjime edilipdir. Bu sözlük arap dilinde gürleýän musulman halklar üçin niýetlenilipdir.

Mahmyt Kaşgarly özüniň haýsy milletiň wekilidigini gös-göni ýazmasa-da, sözlükde berilýän maglumatlar onuň milletiniň türkmen bolandygyny tassyklamaga doly esas berýär. Alym bu sözlügi düzmek üçin ençeme wagtlap türkmenleriň we beýleki türk dilli halklaryň arasynda bolup, gymmatly maglumatlar toplapdyr. Sözlükde türkmen diliniň beýleki dillerden tapawudy, halk döredijiligi, türkmen tire-taýpalary, olaryň aňladýan manylary, mallaryna basýan tagmalary, keramatly hasaplaýan guşlary hakynda gyzykly maglumatlar bar.

Umuman, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi halkymyzyň gadymy döwürdäki dil aýratynlygyny, taryhyny, edebi geçmişini öwrenmekde ähmiýetli çeşme bolup hyzmat edýär.

Belli sözlüksynas S.Altayew XX asyryň sowet ýyllarynda (70-nji ýyllara çenli) sözlük düzülişini üç döwre bölýär: 1) 20-30-njy ýyllar; 2) 40-50-nji ýyllar; 3) 60-70-nji ýyllar¹.

Ilkinji sözlükleriň biri J.A.Belýaýewiň düzen rusça-türkmençe sözlügidir (Aşgabat, 1913). Geçen asyryň 20-nji ýyllarynda iki dilli adalgalar sözlüguň zerurlygy ýüze çykýar. 1926-njy ýylda “Краткий руско-туркменский словарь приминительно к нуждам государственной статистики ТССР” (Aşgabat, 1926 ý.) diýen sözlük neşir edilýär. Bu sözlük esasan oba-hojalygy, jemgyýetçilik-syýasy we ylmy-tehniki adalgalary öz içine alypdyr. 1956-njy, 1968-nji ýyllarda “Rusça-türkmençe” sözlügiň bir tomlugy, 1968-nji ýylda şol sözlügiň gysgaça görnüşi, 1986-87-nji ýyllarda iki tomlugy neşir edilýär. 1962-nji ýylda ilkinji gezek türkmen diliniň düşündirişli sözlügi (“Türkmen diliniň sözlügi” ady bilen) neşir edilýär. Aýry-aýry ugurlar boýunça hem sözlükler neşir edilýär. 1967-nji ýylda S.Myradowanyň halyçylyga we el hünärine degişli sözlügi, 1971-nji ýylda S.Atanyýazowyň ýer-ýurt atlarynyň düşündirişli sözlügi, 1960-njy ýylda B.B.Kerbabaýewiň düzen “Botanika terminleriniň rusça-türkmençe sözlügi”, 1962-nji ýylda Ç.B.Baýryýewiň, M.H.Dawlekomowyň düzen latynça-rusça-türkmençe medisina sözleriniň sözlügi, 1974-nji ýylda J.Hudaýberdiýewiň “Anatomiýa terminleriniň latynça-rusça-türkmençe sözlügi”, 1973-nji ýylda G.Mälikgulyýewiň fiziki

¹ С. Алтаев. Вопросы туркменской лексикографии. - А.: Үлм, 1986 ý., 6-njy sah.

adalgalaryň rusça-türkmençe sözlügi, 1976-njy ýylda “Türkmen diliniň frazeologik sözlügi”, 1988-nji ýylda A.Babakulyýew, O.Akmämmedow tarapyndan düzülen “Türkmen diliniň ykdysady terminleriniň gysgaça sözlügi”, 2004-nji ýylda M.Babakulyýew, Ö.Muhammetberdiýew tarapyndan düzülen “Maglumatlar tilsimatynyň adalgalarynyň sözlügi”, bulardan başga-da, 80-90-njy ýyllarda ikidilli okuw sözlükleri, şeýle-de dürs ýazuw hem dürs aýdylyş boýunça sözlükler neşir edildi.

Ýöne türkmen dili boýunça düşündirişli okuw sözlükleri, omonimik, etimologik sözlükler, manydaş sözleriň (sinonimleriň), garşyklykly manyly sözleriň sözlükleri heniz neşir edilenok. S.Atanyýazow tarapyndan düzülen “Türkmen diliniň sözköki sözlügi” (2004ý.) etimologik sözlük düzmek babatda edilen ilkinji synanyşykdyr.

§ 33. Düşündirişli sözlükleriň aýratynlygy

Söz ses hem grammatik bitewiligi häsiýetlendirýän atlandyryjy birlikdir. Belli bolşy ýaly, özbaşdak many aňladýan söz toparlaryna degişli bolan sözleriň grammatik hem leksik manylary bolýar. Sözleriň grammatik manylary grammatika boýunça gollanmalarda beýan edilýän bolsa, leksik manylary düşündirişli sözlüklerde sözlük makalasy görnüşinde berilýär.

Türkmen dilinde söz örän köp. Olar dürli sözlüklerde – sözüň leksik manysyny berýän düşündirişli sözlüklerde toplanandyr. Islendik diliň düşündirişli sözlükleri iki hili bolýar: a) adam atlaryndan başga özbaşdak many aňladýan sözleri özünde jemleýän **umumy sözlükler**; b) aýry-aýry ugurlar boýunça **ýörite sözlükler** (antonimik, omonimik, sinonimik, frazeologik sözlükler, täze sözleriň, daşary ýurt sözleriniň sözlükleri we ş.m.).

Düşündirişli sözlüklerde sözler elipbiý tertibinde berilýär we her bir sözüň oňa degişli düşündirişi (sözlük makalasy) ýerleşdirilýär. Sözlük makalasy özbaşdak dil eseri bolup, onda baş – esasy söz barada belli bir yzygiderlikde aşakdaky maglumatlar ýerleşdirilýär: alynma sözlerde, işligiň ýokluk galypy (-ma/-me) bilen gabat gelyän sözlerde (çatma, alma, süzme) basym belgisi, uzynlyk bar bolan sözlerden soň ýaýda çekimliniň yzyndan iki nokat goýulýar. Şeýle-de sözlük makalasynda sözüň ulanylýan ýeri, her bir leksik manynyň düşündirişi, sözüň ulanylyşy, durnukly söz utgaşmasynyň sözlemiň düzüminde gelşine degişli mysallar, alynma sözleriň düýp çeşmesi – şol sözüň alnan dilindäki görnüşi (ýazylyşy) söhlelendirilýär.

Sözlük makalasyynyň özenini sözüň leksik manysy tutýar. Galan maglumatlar goşmaça bolup, olar bellik görnüşinde berilýär: basym [çatma], uzynlyk [ba:g], stilistik aňlatma: “biol” (biologiýa), “gepl.” (gepleşik), “kön.s” (könelişen söz) we ş.m.

Eger-de sözüň göçme manysy bar bolsa, onda ol “göçm. m.” diýen bellik edilýär. Köpmanyly sözüň dürli manylary san tertibi boýunça ýerleşdirilýär.

“Türkmen diliniň sözlüginin” (düşündirişli sözlügiň) makalalaryndan bir mysala syn edeliň:

1. **“Behişt”** [behi:şt], 1. Dini-mifiki düşüňjä görä, günä etmän ölen adamlaryň ruhunyň ol dünýäde eşretli ýaşayan ýeri, jennet. **Garrylarymyz goý barsynlar “behişte”** (Mollamurt, Saýlanan eserler).

2. **göçm.m.** Gowy ýer, tebigaty baý ýer, eşretli ýer. **Beýle** diýmän, Azerbeýjan gözel ýer, bu ýeri çyn behiştir (M.Ybragimow. “Ol gün geler”).¹

§ 34. Durnukly söz düzümleriň sözlükleri (frazologik sözlükler)

Durnukly söz düzümleriň sözlükleriniň giň köpçülik üçin, okuwçylar üçin düzülen görnüşleri neşir edildi, ilkinji gezek V synp üçin “Türkmen dili” okuw kitabyna² **goşmaça girizildi.**

1976-njy ýylda giň okyjylar köpçiligi üçin düzülen sözlük³ bu ugurda edilen ilkinji synanyşyklaryň biridir. Muňa sözleýişde köp ulanylýan durnukly söz düzümler, çeper eserlerden, janly gepleşikden alnan “ganatly sözler” girizilipdir. Durnukly söz düzümler sözlükde birinji bölegi boýunça elipbiý tertibinde ýerleşdirilendir. Köpmanyly durnukly söz düzümleriň manylary arap san belgileri arkaly berlipdir.

Bu sözlügiň düzülişi düşündirişli sözlük düzmegiň ýörelgesi esasynda amala aşyrylypdyr. Bir mysala syn edeliň:

Arany açmak - 1. Uzaga gitmek, daşlaşmak, uzaklaşmak. 2. Gatnaşygy kesmek, aýrylyşmak. Bibijemaldan arany açmanymy kem görmedim (Edebiýat we sungat). Arman, onuň ýöne maşgalasyndan arasyny açany galdy (B.Kerbabaýew)”⁴.

63-nji gönükme. Türkmen diliniň sözlüğinden “emir, emeldar, han” sözlerine berlen düşündirişleri okaň, olaryň aňladýan manylaryny anyklaň.

64-nji gönükme. “aýak biten, bagry gan, oglanlyk etmek” durnukly söz düzümleriniň manylaryny özbaşdak anyklaň. Öz gelen netijäňizi sözlükde berlen düşündirişler bilen deňeşdiriň.

65-nji gönükme. “Teletin, kürüşge, çäýnek, semewar” sözleriniň gelip çykyşyny anyklaň.

66-njy gönükme. “Türkmen diliniň orfoepik sözlüğinden” (A.:Ylym, 1978) peýdalanmak arkaly “abadan, abat, ördekler, oglanlar, nägile, möý, çyban” sözleriniň aýdylyşy boýunça öz başarnygyňyzy barlaň.

67-nji gönükme. Birki günlükde neşir edilen gazetlerden alynma sözleri tapyň we olaryň manylaryny düşündiriň.

¹ Türkmen diliniň sözlügi. M.Ý.Hamzaýewiň umumy redaksiýasy bilen. - A.TSSR YA-nyň neşirýaty, 1962. – 91-92-nji sah.

² M.Soyegow we başg. Türkmen dili – A.: Magaryf 1996, şol kitap, 2003.

³ Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. S.Altayewiň we başgalaryň redaksiýasy bilen.-A.:Ylym, 1976.

⁴ Şol ýerde, 29-njy sah.

68-nji gönükme. “Türkmen dili boýunça sözlükler we olaryň hyzmaty” diýen tema boýunça öý düzmesini taýýarlaň.

69-njy gönükme. Golaýda neşir edilen eserleriň haýsy-da bolsa bir bölümünde ulanylan täze sözleriň sözlüginä düzmäge synanyşyk ediň.

70-nji gönükme. Magtymgulynyň eserlerinde ulanylan durnukly söz düzümleriň 15 sanysynyň sözlüginä düzüň.

71-nji gönükme. B.Kerbabaýewiň, N.Saryhanowyň, A.Gowşudowyň eserlerinden 10 sany durnukly söz düzümini tapyň, olaryň manylaryny düşündiriň.

STILISTIKA WE MEDENIÝETLI SÖZLEÝIŞ

§ 35. Funksional stilistikanyň öwrenýän meselesi we hyzmaty

Stilistika – bu diliň labyzlylyk serişdelerini we aragatnaşyk etmegiň maksady, ýagdaýy (ebeteýi) hem-de ulanylýan şertleri bilen baglylykda olaryň sözleşişde ulanylyş kanunalaýyklygyny öwrenýän dil baradaky ylmyň özboluşly bir ugrudyr.

Diliň stilistik serişdeleri boýunça alnyp barlan barlaglar stilistikanyň özenini tutýar. Diliň stilistik serişdeleri boýunça barlaglara aralyk, kitap we gepleşik serişdeleriniň aýratynlandyrylmagy, olaryň az-köplügi, dürli stile degişli sözleriň we sözlem gurluşlarynyň manydaş taýlary (sinonimleri) we ş.m-ler degişlidir (seret §4-17). Muny bilmek edebi diliň dürli görnüşlerinde (agzeki we kitaby-ýazuw görnüşlerinde) (seret: §2) hem-de funksional stillerde stilistik serişdeleriň ulanylyş aýratynlyklaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär.

§ 36. Funksional stiller

Edebi dil durmuşyň dürli tarapyna – ylma we tehnika, habar beriş serişdelerine, radio we teleýaýlymlara, iş dolandyryşa gulluk edýär, şeýle-de medeniýetli adamlaryň gündelik pikir alyşmagy hem edebi dilde amala aşýar.

Edebi diliň durmuşyň agzalan ýerlerinde peýdalanylmagy oňa (dile) öz aýratynlygyny goşýar – onda özboluşly yz galdyrýar. Şunuň bilen baglylykda türkmen edebi diliniň birnäçe özboluşly stilleri aýratynlandyrylýar. Olara **ylmy, resmi-iş, jemagatçylyk, çeper, gepleşik stilleri** degişlidir. Bu stiller aragatnaşyk etmegiň (pikir alyşmagyň) şertlerine görä iki topara – **gepleşik we kitap** stillerine bölünýärler. Kitap stillerine bolsa **ylmy, resmi-iş, jemagatçylyk, çeper** stilleri degişlidir.

Stilleriň her biri **sözleşiş görnüşlerinde (žanrlarynda)** - bir tarapdan, žanrlaryň özboluşly alamaty bilen biri-birinden tapawutlanýan bolsa, beýleki tarapdan, birnäçe žanryň stil taýdan bitewiligi bolan tekstiň anyk görnüşlerinde ýüze çykýar (Resmi-iş stiliniň arza, permanyň ýazgysy,

habarnama, düzgünnama, güwähät we ş.m. ýaly görnüşlerini - žanrlaryny deňeşdiriş).

§ 37. Ylmy stil

Ylmy stil – bu adamyň ylmy işine mahsus bolup, ylmy pikirlenmäniň özboluşlylygyndan gelip çykýan **umumy** alamatlary (berk logiki yzygiderligi) bilen, şeýle-de bir topar **hususy** **alamatlary** boýunça tapawutlanýar. Sebäbi munda stilistik taýdan aralyk we kitaby sözler köp ulanylýar; sözleri, adalgalary bir manyda ulanmak, pikiri dogruçyl beýan etmek, logiki taýdan berk yzygiderlik däbi has aýdyň görünýär. Şeýle-de ylmy pikirlenmäni beýan edýän sözlemleriň çylşyrymly düzülmegi bu stile mahsusdyr. Ylmy stilde özboluşly durnukly söz düzümleri hem ulanylýar (*alnyp barlan derňewler, meselä düýpli seretmek, getirilen deliller esasynda meselä seretmek, aýdylanlardan gelip çykýan netijeler we ş.m.*).

Ylmy tekstleriň köpüsi (esasan hem himiýa, fizika ylmlarynda) daş görnüşleri boýunça çyzgylaryň, simwollaryň (**x**, **y**, **z** we ş.m.), şekilleriň ulanylmagy bilen tapawutlanýar.

Ylmy stiliň şu hili sözleýiş görnüşlerini (žanrlaryny) görkezmek bolar: makala, monografiýa, okuw kitaby, syn, gysgaça beýan-tezis, tekste ylmy düşündiriş, umumy okuw, doklad we ş.m.

Ylmy stiliň nusgasy: Indi Kätibiniň eliňizdäki neşiri hakynda käbir bellikler. Ilki bilen bellemeli zat, bu ýygynyda şahyryň ozalky neşirlerine dürli sebäplere görä girmedik şygrylarynyň otuza golaýy alyndy. Şeýlelikde, bu ýygyny Kätibiniň segsene basalykly goşgusyny özünde jemleýär...(Ş.Gandymow, Kätibiniň goşgular ýygyndysynyň giriş sözünden).

§ 38. Resmi-iş stili

Bu stil adamlaryň hem guramalaryň arasynda hukuk we kanunçylyk ulgamlarynda iş hem resmi gatnaşyklary alyp barmak üçin ulanylýar. Resmi-iş stiline delilleriň, maglumatlaryň anyk beýan edilmegi, düşünişmezligiň bolmazlygy, resmi gatnaşyklaryň belli bir galyba (standarta) salnanlygy ýaly alamatlar mahsusdyr. Şeýle-de bu stile “*Ara alnyp maslahatlaşmaklyk makul bilindi, ara alyp maslahatlaşmaga hödürledi*” (“*ara alyp maslahatlaşylymaga hödürleýäris*” ýaly däl) ýaly belli bir şahsa degişliligiň bolmazlygy ýaly alamatlar hem mahsusdyr.

Şular bilen baglylykda şu hili durnukly söz utgaşmalary aýratyn hyzmaty ýerine ýetirýär: *borçly etmeli, hiç-hili wezipe hödürlenmezden, kanuny güýje girmek, çäre görmek* we ş.m.

Resmi-iş stili özüniň žanrlarynyň köpdürlüligi bilen beýleki stillerden tapawutlanýar. Olardan şulary agzamak bolar: kanun, karar, perman, dürli görnüşli kazyýet resminamalary, düşündiriş haty, arza, güwähät, habarnama, düzgünnama, bildiriş we ş.m.

Resmi-iş stiliň nusgalary:

BILDIRIŞ

2009-njy ýylyň Fewral aýynyň 19-ynnda Türkmenistanyň Döwlet baýdagynyň baýramçylygyna bagyşlanan dabaraly agşam geçiriljek. Dabara ähli talyplar çagyrylýar. Dabara agşam 19 sagat 30 minutda başlanýar.

Guramaçylyk topary.

Howa

Aşgabatda we Ahal welaýatynda bulutly, ýagynly howa bolar. Gündiz 13-15°, gije 9-10° ýyly howanyň bolmagyna garaşylýar.

**Döwletmämmet Azady adyndaky
TMDDI-niň rektoryna Aşgabat şäheriniň
Türkmenbaşy şaýolunyň 45-nji jaýynyň
12-nji öýüniň ýaşajjysy Myrat
Ataýewden**

Arza

Meni institutyň ýanyndaky “Dil” diller merkeziniň iňlis dili öwredilýän 3 aýlyk bölümüne okuwa kabul etmegiňizi haýyş edýärim.

Bellik: Okuw üçin üç aýlyk tölegiň resmi kagyzy arza çatylýar.

**2009-njy ýylyň
sentýabr aýynyň 2-si**

gol_____

§ 39. Jemagatçylyk (publisistik) stili

Jemagatçylyk (publistik) stili – bu stil ilkinji nobatda köpçülikleýin habar beriş serişdelerine (gazet, radio, teleýaýlym) häsiýetlidir. Şeýle-de ol ýaýlymyň haýsydyr bir görnüşi boýunça okyja ýa-da diňleýjä belli bir mazmun arkaly täsir etmek zerur bolanda, oňa haýsydyr bir pikiri düşündirmekde, bir zat barada onda ynanç döretmekde, haýsy-da bolsa bir işe höwes döretmekde we ş.m-lerde peýdalanylýar.

Özüniň *maglumat beriji* hem-de *wagyz-nesihat ediji, höwes dörediji, täsir ediji* taraplary bilen jemagatçylyk stili ylmy we resmi-iş stillerinden tapawutlanýar. Bu alamatlar jemagatçylyk stiliniň dil stil özboluşlylygy (täsirli serişdeler bilen aralyk, hatda galyply-standart serişdeleriň birleşmegi) esasynda şertlendirilýär.

Jemagatçylyk stiliniň žanrlaryna şular degişli: baş makala, syýasy, ykdysady we beýleki temalardaky çykyşlar, halkara ýagdaý barada gysgaça syn, habar, interwýu, sport habary, reportaž, ýygnaklarda köpçüligiň önünde edilen çykyş we ş.m.

Jemagatçylyk stiliniň wagyz-nesihatçylyga gönükdirilenligi şu hili täsirli – baha beriji sözleri, söz düzümlerini ulanmak arkaly ýüze çykarylýar: *zähmetkeş, zähmetsöýer, işjanly, agzybir, goşant goşmak,*

janaýamazakly zähmet çekmek, arman-ýadaman işlemek, eden etmişleri, gören görgüsi, berk gaýtawul bermek, ýüz görüp, gapyrga syrmazlyk. Şonda sözün häzirki zamanda aňladýan manysyna, täze sözlere, göçme manylylygyň täzeçilligine, ganatly deňeşdirmelere, sözlem gurluşlarynyň ýönekeýligine we düşnükliðigine ähmiýet berilýär. Bu stiliň wagyz-nesihat etmek hyzmaty hemişe sözleriň labyzlylygynyň, täsirliligiň, göçme manylylykdaky täzeçilliginiň gözleginde bolmagy talap edýär. Ýogsam bir habarçynyň ulanan täsirli söz hem söz düzümi täzeçilligi bahym galypa (şampa) öwrülýär (mysal üçin, ak altyn (pagta), gara altyn (nebit), batyrlyk görkezmek we ş.m. häzir galyba öwürülen söz düzümleridir).

Jemagatçylyk stilinde berilýän maglumatlaryň yndyrjylygy resminamalar (anyk delillendirmeler) arkaly gazanylýar. Esasan hem gazetlerde, radio-teleýaýlymlarda berilýän maglumatlarda resmiлик häsiýeti agdyklyk edýär. Olarda ylmy, resmi-iş we jemagatçylyk-syýasy adalgalar, gysgaldylan goşma sözler giňden ulanylýar.

Jemagatçylyk stiliň dürli žanrynda wagyz-nesihat etmek we maglumat bermek hyzmatlary deň däl. Olaryň käbirinde (deňeşdiriň: baş makalada) wagyz-nesihat edililik häsiýeti güýçli bolýan bolsa, beýleki birinde maglumat beriji, habar beriji häsiýet güýçlüdir (deňeşdiriň: habarlar), üçünji birinde bolsa beýleki stilleriň serişdeleri (mysal üçin, gürründeşlikde-interwýuda gepleşik stiliň täsiri, çeper stiliň özboluşlylygy) duýulýar.

Jemagatçylyk stiliň nusgalary:

Paýtagtymyzyň günorta böleginde, Andalyp köçesiniň ugrunda ajaýyp ýaşaýş jaýlarynyň ýene-de ikisi peýda boldy. Hormatly Prezidentimiz G.M.Berdimuhamedow Aşgabat şäherinde has oňaly we otaglarynyň ýerleşiş gowulandyrylan özboluşly belent ýaşaýş jaýlaryny gurmak hakyndaky görkezmesine laýyklykda gurlan bu 14 gatly ýaşaýş jaýlarynyň biriniň umumy meýdany 30018 inedördül meýdana barabar bolup, onda 134 öý ýerleşýär, beýlekisi 56 öýli bolup, onuň umumy meýdany 15639 inedördül meýdana barabardyr (*“Aşgabat” gazeti*).

Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistan milli golýazmalar institutynyň alymlary “Ähli ajaýyplyklaryň zümerreti” diýen täsirli şaýrana kitaby gadymy türkmen dilinden häzirki zaman döwlet diline terjime etdiler. 67 bölümden ybarat bolan bu gadymy golýazmada türkmen milli baýramçylyklarynyň ençemesi, şol sanda Gurban baýramynyň gelip çykyşy we dessurlary barada hem giňden gürrüň berilýär (*TDH, “Türkmen dili” gazeti*).

§ 40. Gepleşik stili

Adyndan belli bolşy ýaly, gepleşik stili durmuşyň dürli ýagdaýlarynda peýdalanylýar. Bu stil özüniň erkinligi, sözleýşiň taýýarlyksyz amala aşýandygy, ylmy ýa-da jemagatçylyk çykyşyna (sözleýşine) garanynda özakymlylygy, gepleşýänleriň arasyndaky gatnaşygyň ýakynlygy bilen beýleki stillerden tapawutlanýar.

Bu alamatar sözleriň aýdylyşynda gysgaltmalara ýol berilmegi (alýa, gelyä...), agzeki sözleşe mahsus işlik zaman şekiliniň köp ulanylmagy (alamok, gelemok), sözlem agzalarynyň grammatik taýdan normalaşan tertibiniň bozulmagy (Geldiler gidenler), üm-yşaratlaryň ulanylmagy, şonuň netijesinde-de sözleriň, söz düzümleriniň, sözlemleriň taşlanylmagy (ulanylmazlygy) bilen ýüze çykýar.

Gepleşik stiliniň, beýleki stiller ýaly, žanrlara bölünişi aýdyň duýulmaýar. Ýöne onda hem gepleşige gatnaşýanlaryň arasyndaky pikir alyşmada sözleşiň biri-birinden tapawutlanýan žanrlary bar. Mysal üçin, iki sany dostuň, joranyň, işdeş ýoldaşyň, çaga bilen uly adamyň, alyjy bilen satyjynyň, müşderi bilen dellegiň we ş.m. arasynda bolup geçýän gepleşik dürli-dürli görnüşde amala aşýar. Gepleşik stili esasan agzeki görnüşde ulanylýar. Ýöne çeper eserlerde gahrymanlaryň özara gepleşigi ýazuw görnüşde berilýär.

Gepleşik stilinden nusgalar: Nirä ýitirim bolduň sen? – Daşogza gitdim. – Ýeri onsoň... - Hiç neneň däl. Sowuk. Şumada çenli süňňüm gyzanok. – Sen otaýda nä işlediň? Maslahatamy? – Ymm.- Garyndaşlaramy? – Hawa, toýa (işdeş ýoldaşlaryň gepleşigi); – Süzme näden? – Ýigrimiden. – Haçan getirdiňiz? – Düýn. – Çek iki kile. – Häzir (alyjy bilen satyjynyň arasynda bolan gepleşik).

§ 41. Çeper eseriň stili

“Çeper eseriň stili” diýilýän adalganyň gysga bolmagy üçin, orta mekdepler üçin okuw maksatnamalarynda we kitaplarynda “çeper stil” adalgasy ulanylýar.

Resmi-iş, jemagatçylyk, ylmy stillere garanda çeper eseriň stilinde dil serişdeleri özboluşly many-mazmuna eýe bolýar.

Çeper eseriň stili özboluşly hadysadyr. Onuň aýratynlyklaryny aşakdakylar bilen düşündirmek bolar:

a) çeper eser pikir alyşmak, gyzyklanma döretmek, habar bermek hyzmatlaryny ýerine ýetirmek bilen birlikde, täsir etmek, tolgundyrmak (estetik) hyzmatyny-da özünde jemleýär. Eseriň awtory okyjyny öz gahrymanynyň ykbaly üçin tolgunmaga, gyzyklanmaga mejbur edýär. Beýleki stillerde estetik hyzmata ýol berilmeýär diýerlikdir;

b) çeper eserleriň stilinde biz dil serişdeleriniň üýtgeýşine duşýarys; onda her bir söze, şekile (goşulma) estetiki öwüsgin berilýär; ol okyjyny pikirlendirýär;

ç) çeper eserlerde beýleki stilleriň dil serişdeleri hem ulanylýar. Ýöne olar başgaça hyzmaty – estetiki hyzmaty ýerine ýetirýärler, başgaça ulgam döredýärler;

d) çeper sözleşişde kämahal gepleşik stiliniň elementleri-de ulanylýar. Ýörite, belli bir maksat bilen edebi diliň çeper stiline mahsus bolmadyk normalara-da ýol berilýär. Emma beýleki stillerde bu hili mümkinçilige ýol berilmeýär.

e) edebi eseriň esasy aýratynlyklarynyň biri-de olarda hakykatyň obrazly serişdeler arkaly şekillendirilmegidir, eseriň awtorynyň özboluşly

hususy söz ussatlygynyň bolmagydyr, onuň dünýä bolan şahsy garaýyşlarynyň çeper obrazlar bilen, obrazly aňlatmalar arkaly ýaýbaňlanmagydyr.

Türkmen milli edebi dili we onuň normalary çeper eserleriň täsiri astynda kemala gelýärler. Has takygy, ýazyjylar tarapyndan diliň sünnälenilmegi netijesinde umumyhalky edebi dil emele gelýär. Çeper eserler edebi diliň normalary sünnälenilýän özboluşly ussahanadyr. Edebi eseriň dili edebi diliň nusgasydyr, dogry hem gowy sözleýşiň hamyrmaýasydyr (bu ýerde edebi eseriň dili diýlip diňe eseriň awtorynyň sözüne düşünilýär. Eseriň gahrymanlarynyň sözi gepleşik stiliň ýazuw görnüşidir). Ýöne eseriň awtorynyň sözi näçe özboluşly bolsa-da, ol umumymilli edebi dilden aýrabaşga, düşnüksiz hadysa däl.

Çeper stili beýleki stillerden aýrabaşga seretmek mümkin däl. Eger çeper stili beýleki stillerden aýrabaşga seretsek, onda diliň hyzmaty baradaky garaýşymyz garyplaşar, şonda diliň gözelligi (estetiki) hyzmaty barada gürrüň edip bolmaz. Dili gözelligiň (estetikanyň) çäginde ulanmak – bu edebi diliň iňňän wajyp hyzmatydyr.

Çeper stilde beýleki stilleriň serişdeleriniň ulanylmagy mümkin. Ýöne şonda eseriň awtory şol serişdä gözelligi (estetiki) öwüşgünini berýär. Şonuň üçin hem çeper stiliň düzüminde ulanylan beýleki bir stiliň serişdesi öňki ýerine ýetirýän hyzmatyndan üzňedir.

Çeper eserleriň stili köp sanly stillere bölmäge edilen synanyşyk nädogrudyr. Her bir awtoryň öz hususy stiliň bardygyna garamazdan, çeper eserleriň stili bitewi bir ulgama birigýär – çeper stili emele getirýär, şonuň bilen hem beýleki stillerden üzül-kesil tapawutlanýar.

72-nji gönükme. Aşakdaky bölekleriň haýsy stillere degişlidiklerini anyklaň. Olardan her birisine häsiýetli alamatlary tapyň.

1) MNK üçburçlugyň N burçy M burçundan 38° kiçi. Eger üçburçlugyň K burçy 70° bolsa, beýleki burçlaryny tapyň.

2) 1998-nji ýyldan bäri Aşgabatda Fransiýanyň ilçihanasynyň ýanynda fransuz dilini öwredýän bölüm işleýär. Bu ýyllaryň içinde ol bölümde ildeşlerimiziň ýüzlerçesi fransuz dilini öwrendi.

Eger ilkinji ýyllar onda çagalara we ululara sapak beren iki topar işlän bolsa, häzir alty toparda sapak geçilip, onda bir wagtda 70-den gowrak adam bilim alýar. Okuwyň möhleti üç aý. Şondan soň okuwa gatnanlar sorag-jogap arkaly synagdan geçip, şahadatnama alýarlar.

3) Şu şahadatnama agzalan ýokary okuw mekdebiniň Dil öwreniş merkeziniň üç aýlyk okuwynyň doly ulgamyny tamamlap, degişli synaglardan geçen adamlara berilýär. Şahadatnama ýitirilen ýagdaýynda täzesi berilmeýär.

4) – Kaka, kaka, buşluk!

– Nämе, name, buşluk? O nämäniň buşlугy?

– Gelnejemiň ekiz çagasy boldy, biri gyz, bireм oglan.

– O nädip ekiz çaga bolýamyşyn? Ýekejesi diýmändimi telewizorly lukman. Seniň çynyňmy, gyzым!

– Buşlugyma näme berjek, kaka!

- 5) Doganlaryň üçüsi üç ýerden başlaryny aşak saldy. Topbak sanajyň düýbünden tutup silkende, sere biçim towzalar dessäň üstüne paýrap döküldi. Ol edil Japbaklaryň eleşan eteklerinden dökülýän gowurga döndi.

73-nji gönükme. Çeper eserlerden alnan böleklerden dürli stile mahsus sözleri, söz düzümleri, şeýle-de edebi sözleýşe mahsus bolmadyk sözleri tapyň. Sözleriň çeper sözleýşe mahsus ulanylýan ýerlerini düşündiriň.

(Aman mugallymyň aýyk sapagyň maslahatynda aýdan sözi.)

– Ýoldaşlar, öňi bilen size bir zady duýdurýaryn. Öwezgeleniň aýtjak tankydy belliklerine ynanmaň. Sebäbi ýaňky sapakda okuwçylar meniň biçak gaharymy getirdiler, onsoň menem gaharyma döz gelmän, bezzat çagalary ýekänme-ýekän tutagada kisäme atyp başladym. Ine, şo mahalam goltugymdaky kisämden: “Men okuwçy däl-ä” diýen tanyş ses eşidildi. Görsem, hakyt Öwezgelen eken-dä!

(G.Annasähedow)

Japbaklar şol ýataganyň öýüne baryp düşdüler. Ol edil pil ýaly bir adam ekeni. Japbaklaryň dördüsi birden onuň üstüne münşeler, dördüsini bir menzile alyp giderlik güýji bar eken. Onuň her gözi käse ýaly, her gabagy bolsa elek ýaly ekeni. Onuň erinleri gazan tutajy ýaly bolup, burny bolsa goşa ýumruk ýaly ekeni. Ol bir tegelek çöregi bölmän ýuwudýan eken. Garny bolsa saman döle ýaly eken. Şonuň üçin hem bir doýsa, üç-dört günläp ajykman, gymyldaman ýatýan eken.

(“Japbaklar”)

74-nji gönükme. Gazet-žurnallardan, çeper eserlerden, kada-kanun toplumlaryndan resmi-iş, çeper stillerde ýazylyan bölekleri tapyň we olardaky dil serişdeleriniň stil hyzmatlaryny düşündiriň.

75-nji gönükme. Magtymgulynyň eserlerinden dogry, ýerlikli sözleýşe degişli aýdan pähimlerini öwreniň we şol aýdylýanlaryň haýsy stile degişlidigini kesgitleň.

76-njy gönükme. Berdi Kerbabaýewiň eserleriniň birinden bir bölek göçüriň. Ondan sözleýşi çeper görnüşe getirýän söz hem söz düzümi öwürmelerini tapyň, olaryň hyzmatlaryny kesgitleň.

77-nji gönükme. „B.Kerbabaýewiň (K.Gurbanpesowyň) stil özboşlylygy” diýen temada öý düzmesini ýazyň.

§ 42. Medeniýetli sözleýiş

Medeniýetli sözleýiş diýlip edebi diliň fonetik, söz ýasalşy, grammatik, leksik, stilistik normalarynyň sözleýişde ulanylyşyna düşünilýär.

Haçan-da sözler öz grammatik aýratynlyklaryna we leksik manylaryna laýyk, şeýle-de stil taýdan ýerlikli ulanylan ýagdaýynda sözleýiş hakyky manysynda medeniýetli bolup biler. Täze galkynyş eýýamynda hormatly Prezidentimiz G.M. Berdimuhamedowyň medeniýetli sözleýiş baradaky döwlet ähmiýetli sargydyň ýerine ýetirmek üçin bolsa biziň her birimiziň edebi diliň sözleriniň many-mazmunyny, söz düzümleriniň, sözlemleriniň düzüliş aýratynlyklaryny, şol dil serişdelerini durmuşyň dürli ýagdaýlarynda ýerlikli ulanylmagyny özleşdirmelidiris.

Medeniýetli sözleýişe, suhangöýlige adamyň umumy medeniýetlilikiniň ýokary bolmagyndan, ruhubelentlikden üzňe garmak mümkin däl.

Sözün dogry saýlanylyp alynmagy hem-de sözleýişde maksadalaýyk ulanylmagy medeniýetli sözleýişniň maýasyny düzýär. Şonuň üçin hem sözleýişde (goý ol ýazuw sözleýşi bolsun ýa-da agzeki sözleýiş bolsun – tapawudy ýok) söz özüniň many we stilistik öwüşginine laýyk ulanylmalydyr. Diňe şu talap berjaý edilen ýagdaýynda aýdylanlaryň (ýazylanlaryň) düşnükli we dogry bolmagyny gazanyp bolar. Dilden dogry peýdalanmak üçin, onuň manydaşlyk (sinonimik) serişdelerini gowy bilmek gerek. Sebäbi adamlar sinonim sözleriniň kömegi bilen şol bir pikiri ýa-da manysy ýakyn pikirleri dürli hili aňladyp bilýärler. Sinonim sözleriniň manylarynyň arasyndaky inçe tapawutlaryň barlygynyň bilinmegi bolsa sözlemleriň nädogry düzülmeginiň hem önüni alýar.

“Medeniýetli sözleýiş” diýen düşünje edebi dili özleşdirmeginiň iki basgançagyny özünde jemleýär: 1) **sözleýişniň dogrulygy**; 2) **sözleýişniň ussatlygy** (suhangöýligi).

Sözleýişniň dogrulygy – bu edebi diliň normalarynyň berjaý edilmegini aňladýar. Edebi diliň dürslügi – bu häzirki zaman türkmen diliniň halk köpçüligi tarapyndan nusga hokmünde kabul edilen (ykrar edilen) serişdeleridir. Olardan peýdalanylanda bolsa “bu türkmençe däl”, “nädogry”, “beýle aýtmak bolanok” ýa-da “bu türkmençe”, “dogry” diýlip baha berilýär. Mysal üçin, “penjegimi egnime sokdum” - nädogry (penjegimi egnime atdym” dogry), “matalar dükan”, “dükan matalar” - nädogry (“mata dükan” dogry), “açarlar ussahanasy” – nädogry (“açar ussahanasy” dogry).

Umuman, sözün, söz düzüminiň, söz şekiliniň ýasalşy hem-de ulanylyşy barada pikir ýöredilende, olaryň **dogrulygy** ýa-da **nädogrulygy** kesgitlenilýär.

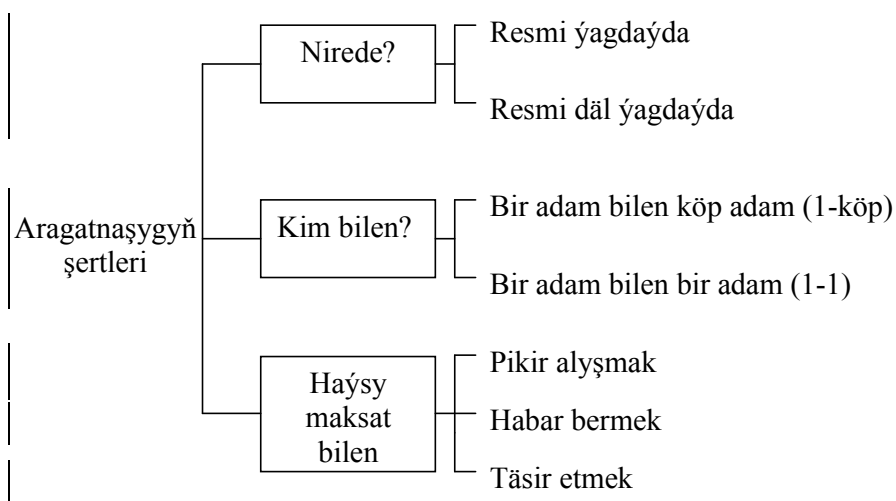
Medeniýetli sözleýişniň ikinji – iň ýokary basgançagy hasaplanylýan suhangöýlik sungaty (sözleýişniň gowy bolmagy) näme bilen kesgitlenilýär?

Sözleýiş ussatlygy sözleýişniň dogrulygyndan tapawutlykda – ol diňe bir edebi diliň normalaryna eýermek bolman, eýsem dil serişdeleriniň pikir alyşmagyň maksadyna laýyk ulanylmagyny, aragatnaşyk etmegiň belli bir şertinde olardan ýerlikli peýdalanmagy aňladýar. Sözleýişniň pikir

alyşmagyň maksadalaýyklygyna baha berlende, belli bir pikiri beýan etmek üçin dilde bar bolan norma laýyk serişdeleriň birnäçesine daýanylýar. Şonda sözleýän (ýazýan) adamyň şol serişdelerden iňňän ýerliklisini saýlaýşy kesgitlenilýär: onuň dil serişdelerini gowy (ussatlyk bilen) ýa-da ýeriksiz, ýaramaz saýlandygy bahalandyrylýar.

Mysal üçin, sözlerden birisiniň saýlanylmagy bilen, sözleýşiň takyklyk, yerliklilik, labyzlylyk derejesi kesgitlenilýär. Şonda haýsy-da bolsa bir sinonimik serişdäniň sözleýişde ýerlikli ulanylmagy nazarda tutulman, eýsem tutuş sözleýşiň aragatnaşyk şertlerine (ýagdaýyna) laýyklygy-da hasaba alynýar.

Aragatnaşygyň şertleri görkezilen çyzga syn edeliň.

Eger-de gürleýän (ýazýan) adam suratlandyryýan ýagdaýyny ýerlikli aýtsa, ýagny sözleýşiň mazmunyny, esasy manysyny doly açmak üçin gerek bolan sözleri, söz düzümlerini, sözlemleri şol ýagdaýa görä ýerlikli saýlasa, onda onuň sözleýşi **takyk** hasaplanylýar. Eger-de gürleýän adam aragatnaşygyň şertini (ýagdaýyny) hasaba alsa hem-de ony öz sözleýişinde ýerlikli berip bilse, ýagny sözleri saýlamakda soňky aýtjak pikirini diňleýjiniň (okaýan adamyň) taýýarlanmagyny, berýän maglumatyna onuň düşünmegini, onda täsirlenme duýgusynyň döremegini, erkine, ünsüne täsir etmegi üpjün edip bilse, gürleýän (ýazýan) adamyň sözleýşi **labyzly** hasaplanylýar.

Sözleýşiň takyk we labyzly bolmagyny gazanmak üçin bolsa, sözleýän (ýazýan) adamyň dürli stilde aýtmagy (ýazmagy) başarmagy, onuň sözleýişiniň ýeterlik derejede baý bolmagy zerurdyr.

Sözleýşiň **baý** bolmagy – sözleýjiniň (ýazýan adamyň) işjeň ulanýan sözlügiňiň çägiňiň giň bolmagyny, onuň sözleýişinde morfologik serişdeleriň hem-de sözlem görnüşleriniň dürrlüligini aňladýar.

Sözleýşiň **takyk** bolmagy nämeden ybarat? Bu düşünje diňe bir sözi dogry ulanmagy aňlatman, eýsem ol aýdylyýan ýa-da beýan edilýän meseleleriň has dogry mazmunyny bermek üçin, baş pikirini

aýdyňlaşdyrmak maksady bilen sözden ýerlikli peýdalanmagy-da aňladýar. Önde belleýşimiz ýaly, sözleýşiň **takyk** bolmagy üçin, ýazýan ýa-da gürleýän adamyň manydaş sözleri gowy bilmegi, ýakyn manyly sözleriň many öwürşinlerini saýgarmagy, şol many öwürşinli serişdäni aýdyljak bolunýan mazmuna laýyk peýdalanyp bilmegi zerurdyr.

Sözleýşiň **labyzly** bolmagy üçin ýazýan ýa-da gürleýän adamyň dil serişdelerini pikir alyşmagyň şertine (resmi ýa-da resmi däl ýagdaýa) we maksadyna (gürleşmek, pikir alyşmak, habar bermek, täsir etmek, gyzyklanma döretmek) laýyk ulanylmagy zerurdyr. Ýazýan adam ulanylyşdaky stilistikany bilmelidir, her bir stiliň aýratynlygyny duýmalydyr. Her bir stiliň özboluşly labyzlylyk serişdeleri bar. Gazet makalasyny ýazýan adam dil serişdesinden jemagatçylyk stiline laýygyny – okyjylar köpçüliginde gyzyklanma döreder ýaly serişdeleri (dil serişdelerini we dile bagly bolmadyk mümkinçilikleri) ulanmaly bolýar. Çeper eser ýazýan ýazyjy öz sözünde täsirli, obrazly aňlatmalary ulanýar, doly däl, ýönekeý sözlemlere az orun berýär. Emma gahrymanlaryň gepleşiginde ýütutma, giriş sözlerini, doly däl sözlemleri, ýüzlenme, sorag sözlemlerini köp ulanýar. Sebäbi ýazyjynyň sözi çeper stilde, gahrymanlaryň gepleşiği gepleşik stilinde berilýär.

Şeýlelikde, durmuşyň islendik ýagdaýynda aýdylýan söleýşiň ýokary medeniýetli bolmagyny (gowy - ussat sözleýşi) – suhangöýligi gazanmak üçin, aşakdaky şertleri ýerine ýetirmeli diýen netijä gelmek bolar:

- 1) sözleýiş leksik hem grammatik serişdelere baý bolmaly;
- 2) sözleýişde aýdyljak bolunýan many takyk berilmeli;
- 3) sözleýişde pikir alyşmagyň – gürleşmegiň ýagdaýynyň aýratynlygy (resmi ýagdaýmy ýa resmi däl ýagdaý?) hasaba alynmaly, şol sözleýiş ýagdaýynyň bitewiligi saklanylmaly.

78-nji gönükme. Ýaýda berlen manydaş sözleriň ýerliklisini sözleme goşup ýazyň.

1. Adamlaryň köpüsi daşarda ýazylan keçä (geçdi, geçdiler), bir topary bolsa myhmanjaýa (girdi, girdiler). 2. Öý eýesi köneje pagsa jaý üçin (atasynyň bahasyny talap etdi, enesiniň bahasyny talap etdi, örän ýokary bahalady). 3. Eser taýýar diýen ýaly, diňe (ony düzedip çykmak, ýalňyşlaryny çykarmak, kompýuterden geçirmek, oňa soňky düzedişleri etmek) galdy. 4. Kakamyň keýpi ýokdy. Şonuň üçin hem aýagynyň aşagyna düşen pökgini (togalap goýberdi, depip goýberdi, taşlady). 5. Diýmek, gürleşişimiz ýaly, göni başde (duşuşarys, duşuşarys). 6. Ýene bir emeli hemra Ýeriň daşyndan (aýlanýar, towlanýar, yrgyldaýar). 7. Aýtsaňyzlaň, hammam (işleýärmimi, hereket edýärmimi, adam kabul edýärmimi)? 8. Gadymy grek pelsepeçisi Sokrat biziň eýýamymyza çenli başinji asyrdä (ýaşaýar, ýaşapdyr, ýaşap geçipdir). 9. Amanyň dükany obadan gelen baş maşyn (garpyzy, garpyzlary) satmak bilen meşgullanýar. 10. Magtymguly şaýolunda täze (mata, matalar) dükany açylypdyr.

79-njy gönikme. Sözlemlerden stil taýdan ýerliksiz ulanylan sözleri tapyň. Sözlemleriň mazmunyna görä olary çalşyň. Nokatlara derek gerek harplary goýmak bilen göçüriň.

1. Haýsy wagta çenli biz siziň nädogry hereketiňize çydamaly. 2. Iň kynny – onuň bilen äbe-de-jüýje bolmagyň ýol...ny tapmakdan ybarat. 3. Alym al(?)nan netijäniň üstünde ençeme ýyllap inňe bilen ýer gazdy. 4. Müşderiler jaý gurluşygynyň beýle süýrenjeňliginden näg...le bold...lar. 5. Hasapçy kömekçisiniň goýberen nädogrulygyny tapmak üç...n birnäçe gün...ni ýitirmeli boldy. 6. Gül çemen...nden gyzyň gül...ň ýalpyldap gör...nmeği onuň göw(?)n...nden turdy. 7. Dükanyň ýanynda egni içmekli, aýagy ädikli garry garawul güýmenýärdi. 8. Bazaryň sag setirinde güller, bägüller satylýardy. 9. Ata özüne ýaraýan güllerden saýlap, ullakan desse bogdy.

80-nji gönükme. B.Kerbabaýewiň eserlerinden bölekleri göçüriň. Olardaky dil serişdeleriniň ussatlyk mümkinçiliklerini derňäň.

FONETIKA, GRAFIKA, ORFOEPIÝA

§ 43. Fonetika, grafika, orfoepiýa (aýdylyş) barada umumy maglumat

Biziň sözleşimiz manysy boýunça tapawutlanýan sözlerden ybaratdyr. Mysal üçin: “Agaçlygyň pessaý ygşyldysyny diňleýär” diýen sözlem dört sözden ybarat bolup, olaryň hersiniň biri-birinden tapawutlanýan manysy, hyzmaty bar: agaçlygyň – “agaç tokaýynyň”, pessaý – “ýuwaşja, güýçli däl”, ygşyldysyny – “sesini”, diňleýär – “sesi eşidýär, kabul edýär”.

Söz seslerden düzülýär. Mysal üçin, “diňleýär” sözi **d, i, ñ, l, e, ý, ä, ä, r** seslerinden ybarat.

Sözleriň we morfemalaryň manysyny tapawutlandyrmaga ukyply bolan diliň iň kiçi ses birligine **fonema** diýilýär (bol, bal, bil).

Biz sözi diňe bir aýdamyzok, eýsem ony ýazýarys we okaýarys. Biz sözleşiň seslerini ýazanymyzda, şol sesleri harplar bilen belgileýäris. Tutuş bir düşüňjani aňladýan aýry-aýry belgi – **ýerograf** hem bar. Mysal üçin, gadymy müsürliler ondan peýdalanypdyrlar, häzirki hytaýlylar, koreýler ata-baba şeýle ýazuwdan peýdalanylýarlar.

Harplar sözleşiň seslerini suratlandyrmak üçin ulanylýan şertli belgilerdir.

Fonetika diliň ses gurluşyny we sözleriň ses düzümini öwrenmek bilen meşgullanýar. Ses baradaky bilimler bize sözüň keşbini dogry özleşdirmäge, aýdylan sözüň we onuň ýazylyşynyň arasyndaky kanuny aragatnaşygyny kesgitlemäge kömek edýär. Fonetikany öwrenmek dogry aýdylyşy, sowatly ýazuw endikleri kemala getirmegiň özenidir. Sözüň morfologik we söz ýasalýş düzümi derňelenede türkmen diline mahsus ses kanunalaýyklyklarynyň bilinmegi zerurdyr.

SES. BOGUN. BASYM

§ 44. Gepleýiş apparaty, sözleýşiň sesleri ýasalanda onuň işleýşi

Sözleýşiň sesleri adamyň gep apparaty (sözleýiş agzalary) arkaly ýasalýar.

Sözleýiş agzalary baş sany esasy bölekden: 1) dem alyş agzalaryndan; 2) kekirdekden; 3) agyz we burun boşluklaryndan; 4) aýdyş agzalaryndan; 5) merkezi beýni ulgamynydan ybaratdyr.

Dem alyş agzalary döş öýjüklerinden, ýürek, öýken bilen garyn boşlugyny bölýän gatlakdan, öýken, bokurdak şahalaryndan, bogazdan ybaratdyr. Öýkenden gaýdýan howa dem alyş ýoly bilen (bogaz arkaly) kekirdekden geçýär. Kekirdek et bilen özara baglanyşýan birnäçe hereket ediji gemirçekden ybaratdyr. Gemirçekleriň birisi boýnuň ön böleginde çykgyt emele getirip, öňe uzayar. Öňa **kekirdek ýumrusy** diýilýär. Gemirçeklere ses perdeleri, ýagny iki sany uly bolmadyk üýşmek et (muskul) şahajygy berkidilen. Owaz perdeleri kekirdek bilen keseligine (kekirdek ýumruşundan ters tarapa) ýerleşýärler. Owaz perdeleriniň esasy iki hili ýerleşiş aýratynlygy bar.

1. Perdeler berk ýakynlaşdyrylan we dartylan görnüşde bolýar; öýkenden alynýan dem owaz perdelerini böwüşýär we olary gyjynmaga (titremäge) mejbur edýär; owaz perdeleriniň yrgyldysy bolsa owaz emele getirýär (mysal üçün, **a, o, u**).
2. Perdeler dartgynly däl, owazyň ýoly (ses yşgalaňy) giňelýär, öýkenden gelýän howa erkin geçýär, şeýlelikde, owaz döremeýär (mysal üçin, ýönekeý dem alnanda ýa-da **k, p, s, ş** ýaly sesler aýdylanda owaz bolmaýar).

Sesleri emele getirmekde agyz we burun boşluklarynyň hyzmaty uludyr. Ses aýdylanda agyz boşlugy öz şekilini üýtgedýär. Çekimlileriň birnäçesi agyz boşlugy giňden açylanda, beýleki biri orta çäkde açylanda, üçünjisi – dar (çala) açylanda emele gelýär. Burun boşlygy **n, m, ŋ** seslerini emele getirmäge gatnaşýar, sesleriň esasy bölegi emele gelende bolsa, burun boşlugyndaky howa ýoly ýapylýar, şonda howa diňe agyz boşlugundan çykýar.

Dil we dodak esasy ses emele getirýän gep agzalarydyr. Olar haýsydyr bir hereketi amala aşyrmak bilen, sözleýşiň seslerini emele getirmäge işjeň gatnaşýarlar. Mysal üçin, “**w**” sesi emele gelende aşaky dodak alynky dişlere ýakynlaşýar; “**s**” sesi emele gelende bolsa diliň alynky bölegi dişlere ýakynlaşýar.

Sözleýiş agzalarynyň işi merkezi beýni ulgamynyň gönüden-göni gatnaşygynda – başlangyjynda amala aşýar.

§ 45. Çekimli we çekimsiz sesler

Sözleşişň sesleri çekimlilere we çekimsizlere bölünýärler. Sap owaz arkaly emele gelýän seslere **çekimli ses** diýilýär. Olara **a, o, u, ü, y, i, e, ä, ö** sesleri degişlidir. Çekimliler emele gelende howa toplumy agyz boşlugynyň içinden geçýär.

Sap galmagal arkaly (**ç, f, k, p, s, ş, t**) ýa-da owaz we galmagal arkaly (**b, d, g, j, z, l, m, n, ñ, r, ý, w, ž**) emele gelýän seslere çekimsiz ses diýilýär. Agyz boşlugynda dürli päsgelçiligiň döremegi esasynda galmagal emele gelýär.

§ 46. Bogun.

Biz dem alanymyzda howany (demi) bada-bat çekmän (dem alman), az-azdan bat alyp çekýäris (dem alýarys). Biz sözi aýdanymyzda näçe gezek badalga edýän bolsak, sözi näçe bölege bölüp aýdýan bolsak, ol şonça-da bölekler (bogunlara) bölünýär. Mysal üçin, **äýt-mak** sözi iki, **An-na-my-rat** sözi dört bölekden (bogundan) ybarat

Bogunlaryň sanyna görä sözler bir bogunly (**al, gel, bil, bu, dur**) we köp bogunly (**aldy, alýardy, ugraýardy**) sözler diýen toparlara bölünýärler.

Çekimli ses bilen tamamlanýan bogna **açyk bogun (ba-ba, ka-ka, bu, şu)**, çekimsiz ses bilen tamamlanýan bogna **ýapyk bogun (al-dym, git-dik)** diýilýär.

Çekimli bilen başlanýan bogna örtüksiz (öňi baglanmadyk) bogun (**al, ol**), çekimsiz bilen başlanýan bogna örtügli (öňi baglanan) bogun (**gal, ka-ka**) diýilýär.

§ 47. Basym

Sözün haýsy-da bolsa bir bogny beýlekilerinden güýçlüräk aýdylýar. Güýçlüräk aýdylýan bogun sözleşiş agzalarynyň dartgynly bolmagyny talap edýär. Şonuň netijesinde demiň çykyşy-da güýçlenýär. Mysal üçin, **oglan, gylç, okady** sözlerinde basym soňky bogna düşýär. Sözün belli bir çekimlisiniň güýçli aýdylmagyna **basym** diýilýär.

Ýazuwda basym çekiminiň üstünden gytak taýajyk goýmak arkaly [**oglón**] belgilenilýär. Bu belgi diňe meňzeş ýazylyp, dürli basymy bilen tapawutlanýan sözleri aýdyňlaşdyrmak zerurlygy ýüze çykanda ulanylýar. Meselem: **Çatma, álma, súzme, – çatmá, almá, súzmé.**

Türkmen dilinde basym köplenç sözün ahyrky bognuna düşýär. Söze goşulma goşulmagy bilen, basym sonky bogna (soňky goşulan goşulma) süýşýär. Meselem: **oglán, gelín, oglanlár, gelinlér, oglanlarymýz, gelinlerimiz** we ş.m. Emma türkmen dilinde sözleriň goşulmalarynyň kábiri basymy kabul etmeýär. Şuňa görä-de türkmen dilinde ulanylýan sözleri ahyrky bogny basymly we ahyrky bogny basymsyz sözler diýen toparlara bölmek bolar.

1. Ahyrky bogny basymly sözlere “kaká, ejé, gelmek, görmek, gowý, oňát, menín, senín, görér, bilíp” ýaly dürli söz toparlaryna degişli bolan iki bogunly asyl, ýasama, ahyry goşulmaly sözler degişlidir. Üç

bogunly sözün birinji bognuna ikinji derejeli basym, ahyrky bognuna esasy basym düşýär: **‘oýnamák, ‘okuwçý, ‘arabá, kómelék**, we ş.m.

Dört, baş, alty bogunly sözlerde hem, esasy basym ahyrky bogna düşýär. Bu hili sözlerde ikinji derejeli basym ikinji, üçünji, dördünji bogunlara-da geçmegi mümkin.

Meselem: **oýnámakçý, gürlémekçi, okuwçylármýz**.

Dilimizde ulanylýan alynma sözleriň basymy hem türkmen sözlerindäki ýaly, köplenç sözün ahyryna düşürilýär. Meselem: çäýnék, kürüşgä we ş.m. Alynma sözlerde öň basymly hasaplanylýan bognuň çekimlisi häzir uzynlyk hökmünde ulanylýar [**aatóm, rakeetá**] we ş.m.

Türkmen dilindäki goşma sözler hem basym taýdan bileleşýärler. Esasy basym olaryň ahyryna düşýär. Meselem: **Annamyrát, düýedabán** we ş.m.

Tirkeş sözleriň her birine aýratyn basym düşýär. Meselem: **határ-határ, patý-putý, geldí-geçér** we ş.m.

2. Ahyrky bogny basymsyz sözler.

Görnükli dilçi M.Geldiýewiň pikirçe, **eger, ýagny, megerem, emma, hemişe** ýaly sözleriň birinji bogny basymsyzdyr. T.Täçmyradowyň pikirçe, şu hili sözlere goşulma goşulanda, basym söňky bogna düşýär (**kimdén, kimlér ...**)¹.

Türkmen dilinde basymy öz üstüne geçirmeýän goşulmalara, ownuk bölekler şular degişli:

- işligiň ýokluk galypyny ýasaýan **-ma, -me** goşulmasy: **okáma, ‘alma, súzme, çátma** we ş.m.
- işligiň ýöňkeme goşulmalary: **aláýyn, gidéýin, álsyn, alýarsýň, gelérsiň, gítgin** we ş.m.
- isim sözlerine goşulýan **-dy, -di, -dyr, -dir, -dur, -dür, -myş, -miş** goşulmalary: **mähirlidi, lukmándyr, Amánmyş** we ş.m.
- **-my, mi, -myka, mikä** sorag aňladýan ownuk bölekler: **işdémi? Gözelmikä?**
- **-ça, -çe** hal ýasaýjy goşulma: **gelyňňä, pikirçe** we ş.m.
- wagt aňladýan **-kä, -ka** habarlyk goşulmasy: **müdirkä, obadáka** we ş.m.
- **-la, -le, -da, -de, -ha, -hä, -a, -ä** ownuk bölekler: **men-ä, Gözél-ä, Myrád-a, Gözél -le, Myrát-la** we ş.m.

“Buýruk işliklerinde **-sana, -sene** (**-sa, -se + -na, -ne**) goşulmasyndaky **-sa, -se** basymly, **-na, -ne** basymsyz ulanylýar: **alsána, gelséne, görséne, bilséne**.

“**Ap-ák, góm-gók**” sypat derejelerini kabul eden sözleriň, “**hér kím, híç kím**” iki sözden ybarat bolan çalyşmalaryň birinji bölegi esasy basymly, ikinji bölegi ikinji derejeli basymlydyr.

Umuman, basym “sözün ses gabygyny ýeke-täk bir ses toplumyna jebisleşdirýär”².

¹ (Täçmyradow.T Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika.Okuw kitaby-A.: Ylym, 2002.96-njy sah). 2.Şol ýerde, 97-nji sah.

² T.Täçmyradow, agzalan iş, 99-njy sah.

81-nji gönükme. Basymly berjaý etmek arkaly sözleri okaň, sozlerde näçe bogun bardygyny aýdyň.

Algyn, görgün, Anna, Annamyrat, suwçy, ekerançylyk, owlak, owlaklarda, çekiç, çekiçleýärin, türkmen, türkmenistanly, galam, gaýyş, ussá, erkin, gaharlanylár, basgançak, söwüt, erik, birlik, bitewilik, bitaraplyk, hödurnamá, sérişde, sogán, mógallýmmy, adátça, günlükçe, Áşgabatdakam, oglán-a, Meréd-ä, bilséne, otursána, hiç bir, áp-ák, átçylýk, adamkärçilik, okadý, gidíp, arabá, getirmék, atgulák, demirtikén, Garagúm, ýadró, çebis, goýún, geldí-geçer, söwdá-satýk.

82-nji gönükme. Basymy berjaý etmek arkaly okaň. Sözleri many hem grammatik taýdan tapawutlandyryp, nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga:

Basymy öz üstüne geçirmeýän goşulmalar	Basymy öz üstüne geçirýän goşulmalar
<p>Álma! Çátma! Súzme! Gowúrma! Sérme! -ma, -me (işligiň yokluk galypyny ýasaýan goşulma)</p>	<p>Almá, çatmá, süzmé, gowurmá, sermé -ma, -me (at ýasaýjy goşulma)</p>

Atyň! – atyň; Diliň! – diliň; Biliň! – biliň (seniň biliň); ýeke-le – ýekele; gyzy-lá – gyzylla; suw-la – suwla; gurşun-la – gurşunla; men-de – mende; sen-de – sende; yol-da – ýolda; halyça (ol bu halyça ýok) – halyça (halyça satyn aldym).

83-nji gönükme: Çeper eserlerden içinde meňzeş ses düzümlü, ýöne manylary tapawutlanýan sözler bolan sözlemleri tapyň we meňzeş sözleriň manylaryny düşündiriň. Basymly berjaý etmek bilen, sözlemleri okaň.

84-nji gönükme: Goşgudan bölekleri okaň. Basymy öz üstüne geçirmeýän goşulmaly sözleri tapyň, her setirde näçe bognuň bardygyny anyklaň.

*Köýen ýok dünýäde mençe,
 Didar görmek ýok doýynça,
 Dişleri dür, agzy gunça,
 Bili inçe – gyla meňzär.*

*Magtymguly, bolduň harap,
 Istäp tapman ýary sorap,
 Oturyşyň ýola garap,
 Ýol tapmadyk köre meňzär.*

(Magtymguly)

85-nji gönükme: Galdyrylan harplary we dyngy belgileri, sözleriň ýokarsyndan basym belgisini goýmak bilen, rowaýatdan bölegi göçüriň.

Günleriň birinde Ibn Sina hassalap bitap bolup ýanyny ýere beripdir. Hä(?)lki şäg...rdi onuň halyndan habar almaga gelipdir. Ibn Sina ondan öz...ne gow...ja däri-derman taýynlap berip gitmegini haýyş edýär. Şäg...rdi dürli otlardan däri-derman taý...arlapdyr. Söňra pälini ü...tgedip taý...arlan dermanyna zäherli ös...mligi hem goşup göýberipdir. Şäg...rt hiç zat bolmadyk ýaly ýasan dermanyny halypasyna getirip beripdir. Ibn Sina ondan:

– Bu dermany haýsy ösümlikden taý...arladyň – diýip sorapdyr.

Şäg...rt zäherli ot barada dilini hem ýarman beýleki ös...mlikleriň ählisini atma-at aýdyp beripdir. Emma Ibn Sina dermanyň reňkiden oňa zäher goş...lanyny aňypdyr. Ol şäg...rdini bir ýumuş bilen daşaryk çykaryp döýberipdir-de, özi şol zahere garşy, onuň täsirini gaç...rýan dermany içipdir. Şäg...rt öýe gaýdyp gelende bolsa, onuň göz...niň öň...nde hiç zatdan habarsyz kişi bolan bolup, şäg...rdiniň taý...arlap beren zäherli dermanyny içip göýberipdir. Bu ýagdaýy gören şäg...rdi Indi sanalgyň dolaýan bolsa gerek. Şu günden beýläk döwran bize dönmelidir diýip içinden pikir öw(?)r...pdir-de, öýüne tarap ýuml... gaýypdyr. Ol öýlerine baryp Ibn Sinanyň öldi habarynyň gelerine sab...rsyzlyk bilen garaşypdyr. Emma ol gün...ň ertesem birig...nem, ondan soňky günlerem şäg...rdiň garaşýan şum habaryndan derek bolmandyr.

(“Aşgabat” gazetini)

§ 48. Fonetik transkripsiýa hakynda düşünje

Agzeki (dilden aýdylýan) sözleýşiň her bir sesini ýazuwda anyk bermek maksady bilen belli-belli harp peýdalanylýar. Musal üçin, gysga **a** sesi diňe **a** harpy bilen, uzyn **a** sesi **a** harpynyň yzyndan ikinokat goýmak arkaly (**a:**) aňladylýr: alýa:ryn. Agzeki sözleýşi anyk bermek maksady bilen her bir ses üçin bir harpyň ulanylymagyna **fonetik transkripsiýa diýilýär**. Fonetik transkripsiýada ýazylan sözler kwadrat ýaýa alynýar. Türkmen dilinde harpa garanda sesiň köpdügi sebäpli, bir tarapdan, fonetik transkripsiýada goşmaça harplar zarply **g** sesi üçin **q**, süýkeş **b** sesi üçin **v** ulanylýan bolsa, ikinji tarapdan, goşmaça bellikler (: , ‘), basym belgisi peýdalanylýar, sesleriň düşüp galyşy, artdyrylyşy, sazlaşygy doly gözkezilýär.

86-nji gönükme. Okaň. Sözlemleriň sesleriniň aýdylyşy boýunça ýazylyşyna üns beriň.

(Ahallá| Leva:pdá| bulutlý howá: boljók.| Daşoguzdó| Bálkana:vatdá ýagná garaşylýá:r.)

87-nji gönükme. Sözlemleri aýdylyşy boýunça ýazyň.

Gadym zamanlarda bir atly dagşy bolupdyr. Günlerde bir gün ol uzak ýere toýa çagyrylan. Bagşy şol toýa atlanyp, ugraberen. Ol ençe çöl-beýewanlardan, daglardan geçen. Gün hem gijigen, garaňky düşüp, ýolam görünmändir, yzam.

88-nji gönükme. B.Kerbabaýewiň, A.Gowşudowyň eserinden baş-atly sözlemi aýdylyşy ýaly göçüriň.

ÇEKIMLI SESLER

§ 49. Çekimli fonemalaryň sany

Çekimli fonemalaryň sany barada dürli pikir bar. T.Täçmyradow özünden oň ýazylan işleri derňäp, M.Geldiýewiň, A.P.Poseluýewskiniň, N.K.Dmitriýewiň pikiriçe türkmen dilinde 16 sany çekimli fonemanyň (gysga **a, o, u, ü, y, i, ö, e** we uzyn **a:, o:, u:, y:, i:, ü:, ö:, ä:**) bardygy, A.Annanurowyň pikiriçe 18 sany çekimli fonemanyň bardygy hakda aydylanlary ýatlaýar hem-de 16 sany çekimli fonema bar diýen pikire goşulýar. Ol **e** sesiniň uzyn, **ä** sesiniň bolsa gysga aýdylmagyny kadadan çykma hasaplaýar¹. Ýöne, az hem bolsa, **e** sesiniň [**ge:r**] (geler) sözünde uzyn aýdylýandygyny, munuň bolsa diliň ses kanunalaýyklygy esasynda dörändigini, gysga **ä** sesiniň **sähel, Mähri, mähriban, Sähet, äber, äkel, äkit** ýaly ençeme sözde ulanylýandygyny, bularyň hem türkmen diliniň ses kanunalaýyklyklaryna eýerip, sözleýişde özbaşdak ses hökmünde sözüň manysyny tapawutlandyrmaga ýardam edýändigini göz önünde tutup, agzalan sesleri hem, A.Annanurowyň pikir ýöredişi ýaly, özbaşdak fonema hasaplamak bolar. Şeýlelikde, 9 sany gysga (**a, e, ä, i, o, ö, u, ü, y**) we 9 sany uzyn (**a:, e:, ä:, i:, o:, ö:, u:, ü:, y:**) çekimli bar. Ýazuwda uzyn çekimliler ýörite harp bilen belgilenilmeýär. Uzyn hem gysga çekimliler **a, e, ä, i, o, ö, u, ü, y** harplary bilen aňladylýar.

§ 50. Çekimlileriň emele gelişleri (toparlara bölünishi)

Çekimliler aýdylyş dowamlylygy boýunça (mukdar taýdan) toparlara bölünende, olary aýtmak üçin gerek bolan wagtyň mukdary göz önünde tutulýar.

Çekimlileriň aýdylyş dowamlylygyna (owazyň uzyn-gysgalygyna) göre, onde belleşimiz ýaly, olar gysga (**a, e, ä, i, ö, o, u, ü, y**) we uzyn (**a:, e:, ä:, i:, o:, ö:, u:, ü:, y:**) çekimliler diýen toparlara bölünýärler. Gysga çekimliler uzyn çekimlilere garanda iki esse diýen ýaly dowamsyz (gysga) aýdylýar. Meselem: at-a:t, äkel- ä:dik, ot-o:t, öt- ö:t, gül- gü:yl, dul-du:l, geç- ge:r (geler), uç-u:ç, gyž-gy:ž, pil-pi:l, we ş.m. Uzyn çekimliler hem deň derejede aýdylanok. Mysal üçin, giň uzyn çekimlileriň (**a:, o:, ö:, e:, ä:**) aýdylyşy dar uzyn çekimlileriň (**y:, i:, u:, ü:**) aýdylyşyndan dowamlydyr.

Diliň öňe-ýza, aşak-ýokary hereket edişine, dodaklaryň gatnaşyp-gatnaşmazlygyna garap, **çekimliler hil taýdan** üç topara bölünýärler.

1. **Diliň öňe-ýza hereket edişi boýunça çekimlileriň emele geliş şü hili:**
e, e:, ä, ä:, i, i:, ö, ö:, ü, ü: sesleri aýdylanda, dil öňe süýşýär, diliň düýbüniň töwereginde giňişlik emele gelýär, ortasy alynky kentlewüğe ýakynlaşýar ýa-da direlýär. Bu çekimlilere **alynky hatar çekimlileri**

¹ (T.Täçmyradow, agzalan iş, 64-65-nji sah.)

diýilýär. **a, a:, o, o:, u, u:** çekimlileri aýdylanda, dil yza çekilýär, onuň yz tarapy ýumşak (yzky) kentlewüge ýakynlaşýar ýa-da direlýär we agyz boşlagynyň ön tarapynda giňişlik peýda bolýar. Şu hili ýagdaýda emele gelýän çekimlilere **yzky hatar çekimlileri** diýilýär. **y, y:** çekimlileri aýdylanda, diliň ortasy ýokary galýar, ortaky kentlewüge direlýär. Bu çekimlilere **ortaky hatar çekimlileri** diýilýär.

2. **Diliň aşak - ýokary hereket edişi boýunça çekimlileriň emele gelşi** şu hilidir: **y, y:, i, i:, u, u:, ü, ü:**, çekimlileri aýdylanda, dil ýokary galýar, alynky kentlewüge ýakynlaşýar, eňek hem ýokary görterilýär, şonuň netijesinde howanyň ýoly daralyp, agzyň açylyşy kiçelýär. Bu hili çekimlilere **ýokarky galyş çekimlileri** (dar çekimliler) diýilýär.

Diliň aşaky kentlewükden has daşlaşmagy, eňek bilen birlikde aşak düşmegi hem-de agzyň açylyşynyň giňelmegi netijesinde **a, a:, ä, ä:** çekimlileri emele gelýär. Bulara **aşaky galyş çekimlileri** diýilýär.

e, e:, o, o:, ö, ö: çekimlileri aýdylanda, diliň we eňeginiň ýagdaýy ýokarky hem aşky galyşlaryň aralygynda (ortasynda) ýerleşýär. Şu ýagdaýda emele gelýän çekimlilere **ortaky galyş çekimlileri** diýilýär. Aşaky (**a, a:, ä, ä:**) we ortaky (**e, e; o, o:, ö, ö:**) galyş çekimlilere giň çekimliler diýilýär.

3. **Dodagyň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taydan çekimlileriň emele gelşi** şu hilidir: **o, o:, ö, ö:, u, u:, ü, ü:** çekimlileri emele gelende dodak tegelenýär, öňe uzaýar, agyz boşlugynyň meýdany daralýar. Bu ýagdaýda emele gelýän çekimlilere **dodak çekimlileri** diýilýär.

i, i:, y, y:, e, e:, a, a:, ä, ä: çekimlileri aýdylanda dodak heret etmeýär. Şonuň üçin hem bu çekimlilere **dodaklanmaýan çekimliler** diýilýär.

Çekimlileriň emele gelşini (toparlara bölünişini) görkezýän umumy çyzgy

	Hatarlar/Galyşlar	alynky		ortaky		yzky	
		gysga	uzyn	gysga	uzyn	gysga	uzyn
Dodaklanmaýan	Ýokarky (dar)	i	i:	y	y:	—	—
	Ortaky (giň)	e	e:	—	—	—	—
	Aşaky (giň)	ä	ä:	—	—	a	a:
Dodaklanýan	Ýokarky (dar)	ü	ü:	—	—	u	u:
	Aşaky (giň)	ö	ö:	—	—	o	o:

§ 51. Çekimli sesleriň ulanylyşy bilen baglanyşykly ýüze çykyan dürs ýazuw düzgünleri

§ 51.I. Dar çekimlilerin düşmek düzgünü

Dar çekimliler şu hili ýagdaýlarda düşürilip ýazylyar:

1. Birinji bogny aýyk, ikinji bogny ýapyk, soňy **z, l, n, r, s, ş** sesleriniň birisine gutaran, çekimlileri gysga aýdylýan, iki bogunly düýp sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimli (**y, i, u, ü**) düşürilip ýazylyar. Şonda düşürilýän çekimliniň önünden dymyk çekimsizleriň hiç birisi, aýyk çekimsizlerden bolsa **z, d** sesleri gelmeli däldir. Meselem: **nagyş-nagşy, maňyz-maňzy, nogul-nogly, towus-towsar, ýagys-ýagşy, görün-görner** we ş.m.
2. **Asyl, pasyl, nesil, ylym** sözleriniň yzyndan çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, **kadadan çykma hökmünde**, olaryň ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilip ýazylyar. Meselem: **asly, pasla, nesline, ylmyna**.
3. Ikinji bogundaky dar çekimlileri düşürilip ýazylyan sözler goşma sözleriň düzüminde gelende, dar çekimliler üçünji ýa-da dördünji bogunda gelseler-de düşürilýär. Meselem: **baggoýun – baggoýny, kyrkbogun – kyrkbogny** we ş.m.
4. Dar çekimlisi düşürilýän sözün önünden **bi-, nä-, bet-** ýaly goşulmalar goşulsa-da, üçünji bogundaky dar çekimli düşürilip ýazylyar. Meselem: **betnebis – betnebsi, nätanşy – nätanşy** we ş.m.
5. **Aňry, bäri, ýokary, ileri** ýaly tarap görkezýän sözlere **d, k, l, r, s** sesleri bilen başlanýan goşulma goşulanda, bu sözleriň soňundaky dar çekimliler düşürilip ýazylyar. Meselem: **aňry – aňyrky, bäri – bärki, ýokary – ýokarky, ýokarsy, ileri – ilerde, ilersi, ilerki** we ş.m.
6. Soňy dar çekimli bilen tamamlanýan sözlere giň çekimli bilen başlanýan işlik ýasaýjy goşulma goşulanda, sözün soňundaky dar çekimli düşürilip ýazylyar. Meselem: **sary – saralmak, mawy – mawarmak, garry – garramak** we ş.m.
7. **Gury, uky, dury** ýaly soňy aýyk bogunly sözlere işlik ýasaýjy **-a, -e, -la, -le** goşulmalary goşulanda, bu hili sözleriň soňundaky dar çekimliler düşürilip ýazylyar. Meselem: **gury – guramak, uky – uklamak, dury – durlamak** we ş.m.
8. **-ýys, -ýiş** goşulmalary arkaly ýasalýan sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, **-ýys, -ýiş** goşulmalaryndaky dar (**y, i**) çekimliler düşürilip ýazylyar. Meselem: **garaýys – garaýşy, sözleýiş – sözleýşi** we ş.m.

89-njy gönükme: Sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşup göçüriň. Ikinji bogundaky dar çekimlileriň düşüp-düşmezligine üns beriň.

Gawun, garpyz, deňiz, göwün, köňül köwüş, asyl, pasyl, nesil, ylym, bilim, sögünç, oýun, toýun, ýumuş, kömür, uçgun, sülgün, sürgün, sygyr, şygyr, ýagys, ýasaýys, gürleýiş, seýis, balyk, näumyt, nätanşy, mähir, şanik, tawus, tomus, çebiş, açys.

90-njy gönükme: Çeper eserlerden içinde dar çekimlisi düşürilip ýazylan sözli 10 sözlem tapyň we göçüriň.

§ 51.II. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

1. Birinji bognunda dodak çekimlileriň (**o,ö, u, ü**) biri gelen köp bogunly sözleriň ikinji ýapyk bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: **döwük, döwür, kömür, oýun, çöýun**. Iki bogunly sözleriň açyk (ikinji) bogundaky dar çekimli dodaklandyrylman ýazylýar. Meselem: **uky, çüri, böri** we ş.m.
2. Giň dodak çekimliler (**o,ö**) sada sözüň diňe birinji bognunda ýazylýar, soňky bogunlarda eşidilse-de dodaklandyrylman ýazylýar. Meselem: **ördek, çörek, kömek, okamak, oýnamak**.
3. Dodak çekimliler goşma sözüň üçünji, dördünji bogunlarynda gelen ýagdaýynda, olar umumy kada eýerdilip, soňky üçünji ýa dördünji bogunda hem ýazylýar. Meselem: **Daşoguz, üçburçluk, dörtburçluk, kyrkbogun, Oguldursun, Garagumuň, Magtymguludyr** we ş.m.
4. Ikinji bognunda u, ü sesleri bolan atlara familiýa ýasaýjy goşulma goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimli uzyn aýdylsa-da, dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: **Burunow, Otuzow, Gowşudow, Güjükow** we ş.m.
5. Birinji bogny dodak çekimlili, ikinji bogny açyk, soňy dar çekimlä gutaran söze çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, ikinji bogundaky uzyn aýdylýan dar çekimli dodaklandyrylman ýazylýar. Meselem: **söýgi – söýgim, duýgy – duýgym, görgi – görgiň, otly – otlyny** we ş.m.
6. Dodak çekimliler alynma sözleriň, goşulmalaryň eşidilen ýerinde ýazylýar. Meselem: **atom, ýalhor, ganhor, geologiýa** we ş.m.
7. Aýdylanda birinji bognundaky dar çekimlileriň kä dodaklandyrylyp, käte dodaklandyrylmaýan sözleriň dodaklandyrylyp aýdylýan görnüşi ýazylýar. Meselem: **hünji, mukdar, Müsür, münmek** we ş.m.
Bellik: **mydam, ýilik** ýaly sözler bu kadadan çykarylyp, dodaklandyrylman ýazylýar.
8. **Çirtmek, çürtmek, bitin, бүтін** sözleriniň her biriniň aýry-aýry many aňladýandygy sebäpli, olaryň iki görnüşi-de öz manysynda ulanylyşyna görä ýazylýar. Mysal üçin, **бүтін** sözi **hemme, ähli** sözleriniň manysynda, **bitin, bitewi** sözleri **abat** sözüniň manysynda ulanylýar.
9. **Tawus, mawut, gawun, kakuw, satuw, ýazuw** ýaly sözlerde **w** sesinden öň ýa soň gelýän dodak çekimlileri eşidilýän ýerinde ýazylýar.
10. Tirkeş sözleriň ikinji böleginde dodak çekimlisi gelse, umumy kada eýerdilmek esasynda olara goşulma goşulýar. Meselem: **paty-putusy, gaty-gutusy** we ş.m.

91-njy gönükme: Köp nokatlara derek zerur harplary goýmak bilen, söz düzümlerini göçürň.

Çeb(?)şiň gow...sy, gaw...nyň süýj...si, öý...ň paty-put...sy, çöý(?)n...ň ereý(?)şi, döw(?)r...ň üýtgeý(?)şi, goý(?)n...ň sem(?)zi, inedörd...l jaý, Garagum...ň jümm...şi, b...tin çör...k, b...tin dünýä, söýg...niň ody, Üzümg...l...ň söýg...si, sünk...ň ý...l...gi, m...kdar sanlar,

Gadymy M...s...r, A.Gowş...dowyň döř...dijiligi, Ot...zowyň güj...gi, güj...giň jöwj...ldişi, guz...nyg mäleyşi, urg...nyň güýji, örd...kl...riň höw...rtg...si, tow...gyň ýum...rtgasy, Annaguly sölp...niň ýöreý(?)şi, okl...kirpiniň sür...ni, sür...niň ör...si, Dürk...niň gül(?)ş...ne öýk...nmek, ök...nçli gürr...ň, gürr...ňiň soň...na seretmek.

92-njy gönükme: Çeper eserlerden içinde dodak çekimlili goşma hem-de tirkeş söz bolan 10 sany sözlem tapyň we olary göçüriň. Goşma hem-de tirkeş sözleriň dürs ýazuwyny düşündiriň.

§ 51.III. Çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygy

1. Çekimliler türkmen sözlerinde inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egdirilip ýazylýar we aýdylýar. Meselem: gyzlarymyzyň, gelinleriň we ş.m.
2. **-jagaz, -waç, bi-, nä-, -keş, bet-, -ow, -ýewa** goşulmalary bu düzgüne eýermeyär. Meselem: güljagaz, ýelpewaç, binamys, nädogry, arakkeş, bethýýal, Meredow, Annaýewa we ş.m.
3. Alynma sözlerde çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygy saklanmaýar. Meselem: tehnika, fonetika, diwannama we ş.m.
4. Goşma we tirkeş sözlerde çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygy saklanmaýar. Meselem: Annajemal, Annagül, Akdepe, ýeditop, otluçöp, gümür-ýamyr, dag-dereler we ş.m. Bu hili sözler goşulma goşulanda soňky çekimliniň inçe ýa ýogyn aýdylyşyna görä sazlaşdyrylýar.

ÇEKIMSIZ SESLER

§ 52. Türkmen dilindäki çekimsiz fonemalaryň düzümi

Türkmen dilindäki çekimsiz fonemalaryň düzümi barada dürli ýyllarda dürli hili pikirler bolupdyr. T.Täçmyradowyň berýän maglumatlaryna görä, M.Geldiýew 24 sany, A.P.Poseluyewskiý 25 sany, M.N.Hydyrow, A.Annanurow, P.A.Azymow, J.Amansaryýew, M.Hudaýgulyýew 21 sany, G.Gulmanow, H.A.Maşakow 22 sany çekimsiz fonema bar diýen pikire goşulýarlar.¹ Çekimsiz fonemalaryň sany barada aýdylanda, **k, g, h, b** sesleriniň inçe ýa ýogyn çekimliler bilen geliş aýratynlygyndan, şeýle-de sözüň başynda, ortasynda gelişinden ugur alnypdyr. Dogrudan-da, agzalan sesleriň inçe hem ýogyn çekimliler bilen gelen ýagdaýyndaky aýdylyşy, sözüň başynda ýa ortasynda aýdylyşy deň däl. Meselem: **kelem, kaka, uky, irki, gadymky; gelin, galyň, egin, ýogyn; бага, ýagy, hekim, Ahal** we ş.m. Bu sözleriň ýazuwda berlişidir. Emma olaryň aýdylyşyny ýazuwda ýörite belläp bermeli bolsady, onda şol sesleri goşmaça harp ýa-da belgi bilen ýazmaly bolardy. Soňky ýazylan işden ugur alsak, türkmen dilinde 21 sany çekimsiz fonema bar (**b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, ý, z**). Häzirki zaman türkmen edebi

¹ Täçmyradow T. Agzalan iş. 78-75-nji sah.

diliniň sözleşşindäki çekimsizleriň käbiriniň ýogyn hem inçe çekimliler bilen gelşi aýratyn fonema hökmünde däl-de, onuň görnüşleri hasaplanylýar. Şol çekimsizleriň her birini ýörite harp bilen belgilemek zerurlygy ýerine ýetiriljek bolursa, onda elipbiýimizde 25 harp (häzirki elipbiýe goşmaça dört harp), ýagny ýogyn çekimliler bilen gelýän **k, g, h** harplaryny, inçe çekimliler bilen gelýän **k, g, h** harplaryny, şeýle-de sözün başynda we ortasynda ulanylýan **b** sesleriniň her biri üçin bir harp ulanmaly bolardy. Umuman, her bir ses üçin bir harp alynsa, dürs ýazuw üçin-de, aýdylyşyň berjaý edilmegi üçin-de amatly bolardy.

§ 53. Çekimsiz sesleriň emele gelşi (toparlara bölünşi)

Çekimsiz sesleriň emele gelmeginde galmagal we galmagal bilen owaz çeşmeleri esasy hyzmaty ýerine ýetirýär. Çekimsizleriň bir topary emele gelende dil ýa dişlere (**t, d**), ýa diliň ortasy ortaky kentlewügi, ýa yzky kentlewüge (**k** we söz başynda gelýän **g**) berk direlýär ýa-da dodaklar biri beýlekisi bilen tapyşýar (**p** we söz başynda gelýän **b**). Howa agyz boşlugyndan çykmak bilen, berk ýumulgy sözleşiş agzalaryny böwürýär. Şonuň netijesinde bolsa partlama meňzeş duýdansyz (zarply) galmagal döreýär. Bu hili seslere (**p, k, d, t** we söz başynda gelýän **b, g**) zarply çekimsizler diýilýär.

Çekimsizleriň beýleki bir topary aýdylanda sözleşiş agzalary biribirine golaýlaşýar. Howanyň ýoly daralýar, ýöne berk ýapylmaýar, öýkenden gelýän howa bolsa gep agzalaryna süýkeşip geçýär, netijede galmagal emele gelýär. Bu hili seslere (**w, s, ş, z, f, ž, h** we iki çekimliň arasynda gelýän **b, g**) **süýkeş çekimsizler** diýilýär.

Çekimsizleriň ýene bir topary aýdylanda, olaryň emele gelşinde zarply hem süýkeş sesleriň alamatlary duýulýar: işjeň sözleşiş agzalary işjeň däl sözleşiş agzalaryna direlýär, şonuň netijesinde howanyň ýoly ýapylýar, ýöne bada-bat howanyň ýoly açylýar. Şeýlelikde, ilki ujypsyz partlama emele gelýär, soňra süýkeşme netijesinde **ç, j** çekimsizleri emele gelýär. Bulara **çylşyrymly çekimsizler** diýilýär.

m, n, ñ sesleri emele gelende agyz boşlugyndaky howa ýoly ýapylýar, burun boşlugyndaky howa ýoly açylýar we howa burundan çykýar. Şu hili seslere **zarply (ýa-da burun) sonorlylary** diýilýär.

l, r, ý sesleri emele gelende bolsa öýkenden gelýän howa agyzdan çykýar. Bu seslere **süýkeş sonorlylary** diýilýär. **r** sesi emele gelende öýkenden gelýän howa akymy alynky kentlewüge direlýän dile agram salýar we titreme emele getirýär. Şol sebäpli-de muňa **titreýji ses** diýilýär. **l, ý** sesleri hem beýleki süýkeş sesler ýaly emele gelýärler. Şeýlelikde, çekimsizler emele gelişleri boýunça galmagally zarplylara, süýkeşlere, çylşyrymlylara we sonorly zarplylara, titreýjilere, süýkeşlere bölünýär (çyzga serediň).

Galmagally çekimsizler		<i>zarplylar</i>	p, [b], t, d, k, [g]
		<i>süýkeşler</i>	f, [b], w, s, r, ş, ž, h, [g]
		<i>çylşyrymlylar</i>	ç, j
Sonorly	Burun sesleri	<i>zarplylar</i>	m, n, ñ

çekimsizler	Agyz sesleri	titreyji	r
		süýkeşler	ý, l

Diliň we dodaklaryň çekimsizleri emele getirmek üçin böwet boluşlary boýunça çekimsizler **dodak, dil orta, dil ardy, bogaz sesleri** diýen toparlara bölünýärler.

1) dodak çekimsizleri (**b, f, m, p, w**) aýdylanda ýa aşaky dodak ýokarky dodak bilen berk birleşýär, ýa aşaky dodak ýokarky dişlere ýakynlaşýar, netijede, howa ýoly emele gelýär. Olary şu hili häsiýetlendirmek bolar: Goşadodak **b** sesi iki hili emele gelýär:

- a) sözüň başynda ýa-da **t, p, k** çekimsizlerinden soň zarply aýdylýar: **ber, bol, güpbi, ykbal, gatbar-gat;**
- b) iki çekimliniň arasynda ýa-da **b, ý, l, s, ş** sesleri bilen bir çekimliniň arasynda gelende süýkeş aýdylýar: **jübi, guba, toba, esbap, keşbi, kesbi, bilbil.**

Süýkeş **f** sesi hem iki görnüşde emele gelýär:

- a) goşa dodak **f** sesi ses we şekil aňladýan sözlerde we arap-pars sözlerinde ulanylýar: **püfl, üfl, magaryf, gaflat;**
- b) dodak-diş **f** sesi rus dilinden geçen alynma sözlerde ulanylýar: **asfalt, ferma, Fransiya.**

Goşadodak, burun **m** çekimsizi sözüň ähli ýerinde meňzeş aýdylýar: **men, emel, enem.** Sözüň başynda gelýän goşadodak **p** sesi yzyndan çekimliniň gelmegini talap edýär: **pagta, pil, apat.**

Süýkeş **w** sesi iki görnüşde emele gelýär:

- a) goşadodak **w** sesi sözüň başynda, ortasynda we ahyrynda gelýär: **wah, guw, haw, köwüş, sowuk;**
- b) dodagara **w** sesi rus diliniň üsti bilen geçen sözlerde ulanylýar: **zawod, diwan.**

2) diluhy çekimsizleri (**ç, d, j, ž, l, n, r, s, ş, t, z**) birnäçesi emele gelende diliň ujy ýa-da diliň ön bölegi dişlere ýa-da alynky kentlewüğe galtaşýar, beýleki birnäçesi emele gelende bolsa agzalan sözleýiş agzalary biri-birine ýakynlaşýar. Bu sesleriň emele gelişlerini şu hili häsiýetlendirmek bolar:

- **diluhy** – alynky kentlewükde emele gelýän **ç** sesi sözüň hemme ýerinde gelýär: **aç, gaç, geçi;**
- **diluhy** – dişdüyünde emele gelýän **d** sesi diňe sözüň başynda we ortasynda gelýär: **adam, dag, edil, adyl;**
- **diluhy** – alynky kentlewük, çylşyrymly **j** çekimsizi sözüň başynda we ortasynda gelýär: **jan, ojak, ejiz;**
- **diluhy** – alynky kentlewük, süýkeş **ž** sesi türkmen dilinde **hažžyk, aždar, myžžyk** ýaly az sanly sözde we rus diliniň üsti bilen geçen sözlerde (**žiraf, Ženýa**) ulanylýar;
- **dil gapdaly l** çekimsizi sözüň hemme ýerinde ulanylýar: **al, ele, gül, lal;**
- **diluhy** – alynky kentlewük **n** sesi sözüň hemme ýerinde ulanylýar: **ene, nahar, nan;**

- **titreyji, dilujy r** sesi sözün ähli yerinde ulanylyar: *rahat, ertir, geler;*
  - **dilujy – dişara s** sesi sözün ähli yerinde gelýär. Sözün başynda gelende, özünden soň çekimliniň gelmegini talap edýär: *sen, Esen, geleris;*
  - **dilujy – alynky kentlewük ş** sesi sözün hemme yerinde ulanylyar: *şäher, ýaşa, işleş;*
  - **dilujy – dişdüýbi t** sesi sözün ähli yerinde ulanylyar: *tut, ut, utanyar;*
  - **dilujy – dişara z** sesi sözün ähli yerinde ulanylyar: *azyk, zelel, eziz;*
- 3) **dilorta ý çekimsizi** aýdylanda diliň ortasy kentlewüğe ýakynlaşýar. Bu ses sözün dürli yerinde gelýär: *öý, ýüp, düýe, ýeňil;*
- 4) **dilardy çekimsizleri (k, g, h, ň)** emele gelende diliň ardy yzky ýumşak kentlewüğe ýakynlaşýar.

Bu sesleri emele gelişleri boýunça şu hili häsiýetlendirmek bolar:

Dilardy k sesi iki görnüşde ýüze çykýar:

- a) diňe inçe çekimliler bilen ulanylyan ortaky kentlewük **k** sesi: *kebab, kelem, kitap, ikilik;*
- b) diňe ýogyn çekimliler bilen ulanylyan **k** sesi: *ak, kak, kaka;*

Dilardy g sesi hem iki (**zarply** hem **süýkeş**) görnüşdedir:

- a) diňe inçe çekimliler bilen ulanylyan ortaky kentlewük **g** sesi:
  - 1) **zarply k, p, t** seslerinden soň gelýär: *mekge, pökgi, kepgir;*
  - 2) **süýkeş g** sesi sözleriň ähli yerinde gelýär: *egin, ige, ideg;*
- b) diňe ýogyn çekimliler bilen ulanylyan **g** sesi: *oglan, gatyk, gawun, gyz, gorag;*

Dilardy ň sesi sözün ortasynda we ahyrynda ulanylyar: *aňry, aňsat, geliň, gidiň.*

Dilardy yzky kentlewük h sesi ýogyn çekimlili az sanly sözün ortasynda we ahyrynda ulanylyar: *ah, wah, parh, nyrh;*

Dilardy bogaz h sesi sözün başynda we ortasynda ulanylyar: *Ahal, Sähra, sähel, zähmet.*

Başlangyç synplarda ýa-da IV synpda okuwçylara sesleriň dogry aýdylyşyny öwredýän mugallym üçin çekimsiz sesleriň emele gelişiniň orny hem usuly barada bilmek zerurdyr. Sebäbi ýaňy mekdebe gelen çaga üçin çekimsiz sesleriň käbiriniň (**s, r**) aýdylyşy kynçylyk döretmegi mümkin. Şonuň üçin hem çekimsiz sesiň (mysal üçin **r** sesiniň) haýsy sözleýiş agzalary arkaly emele gelişändigini onuň bilmegi zerurdyr.

Uzyn çekimsizlere sonorlylyar (**m, n, ň, r, l, ý**) we käbir süýkeş çekimsizler degişlidir. Olar diňe sözün ortasynda iki sany meňzeş sesiň goşulşmagy bilen gelýärler, ýazuwda hem olar iki harp arkaly aňladylyar. Meselem:

- mm** – emma, gammar, gymmat, temmi, hümmet;
- nn** – ýannak, anna, jennet, minnet;
- rr** – arryk, kürre, dürre, garry, jyrryk, girrik;
- ll** – walla, alla, gylla, ullakan;

ýý – eýýäm, haýýar, taýýar;
 ww – kuwwat, guwwas;
 zz – lezzet, müzzermek;
 ss – assa, desse, pisse, gussa;
 şş – poşşy, myşşyk, işşek.

§ 54. Açyk we dymyk çekimsizler

Galmagal bilen owazyň (sesiň) gatnaşmagynda hasyl bolýan çekimsizlere açyk çekimsiz (**b, d, g, j, z, l, m, n, ŋ, r, w, ý, ž**) diýilýär. Diňe galmagal arkaly hasyl bolýan çekimsizlere dymyk çekimsizler (**ç, f, h, k, p, s, ş, t**) diýilýär. Dymyk **ç, k, p, t, s** sesleriniň açyk taýlary **j, g, b, d, z** sesleridir. **l, m, n, r, ŋ, ý** sonorlylary hemişe açykdyrlar, olaryň dymyk taýlary ýok, açyk **ž** sesiniň dymyk taýy ýok, dymyk **h, f** sesleriniň açyk taýlary ýok.

Çekimsiz sesleriň emele gelşi barada ýokarda berlen maglymatlary şu hili çyzgy görnüşinde bermek bolar.

Çekimsiz sesleriň toparlara bölünişiniň umumy çyzgysy.

Galmagalyň, sesiň barlygy boýunça	Emele geliş usuly boýunça	Owaz perdeleriniň işi boýunça	Hereket edýän agzalar boýunça							
			Dodak çekimsizleri		Dil çekimsizleri					
			Goşadodak	Dodagara	Dilujy		Dilortasy Alynky kentlewük	Dilardy		
					Diş ara	Diş düýbi		Ortaky kentlewük	Yzky kentlewük	Bogaz
Galmagally çekimsizler	Zarply çekimsizler	Dymyk	p			t		k	k	
		Açyk	b			d		g	g	
	Süýkeş çekimsizler	Dymyk	f	f	s		ş		h	h
		Açyk	w	w	z		ž	g	g	
	Çylşyrymly çekimsizler	Dymyk					ç			
		Açyk					j			
Sonorly çekimsizler	Zarplylar	Açyk				n			ň	
	Süýkeşler	Açyk	m				l	ý		
	Titreýji	Açyk				r				

93-nji gönükme. Soraglara jogap beriň.

1. Dodaklaryň we diliň hereketi boýunça çekimsizler nähili toparlara bölünýärler? 2. Haýsy çekimsizler açyk, haýsylary – dymyk? Haýsy çekimsizlere sonorly çekimsiz diýilýär? 3. b-m, d-n, b-p, w-f, g-h, l-z, m-n çekimsizleri haýsy tarapdan biri-birine meňzeş we haýsy taraplary boýunça biri beýlekisinden tapawutly? Çagalar haýsy sesi aýtmakda kynçylyk çekýärler.

94-nji gönükme. Goşgy bendini okaň, çekimsizlere häsiýetnama beriň (diliň ýa-da dodaklaryň hereketi boýunça; emele gelşi boýunça; owazyň gatnaşygy boýunça; howanyň burun boşlugyndan çykyşy boýunça).

*Pyragy, bagryň paradyr,
Synaň hem ujy ýaradyr,
Müňküriň ýeri garadyr,
Magşar gün mizan ugraşsa.*

(*Magtymguly*)

95-nji gönükme. Aşadaky sözlerden çekimsizleri boýunça tapawutlanýan söz jübütlerini düzüň.

Nusga: Tar-dar, ...

Uçar, atar, uzar, ýara, ýüz, gara, düz, ýaş, açar, gar, gaçar, zar, duşak, haýat, duzak, saçar, halat, at, goş, aç, dur.

96-njy gönükme. Okaň; uzyn çekimsizleri tapyň we olaryň ýazuwda şöhlendirilişini suratlandyryň.

1. Harydyň gymmaty hemmelere aýan. 2. Manadymyzyň hümmeti aşak gaçmaz. 3. Anna günü Mämmet bilen ýandak ýatyrмага gitdik. 4. Aýdyndan lezzet alan adamlar dessine turubermediler. 5. Allamyrat ullakan desse bogdy. 6. Badhyz pissä bol ýer. 7. Watanyň kuwwatlylygy üçin göreşmeli. 8. Ol gürrüňi uzaldyp oturmady, müzzermedi, ýola düşmäge eýýäm taýýar boldy.

§ 55. Dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülýän we öwrülmeýn ýerleri

Zarply dymyk **k, p, t, ç** seslerine gutarýan köp bogunly hem-de çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli ses ýa-da **r** sesi bilen başlanýan goşulma goşulanda, söz soňundaky dymyk sesler açyk seslere (**g, b, d, j**) öwrülýär. Meselem: *çörek-çöregi, taýak-taýagy, gutap-gutaby, sanaç-sanajy, at[a:t]-ady, ot[o:t]-ody, aç [a:ç]-ajyň, ajrak.*

Ýöne *tanap, tarap, ganat, edebýat, hökümet, zähmet, minnet, niýet* ýaly alynma sözleriň soňundaky **p, t** sesleri açyga öwrülmän aýdylýar, şeýle-de ýazylýar. Meselem: *tarap-tarapy, niýet-niýeti.*

Soňy dymyk **k, t** seslerine gutaran köp bogunly hem-de çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere **ý** sesi bilen başlanýan goşulma goşulanda, bu hili sözleriň ahyryndaky dymyk çekimsizler açyk **g, d** çekimsizlerine öwürlip aýdylýar we ýazylýar. Meselem: *ýazdyrt-*

ýazdyrdýar, okat-okadýar, ugrat-ugradýar, ugruk-ugrugýar, üt-üdyär, ak-agaryär, it-idýär, howluk-howlugýar.

Soňy dymyk **k, p, t, ç** seslerine gutaran sözler çekimli ses bilen başlanýan sözleriň önünden gelip, şolar bilen goşulyp ýazylanda, goşma sözüň birinji böleginiň ahyryndaky dymyk çekimsizler açyk çekimsizlere öwürülýärler. Meselem: *basybalyjy, nalajedeyin, Meredaly.*

Soňy **k** bilen gutarýan has atlara familiýa ýasaýjy goşulma (-ow, -owa, -owıç) goşulanda, sözüň ahyryndaky **k** sesi **g** sesine öwürülmeýär. Meselem: *Kertik-Kertikowa, Artyk-Artykow.*

Soňy dymyk **p, t, ç**, seslerine gutaran rus diliniň üsti bilen geçen alynma sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulsa-da, dymyk çekimsizler açyga öwürilmän ýazylar. Meselem: *teleskop-teleskopy, institut-instituty, Petrowıç-Petrowıci.*

„Peç“ sözi bu kadadan çykarylyp, „peç-pejiň“ görnüşinde **ç** sesi **j** sesine öwürlip ýazylaýr.

Soňy **k** sesine gutaran alynma sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, söz soňundaky **k** sesi köplenç açyga öwürülýär. Meselem: *akademik-akademigi, tehnik-tehnigi.*

Çekimlisi gysga aýdylýan bir bogunly sözleriň yzyna çekimli ses bilen ýa-da **r, ý** çekimsizleri bilen başlanýan goşulma goşulanda, olaryň ahyryndaky dymyk sesler açyk seslere öwürilmän ýazylýar. Meselem: *ek-eker, ekýär, gep-gepi, iç-içi, içýär, kak-kaky, kakýar.*

Ýöne *“et, git, aýt, gaýt, gurp, zarp, ýenç, sanç, harç, pent, bent, gant, köşk”* ýaly sözler bu kadadan çykarylyp, olaryň yzlaryna çekimli ses bilen ýa-da **r, ý** çekimsizleri bilen başlanýan goşulma goşulanda, söz ahyryndaky dymyk çekimsizler açyga öwürlip ýazylýar. Meselem: *et-edýär, git-gidýär, gider, aýt-aýdýar, aýdar* we ş.m.

Soňy **ç** bilen gutarýan sözlere **d, j, l, s, ç** sesi bilen başlanýan goşulma goşulanda, **ç** sesi **ş** sesine öwürlip aýdylsa-da, ýazuwda öwürilmän ýazylýar. Meselem: *açdy, geçdi, içsem, agaççy* we ş.m.

97-nji gönükme. Sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşup, olaryň ahyryndaky dymyk çekimsizleriň açyga öwürülen we öwürilmedik görnüşlerini iki topara bölüp ýazyň.

Aýak, taýak, çörek, gant, derek, börek, pyçak, saçak, agaç, ot, at, tut, aç, sanç, niýet, tarap, edebiýat, sungat, ak, it, okat, öwret, açyk, köyük, köşek, duluk, nalaç, syýahat, syýasat, ugrat, gutap, kitap, arap, orak, gulak, artyk, kösenç, ýat, institut, uniwersitet, teleskop, Iwanowıç, gap, giç.

98-nji gönükme. Atlara familiýa ýasaýjy goşulma goşup ýazyň. Dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwürlip-öwürülmeýşine üns beriň.

Artyk, Kertik, Keşşik, Myşşyk, Myrat, Meret, Habyp, Çoluk, Mämmet, Myllyk, Hommat.

99-njy gönükme. Sözlere işligiň umumy häzirki zaman şekiliniň -ýar/-ýär goşulmasyny goşup ýazyň. Dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwürlip-öwürlmeýişlerine syn ediň.

Uç, guç, geç, agart, göçürt, batyrt, basyrt, et, ät, ýat, sat, satdyrt, ýatyrt, ätdirt, uçurt, geçirt.

100-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde dymyk çekimsizleri açyk çekimsizlere öwürülen söz bolan 10 sözlem tapyň we göçüriň. Dymyklaryň aýklaşyp-aýklaşmazlygynyň sebäplerini düşündiriň.

101-nji gönükme. I-IV synlar üçin türkmen dili boýunça okuw maksatnamalaryndan dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwürüşi barada haýsy maglumatlaryň öwrenilýändigini anyklaň.

§ 56. Çekimsizleriň sazlaşygy

Çekimsizleriň sazlaşygy iki sany çekimsiziň meňzeşleşmesidir. Bu kanunalaýyklyk doly ýa-da doly däl görnüşde bolup biler. Çekimsizleriň dymyklyk ýa-da aýklyk taýdan sazlaşygy has giň ýaýran hadysadyr. Asyl we ýasama sözleriň düzüminde, söz bilen goşulmanyň ýa-da iki sözüň sepgidinde meňzeşleşme bolup geçýär. Sazlaşma oňyn hem tersine ýüze çykýar.

Asyl we ýasama sözleriň düzüminde, söze goşulma goşulanda oňyn sazlaşmanyň ýüze çykyşyna mysallar: *ezber, abzal, depder, oglan, aspez, maksat, bagjyk, abraý, ýeňles, aýna*.

Söze goşulma goşulanda, iki söz ýanaşyk gelende çekimsizleriň aýklyk ýa-da dymyklyk taýdan sazlaşmasy sözüň nähili sese tamamlanýandygy, goşulmanyň, sözüň haýsy sese başlanýandygy bilen baglanyşyklydyr.

Meselem: *[menne] (mende), [senne] (sende), [onmir] (on bir), [gyşyňňüni] (gyşyň günü), [itiňňüni] (itiň günü), [gyzzyрма] (gyzdyрма), [sizze] (sizde), hassa, ussa, [ýuwoşso] (ýuwasja), [ýollos] (ýoldaş).*

Tersin sazlaşma seýrek duşýar: *tussag (tut-sak), ýassyk (ýat-sak), osso (ozsa), [aşdy] (açdy).*

§ 57. Uýgunlaşma

Uýgunlaşma çekimli bilen çekimsiziň arasynda bolup geçýär. Sözleýişde ýanaşyk gelyän haýsydyr bir ses (çekimli ýa-da çekimsiz) beýleki bir sese uýgunlaşýar – aýdylyşy üýtgeýär. Mysal üçin, **k, g** sesleriniň ortaky ýa-da yzky kentlewükde ýüze çykmagy olaryň ýanaşyk gelyän çekimli sesiniň ýogyn ýa-da inçeligine baglydyr: *köp, kaka, kelem, köşek, akym, egin, gelin, galam, aga ... w, ý* çekimsizleri özlari bilen ýanaşyk gelyän çekimli sesiň aýdylyşyna täsir edýärler. Meselem: *ýazuw, [bedow] (bedew), [gyrow] (gyraw), şarlawuk, [gürlöwük] (gürlewük).*

§ 58. Çekimsizleriň düşüp galyşy

Çekimsizleriň düşüp galyşyna sözüň ortasynda we ahyrynda gabat gelinýär. Soňy **k** sesine gutarýan sözlere **-jyk, -jik** goşulmasy goşulanda, sözüň ahyryndaky **k** sesi düşürilip aýdylýar we ýazylýar. Meselem: **taýak-taýajyk, kömelek-kömelejik, darak-darajyk** we ş.m.

Agzeki sözleýişde (şol sanda şiwelerde) **bar, ol, şol** ýaly sözleriň soňundaky **r, l** sesleri düşürilip aýdylýar.

Sözüň ortasynda çekimsiz sesiň düşürilişine-de duşulýar. Meselem: **berk-[bek], myhman-[myyman]**. Ýazuwda bu sözlerdäki çekimsizler düşürilmeýär.

§ 59. Sesleriň ýeriniň çalyşmagy

Bu türkmen dilinde giň ýaýran hadysa däl. Bu hadysa diňe **l, r, n** sesleri bilen çekimlileriň orunlarynyň çalyşmagy, şeýle-de çekimsizler bilen çekimlileriň orunlarynyň çalyşmagy ýaly ýagdaýlarda duş gelýär. **l, r** çekimsizleri **y, i, u, ü** çekimlileri bilen öz orunlaryny çalyşýarlar. Meselem: **öňli-soňly [öňňül-soňňul], gerekli daş [gerekgildaş], toklutaý [tokgultaý], dogrusy [dogursy], tejribe [tejirbe], köprüden [köpürden]**. **n** çekimsizi **u** çekimlisi bilen ornuny çalyşýar: **ownujak-owunjak** we ş.m.

Ýazuwda çekimsiz bilen çekimliniň ornuny çalyşmaklyga ýol berilmeýär.

Ses çalyşgy galmagally sesleriň arasynda, şeýle-de sonorlylar bilen galmagallylaryň arasynda hem bolup geçýär. Meselem: **tagma-tamga, rugsat-rusgat, çäryék-çäýrek, toprak-torpak, çabga-çagba, ýaprak-ýarpak** we ş. m.

Ýazuwda ses çalyşmasynyň bu görnüşine-de ýol berilmeýär.

§ 60. Sesleriň artdyrylyşy

Bu hadysa sesleriň biri-birine edýän täsiri netijesinde ýüze çykýar. Mysal üçin, **ýat, daş** ýaly soňy çekimsizlere gutaran sözlere **-rak;-räk** goşulmalarynyň birisi goşulanda, **r** çekimsiziniň öňünden dar çekimli artdyrylyp aýdylýar, emma ýazuwda bu hili ses artdyrma ýol berilmeýär. Meselem: **ýadrak-ýadyrak, daşrak-daşyrak, köprük-köpüräk, azrak-azyrak** we ş.m.

l, r, n, s ýaly çekimsiz sesler bilen başlanýan sözleriň öňünden **y, i** sesleri artdyrylýar. Meselem: **yrazy, ystykan, ikitap, Yrejep, yrys gal** we ş.m. Bu ses hadysasyna hem ýazuwda ýol berilmeýär.

§ 61. Ses gaýtalanmasy

Bu sözleýişin ses taýdan gurnalyşynyň bir usulydyr. Sözler sözleýiş akymynda ses gaýtalanmasy arkaly tapawutlandyrylýar. Olar özboluşly äheňde aýdylýar. Ses gaýtalanmasy (allitrasiýa) gadym wagtdan bäri şahyranä döredijilikde stilistik usul hökmünde ulanylyp gelinýär. Atalar sözi, nakyllar, matallar ses gaýtalanmasy arkaly düzüldir. Meselem:

Gider-gider yzy ýok,

Daýanmaga dyzy ýok.

Bu mysaldaky **y, z, ý, o, k** sesleri gaýtalanýlar.

102-nji gönükme. Labyzly okaň. Nakyllaryň we atalar sözünüň manylaryny düşündiriň. Soňra sesleriň aýdylyşyna degişli, ses kanunalaýyklygyna degişli sözleri tapyň. Olaryň ýazylyşyny we aýdylyşyny nusgadaky ýaly deňeşdirip ýazyň. Ses gaýtalanmalaryny tapyň.

Nusga:	Ýazylyşy	– Aýdylyşy.
	<i>abray</i>	<i>[aawyray]</i>

Akmak çynyny aýtjak diýip, syryny aýdar.

Akmak dostdan dana duşman ýagşy (Akyllý duşman akylsyz dostdan ýegdir).

Akmak dünýä ýygna, kimiň iýjegini Alla biler.

Akmak işi – seni ýakmak.

Akmak it aýa üýrer.

Akmak öz ilinden aýyp gözlär.

Akmak öwgini halar.

Akmak öwreder, akylly öwrener.

Akmak öz aýbyny bilmez, özgäniňkini aýdar.

Akmak özün bildirer, töweregin güldürer.

Ak towuk saman (harman) seçer, öz aýbyny özi açar.

Akyl – abraý, hünär – bagt.

Akyl adam bary bilen baý görner.

Akyl adam bir aldanar.

Akyl başly aýaldan bakyr başly är artyk.

Akyl bedene jandyr, batyla gözdür, lala dildir.

Akyl bilen kine bir ýere sygma.

Akyldan artyk baýlyk ýok, saglykdan gymmat zat.

(Türkmen nakyllary we atalar sözi)

103-nji gönükme. Labyzly okaň. Çekimsizleriň sazlaşygyna degişli sözleri tapyň we göçüriň. Çekimsizleriň sazlaşygynyň stil mümkinçiliklerini anyklaň.

Ýol ogly ýolda ýagşy, tüweleý – golda.

Ýol ogrusy bolsaň-da, ýoldaş ogrusy bolma.

Ýoly bolan ýigide ýeňňesi gabat geler.

Ýoly ýörän ýeňer.

104-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözünü sözleýşiň aýdylyş normasyna laýyk labyzly okaň. Labyzlylyk serişdelerini anyklaň.

Agaç kesseň uzyn kes, kesse (gyýyp) bor, demir kesseň gysga kes,sozsa (süýse) bor.

Aga-iniň gadyryny ýalňyz bolsaň bilersiň, ata-enäň gadyryn balaly (çagaly) bolsaň bilersiň.

Agajy gurt iýer, ynsany dert.

Agajy köp bolan oba guraklygy görmez.

Agajy ýaşlykdan bük (eg).

Agam bar – ne gamym bar.
Agamyň ala gözi, ýeňňemiň sowuk sözi.
Agyz ýaraşygy – diş,
Göz ýaraşygy – gaş.
Agzybiriň aşy bir.
Ajy sorag berip, süýji jogaba garaşma.

(Türkmen nakyllary we atalar sözi)

105-nji gönükme. II-III synplar üçin ene dili okuw (IV synp üçin edebiýat) okuw kitabyndan ses gaýtalanmasy labyzlylyk serişdesi hökmünde ulanylan goşgy setirlerini tapyň we olary labyzly okamagy öwretmek barada pikirýöretme ýazyň.

106-njy gönükme. Şahyr Kerim Gurbannepesowyň goşgularyndaky sesleriň sazlaşygynyň, ses gaýtalanmasynyň çeper eseriň labyzlylyk täri hökmünde ulanylan ýerlerinden iki-üç mysaly tapyň we olary derňäň. Soňra labyzly okamaga taýýarlanyň we labyzly okaň.

107-nji gönükme. Başlangyç we IV synplaryň türkmen dili boýunça okuw maksatnamasyndan fonetika boýunça okuwçylaryň haýsy düşüňjeleri hem-de başarnyklary özleşdirmelidiklerini anyklaň.

108-nji gönükme. Başlangyç we IV synplaryň türkmen dili boýunça okuw maksatnamalarynda we kitaplarynda fonetika bilen baglanyşykly haýsy dürs ýazuw düzgünleriniň öwredilýändigini anyklaň.

ORFOEPIÝA

§ 62. Orfoepiýa barada umumy düşünje we aýdylyş normasy

Türkmen edebi diliniň sesleriniň aýdylyşy ýerli şiweleriň hem gepleşikleriň ählisiniň diýen ýaly ses aýdylyşyndan tapawutlanýar. Mysal üçin, edebi dilde sözüň birinji bogunda dodak çekimlilerinden biri gelse, onuň soňky bogunlaryna çenli dar we giň (çekimlisi uzyn aýdylýan sözlerden, şeýle-de aýyk bogunda dar çekimli gelýän sözlerden başga ýagdaýlarda) çekimliler dodaklandyrylyp aýdylýan bolsa, teke şiwesinden beýleki şiwedir gepleşikleriň ählisinde diýen ýaly, esasan hem çeges, çandir, çowdur, nohur ýaly şiwelerde çekimlileriň dodak sazlaşygy saklanmaýar (deňeşdir: [ördöklör-ördäklä]; [oglonlor-oglanla] we ş.m.).

s, z sesleri edebi dilde, şeýle-de birinji topar şiwedir gepleşiklerde (sakar şiwesinden beýleklerde) dişara emele gelýän bolsa (dil alynky dişlere golaýlaşýar), ikinji topar şiwedir gepleşiklerde **s, z** sesleri aýdylanda diliň ujy aşaky dişleriň düýbüne golaýlaşýar. Edebi dildäki uzyn çekimlileriň aýdylyşy hem ikinji topar şiwedir gepleşiklerinkiden tapawutly. Olarda ýa uzynlyklaryň käbiri edebi diliň ses uzynlyklaryndan özboluşly, ýa şol bir uzynlyk ýok, ýa haýsydyr bir sözde uzyn çekimlä

derek gysga aýdylyr ýa-da onuň tersine. Mysal üçin, [mō:ý, galyň] (edebi dilde), [mōw, galy:ň] (nohur şiwesinde).

Ýeke-täk (meňzeş) edebi aýdylyşy takyklaýan düzgüne orfoepiýa diýilýär.

Orfoepiýa – bu, başgaça aýdylanda, edebi diliň goşulmalaryny, sözlerini, sözlemlerini ses taýdan gurnamagyň normalarynyň jemidir. Bu norma : **a)** hususy aýdylyş normasyny we **b)** tutuş sözlemiň dürli basymalaryny, säginmelerini, intonasiýasyny öz içine alýan ýokary hilli aýdylyş normasyny özünde jemleýär.

Hususy aýdylyş normasy çekimlileriň inçelik-ýogynlyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk sazlaşygyny, uzyn-gysgalyk, düşüp-düşmezlik kanunalaýyklyklaryny, çekimsizleriň sazlaşygyny, dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülişini – umuman, sözüň aýdylyş ses kanunalaýyklygyny berjaý etmegi talap edýär. Fonetika barada öňde berlen maglumatlar (sesleriň häsiýetnamasy, olaryň sözde utgaşyşy we üýtgeýşi baradaky maglumatlar) edebi diliň hususy aýdylyş normalaryny göz önünde tutýar.

Sözleriň aýdylyş normalary “Türkmen diliniň orfoepik sözlüğünde”¹ berilýän bolsa, söz düzümlerinde, sözlemlerde, çylşyrymly sintaktik birliklerde intonasiýa, säginme boýunça **ýokary hilli aýdylyş normalary** söz düzümi, sözlem, tekst (baglanyşykly sözlemler) baradaky işlerde öz beýanyny tapýar.

Hususy aýdylyş normasynyň (düzgüniniň) bozulmagy köplenç ýerli şiweleriň täsiri bilen ýa-da ulanylýan harplaryň, şeýle-de dürs ýazuwyň täsiri netijesinde ýüze çykýar. Öň belleýşimiz ýaly, bir tarapdan, çekimlileriň uzynlyk-gysgalyk aýratynlygy ýazuwda şol bir harp bilen aňladylyan bolsa, ikinji tarapdan, dodak çekimlileriň sazlaşygy ýazuwda sözüň soňky bognuna çenli saklanmaýar (giň dodak çekimliler sada sözüň birinji bognunda, dar dodak çekimliler birinji we ikinji bogunlarynda ýazylýar, soňky bogunlarda olar eşidilse-de ýazylmaýar).

Ýokary hilli aýdylyş normasynyň esasy görkezijisi bolan intonasiýa barada durup geçeliň.

Intonasiýa sözüň aýdylyş-owazlanýş tarapydyr. Ol sözlemde sintaktik manyny bermegiň, şeýle-de sözleýşe owadanlyk-täsirlilik öwüşginini bermegiň serişdesi hökmünde hyzmat edýär.

Esasy intonasiýa serişdeleri bolsa owazlylyk serişdeleridir. Her bir gürleýän adamyň öz gürleýiş ädehedī – owazlylygy bolýar.

Dürli gurluşdaky sözlemleriň deňeşdirilmegi türkmen dilinde dürli görnüşdäki habar beriji, soraýjy, ýüzleniji, sanaýjy, jogap beriji we ş.m. intonasiýaly sözlemleriň bardygyna güwä geçýär. Her bir özboluşly äheňdäki sözlemiň özüne häsiýetli ses aýratynlygy bolýar. Meselem: Onuň sesi nähili? Onuň sesi nähili! ýa-da: Ol gitdi. Ol gitdi! Ol gitdi?

Her sözüň öz basymy bolsa-da, sözlemiň haýsy-da bolsa bir bölegine esasy basym düşýär. Ol örüm, jümle ýa-da logiki basymdyr.

¹ Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. (A.: Ylym, 1978)

Logiki basym – bu sözleýişde haýsy-da bolsa bir söze güýçli basymyň düşmegidir. Bu ýagdaýda şol sözüň has ähmiýetlidigini bellemek maksat edinilýär. Logiki basym sözleýişň islendik sözüne düşüp biler. Meselem: Men oba giderin, s'en gitmersiň. Men ob'a giderin, sen gitmersiň.

Örüm (takt) basymy (*Adalga T.Täçmyradowyňky. Seret: agzalan kitap, 101-nji sah.*) – bu logiki basymdan gowşagrak bolýar. Ýöne ol beýleki söz basymalaryndan güýçli bolup, intanasiýany hem-de birnäçe sözi birleşdirmegiň fonetik serişdesidir. Adatça örüm basymy habar sözlemeniň sözleýiş taktynyň iň soňky bognuna düşýär. Meselem: Guşl"ar uçup git"di, gyş düş"di.

Jümle basymy. Jümläniň haýsy-da bolsa bir sözleýiş örüminiň has güýçli basym arkaly beýlekilerden tapawutlandyrylmagyna jümle basymy diýilýär. Ol intonasiýanyň, şeýle-de jümlede birnäçe sözleýiş örümini birleşdirmegiň serişdesi bolup hyzmat edýär. Meselem: Aşgabatd"a munuň ýaly gowy dükan ýok. Maşgalasy üçin ol hemm"e zady döredýär.

108-nji gönükme. Başlangyç hem IV synplar üçin türkmen dili boýunça okuw maksatnamalaryndan fonetika bilen baglanyşykly aýdylyş normalary hakynda okuwçylaryň başarnyklaryna hem endiklerine bolan ýeke-täk talaplary öwreniň. Siziň pikiriniňize, maksatnamalara aýdylyş normalary (düzgünleri) barada ýene nämeleri goşmak boljak?

109-njy gönükme. Başlangyç hem IV synplar üçin türkmen dili boýunça okuw kitaplarynda fonetika bilen baglanyşykly aýdylyş normalary boýunça berlen gönükmeleri derňäň. Siziň pikiriniňize, okuw kitaplarynda gönükmeleriň haýsy görnüşleri ýetmezçilik edýär.

110-njy gönükme. Şiwe şertlerinde işlemekçi bolsadyňyz, gönükmeleriň haýsy görnüşleriniň üstünde işlärdiňiz? Aýdylyş normasy boýunça gönükmeler ulgamyny düzüň.

ГРАФИКА

§ 63. Elipbiý

Türkmen diliniň elipbiýi 30 harpdan ybarat. Belli bir tertipde ýerleşdirilen harplaryň sanawyna **elipbiý** diýilýär. Elipbiý sözi arap elipbiýiniň ilkinji iki harpynyň – **elip** bilen **biý** harplarynyň atlandyrylyşyndan gelip çykypdyr. Sebäbi türkmenler Türkmenistana musulman dini ornaşdyrylandan tä geçen asyryň ýigirminjy ýyllarynyň ahyryna çenli arap elipbiýinden (geçen asyryň otuzynjy ýyllarynda latyn elipbiýinden, kyrkynjy ýyldan tä togsanynjy ýyllaryň ortalaryna çenli kiril elipbiýinden) peýdalanyrdy.

Oguzlaryň-türkmenleriň gadym wagtlardan bäri öz ýazuwy bolupdyr. Orhon-Ýeniseý derýalarynyň boýunda daşyň ýüzüne ýazylyp galdyrylan ýazgylar hem oňa güwä geçýär.

Elipbiý we harplaryň atlary:

A, a, (a); B, b, (be); Ç, ç, (çe); D, d, (de); E, e, (e); Ä, ä, (ä); F, f, (fe); G, g, (ge); H, h, (he); I, i, (i); J, j, (je); Ž, ž, (že); K, k, (ka); L, l, (el); M, m, (em); N, n, (en); Ň, ŋ, (eň); O, o, (o); Ö, ö, (ö); P, p, (pe); R, r, (er); S, s, (se); Ş, ş, (şe); T, t, (te); U, u, (u); Ü, ü, (ü); W, w, (we); Y, y, (y); Ý, ý, (ý); Z, z, (ze).

Elipbiýiň dokuz harpyna **çekimli** (a, e, ä, i, o, ö, u, ü, y), ýigrimi bir harpyna **çekimsiz** (b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, w, ý, z) harp diýilýär.

Harplaryň çekimli we çekimsiz diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi, olar çekimli we çekimsiz sesleri alamatlandyrýarlar.

Sözleýişde ses harpdan köp. Bu harplar sözleýişň dürli orunda gelyän ähli seslerini şekillendirenok. Mysal üçin, g sesi dürli sözde dört hili, çekimlileriň ählisi diýen ýaly iki hili eşidilýär. Ýazuwda olaryň her biri üçin aýratyn harp alnan bolsa, onda türkmen diliniň elipbiýindäki harplaryň sany has köp bolardy.

TÜRKMEN DILINIŇ ŞIWELERI WE GEPLEŞIKLERI

§ 64. Türkmen diliniň esasy şiweleri, olaryň aýratynlyklary

Yokarda bellenişi ýaly, edebi dil bilen birlikde ýerli şiwedir gepleşikler hem heniz öz aýratynlyklaryny saklap gelýärler. Bu şiweler özläriniň ses aýdylyş ulgamy, grammatik şekilleri we sözlügi boýunça edebi dilden tapawutlanýarlar. Şonuň üçin hem edebi diliň dürs ýazuwy, fonetikasy, leksikasy, grammatikasy öwredilende, ýerli şiwe aýratynlyklary göz önünde tutulmalydyr.

Şiwedir gepleşikler bilen meşgullanan alymlaryň esasy bölegi şiwedir gepleşikleri iki topara bölýärler. Birinji topara teke, ýomut, gökleň, salyr, saryk, sakar, ärsary, alili, garadaşly we ş.m. şiweler; ikinji topara änew, hasar, nohur, arabacı, çondyr, çeges, çowdur, olom we ş.m. şiweler degişli.

Birinji topara degişli şiwelerde çekimlileriň uzyn-gysgalyk alamatlary köplenç edebi diliň ses normalaryna laýyk gelýär. Ýöne dodak çekimlileriniň sazlaşygy diňe teke şiwesinde berk saklanyp, beýlekilerinde oňly saklanmaýar. Bu şiwelerde işligiň zaman şekilleriniň ýasalyşynda ýakynlyk bolsa-da, tapawut az däl. Mysal üçin, işligiň umumy häzirki zaman şekili teke şiwesinde, şol sanda edebi dilde, -ýa: / -ýä: görnüşinde aňladylýan bolsa, beýleki şiwelerde -ýo:r, -o:r, -ýe, -ýa:r, -ýä:r ýaly goşulmalar arkaly aňladylýar. Bu topar şiweleriň sözlüğünde hem tapawut ýok däl. Mysal üçin, teke şiwesinde «tüwe», ýomut şiwesiniň demirgazyk gepleşiginde «gaçar», teke şiwesinde «ir bilen» – agzalan şiwede «azan bilen» ýaly ulanylýar.

Ikinji topar şiwelerde agzalan tapawut has köp. Mysal üçin, bu şiwelerde çekimlileriň uzyn-gysgalyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk kanunalaýyklyk saklanmaýar diýerlikdir. Sebäbi agzalan şiweleriň

köpüsinde ýa uzyn çekimli edebi dildäkä garanda az, ýa şol bir sözde çekimliniň uzyn aýdylyşy edebi dildäki bilen meňzeş däl (şiwede çekimlisi uzyn aýdylýan söz edebi dilde başga hili aýdylýar) ýa-da haýsydyr bir şiwede uzynlyk ýok. Ikinji topar şiwelerde, birinji topar şiwelere garanda, sözlük düzümden peýdalanylyşynda hem tapawut köp. Mysal üçin, «aýtmak», «sallançak» sözleri nohur şiwesinde ulanylmaýar (olar «diýmek», «baýnyç» ýaly görnüşde ulanylýar. [Aýtmak] sözi diňe aýdym aýtmak barada aýdylanda ulanylýar). Çowdur, çeges, çandyr, baýat ýaly şiwelerde «göle» sözüne derek «höjek» sözi ulanylýar. Bu topar şiwelerde işligiň umumy häzirkî zaman şekili III ýöňkeme üçin -ady / -ädi, -ade, -äde, -adyr / -ädir ýaly goşulmalar arkaly aňladylýar.

111-nji gönükme. Öz ýaşayan ýeriňiziň şiwede aýratynlygyny edebi dil bilen deňeşdirip derňäň.

112-njy gönükme. Ýaşayan ýeriňizde okaýan okuwçylar haýsy şiwede ýalňyşlyklaryny goýberýärler? Dürs ýazuw, aýdylyş, şekil, sözlük ýalňyşlyklaryna mysal getirň.

§ 65. Aýdylyş medeniýeti:

Aýdylyş medeniýeti: a) türkmen diliniň sözlerini dogry aýtmagy we b) aýtmagyň sözleýiş şertine laýyk görnüşini dogry saýlamagy öz içine alýar.

Adam dili biliş derejesine görä sözleri aýtmagyň normasyny özleşdirýär. Öňde belleýşimiz ýaly, aýdylyş normasy baradaky maglumatlary bu barada ýazylan sözlüklerden, edebiýatdan tapmak bolar.

Sözleýiş ses medeniýetini sazlaýan aýdylyş normalary ýönekeý gepleşik we şiwede aýdylyş usullaryna ýol bermeýär (mysal üçin, [mugaallym] däl, [mugollum], [möý], [möw] däl [mö:ý], [ge:jä] däl [gi:je], [jü:jä] däl [jü:ýjö] we ş.m.

Aýtmagyň görnüşiniň dogry saýlanylmagy diliň ses ulgamynyň stilistik mümkinçiliklerini bilmege talap edýär. Bu adamyň has ýokary aýdyş medeniýetidir.

Sesleriň, ses utgaşmalarynyň bir topary, aýry-aýry söz aýdylanda dürli görnüşde aýtmaga ýol berilýär: [biti:n] – [büti:n], [eýýä:m] – [eýýä:m], [ystaka:n] – [stakan], [staka:n], [ysto:l] – [stol], [si:mo:nt] – [sement], [rysgal] – [rysgal] we ş.m. Bu hili sözleriň bir topary ýokary stilde, birnäçesi aralyk ýa-da pes stilde peýdalanylýan bolsa, käbiri (mysal üçin, [büti:n–biti:n]) sözüň many öwürşegini aýyl-saýyl etmek üçin ulanylýar.

Sözleýiş ses ulgamynyň stil mümkinçilikleri türkmen dil biliminde heniz oňly işlenilmedik meseledir.

§ 66. Şahyran sözleýişde sesleriň ulanylyşy

Sesler we ses utgaşmalary sözleýiş labyzlygyny güýçlendirýän serişdedir. Esasan hem şahyran sözleýiş labyzlyk mümkinçiliklerini

artdyrmakda ses serişdeleriniň ähmiýeti uludyr. Sebäbi şahyрана sözleşiş esasy maksady şygryýet arkaly diňleýjä we okyja diňe mazmun taýdan täsir etmek däl, eýsem olarda gözellik duýgusyny oýarmakdan hem ybaratdyr.

Şahyrlar käwagt tutuş setirde, bentde we goşguda meňzeş sesleri bilgeşlän utgaşdyryp, sazlaşdyryp ulanýarlar:

*Kim diýer ýaz güli owadan bolar,
Kim diýer güýz güli owadan bolar,
Soradym ýürekden, ýüregim diýdi:
«Her kimiň öz güli owadan bolar».*

(G.Seyitliýew.)

Şol bir sesiň ýa-da emele gelşi meňzeş sesleriň gaýtalanmagy arkaly düzülen sözleriň saýlanylyp alynmagy, bir tarapdan, zerur täsirlilik-gözellik öwüşginini berýän bolsa, beýleki bir tarapdan, goşgy bendiniň mazmunyny aýdyňlaşdyrýar. Türkmen şahyrlarynyň şygryýet dünýäsinde, şahyрана halk döredijiliginde agzalan usul ussatlyk bilen peýdalanylypdyr.

113-njy gönükme. Hüwdüleri labyzly okaň. Şol bir sesiň ýa-da emele gelşi boýunça meňzeş sesleriň gaýtalanmalaryny tapyň we olaryň ähmiýetini düşündiriň.

*Akar suwuň tolkuny,
Aýyň, güniň ýalkymy,
Bedew atyň uýany,
Beg ýigidiň ýegeni,
Huwwa, balam, huwwa-huw!*

*Ala gar-a, ala gar,
Ala kürtäň ýeňi dar,
Meniň jigim Eziz jan,
Gözel gyza hyrydar.*

*Ala dagyň arçasy,
Mawut, begres parçaly,
Ataň, eneň gül bolsa,
Sen olaryň gunçasý.*

MORFOLOGIÝA WE SÖZ ÝASALYŞ

SÖZ ÝASALYŞ WE ŞEKIL ÝASALYŞ BARADA UMUMY MAGLUMAT. SÖZÜŇ DÜZÜMI

§ 67. Sözüň ýasalyşy

Dilde sözler biri beýlekisi arkaly ýasalýar. Mysal üçin, **suw** sözünden **suwçy, suwly, suwsuz, suwuk, suwamak, suwarmak, suwlamak; iş** sözünden **işçi, işgär, işli, işsiz, işlemek, işeňňir, işjeň; balyk** sözünden **balykçy, balykly** sözleri ýasalypdyr.

Adamlaryň ýaşayyş şertleriniň üýtgemegi netijesinde, tehnikanyň, ylmyň we sungatyň ösmegi bilen, täze sözler döreýär. Öňden bar bolan sözler bolsa täze sözleriň döremeginde esas bolup hyzmat edýär. **Meselem: tik – tikin – tikinçi – tikinçilik; uç – uçar; sür – sürüji – sürüjilik; sag – sagym – sagymçy – sagymçylyk.** Bu sözleriň **tik, uç, sür, sag** sözlerinden beýlekileri soň dörän sözlerdir (öz döwri üçin täze sözlerdir). Täze sözler köne söz ýasalýş nusgalary boýunça döredilýär; dilde söz ýasalýşyň aýry-aýry görnüşleri, ýagny nusgalary bolýar. Mysal üçin, **işçi (iş sözünden), sürüji (sür sözünden).** Sözleriň käbiri bolsa başga dilleriň sözlerinden göni terjime etmek arkaly ýasalypdyr. Meselem: **janköyer (болельщик sözünden), janpena (телохранитель sözünden).**

§ 68. Şol bir sözün grammatik şekilleri

Bular diňe grammatik manylary arkaly tapawutlanýan söz görnüşleridir, toparlarydyr. Olar grammatik manylary arkaly biri-birinden tapawutlanýarlar. Meselem: **balyk – balyklar – balyga** we ş.m. Söz islendik grammatik şekilde bolsa-da, leksik manysyny üýtgetmän saklaýar. Grammatik şekiller bolsa, mysal üçin, atlaryň san, degişlilik we düşüm goşulmalarydyr, sypatlaryň dereje goşulmalarydyr, işlikleriň zaman, ýöňkeme-san, şekil, dereje ... goşulmalyrydyr.

§ 69. Kökdeş sözler

Şol bir asyl kök sözden gelip çykýan sözler kökdeş sözleriň toparyny düzýärler. Meselem: **iş, işçi, işli, işle, işgär, işeňňir.** Kökdeş sözleriň her biriniň özbaşdak leksik manysy bolýar. Meselem: **suw** – içilýän suwuklyk, **suwçy** – ekini suwarýan adam.

Bu sözleriň ählisindäki umumylyk – suw ýa-da iş bilen baglanyşykly, tapawut bolsa **-çy, -çi, -ly, -li, -la, -le, -gär, -eňňir** goşulmalarydyr, olaryň dürli many aňladýandygydyr.

§ 70. Goşulma

Asyl düýp (kök) söze goşulyp, belli bir leksik ýa-da grammatik many aňlatmaga hyzmat edýän bölege goşulma diýilýär. Türkmen dilinde goşulma köplenç sözün ahyrna goşulýar, ýöne **nä-, bi-, bet-** ýaly sözün öňünden goşulýan goşulmalar-da bar.

Aňladýan manylaryna görä goşulmalar dört hili bolýar:

- 1) söz ýasaýjy goşulmalar; 2) dereje ýasaýjy goşulmalar; 3) şekil ýasaýjy goşulmalar; 4) söz üýtgediji goşulmalar.

Meselem:

Asyl düýp söz	Söz ýasaýjy goşulma	Dereje ýasaýjy goşulma	Şekil ýasaýjy goşulma	Üýtgediji goşulmalar
jüýje		jik		-ler, -imiz, -den
ýaz	yjy			-lar, -ymyz, -dan
iş	le	ş	di	-ler

Söz ýasaýjy goşulmalar täze manyly söz ýasaýarlar: **güýç-güýçli, ýaz-ýazyjy, iş-işçi** we ş. m.

Dereje ýasaýjy goşulmalar täze manyly söz ýasamaýarlar. Olar gürleýän adamyň bir zada ýa-da birine bolan söýgüsini (köşe**jik**, guzu**jk**), hereket gatnaşygyny (işle**ş**, edin**, aýtdyr**), sözleýän adamyň zatlara ýa-da hereketlere bolan şahsy garaýşyny (ak**ja** mata, mele**je** guzu**jk**, bile**je** işledi, gögr**äk** reňk, gaty**rak** gürledi) görkezmäge hyzmat edýärler.

Türkmen dilinde sözüň önünden goşulýan goşulmalar (**bi-**, **nä-**, **bet-**) bir zadyň ýoklugyny aňladýarlar. Meselem: *nädogry*, *bitertip*, *betnebis* we ş.m.

Işligiň zaman, buýruk, şert ...şekillerini, şeýle-de ortak işlik, hal işlik, kem işlik ýaly şekillerini aňlatmaga hyzmat edýän goşulmalara **şekil ýasaýjy goşulma** diýilýär: al**ýar**, gid**ýär**, alsa, gitse, alma**ýar**, gitme**ýär**, almasa, gitmese we ş.m.

Söz üýtgediji goşulmalar sözleýişde sözleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler–sözleri, söz düzümlerini baglanyşdyrýarlar. Meselem: Gözeli**ň** agasy obadan geldi. Bu sözlemde şahslaryň arasyndaky gatnaşyk (Gözeli**ň** agasy), hereketiň başlanýan ýeri (obad**an**) söz üýtgediji goşulmalar arkaly görkezilýär. Bu gatnaşyk **-iň**, **-sy**, **-dan** goşulmalary arkaly amala aşyrylypdyr.

Goşulmalaryň üýtgemegi şol bir sözüň grammatik şekillerini emele getirýär. Meselem:

1) sözüň düşümde üýtgemegi: adam, adamy**ň**, adama**, adamy**, adam**da**, adam**dan**; 2) sözüň degişlilik aňlatmagy: jigim, jigi**ň**, jigisi, jigim**iz**, jigi**ňiz**; 3) sözüň sanda üýtgemegi: oğlan – oğlan**lar**, işçi – işçi**ler**; 4) işlikleriň ýöňkemedede we sanda ütgemegi: okaýary**n**, okaýarsy**ň**, okaýarys, okaýarsy**ňyz**, okaýar**lar**.

§ 71. Morfema barada düşünje. Morfema derňewi

Türkmen dilinde, beýleki türki dillerde bolşy ýaly, ýasama düýp sözler we sözleriň dürli grammatik şekilleri asyl (kök) söze belli bir manyly goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýarlar. Sözüň asyl (kök) bölegi we goşulmalary **morfema** diýen adalga bilen atlandyrylýar. Morfema – bu sözüň iňňän kiçi (böleklerе bölünmeýän) bölegidir. Söz bir morfemadan-da (men, sen, ol, ah, wah, bar, gel), birnäçe (al – gy – dar, ber – gi, ýaş – dy, oýn – a – dy – lar) morfemadan-da ybarat bolup biler.

Köp bogunly asyl sözleriň käbiri taryhy nukdaýnazardan goşma söz ýa-da ýasama düýp söz bolup biler¹. Bu hili sözler aslynda bir ýa-da iki sany doly manyly sözden we diliň häzirki ösüş döwründe öndümsiz ýa-da ulanylmaýan goşulmalaryndan bolup bilerler. Meselem: segsen (<sekiz+on), togsan (<dokuz+on), bilezik (<bilek+ýüzük), gyzyly (<gyz+yl), ýaşyl (<ýaş+yl) we ş.m². Umuman, asyl söz sözüň mundan beýläkki ösüşinde esas bolup hyzmat edýär.

Görşümüz ýaly, sözüň düzümini anyklamak üçin, ony many aňladýan böleklerе (morfemalara) bölmeli eken. Düýp sözi beýleki böleklerden

¹ Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. M. Söýegowyň redaksiýasy bilen – Aşgabat: "Ruh". 2000 – 7-nji sahypa;

² Şol ýerde.

tapawutlandyrmak üçin, söze üýtgediji goşulmalary goşýarys: *işçi* – baş düşüm, *işçi-niň* – eýelik düşüm, *işçi-ä* – ýöneliş düşüm, *işçi-ni* – ýeňiş düşüm, *işçi-de* – wagt-orun düşüm, *işçi-den* – çykyş düşüm.

“Düýp sözler söz ýasaýjy goşulmalary kabul eden ýa-da etmedik we belli bir grammatik manysy bolan sözlerdir”¹.

Şonuň üçin hem düýp sözler: a) asyl düýp sözler (*ýaz, gel*) we b) ýasama düýp sözler (*ýaz-yjy, al-yjy*) diýen toparlara bölünýärler.

Düzümi boýunça ýasama düýp sözler: a) sada ýasama düýp sözler (*ýaz-yjy, şar-la-wuk, tik-in-çi*) we b) goşma ýasama düýp sözler (*düýe+daban, aç+göz, göz+bag+çy, daş+des+en, owlak+guzu, gel-di+geç+er, gatyk+satyk, topar+topar*) diýen toparlara bölünýärler.

Käte asyl düýp sözlere belli bir goşulma goşulanda, asyl söz bilen goşulmanyň birleşýän ýerinde ses üýtgeşmesi bolup geçýär. Şonuň üçin hem bu hili sözleri morfemalara bölüp görkezmek mümkin däl. Meselem: *maňa, saňa, oňa*. Bu sözleriň düzümini anyklamak üçin, olaryň emele gelşini, şu hili düşündirmeli bolýar: *men, sen, ol* at çalyşmalarynyň yzyna ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, *maňa, saňa, oňa* görnüşde ulanylýar. Sözüň düzümini ýokardaky ýaly anyklamak arkaly, biz *morfema derňewini* geçirdik, ýagny morfemalaryň ählisini anykladyk.

§ 72. Şekil we söz ýasamakda basymyň hyzmaty

Az sanly şekil we söz ýasamakda basym aýratyn hyzmaty ýerine ýetirýär (§ 47). Käte garyndaş (kökdeş) sözler biri – birinden basym arkaly tapawutlandyrylýar. Meselem: *çatma – çatmá, süzme – süzmé, álma – al má*. Bularyň birinjisinde *-ma/-me* ýasaýjy goşulmasy şekil ýasamaga hyzmat edýän bolsa, ikinjisinde söz ýasaýar.

§ 73. Düýp sözler

Söz ýasaýjy goşulmalary kabul eden ýa-da kabul etmedik hem-de belli bir leksik we grammatik manysy bolan sözlere **düýp söz** diýilýär. Şol sebäpli-de düýp sözler ýasama düýp söz we asyl düýp söz diýen toparlara bölünýärler. Haçan-da biz haýsydyr bir sözüň goşulmalaryny taşlasak, şol sözüň aslyny taparys: *al-yjy* (asil düýp söz *al*), *ýaz-yjy* (asil düýp söz *ýaz*), *suw-çy* (asil düýp söz *suw*). Eger-de sözde şekil ýa-da dereje ýasaýjy goşulma bar bolsa, onda sözüň goşulmasyz bölegi düýp sözdür. Meselem: *gel-ýär, al-dy, gara-ja*.

Eger-de ýasama düýp sözde üýtgediji goşulma bar bolsa, onda söz ýasaýjy goşulma düýp söz bilen üýtgediji goşulmanyň aralygynda gelýär. Meselem: *gol-ça-sy, kitap-ça-myz*.

Asyl (ýasama däl) düýp sözler böleklere bölünmeýärler: *öy, suw, gül ak, sary, bir, iki, üç, men, sen, ol, bu, şu, häli, indi, öň, soň, ýaz, al* kimiň sözler şol durşuna asyl hem düýp sözlerdir.

Düzümi boýunça **ýasama düýp sözler** sada we goşma ýasama düýp sözler diýen toparlara bölünýärler. **Sada ýasama düýp** söz asyl sözden hem-de ýasaýjy goşulmadan ybaratdyr. Meselem: *derweze-çi, haly-çy,*

¹ Türkmen diliniň grammatikasy. Agzalan kitap – 8-nji sahypa;

suw-çy we s.m. Sada ýasama düýp sözün düzümünde birden artyk ýasaýjy goşulma-da bolup biler: **ek-in-çi, sag-ym-çy, ön-üm-çi-lik** we s.m.

Goşma ýasama düýp sözler iki we ondan hem köp sözün goşulmagy ýa-da tirkeşmegi arkaly ýasalyp, belli bir many aňladýarlar. Olar goşma we tirkeş sözlere bölünýärler. Meselem: **ayak+gap, daş+deş-en, kyrk+bog-un, hatar-hatar, paty-puty** we s.m.

Tirkeş sözleri ýasaýan bölekler hemişe düýp sözden bolup bilenok: olaryň bir görnüşi – ikisi-de özbaşdak many aňladýan düýp sözler (**aň-bilim, öýme-öy**), bir görnüşiň bir sözi özbaşdak many aňladýan düýp sözden, beýlekisi – aňlatmaýan sözden (**derbi – dagyn, çöp – çalam**), ýene bir görnüşiň iki sözi hem many aňlatmaýan böleklerden (**ayyl – saýyl, hajyk – hujuk**) düzülýär.

Söz ýasaýjy goşulmalar düýp söze goşulyp, täze leksik many aňlatmaga hyzmat edýärler. Olary uçdantutma ähli söze goşmak arkaly täze söz ýasap bolmaýar. Belli bir söz toparyndan söz ýasaýan goşulma hem şol söz toparyna degişli bolan sözleriň ählisinden täze söz ýasap bilmeyär. Ýasaýjy goşulma goşulanda, bir söz toparyna degişli bolan düýp söz başga bir söz toparyna-da geçip biler. Meselem: **ak – akla; iş – işle, işlik; suw – suwla, suwar, suwuk; gün – gündiz, gündizlik; bas – basgy, basgyla, basym, basyk** we ş.m.

114-nji gönükme. Şol bir söz toparyndan ýasalan sözleri saýlap göçürň. Sözün kökünü aýratynlandyryň.

- 1) gara, garalawjy, garala, garaçy, garga, garly, garaly, garamtyl;
- 2) ak, akla, aklawjy, agar, agyr, agymtyl;
- 3) iş, işli, işlemek, işgär, işewür, işik, işlemek, işçi;
- 4) dag, dagamak, daglyk, daglamak, dagyrdamak, dagly;
- 5) suw, suwly, suwçy, suwarmak, suwjarman, suwuk;
- 6) hoz, hozly, hozanaklamak, hozluk.

115-nji gönükme. Asyl düýp söz bilen goşulmanyň arasynda çyzyjak goýmak arkaly sözleri göçürň. İşlikler haýsy zamany aňladýarlar? Olaryň haýsylaryny biri-birleri bilen manydaş hasaplamak bolar? Zaman goşulmasyny kabul eden baş sany işligi sözlem içinde getirip ýazyň we olaryň sözlemiň haýsy agzasy bolup gelendiklerini belgiläň.

Aýtdy, diýdi, gepledi, sözledi, gürlledi, durdy, saklandy, ayak çekdi, bökýär, towusýar, altynan, kümüşden, gyzyldan, iberjek, ýollajak, ugratjak, ýola saljak, gyjakçylar, tüýdükçiler, dutarçylar, sazandalar, nähoşlady, keselledi, syrkawlady, gaýratly, edenli, tutanýerli, dogumly.

116-njy gönükme. Köp nokatlara derek zerur harplary goýmak bilen sözleri göçürň. Asyl düýp sözi we goşulmalary belgiläň. Goşulmalary görnüşleri boýunça derňäň.

Goň...rja, gyňyrja, çüýjagaz, nädogry, bidüzg...nçilik, betgel(?)şik, gög(?)rāk, how(?)ps...zlyk, işle, çöll...k, suw....klyk, çagajyklar, körpejämiz, hormatly, myhmançylyk, myhmanhana, dillenýärin,

oýn...ýarsyň, agzybirliğimiz, garaşsyzlygymyz, ag(?)z(?)alalyk, başlygyňyz, suwç...nyň, ilçiden, garaladylar, aňladyk, gyzyklandy, düýg...nyň, söýg...niň, söýg...si.

117-nji gönükme. Sözleri morfemalary (düýp sözi we goşulmalary) boýunça derňäň. Şu zatlaryň näme üçin şeýle atlandyrylandygyny dilden (agzeki) düşündiriň.

Nusga: *daşdeýen – guş; çünki bilen daşy kakýandygy üçin.*

Sözlük, ellik, guşak, bilezik, dolak, çäkýaka, pürenje, ýeralma, günebakar, başlyk, basym, ýüzlük, ellilik, münlük, suwjarmak, buzgaýmak, düýeçi, sagaldyşhana, topukçy, derwezeçi.

118-nji gönükme. Kökdeş sözleri nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: *sag, nā-sag-lyk, nā-sag-la-dym*

Dil, dilçi, dilli, dilsiz, dillenyärler. Suw, suwlaýaryn, suwsuz, suwag, suwuk. Baş, başlyk, başbozarlyk, başladym. Tik, tikiň, tikinsiz, tikiňli, tikiýärler. Pagta, pagtaçy, pagtaly, pagtadan, pagtasyz.

119-njy gönükme. Kökdeş sözleri biri beýlekisinden emele geliş tertibi boýunça göçüriň.

Nusga: *tikin → tik-in-çi → ikinçi-lik*

tikin → tikiň-li

tikin → tikiňsiz

tik → tikiýärin

Suw, suwly, suwsuz, suwag, suwagçy, suwuklyk, suwumsyz, suwarmak, suwlamak, suwjarmak, suwjuk; öý, öýçül, öýsüz, öýjagaz, öýli, öýlüş; dost, dostlaşmak, dostluk, dostsuramak, dostly, dostsuz, dostsuzlyk; gol, goltgy, goltuk, goltukly; bil, bilim, bilgiç, bilgir, bilimli, bilimsiz, bilimdar, bilimdarlyk, bilimlilik, bilimsizlik, bilýärin; ur, uruş, urşujy, uruşjaň, uruşsyz, uruşly.

120-nji gönükme. Bölgi okaň we onuň sözlemleriniň haýsy kökdeş sözler bilen baglanyşdyrylandygyny subut ediň. Köp nokatly we ýaýly sözleri göçüriň.

Biz ertesi dagdan derä tarap eňňitden i(?)nip başladyk. Eňň...tden i(?)nmek kyn eken. Inişde her ädimiňi örän hüşgärlik bilen basmaly bolýardy. Biz bir sagada golaý wagtda çuň derä i(?)ndik. Sebäbi i(?)nelgä belet bolmadyk adam üç(...)n bu ýol örän how(?)pl...dy.

121-nji gönükme. Düýp söze çenli goşulmalary bir-birden taşlamak bilen, aşadaky sözleriň kökdeş sözlerini tapyň.

Nusga: *Mugallymçylyk – mugallym-çylyk – mugallym.*

Bilimlilik, jemgyýetçilik, ýazyjylyk, şahyranalyk, howandarlyk, hyzmatdaşlyk, terjimeçilik, watançylyk, togtatmak, suwumsyzlyk, suwjarmak, otlamak, basdyрма, başymyz, işeňnirsirmek, gündizlik, gijeleşin, suwuklyk, işjanlylyk, ýeňijisiz.

122-nji gönükme. Sözleriň düzümini belgiläň. Olaryň haýsylarynda goşulma kemlik, söýgülik ya-da ýokluk aňladýar?

Oglanjyk, owlajyk, guzujagaz, biderek, nädogry, bitertip, betgylyk, betnebis, sarymtyk, gögümtik, gararak, bidüzgünçilik, howpsuzlyk, bitaraplyk, garaşsyzlyk, görnüksiz, görmegeýje.

123-nji gönükme. Türkmen dili boýunça okuw maksatnamasyndan okuwçylaryň haýsy synpda sözüň düzümi bilen tanyşýandyklaryny anyklaň. Türkmen dili boýunça okuw kitaplarynda sözüň düzüminiň haýsy belgiler bilen belgilenilýändigini kesgitläň.

§ 74. Türkmen dilinde esasy söz ýasalýş usullary

Türkmen dilinde söz ýasalýşyň dürli usuly bar. Täze sözler köplenç goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýar. Meselem: okuwçy, ýazyjy, suwly, otluk we ş.m. Sözüň goşulma arkaly ýasalýşyna **morfologik söz ýasalýş diýilýär.**

Täze sözler käte sözleriň önünden, kä ýagdaýda iki tarapyndan hem ýasaýjy goşulmanyň goşulmagy arkaly ýasalýarlar. Meselem: **nädogry, bidüzgün, betgylyk, bidüzgünçilik, nähoşluk.**

Önde belleýşimiz ýaly, iki ýa-da ondan hem köp sözüň goşulyşmagy arkaly-da söz ýasalýar. Olar goşulyşanda täze many aňladýar. Meselem: *gusdyrnak, duýedaban, atgulak, dörtburçluk, Sekizýap, Üçguýy, Akdepe, Annamyrat, okaraňňetirsüýtbereýin* we ş.m. Iki ýa-da şol bir sözüň tirkeşdirilmegi arkaly-da söz ýasalýar. Meselem: *hatar-hatar, ir-u-giç, gaty-guty.* Söz ýasalýşyň bular ýaly görnüşine **sintatik söz ýasalýş** diýilýär. Tirkeş sözler bölekleriniň aňladýan manylary boýunça üç hilidir:

- a) tirkeşdirilip getirilýän sözleriň ikisi-de özbaşdak many aňladýar. Meselem: *ýorgan-düşek, gap-çanak, arkan-ýüzin;*
- b) tirkeşdirilip getirilýän sözleriň birisi özbaşdak many aňladyp, beýlekisi many aňlatmaýar. Meselem: *çörek-sörek, çay-paý, aýal-ebtat;*
- c) ikisi-de many aňlatmaýar. Meselem: *paty-puty, telli-pelli, gümür-ýamyr.*

Şol bir sözüň gaýtalanyp ulanylmagy tirkeş sözleriň aýratyn bir toparyny döredýär. Meselem: *dura-dura, top-top (mata), gün-günden, ýüzbe-ýüz, göçe-göç.*

Goşma sözleriň, şeýle-de söz düzümleriniň gysgaldylmagy arkaly-da täze söz ýasalýar. Ýöne bu usul bilen ýasalan sözler täze many aňlatmaýarlar. Meselem: *Nurmyrat – Numat, Akmyrat – Aky, Sähetmyrat – Sädi, Orazmyrat – Omat, Birleşen Milletler Guramasy – BMG, Türkmenistanyň demokratik partiýasy – TDP, demokratik partiýa – dempartiýa.*

§ 75. Söz ýasalýş derňewi

Öňde (§ 62) morfema derňewi barada gürrüň edildi. Morfema derňewi edilmek bilen, sözüň düzümi anyklanylýar. **Sözüň nähili ýasalandygyny** anyklamak üçin, söz ýasalýş derňewini geçirmeli bolýar. Munuň üçin şol bir sözi emele getirmäge hyzmat eden öndüriji sözi tapmaly bolýar. Mysal üçin, **sürüji** sözünüň ýasalýş usulyny derňemek maksady bilen, şu hili pikir ýöretmek bolar: **sürüji** sözi arkaly bir zady (maşyny, otlyny) sürýän adam atlandyrylýar, ol **sür** sözüne **-üji** ýasayjy goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalypdyr.

Näsaglyk – **sag** sözünden ýasalyp, ilki – **lyk** goşulmasy oňa goşulmak bilen **saglyk** (jany sag manysynda) sözi emele getirilipdir, soňra sözüň önünden **nä-** goşulmasy goşulyp, **näsaglyk** sözi ýasalypdyr. Şeýlelikde, bu söz hem morfologik usulda ýasalypdyr.

§ 76. Sözüň gelip çykyşy (etimologiýasy) boýunça derňew

Sözüň gelip çykyşy (etimologiýasy) boýunça derňew – bu derňewiň özboluşly bir görnüşidir. Ol sözüň gelip çykyşyny kesgitlemegi, taryhy döreyşini düşündirmegi, sözüň geçmiş söz ýasalýş gatnaşygyny aýdyňlaşdyrmagy, häzirki manysynyň nähili dörändigini görkezmegi maksat edinýär. Sözüň gelip çykyşy boýunça derňew diliň we beýleki dilleriň taryhyna, goňşy ýa goňşy däl halklaryň taryhy gatnaşygyna daýanýar.

Wagtyň geçmegi bilen, sözüň başdaky ses düzüminiň üýtgemegi mümkin. Mysal üçin, gadym wagtlar **gutlamak** sözünüň **gut** bölegi **bagt** manysynda, **oglan** sözünüň **og** bölegi **taýpa, nesil, jyns** manyларында ulanylypdyr. **Bilezik** sözi öň **“bilek ýüzügi”** görnüşinde ulanylypdyr. Soňra olar ses taýyndan üýtgeşmä sezewar bolupdyrlar. Bu hili sözleriň aslyny diňe gelip çykyş taýdan ýörite derňemek arkaly bilip bolýar.

Dilimizde ulanylýan alynma sözleriň gelip çykyşynyň taryhy hem ýörite derňelende anyklanylýar. Mysal üçin, **kofe** sözünüň asly **“kahua”** diýen arap sözündendir. Kofe dānesi Arabystanda ösýän kahua agajynyň miwesidir. Ilkinji bolup araplar bu miweden kofe içgisini taýýarlamagy öwrenipdirler. Araplaryň goňşulary, şol sanda goňşularynyň goňşulary bu içgiden, şol bir wagtyň özünde onuň adyndan peýdalanyp başlapdyrlar. Ýöne her bir halk **kahua** sözüni öz diliniň ses kanunalaýyklygyna boýun egdiripdir. Şonuň üçin hem bu söz türkçe **“kahwe”**, fransuzça **“kafe”**, nemesçe **“kaffe”**, iňlisçe **“kofi”**, polýak we çeh dillerinde **“kawa”**, wengerçe **“kawé”**, rus dilinde **“kofe”** ýaly ulanylýar.

Şeýle ýagdaýda sözüň alnan diliniň taryhyny, şol dilden peýdalanýan halkyň taryhyny öwrenmeli bolýar.

124-nji gönükme. Sözleriň haýsy sözden we nähili usulda ýasalandygyny kesgitleň.

Nusga: *Işçiniň – işçi-niň*

Suwçynyň – suwçy-nyň

Düýedabany – düý-äniň daban-y

Alha-al – al-ha-al

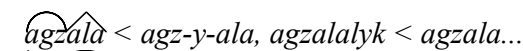

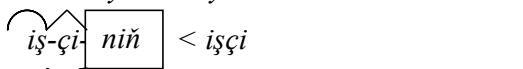

Sakarbarak, daşdeşen, horkuldy, şakyrdy, ýerzemin, gyzylymtyl, şatlykly, göwnaýyk, arakesme, otluçöp, derwezeçi, Mämmetsapa, Sähetmyrat, Geldimyrat, Dursunjemal, ir-u-giç, az-u-köp, keýpisapa, baş-on, düzümdüzüm, günorta-gündogar, ylgaý-ylgaý, öýme-öý, gaty-guty, paty-puty, suw-puw, it-pişik, mal-gara, dumly-duşdan, Akdepe, Gökdepe.

125-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine zerur harplary goýmak bilen, söz düzümlerini göçüriň. Ýasama sözleri söz ýasalyş taýdan derňäň.

Magtymgul...nyň şyg(?)ry, çatmanyň paty – put...sy, guz...jygyň maleý...şi, suwç...nyň işleý(?)şi, ýataganyň ýatyşy, işleýän adam, Ýoll...nyň şyg(?)ry, garaşsyzlyk aýdymy, düzmäniň meýilnamasy, dermanhananyň müşderisi, otl...çop...ň ýan(?)şy, otuň or (?)luşy.

126-njy gönükme. Berlen sözleriň haýsy usulda ýasalandygyny anyklaň. Olary nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga:

Ilçi, kömekçi, ugratdy, ýollady, Illi, nähoşluk, bitertip, tertipsiz, dogruçyl, betnebis, Annamämmet, sözlem, goşmaça, düzle, işle, ýagla, barla, depderçe, kitapça, dograma, doňdurma, süzme, saralmak, agarmak, gyzylymtyl, gögräk, çayhana, degirmençi, oýunçy, oýtak, körpeçe, taýçanak, göm-gök, sap – sary, hatar – hatar, gatyk – satyk, çörek – sörek, çäkýaka, ýakaly, ýakasyz.

127-nji gönükme. Haýsy söz biri beýlekisinden ýasalypdyr? Nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: Ýagly, ýaglylyk – ýag, ...

Müýnli, müýnlülük; dyknyşyklylyk, dyknyşyk, dyknyşykly; suwly, suwlulyk; suwçy, suwçulyk; mydarsyzlyk, mydarsyz; dostluk, dostlukly; gözle, gözleýjilik, gözleýji; gözbagçy, gözbagçylyk; dildüwsük, dildüwsükli, dildüwsükçilik; ýangyn, ýangynçylyk, howpsuz, howpsuzlyk; eker, ekerançy, ekerançylyk; ekin, ekinli, ekinçilik.

128-nji gönükme. Sözleriň haýsy sözden ýasalandygyny anyklaň.

Ýazyjy, okyjy, oýnawaç, oýunçy, okuwçy, ogurlyk, horkuldy, takyrdy, hammamçy, şäherli, obaly, gazaply, gaharly, çekimçi, pagtaçy, şarlawuk, ýykgynçylyk, höwesjeň, okatdy, önümçilik, durgunlyk, suwagçy, agartmak, gögermek, poslamak, halyça, halyçy, ýüzüji, ýagtylyk, dempartiýa, TDP, sürüji, ýalançy, aşgabatly.

129-njy gönükme. Ilki morfologik usul bilen ýasalan sözleri, soňra sintatik usul bilen ýasalan sözleri göçürin. Söz böleklerini belgiläň.

Gujurly, gyançly, önümçilik, dellekhana, atgulary, Amanmyrat, oýunçy, derwezeçi, dynçlyk, agzybirlik, watançy, başlyk, ýüzbaşy, ýüzbe-ýüz, başa-baş, düzümlü, düzümlü, gaty-gaty, ýuwaş-ýuwaş.

130-njy gönükme. Sözleriň biriniň beýlekisinden yzygiderli emele ýasalmagy netijesinde kökdeş sözleriň zynjyrynyň emele gelendigini subut ediň.

Nusga: *gyzyl – gyzyrak; gök – gögümtil – gögümtilrak.*

Bilim, bilgir, bilgiç, bildir, bildiriş, bilimli, bilgirlik, bilgiçlik; abatlyk, abatçylyk, abatçylykly; agy, agla, aglaýyş; adamçylyk, adamsatçylyk, adamsatçylykly; gykylyk, gykylykçy, gykylykçyl, gykylykçylrak; gyrkym, gyrkymçy, gyrkymçylyk, gyrkymdy; döwük, döwükçi, döwügräk, döwmek; dökün, dökünlik; işewür, işewürlük, işeňňir, işçi; ussahana, ussahanaçy; meleräk, meleräkçilik; algy, algydar, algyly.

§ 77. Söz ýasalýşyň öndümlü we öndümsiz görnüşleri

Söz ýasaýjy goşulmalar öndümlü we öndümsiz görnüşleri bilen tapawutlanýarlar.

Öndümlü söz ýasaýjy goşulmalar täze söz ýasamaga işjeň gatnaşyp, diliň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda aýratyn hyzmaty ýerine ýetirýärler.

Öndümlü söz ýasaýjylara **-çy, -çi, -daş, -deş** (at ýasaýjylar), **-ly, -li, -syz, -siz** (sympat ýasaýjylar), **-la, -le, -a, -e** (işlik ýasaýjylar) degişlidir.

Türkmen dilinde agzalan ýasaýjy goşulmalar arkaly ýasalan sözün sany örän köp. Meselem: *okuwçy, işçi, gullukçy, egindeş, atdaş, pikirdeş, ýoldaş, bilimli, ylymy, bedreli, köýnekli, köýneksiz, bilimsiz, işle, okla, oka, dişe* we ş.m.

Türkmen dilindäki **-çy, -ga, -gyn, -gin** ýaly söz ýasaýjy goşulmalar öndümsiz hasasplanýar. Meselem: *dyn-çy, igen-çy, ys-ga, gyz-gyn, iç-gin*. Bu goşulmalar häzir täze söz ýasamaýar diýerlikdir. Emma öndümlü söz ýasaýjy goşulmalar diliň ösüşi bilen baglylykda, jemgyýetiň syýasy, medeni, ykdysady talaplaryna görä täze söz ýasamaklaryny dowam etdirýärler. Bu goşulmalaryň öndümliligi olaryň ýasaýjylyk hyzmaty we goşulýan sözleriniň manylary bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, **-çy, -çi, -la, -le** goşulmalarynyň öndümliligini goşulýan sözleriniň san taýdan köplügi bilen, şeýle-de many taýdan dürüligi bilen, “ýasama sözün many meýdanynyň giňligi bilen”¹ düşündirmek bolar.

Söz ýasaýjy goşulmalaryň öndümlü ýa-da **öndümsiz** diýen görnüşlere bölünmegi olaryň özara manydaşlyk gatnaşygyna hem baglydyr. Manydaşlyk hataryny düzýän söz ýasaýjy goşulmalaryň biri beýlekisiniň ulanylyş gerimini çaklandyryp bilýär. Mysal üçin, **-çy, -çi (okuwçy, suwçy)**

¹ Borjakow A. Häzirki zaman türkmen dilinde söz ýasalýş: okuw gollanma. Aşgabat ş. “Ylham” RNPB, 1993ý. – 32-nji sah.

at ýasaýjy goşulmalar **-dar, -keş (mülkdar, neşekeş)** goşulmaları bilen manydaşlykda bolmak arkaly, olar soňky agzalan **goşulmalarıň** ulanylyş gerimini daraldypdyrlar¹.

§ 78. Manydaş we garşylykly manyly söz ýasaýjy goşulmalar

Söz ýasaýjy **-ly, -li** we **-dan, -kär; -syz, -siz, -suz, -süz** we **bi-** ýaly goşulmalar manydaş sözleriň hataryny düzýärler. Meselem: *gadyrly – gadyrdan, günäli – günäkär, günäsiz – bigünä, azapsyz – biazap, gaçak – gaçagan, depek – depegen, süsek – süsegen.*

ly-, li- we **-syz, -siz, -suz, -süz** goşulmaları garşylykly manyly söz ýasaýrlar. Meselem: *suwly – suwsuz, ýagly – ýagsyz.*

bi-, nä- goşulmalaryny kabul eden sözler hem şol sözleriň goşulmasyz taýy üçin garşylykly many aňladýarlar. Meselem: *bidüzgün – düzgün, nüdogry – dogry.*

131-nji gönükme. Galdyrylan harplary goýmak bilen, sözleri göçüriň. Her bir sözün ýasalysyny derňaň. Has öndümlü söz ýasaýjy goşulmaları atlandyryň.

Mülkdar, okuwçy, işçi, suwly, suwçy, suws...z, aragatnaşykçy, depçi, sazanda, tüýd...kçi, görkeziji, işle, oka, agzybirlik, bedenterbiýeçi, jeb(?)slik, çekimçi, goşant, düw...nçek, gork...nç, syýahatçy, Ýolly, Illi.

132-nji gönükme. Haýsy sözlerde ýasaýjy goşulma kök bilen bitişipdir, haýsularynda bitişmändir?

Dynç, gyzgyn, tekje, gysgyç, içmek, igenç, bilezik, ýüzük, çanak, ellik, dolak, golak, begenç, aýnek, ýapyk, deşik, saçak, döwek, döwür, gorkak, seçek, gädik, ädik, almyt, iýmit, pyçak, byçgy, tirsek, goltuk.

133-nji gönükme. Öndümlü söz ýasaýjy goşulmaly sözler bilen öndümsiz söz ýasaýjy goşulmaly sözleri aýry – aýrylykda göçüriň. Öndümsiz söz ýasaýjy goşulmaly sözleri ýasalysy taýdan derňemeklige synanyşyň.

Kürtekçe, tekje, boýun, bilezik, ýüzük, gyzgyn, arabakeş, çilimkeş, neşekeş, maýadar, bagban, ysga, okuwçy, sürüji, suwçy, işle, düzle, düşek, ädik, guşak, duşak, ýassyk, tussag, çatma, süzme, düzme, çyzgyç, bozguç, bulamak, bulaşyk, barla, işle, dişe, ota, tutaç, tuty, işleş, kömekleş.

SÖZ ÝASAÝJY GOŞULMALARYŇ DÜRS ÝAZUWY

§ 79. Dürs ýazuw

Dürs ýazuw – bu: **1)** düýp sözleriň; **2)** goşma sözleriň; **3)** alynma sözleriň; **4)** goşulmalarıň; **5)** baş harplaryň; **6)** sözi täze setire geçrmegini dürs ýazuwyny takyklaýan düzgünleriň jemidir.

Öňde çekimliler bilen baglanyşykly (§51) düýp sözlerde dar çekimlileriň düşmek düzgünine, dodak çekimlileriň dürs ýazuwyna,

¹ Şol ýerde, 33-nji sah.

çekimsizler bilen baglanyşykly (§55) dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwürülýän ýerlerine seredilip geçildi. Sebäbi bu dürs ýazuw düzgünleri türkmen diliniň ses kanunalaýyklyklaryna esaslanyp düzülen düzgünlerdir (bu bölümde diňe ýasaýjy goşulmalaryň dürs ýazuwyna seredilip geçiler).

Türkmen dilinde ýasaýjy goşulmalaryň esasy bölegi inçe hem ýogyn, kábiri dodaklanýan hem dodaklanmaýan çekimlidir. Meselem: **-çy, -çi, -ly, -li, -la, -le, -a, -e, -yldy, -ildi, -uldy, -üldi, -syz, -siz, -suz, -süz** we s.m. (*okuwçy, işçi, işle, okla, işli, okuwly, gürrüldi, şuwuwuldy*). Diňe **-keş, bi-, nä-, -ewünt, -baz, -ban, -waç, -hon, -ana, -gir, -gär, -dan, -dar, -jagaz, -zada, -paraz, -pez, -hor, -stan, bet-** ýaly goşulmalar bir görnüşlidir (*neşekeş, bitarap, nühöş*).

-uw, -üw, -ewunt, -sow, -söw, -hor, -hon, -wuk, -wük ýasaýjy goşulmalary birinji ýa-da ikinji bognunda dodak çekimlileri bolmadyk sözlere goşulsalar-da, bu goşulmalardaky çekimliler dodaklandyrylyp ýazylyar. Meselem: *şarlawuk, gürlawük, ýazuw, düşewünt, çägesöw, namazhon, parahor* we ş.m.

Ses we şekil aňladýan sözlere **-la, -le** ýasaýjy goşulmasy goşulanda, goşulma bilen sözüň aralygynda çala eşidilýän dar çekimli ýazuwda ýazylmaýar. Meselem: *pat – patlady, şat – şatlady*. **K** sesine gutaran köp bogunly sözleriň soňuna **-jyk, -jik, -jak, -jek** goşulmalary goşulanda, söz soňundaky **k** sesi düşürilip ýazylyar. Meselem: *taýak – taýajyk, köýnek – köýnejik*.

Inçe hem ýogyn çekimlili (garyşyk sesli) sözlere goşulma goşulanda, söz ýasaýjy goşulma sözüň soňky bognunyň çekimlisine eýerdilip ýazylyar. Meselem: *meýdança, keywany, serdarly*.

-a, -e, -la, -le işlik ýasaýjy goşulmalaryň yzyndan **-ýar, -ýär** zaman goşulmasy goşulanda, işlikleriň soňundaky **-a, -e** sesleri dar çekimlilere öwürilip geplense-de, **a, e** giň çekimlileri ýazylyar. Meselem: *ýaşa – ýaşayar, işle – işleýär* we ş.m.

134-nji gönükme. Ses we şekil aňladýan sözlere **-yldu, -ildi, -uldy, -üldi** goşulmalaryň degişlisini goşup ýazyň.

Gürr, güww, gütt, gürp, tark, ýalt, hork, harr, dük, tygg, zyrr, parr, ýylp, jülp, jalk, şalk.

135-nji gönükme. Sözlere ýaýda berlen goşulmalaryň degişlisini goşup ýazyň.

Bog (-uk, -yk), buz (-luk, -lük), buky (-ja, -je), burgy (-la, -le), bur (-ul, -ül), ýap (-ynja, -inje), düş (-unja, -ünje), ýaz (-uw, -üw), gorky (-ly, -li), gör (-nuş, -nüş), tut (-uş, -üş), duz (-luja, -lүje), ys (-ly, -li), okuw (-çy, -çi).

136-njy gönükme. Sözlere ýaýda berlen goşulmalaryň degişlisini goşup ýazyň.

Taýak (-jyk, -jik), aýak (-jyk, -jik), köýnek (-jyk, -jik), dolak (-jyk, -jik), börek (-jyk, -jik), namaz (-hon, -hor), neşe (-keş, -hor, -hon), çäge (-

sow, -sow), (bi-, nä-) düzgün, guş (-çylyk, -çilik, -çulyk, -çülik), (nä-, bi-) hoş, (bed-, bet-) asyl, (bed-, bet-) niýet, meýdan (-ça, -çe), haly (-ça, -çe), iş (-la, -le).

GOŞMA SÖZLER

§ 80. Goşma sözler barada düşünje

İki (käte ondan köp) kök sözüň birikmegi netijesinde bir many aňlatmagyna goşma söz diýilýär. Goşma sözler asyl düýp sözleriň birikmegi bilen (Gara – gum, Ak – depe, Gök – -depe), şeýlede biri goşulmaly, beýlekisi goşulmasyz sözleriň birikmegi arkaly (ýeke – elli, basyp – alyjy) emele gelýärler.

Goşma sözler basym taýdan bileleşýärler (esasy basym ahyrky bogna düşýär). Olar bir many aňladýarlar. Goşma sözleri hasyl edýän sözler biri beýlekisini anyklamaýar we bir soraga jogap bolýarlar. Meselem: Artykjemal (kim?), Gökdepe (nire?), aýakgap (näme?) we ş.m.

Goşma sözler kökdeş sözleriň hataryny düzüp bilerler: **Gökdepe – gökdepele, içagyry – içagyryly**. Ol beýleki bir sözi ýasamakda öndümlü özen bolup hyzmat edip biler. Meselem: gazserenjamgurluşyk, türkmengazturbinasý, türkmengazönümçilik. **İçagyry, içagyryly, ýüzügara, ýüzügaralyk, akgöwünli** ýaly sözler goşma özenli bolsalar-da, olar goşulmalaryň kömegi arkaly birigipdirler.

§ 81. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni

Basym taýdan birleşip, ses taýdan özgerendigi sebäpli, goşma sözler bile ýazylýar. Meselem: **etrabara, halkara, ýekelli, agzala, ikatýok, düýedaban, atgulak, Baýramaly, Sähetmyrat, Amyderýa**.

Alynma goşma has atlar alnan diliniň dürs ýazuwyna görä ýazylýar. Meselem: **Nýu-Ýork, Sen-Simon, Don-Kihot**.

Bile ulanylýan has atlaryň soňkysynyň yzyndan üçünji ýöňkemäniň goşulmasy getirilýän bolsa, onda olar aýry ýazylýar. Meselem: **Hazar deňzi, Sumbar derýasy**.

Goşulyp ýazylýan has atlaryň ortasynda ýanaşyk gelýän çekimlileriň ikisi-de ýazylýar. Meselem: **Annaoraz, Almaata, Köneürgenç, Annaöwez**.

Goşulyşyp gelýän goşma sözlerde (jyns atlarda) düşürilip aýdylýan çekimli ýazuwda hem düşürilýär. Meselem: **gelneje, ikatýok, birküç**.

Düýäniň esasy taraplarynyň aralygyny görkezýän goşma atlaryň, esasy reňkleri we tagamlary bildirýän sözleriň arasynda çyzyjak goýulýar. Meselem: **demirgazyk – gündogar, günorta – günbatar, sarymtyl – göňur, garamtyl – gök**.

137-nji gönükme. Sözlerden goşma söz ýasaň.

Agzy, ala; bag, goýun; aýak, ulag; öň, bar; aşyrmak, atmak; aş, pyçak; gara, hassaçylyk; gara, basmak; gara, gulak; iki, uçly (suz); iki, baş; goşa, ýumruk; älemgoşar; göwüs, bent; iş, gaýtmak; ýurek, düşgünç; Sähet,

Myrat; Anna, Öwez; gyzyl, etene; Köne, Ürgenç; Baba, dayhan; Aga, Oraz; Anna, Aman; alty, atar; iki, at, ýok; porsy, derman; gelin, eje; dil, düwüşmek; tokly, taý; göz, daňdy; göz, boýagçy; un, as; aýak, gap; bir, syhly; basyp, alyjy; myhman, söýer; göz, baş; dünýä, garaýyş.

138-nji gönükme. Ýazyjy-şahyrlaryň döredijiliginden içinde goşma söz bolan 10 sözlem tapyň we olary göçüriň. Goşma sözleriň dürs ýazuwyny düşündiriň.

§ 82. Gysgaldylan goşma sözler

Sözleriň ilkinji harplaryndan, gysgaldylan böleklerinden ybarat bolan sözlere gysgaldylan goşma sözler diýilýär. Gysgaldylan sözler täze many aňlatmaýarlar. Olar şu hili ýollar bilen ýasalýar:

1. Sözleriň birinji harplaryndan düzülýärler. Meselem: *T(ürkmen) D(öwlet) U(niwersiteti) – TDU, T(ürkmenistanyň D(emokratik) P(artiýasy) – TDP.*

Bu hili gysgaldylan goşma sözler diňe çekimsiz harplardan ybarat bolsa, onda şol harplaryň adyna görä aýdylýarlar. Meselem: *TDP – te-de-pe.* Bu hili gysgaldylan goşma sözlere goşulýan goşulma sözüň soňky çekimlisiniň aýdylyşyna görä goşulýar. Meselem: *TDP-niň, TÝB-niň.* Egerde gysgaldylan goşma sözüň düzüminde çekimli ses bar bolsa, onda tutuş söz şol çekimlärä görä sazlaşdyrylyp (ýogyn çekimli bolsa – ýogyn, inçe çekimli bolsa-inçe) aýdylýar we ýazylýar. Meselem: *TDU-nuň, IIM-iň.*

2. Bir sözüň tutuş, beýleki sözüň başky böleginiň alynmagy arkaly ýasalýar. Meselem: *demokratik partiýa – dempartiýa, multiplikasion film – multfilm.*
3. Iki sözüň hem bölekleriniň alynmagy bilen. Meselem: *Nurmyrat – Numat, Orazmurat – Omat.*

139-njy gönükme. Gysgaldylan goşma sözleri dürs okaň we nusgadaky ýaly göçüriň.

Nusga: *HTTU – Halkara türkmen-türk uniwersiteti.*

BMG, Numat, TDP, Aşymät, TDU, IIM, TDMI, Döwletmämmet Azady adyndaky TMDDI, DIM.

140-njy gönükme. Goşma sözleriň yzyna degişli goşulmalary goşup, söz düzümlerini göçüriň.

ABŞ ... prezidenti, TDP ... jogapkär işgäri, TOHU ... talyby, TDMI ... mugallymy, GES ... baş hünärmeni, BMG ... maslahaty.

§ 83. Tirkeş sözler

Tirkeş sözler hem goşma sözler ýaly bitewilikde bir many aňladýarlar. Ýöne basym taýdan birleşmeýändigleri üçin, olaryň arasynda çyzyjak goýulýar. Meselem: *gije-gündiz, dura-dura.*

Önde belenilişi ýaly, tirkeş sözler ikisi hem manyly, biri manyly, beýleki manyсыz ýa-da ikisi-de many aňlatmaýan sözleriň tirkeşip gelmegi, şol bir sözün gaýtalanmagy arkaly ýasalyrlar.

141-nji gönükme. Tirkeş sözleri ýasalyş usulyna görä toparlara bölüp göçürin.

Ümüş-tamyş, tanyş-biliş, ýakyn-y-ýat, dama-dama, gap-çanak, paty-puty, oylan-uşak, okara-çemçe, göle-söle, gatyk-patyk, nahar-şör, çay-paý, akly-garaly, dogan-garyndaş, ata-baba, daýy-egen, oylan-uşak, çaga-çuga, tertip-düzgün, suw-puw, gap-gaç, süýt-gatyk, süýt-püýt, onda-munda, gelim-gidim, garry-gurty.

142-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen, tirkeş sözleri göçürin.

Bar(?)şyp-gel...şmek, gül(?)ş...p-oýnaşmak, öwr...m-öwr...m, düz...m-düz...m, düzg...n-tertip, arkan-ýüz...n, uz...n-uz...n, gön...den-göni, ul...ly-kiçili, ul...dan-ul...dan, ots...z-suws...z.

§ 84. Sözün setirden setire geçirilişi

1. Söz setirden setire bogunlar boýunça geçirilýär. Şonuň üçin hem bogun bolup bilmeýän harplary setiriň ahyrynda galdyrmak bolanok. Meselem: *dü- rs, gü-rp, ta-rp, tr-aktor*.
2. Bir çekimlini ýa-da çekimsizi setiriň ahyrynda galdyrmak ýa-da setirden setire geçirmek bolanok. Meselem: *a-ga, Aman-y*.
3. Ownuk bölekler setirden setire geçirilende setiriň iki tarapyndan hem çyzyjak goýulýar. Meselem: *Oraz-la, Geldi-le*. Bir çekimliden ybarat bolan ownuk bölek (-a, -e) setirden setire geçirilmeýär.
4. Diňe sözün ilkinji harplaryndan ybarat bolan gysgaldylan goşma sözleri (TDP, TDU) setirden setire geçirmek bolanok.

§ 85. Dürs ýazuw sözlükleri

Sözleriň dürs ýazuwy baradaky maglumatlar dürs ýazuw (orfografik) sözlüklerinde berilýär. Soňky ýyllarda düzülen dürs ýazuw sözlükleriniň biri-de “Türkmen diliniň orfografik sözlügidir” (-A: Türkmenistan, 1989. B. Weýisowýň redaksiýasy bilen). Bu sözlük 94000 sözi öz içine alýar.

Sözlükde sözler elipbiý tertibinde berilýär. Onda atlar baş düşümde, birlik sanda, etnik toparyň adyny aňladýan sözler köplük sanda berilýär. Dymyk sesleriň açyga öwrülişi degişli sözden soň otur we çyzyjak goýlup, iň soňky dymyk sesiň yzyndan çekimli ýa-da -rak, -rāk goşulmalary getirilip görkezilýär. Işlikler is atlarynyň -mak, -mek şekiliniň barlyk we ýokluk galyplarynda berilýär.

Sözlükde asyl we ýasama sypatlar, sypat derejeleri, bitin mukdar sanlar, tertip we çen-takmyn sanlar berilýär.

Asyl we ýasama hallar, sözsoňular, modal sözler, ses we şekil aňladýan sözleriň köp ulanylýanlary sözlüğe girizilipdir.

143-nji gönükme. Sözleri setirden setire geçirer ýaly edip bogunlara bölüp ýazyň.

Nusga: he – mi – şe – lik, ...

Ibermek, oýnadylar, ördekler, harp, traktor, kombayn, atom, adamlar, oýnawaç, agyl, atyz, wagt, biwagt, üstünlik, ähtimal, gezelenç, söýünç, tapyr-tupur, gürs-gürs, demirtiken, aksowult, kürtekçe, uzyn, uky, uly, wagt, tagt, nagt, sarp, eger, ýalp.

144-nji gönükme. Okaň we sözbaşy goýuň. Köp nokatlara derek degişli harplary goýmak bilen göçüriň. Haýsy dürs ýazuw düzgüni bilen iş salşandygyny düşündiriň. Goşma hem tirkeş sözleri tapyň we olaryň ýasalýş usullaryny anyklaň.

Türkmen halkynyň taryhynyň asyrlaryň jümm...şine uzalyp gidişi ýaly, onuň ýaz...wynyň taryhy-da öz gözbaşyny inňän gadymy döw...rlerden alyp gaýdýar. Türkmenleriň nes(?)lbaşysy hasaplanylýan Oguz han zamanynda hem biziň ata-babalarymyzyň hatly-sowatly bolandygy hakynda ylmy çaklamalar bar.

Alymlaryň pikirine görä, şol döwürdäki oguz-türkmen elipbiýi ulanyşdan galyp, onuň ençeme harplary tire-taýpalarymyzyň öz mallaryna basýan tagmalary görünüşinde biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Orhon we Ýeniseý derýalarynyň kenarlaryndan tapylandygy üçin, bu ýazgylar ylymda “Orhon – Ýeniseý ýadygärlikleri” diýen at bilen öwrenilýär. VII – VIII asyrlara degişli bolan bu ýazgylaryň dili häzirki zaman türkmen diline örän golaý. Biziň gadymy ata-babalarymyzyň şol ýadygärliklerde ýazylan elipbiýden giňden peýdalanandyklary şübhesizdir. Şeýle-de, olar häzirki ylymda gadymy uýgur ýazuwy diý(?)lip atlandyrylýan elipbiýden, dürli taryhy döw...rlerde käbir başga elipbiýlerden hem peýdalanypdyrlar.

SÖZ TOPARLARY

§ 86. Söz toparlary barada umumy maglumat

Aňladýan leksik many görünüşleri, söz üýtgediji goşulmalary we sözlemde ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlary boýunça sözler **söz toparlaryna** bölünýärler. Soňky ýyllarda neşir edilen ylmy grammatikada¹ söz toparlary, öňden döp bolşundan ugur alnyp, isimlere, işliklere we kömekçi sözlere bölünýär.

Isimler (atlar, sypatlar, sanlar, hallar) we işlikler, öňde belleýşimiz ýaly (§6), dilde zatlary, sanlary, alamatlary, ýagdaýlary, hereketleri atlandyrmak üçin hyzmat edýärler. Şol sebäpli hem bular özbaşdak many aňladýan söz toparydyr. Çalyşmalar hem özbaşdak many aňladýan söz toparlaryna degişlidir, ýöne olar zatlary, olaryň alamatlaryny atlandyrmak, olary görkezýär, olaryň anyk manysy sözlemde (ýa-da sözlemlerde) ýüze çykýar. Olar sözlem agzasy bolup bilýärler.

¹ Türkmen diliniň grammatikasy. 15-nji sah.

Kömekçi sözler ýa sözleriň arasyndaky gatnaşygy (**sözsoňular**) görkezýär, ýa sözler bilen sözlemleriň arasyndaky gatnaşygy (**baglaýjylar**) ýa-da sözlerde we sözlemlerde dürli baglanyşygy (**baglaýjylar**) ýola goýýarlar, sözleriň many öwürşegini güýçlendirýärler (**ownuk bölekler**).

Modal sözler bolsa sözleýjiniň öz beýan edýän pikirine bolan garaýşyny bildirýär.

Ümlükler adamyň duýgusyny, ruhy ýagdaýyny aňladýan bolsa, **ses we şekil aňladýan sözler** janly we jansyz zatlaryň seslenmesini aňladýarlar.

Şeýlelikde, söz toparlary şulardyr: **1)** atlar; **2)** sypatlar; **3)** sanlar; **4)** çalyşmalar; **5)** işlikler; **6)** hallar; **7)** sözsoňy kömekçiler; **8)** baglaýjy kömekçiler; **9)** modal sözler; **10)** ownuk bölekler; **11)** ümlükler; **12)** ses we şekil aňladýan sözler.

145-nji gönükm. Galdyrylan harplary goýmak bilen, nakyllary we atalar sözüni göçüriň. Özbaşdak many aňladýan sözleri we kömekçi sözleri anyklaň.

Ady-da, zady-da namys bilen gazan.

Ady belli ogry hem bolsam, seniň üçin dogry.

Aglaýan bilen agla, gül...n bilen gül.

Ak goý...ndan gara guzy hem dogar.

Dost bilen iý...iç, emma alyş(?)beriş etme.

Düýe köşegini gowy görse, hem gapar, hem deper.

Gurd...ň agzy iýse-de gan, iýmese-de.

Gül...ň tikenini bar, balyň arysý.

Gyz goý(?)ny – ýaz goý(?)ny.

ATLAR

§ 87. Atlaryň manysy

Atlar – bu söz topary bolup, zatlary, düşüňjeleri, hadysalary, wakalary aňlatmaga hyzmat edýärler. Olar **bu kim?** Ýa-da **bu näme? bu nire?** diýen soraglara jogap bolýan sözleriň ählisini (sürüji, okuwçy, talyp, Myrat, Berdi, goýun, geçi, oba, şäher) özünde jemleýär. Atlaryň ählisi sypatlar arkaly anyklanylýp bilner. Meselem: *1. Gözel Aşgabadýň töwereginde ekilen arça agaçlary gýşyn-ýazyn **gök** öwürýärler. 2. Owadan bilbil bagda **ýakymly** ses bilen saýraýar. 3. Garaşsyzlyk ugrunda alnyp barlan göreş **şöhretly** ýeňiş bilen hem tamamlandy.*

Atlar sözlemde islendik agza bolup bilerler, ýöne köplenç eýe we doldurgyç hyzmatynda gelýärler. Meselem: ***Sürüji** maşyny işletdi. Maşyn işletdi. Men bu **sürüjini** tanaýaryn.*

Atlar san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler.

Beýleki türk dillerde bolşy ýaly, türkmen dilinde jyns görkezmeklik grammatik hadysa hökmünde ýokdur. Ýöne söz-many babatda jyns görkezýän ***oglan, gyz, naçar, erkek, aýal, daýy, daýza, aga, gelneje, ýegen,***

ýegeni, erkek göle, urkaçy göle, tüwe, öküž ýaly sözler, familiýa ýasaýjy alynma goşulmalar (*Gurbanow, Ataýewa*) ulanylýar.

§ 88. Aňladýan manylary boýunça atlaryň toparlara bölünişi

Atlar aňladýan leksik manylary boýunça *anyk* we *abstrakt* atlar diýen toparlara bölünýärler.

Anyk atlar anyk zat manysy bolan atlary (agaç, agyl, bagyr, garpyz, kelem, çöl) aňladýan bolsa, abstrakt atlar hili, özboluşlylygy, umumylaşdyrylan düşüňjeleri, ýagdaýy (garaňkylyk, batyrlyk, ýaşlyk, rahatlyk) aňladýarlar.

Şu many toparlara bölünişik bilen belli bir zadyň (obýektiň) sanalýan we sanalmaýan ýaly alamatlaryny hasaba alyjy beýleki bir toparlara bölünişik kesişýär. Sanalýan diýlip atlandyrylýan atlar ýeketäkdirler (*galam, tigir, guş*); sanalmaýan zatlary aňladýan atlar iki görnüşlidir: zatlaryň bir bitewi görnüşde jemini aňladýan umumy atlar (*ýaşlyk, daýhançylyk*) we dürli maddalary aňladýan *zat atlary* (*un, kümüş, süýt, saman*).

Mundan başga-da atlary aňladýan manylary we ulanylyşy boýunça **has atlar** we **jyns atlar** diýen toparlara bölmek bolar.

Jyns atlar bir jynsdaky, kysymdaky zat toparynyň adydyr. Meselem: *adam, aýal, oglan, gyz, aga, ini, oba, şäher, dag, agaç, daş, demir, tiken, ot, gelin* we ş.m.

Umumy zatlardan hususy zatlaryň birine ýörite dakylýan atlara **has at** diýilýär. Olar diňe anyk bir adamy, zady beýlekilerden tapawutlandyrmak üçin goýulýar. Meselem: *Aşgabat, Gökdepe, Atamyrat, Aman, Gözel*.

Has atlaryň görnüşleri:

1. Adamlara goýulýan şahsy atlar: *Bäşim, Ata*;
2. a) edebi tahalluslar: *Pyragy, Kemine, Mätäji*; b) syýasy tahalluslar: *Türkmenbaşy, Serdar, Atatürk*;
3. Ýer-ýurt atlary: *Aşgabat, Mary, Türkmenistan, Akdepe*;
4. Asman jisimleriniň atlary: *Gün, Ýer, Aý, Ýedigen, Ömrüzaýa, Zöhre*;
5. Edaralaryň, okuw mekdepleriniň, kinotelefilmleriň, teatrlaryň, gazet-žurnallaryň, taryhy wakalaryň, çeper eserleriň, ylmy işleriň we beýlekileriň atlary: *Türkmenistanyň Bilim ministrliگی, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti, “Zöhre-Tahyr” dessany, “Edebiýat we sungat” gazetі* we ş.m. Edebi eserleriň, ylmy işleriň, gazet-žurnallaryň atlary sözlem içinde getirilende goşadyrnaga alynýar;
6. Öý haýwanlaryna dakylýan atlar: *Meleguş, Ýanardag* (at atlary), *Gaplaň, Ýolbars, Garagöz* (it atlary). Bu hili atlar ýazuwda baş harp bilen ýazylýar.

Has atlaryň köpüsi gelip çykyşy boýunça jyns atlardan (*Maýa, Maral, Ýowşan, Çerkez, Gandym, Polat, Kümüş, Altyn*), işliklerden (*Berdi, Geldi, Bessir, Durdy*) alnandyr.

Has atlary emele getirmekde sypatlaryň (*Gara, Sary, Mele*), sanlaryň (*Büşim, Alty, Çary, Dörtguly, Otuz*) hem hyzmatynyň bardygyny bellemek gerek.

Önde belleýşimiz ýaly, atlar goşma söz hökmünde hem ulanylýar: *Annamyrat, Hojanepes, Maýagözel, Üzümgül, düýedaban, atgulak, Gökdepe* we ş.m.

Has atlar ýazuwda baş harp bilen ýazylýar.

146-njy gönükme. Sözleri okaň we zatlary hem düşüňjeleri aňladýan atlary aýry-aýrylykda göçüriň.

Watan, ýurt, çöl, derýa, deňiz, okuw, gurreň, ýaşlyk, jemgyýet, ylym, tertip, eşik, millet, halk, jemagat, özbaşdaklyk, abadanlyk, ynsap, pikir, halallyk, ynsanperwerlik, baýlyk, palto, demir, pagta, pyçak, kerpiç, goýun, guzu, suw, süýt, gatyk, aýran, çal, peýnir, güzeran, oňşuk, medeniýet, edebiýat, sungat.

147-nji gönükme. Okaň we ýumuşlary ýerine ýetiriň: 1) birlik hem köplük sanda ulanyp bolýan atlary; 2) diňe birlik sanda (köplük san goşulmasyny ulanmazdan) köplük aňladýan sözleri; 3) hemişe birlik sanda ulanylýan sözleri aýry-aýrylykda göçüriň.

Suw, süýt, gatyk, aýran, un, künji, tüwi, hamyr, ýag, daş, kerpiç, Amyderýa, Sumbar, Hazar, Köpetdag, Magtymguly, Seýdi, Zelili, saglyk, düşünje, pikir, halk, türkmen, çopan, taýak, çişlik, çeşme, hamyrmaýa, gönezlik, howdan, degirmen, başbarmak, gowurma, süzme, howa, bulut.

§ 89. Atlaryň ýasalýşy, dürs ýazuwy

Atlar ýasalýşlary taýdan asyl we ýasama atlar diýen toparlara bölünýärler. Böleklere bölüp bolmaýan atlara **asyl düýp at** diýilýär. Okuw, iş ýasaýjy goşulmalar arkaly, sözleriň goşulmasy, tirkeşmegi arkaly ýasalan atlara **ýasama düýp at** diýilýär. Meselem: *okuw-çy – okuwçy, iş-çi – işçi, ýaz-yjy – ýazyjy*.

Goşulýan sözüne kemlik, kiçilik, söýgülik ýokundylaryny berýän goşulmalara dereje ýasaýjylar diýilýär. Meselem: *tamjagaz, halyça, güljagaz, oglanjyk*.

Atlar ýasaýjy goşulmanyň: 1) sözüň yzyna goşulmagy arkaly (*okuwçy, suwçy*); 2) sözüň öňünden hem yzyndan goşulmagy bilen (*näsaglyk, bidüzgünçilik*); 3) sözleriň goşulyşmagy arkaly (*toklutaý, atgulak, Annamyrat*); 4) sözleriň tirkeşdirilmegi arkaly (*güýç-kuwwat, gadyr-gymmat*); 5) goşma sözleriň gysgaldylmagy bilen (*BMG, TDP*) ýasalýarlar.

Atlar at sözlerinden, işliklerden, sypatlardan, çalyşmalardan, ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalýarlar.

1. Şu hili goşulmalar arkaly atlardan at ýasalýar:

-çy, -çi: *dukançy, suwçy, işçi, tikiñçi*;

-ça, -çe: *kitapça, ýorgança, halyça, düşekçe, temençe*;

-ly, -li: *Annaly, Kakaly, Pürli, Dürli*;

-daş, -deş: *syrdaş, obadaş, pikirdeş, ýürekdeş*;
 -çylyk, -çilik, -çulyk, -çülik: *adamçylyk, ilçilik*;
 -ystan, -istan: *Gyrgyzystan, Türkmenistan*;
 -nama: *meýilnama, maksatnama*;
 -kär, -gär: *hyzmatkär, sowdagär*;
 -hor: *süýthor, mugthor*;
 -keş: *zähmetkeş, arabakeş*;
 -ban, -man: *bagban, saraýman*;
 -dar: *algydar, bergidar*;

2. **Şu hili goşulmalar arkaly işliklerden at ýasalýar:**

-yş, -iş: *ýagyş, giriş*;
 -gy, -gi: *algy, bergi, sürgi, görgi*;
 -uw, -üw, -w: *ýazuw, pozuw, çyzuw, saýlaw, aýlaw*;
 -yjy, -iji, -ujy, -üji, -ýjy, -ýji: *ýazyjy, satyjy, geçiriji, sürüji, guraýjy, sözleýji, diňleýji*;
 -ym, -im, -um, -üm, -m: *basym, bilim, ýygym, orum, sürüm, sözlem*;
 -yk, -ik, -uk, -ük, -ak, -ek, -k: *çzyk, gädik, orak, döwek, darak*;
 -gýç, -giç, -guç, -güç: *gyrgýç, çyzgyç, ildirgiç, guýguç, süzgüç*;
 -eç, -ç: *göreç, daýanç, begenç*;

3. **Şu hili goşulmalar arkaly sypatlardan, çalyşmalardan at ýasalýar:**

-lyk, -lik, -luk, -lük: *garaşsyzlyk, ýagşylyk, menlik, senlik, olluk*.

4. **Şu hili goşulmalar arkaly ses we şekil aňladýan sözlerden at ýasalýar:**

-dy, -di: *kikirdi, şakyrdy*;
 -yldy, -ildi, -uldy, -üldi: *gurruldy, gürrüldi, güjüldi, ýylpyldy*.

Görşüimiz ýaly, at ýasaýjy goşulmalaryň köpüsi çekimlileriň inçelik-ýogynlyk, dodak sazlaşygyna laýyk gelyän görnüşlerden ybarat. Emma -kär, -gär, -keş goşulmaları ýogyn çekimlili sözlere-de goşulýan bolsa, -waç, -dar, -hor, -nama goşulmaları inçe çekimlili sözlere-de goşulýarlar. Meselem: *hyzmatkär, mülkdar, ýelpewaç, süýthor, meýilnama*.

148-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen, atlardan, işliklerden, sypatlardan, çalyşmalardan, modal sözlerden, ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalan atlary aýry-aýrylykda göçürüň. Haýsy dürs ýazuw düzgüni bilen iş salşandygyňyzy esaslandyryň.

Döredijilik, adamçylyk, işgär, algydar, bergidar, süýthor, taryhçy, dilçi, ýazyjy, ok...jy, hyzmatkär, birlik, özlük, Pirli, dagly, obaly, gumly, meydança, gatanç, begenç, daýanç, ösüş, duýgy, görgi, almyt, iýmit, horruldy, horkuldy, çygşyldy, ýalpyldy, jülpüldi, şarlawuk, jürlewük, gülki, bagban, saraýman, athana, ýagyş, ýaz...w, garaşsyzlyk, dostl...k, köpl...k, azlyk, ýokluk, barlyk, depçi, jedelçi, gurl...şykçy, bidüzg...nçilik.

149-njy gönükme. Köp nokatlara derek zerur harplary goşup, atlary göçürüň.

Dön...k, oý(?)nawaç, sat...jy, ýaz...jy, gork...nç, düş...w...nt, sanaw...ç, hyzmatk...r, tabşyr...k, ýagş...lyk, ýalň...şlyk, hök...mdar,

gül...stan, çöl...stan, gudaçyl...k, talapk...r, ell...k, ýüzl...k, üz...mçilik, çöl...stan, güp...rdi, ýap...nja.

150-nji gönükme. Ýazyjy-şahyrlaryň döredijiliginden içinde ýasama at bolan 10 sany sözlemi göçürin. Atlaryň sözlemde ýerine ýetirýän hyzmatyny belgiläň.

§ 90. Goşma atlar

Öňde, goşma sözler baradaky bölümde belleýşimiz ýaly, iki sözüň goşulşmagy, tirkeşmegi, manydaş sözleriň gaýtalanmagy arkaly ýasalýarlar. Goşma at ýasalýş usuly türkmen dilinde örän giň ýaýran hadysadyr. Olaryň has we jyns atlaryň ikisinde-de köpdügi muňa şaýatlyk edýär. **Has atlar:** *Amangeldi, Geldimämmet, Oguldursun, Altynjemal, Almagül, Altyndepe, Akbaý, Meleguş*; **jyns atlar:** *atgulak, günebakar, çöpçalam, ot-iyň, akyl-huş, gelinbarmak* we ş. m.

Düýp sözleriň goşulşmagy arkaly emele gelen goşma atlar düzümine girýän sözleriň grammatik özboluşlylygy boýunça şu hili ýasalýarlar:

1. Bölekler goşulmasyz birigýärler: *ayakgap, demirgazyk, unaş*.
2. Bölekleriň ikisi-de goşulmaly: *günebakar* (birinji bölegi ýöneliş düşümde, ikinjisi nämälim geljek zamanda), *agzybirlilik* (birinji bölegi üçünji şahsyň goşulmasyny, ikinjisi *-lik* ýasaýjy goşulmasyny kabul edipdir).
3. Birinji bölegi goşulmaly, ikinji bölegi goşulmasyz ýa-da munuň tersine: *oklukirpi, daşdesen, ojakbaşı*.

Goşma atlar düzümi boýunça ikisi-de isim sözlerinden, isim bilen işlikden bolup biler:

1. At bilen adyň goşulşmagy: *Aýbibi, Gurbantäç, Sähetmyrat*;
2. At bilen sypatyň goşulşmagy: *hamyrturşy*;
3. At bilen işligiň goşulşmagy: *Annaberdi, Annageldi, Annadurdy, günbatar, gündogar*;
4. Sypat bilen adyň goşulşmagy: *Akdepe, Gökdepe, garaguş, oklukirpi*;
5. San bilen adyň goşulşmagy: *Üçguýy, başýyllyk, ýekedaban, Goşaarça*;
6. San bilen işligiň goşulşmagy: *altatar, başatar*;
7. San bilen sypatyň goşulşmagy: *Üçajy*;

Goşma atlaryň bir görnüşi-de zat manysy bolan sözleriň tirkeşip gelşidir – tirkeş atlardyr. Olar şu hili ýasalýarlar:

1. Ses we şekil aňladýan sözleriň gaýtalanmagy – tirkeşdirilmegi: *güpür-güpür, wagy-r-wugur, hyşy-wyşy*;
2. Birinji sözi özbaşdak many aňladýan, ikinjisi many aňlatmaýan sözleriň tirkeşdirilmegi: *nahar-pahar, keçe-küçe, geým-gejim* we ş.m.;
3. Iki bölegi hem özbaşdak manyly atlaryň tirkeşdirilmegi: *aň-bilim, gawun-garpyz, ata-ene, ownuk-uşak, güýç-kuwwat*.

§ 91. Gysgaldylan goşma atlar

Gysgaldylan goşma atlar, öňde belleýşimiz ýaly, söz ýasalýşyň bir usuly bolup, bu hadysa türkmen dilinde oňly ösüşe eýe bolmadyk ýagdaýdyr.

Gysgaldylan goşma sözler:

- 1) sözleriň birinji sesinden düzülmegi arkaly (**BMG – Birleşen Milletler Guramasy, TDP – Türkmenistanyň demokratik partiýasy**);
- 2) birinji sözün birinji bognunyň ýa-da başky böleginiň we soňky sözün doly alynmagy bilen (**dempartiýa**);
- 3) birinji sözün birinji bognunyň ýa-da başky böleginiň we soňky sözleriň birinji sesleriniň tirkışdirilmegi bilen (**AŞGES**);
- 4) birinji sözün birinji bölegindäki birküç sesiň (ýa-da bir bognuň) alynmagy bilen ikinji sözün gysgalmagy (ýa-da başky hem ahyrky sesleriniň alynmagy) bilen (**Numat-Nurmyrat, Omat-Orazmyrat** we ş.m.) ýasalarlar. (Bu barada “Gysgaldylan goşma sözler” diýen bölümde giňişleýin durlup geçildi).

151-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde goşma at ulanylan 10 sözlem tapyň we göçüriň. Goşma atlaryň ýasalýş usulyny düşündiriň.

152-nji gönükme. Gazet-žurnallardan içinde gysgaldylan goşma at bolan sözlemleri göçüriň. Gysgaldylan goşma atlara goşulma goşulyşyna üns beriň.

153-nji gönükme. Gysgaldylan goşma atlary sözlem içinde getirip ýazyň.
TDP, dempartiýa, ABŞ, TOHU, TDMI, DIM, BMG, IIM.

154-nji gönükme. Gysgaldylan goşma sözleriň aýdylyşy bilen ýazylyşyny deňeşdiriň.

Aýdylar:	Ýazylyar:
Te – de – pe – niň	TDP – niň
Be – em – ge – niň	BMG – niň
ABŞ – yň	ABŞ – yň
IIM – iň	IIM – iň

ATLARYŇ SAN, DEGIŞLILIK, DÜŞÜM AŇLADYŞLARY (KATEGORIÝALARY)

§ 92. Atlaryň san aňladýşy (kategoriýasy)

Zatlar (janly we jansyz zatlar) birlik we köplük sanda bolup bilerler. Zatlaryň sany ýa köplük aňladýan goşulma (**-lar , -ler**) ýa-da sözün manysy arkaly ýüze çykarylýar. Köplük goşulmasyny kabul etmedik atlar birlik sanda hasaplanylýar. Meselem: *adam, oglan, demir, kitap, galam*. Birlik düşüňjesi umumy we anyk bolup biler. Mysal üçin, *Men depder aldym* sözleminde *depder* sözi grammatik taýdan birlik sanda. Ýöne alnan depder köp (5 – 10) bolup biler. Bu ýerde depderiň sany näbelli. Eger-de *depder*

sözi **bäs** ýa-da **on** sözi bilen ulanylan bolsa, **bu şu** görkezme çalyşmalary bilen ulanylsa ýa-da **depder** sözi **depderi aldym** diýlip ýeňiş düşümde getirilse, onda alnan depderiň sany anyk bolýar. Şu ýagdaýda **depderler aldym** diýmek bomaýar, sebäbi bu türkmen diliniň grammatik normasyna laýyk gelmeýär. Şeýle ýagdaýda **bu galamlary aldym** diýilse, dil normasyna laýyk gelýär. Türkmen dilinde birlik sany aňlatmak üçin köplügiň **-lar, -ler** goşulmasy ulanylmaýar.

Türkmen dilinde köplük üç usul arkaly aňladylýar:

1. **-lar, -ler** goşulmasy (goşulma goşmak usuly) arkaly: *Adamlaryň bir topary öýe girdi, birnäçesi daşarda garaşdy.*
2. Sözüň öz aňladýan manysy arkaly: *göz, el, gulak, dodak, bilezik, barmak, künji, tüwi, türkmen.*
3. Söz düzümi arkaly (sintaktik usul): *iki adam, bäs-on alma, ganar-ganar, kelem, köp adam, her hili gawun, Gözel dagy* we s. m.

-lar, -ler goşulmasy goşulýan düýp sözüniň manysyna görä şu hili manylary aňladýar:

1. Anyk ada goşulanda, näbelli köplügi aňladýar: *agaçlar ekildi, gazanlar ataryldy.*
2. Düşünje (abstrakt) adyna goşulanda, onuň umumylygyny, tutuşlygyny bildirýär: *howsalalar, garşylyklar.*
3. Bölünmeýän tutuş zadyň adyna goşulanda, näbelli köplügi bildirýär: *Jayyň üstlerine seretdi, töwereklerine aýlandy.*
4. Bedeniň bir bölegini aňladýan ada goşulanda, güýçlendirme bildirýär: *Ýüreklerini lertzana getirdi.*
5. Has atlara, bir maşgala degişli zady aňladýan serişdäniň adyna goşulanda, tutuş şol maşgalany, olara degişli zady aňladýar: *Meretlere gittik. Meret aganyň öýlerinden daşrakdadym.*
6. Umumy köplügi aňladyp, tirkeşdirilip getirilýän atlara goşulanda, güýçlendirme bildirýär: *öýüň gos-golamlary, paty-putulary.*

Türkmen dilinde, öňde belleýşimiz ýaly, köplük sözüň öz aňladýan manysy arkaly-da bildirilýär. **-lar, -ler** goşulmasyny kabul etmän, şol durşuna köplük aňladýan atlar-da bar. Olara şular degişli:

1. Has atlar: *Aşgabat, Türkmenistan, Aý, Gün.*
2. Magdanlaryň, miweleriň, suwuklyklaryň, däneli ekinleriň, iýmitleriň we ş. m. atlary: *kömür, kümüş, demir, süýt, gatyk, üzüm, duz* we ş. m.
3. Düşünje, **kesp-kär**¹ aňladýan şu hili atlar: *söýgi, daýanç, ýaranjaňlyk, üstünlik, mugallymçylyk, daýhançylyk.*

Taryhy taýdan köplügi aňladýan **-z** goşulmasy bolýan bolsa, iki sany zady aňladýan goşulma **-k** goşulmasydyr: *öýümüz, ejemiz, kakamyz, gulak, aýak, ýañak, kirpik, dodak* we ş.m.

Söz düzümi arkaly köplük aňladylsý şu hili amala aşýar:

1. Öňünden mukdar san getirilen atlar köplügi aňladýarlar: *iki adam, yüz goýun.*

¹. Türkmen diliniň grammatikasy. 44 – 45- nji sah.

2. Atlaryň tirkeş söz düzümi şol sözleriň aňladýan zatlarynyň sanynyň köpdüginä görkezýär. Şonda köplügi kesgitleýän sözün bolmagy şertdir: *Aýal-erkekden doly*.
3. Atlaryň önünden gelýän *hemme, бүтін, көп, dürli, az, bir topar, her hili, birnäçe, bir bölek* ýaly sözler köplük bildirmäge hyzmat edýärler: *bir topar adam, hemme kişi, көп dowar, birnäçe sygyr* we ş. m.
4. Özünden soň *dagy* sözi gelen atlar: *ejem dagy, kakam dagy* we ş. m.
5. Bir kysymdaky zatlar saklanylýan ambarlaryň, dukanlaryň atlary birlik sanda getirilse-de, olar näbelli köplügi aňladýar: *Mata dükany, kitap bazary, azyk dükany, açar ussahanasy, gurluşyk dükany* we ş.m.

§ 93. Atlaryň deňişlilik aňladyşy (kategoriýasy)

Türkmen diliniň, şol sanda beýleki türki dilleriň özboluşly aýratynlyklarynyň biri-de zatlaryň, zatlaşan düşüňjeleriň kimdir bir zada deňişlilidigini, adam bilen eýelik edilyän zadyň arasyndaky gatnaşygy we baglanyşygy görkezýän deňişlilik hadysasydyr (kategoriýasydyr). Bu baglanyşyk sözün soňundan ýörite goşulmanyň goşulmagy arkaly amala aşýar. Meselem: meniň *ejem*, seniň *ejeň*, onuň *ejesi*, biziň *ejemiz*, siziň *ejeňiz*, olaryň *ejesi*.

Deňişlilik goşulmalarynyň düýp sözleriň çekimlä we çekimsiz tamamlanýşyna görä goşulyşy boýunça şu hili görnüşleri bar:

1. Birinji şahs (menlik) üçin: birlik sanyň **-ym, -im; -um, -üm, -m** goşulmalary zadyň ýa-da düşüňjeleriň özüne deňişlidigini aňladýar; köplük sanynyň **-ymyz, -imiz, -umyz, -ümüz; -miz, -myz** goşulmalary zadyň, zatlaşan düşüňjäniň birnäçe, köp adama deňişlidigini aňladýar. Meselem: *atym, ejem, öýüm, kölüm, dostum, enem, atam, atymyz, ejemiz, öýümüz, kölümiz, dostumyz, enemiz, atamyz*.
2. Ikinji şahs üçin: birlik sanyň **-yň, -iň; -uň, -üň, -ň** goşulmalary zadyň bir adama deňişlidigini, köplük sanyň **-yňyz, -iňiz; -uňyz, -üňiz; -ňyz, -ňiz** goşulmalary birnäçe ýa-da köp adama deňişlidigini aňladýarlar. Meselem: *atyň, ejeň, öýüň, kölüň, dostuň, eneň, ataň, atyňyz, ejeňiz, öýüňiz, kölüňiz, dostuňyz, eneňiz, ataňyz*.
3. Üçünji şahs üçin: birlik sanyň **-y, -i; -sy, -si** goşulmalary zadyň bir ýa-da köp adama deňişlidigini aňladýar. Meselem: *aty, ejesi, öýi, kakasy*.

Deňişlilik goşulmalarynyň çekimsiz we çekimli seslere tamamlanýan sözlere şahslary aňladyşy boýunça goşulyşynyň çyzygysy şeýle:

Şahslar	Deňişlilik goşulmalary			
	Çekimsiz seslere tamamlanýan sözler üçin		Çekimli seslere tamamlanýan sözler üçin	
	Birlik san	Köplük san	Birlik san	Köplük san
I	-ym, -im, -um, -üm	-ymyz, -imiz, -umyz, -ümüz	-m	-myz, -miz
II	-yň, -iň, -uň, -üň	-yňyz, -iňiz, -uňyz, -üňiz	-ň	-ňyz, -ňiz
III	-y, -i	-y, -i	-sy, -si	-sy, -si

Bu goşulmalar *men, sen, ol, biz, siz, olar* at çalyşmalary ulanmazdan-da goşulýan sözüne degişlilik alamatyny berýärler. Meselem: *Kitabymy* aldym, *kitabynyň* aldyň, *kitabyny* aldy. Sebäbi aslynda degişlilik goşulmalary (birinji we ikinji şahsyň birlik we köplük sanynyň goşulmalary) taryhy taýdan at çalyşmalaryndan gelip çykypdyr: **-ym, -im, -um, -üm, -m** (*men* sözünden); **-yň, -iň, -uň, -üň, -ň** (*sen* sözünden); **(-ym) -yz, (-um) -uz, (-üm) -iz, (-m) -iz** (*biz* sözünden); **-yň (-yz), -iň (-iz), (-uň) -yz, (-üň) -iz, (-ň) -iz** (*siz* sözünden). Bu goşulmalar degişliliğiň morfologik usulda aňladylyşydyr.

Değişlilik morfologik-sintaktik ýol bilen-de aňladylýar. Bu usul anyk degişliliği aňlatmagyň bir görnüşi bolup, eýelik edýän şahs we eýelik edilýän zat iki bölekli şekilde ýüze çykarylýar. Şeýlelikde, aýyrgyçly söz düzümi emele gelýär. Meselem: *Merediň ejesi, Atanyň kitabý, meniň dostum.*

Bu ýagdaýda söz düzüminiň birinji böleginiň eýelik düşümde (goşulmaly ýa-da goşulmasyz görnüşde) gelmegi şertdir. Deňeşdir: *biziň obamyz* – biz oba, *siziň obaňyz* – siz oba, *biziň* işler, *biziň* ýollar we ş.m.

Mundan başga-da degişliliğiň sözlem görnüşinde aňladylýan *çaga biziňki, öý siziňki, kitap onuňky* ýaly görnüşi-de ulanylýar.

§ 94. Değişlilik goşulmalaryny kabul eden sözleriň dürs ýazuwy

1. Değişlilik goşulmalary goşulýan sözüniň çekimlileriniň inçelik – ýogynlyk, dodak sazlaşygyňa boýun egdirilýär. Meselem: *depder-im, kitab-ym, depder-iň, kitab-yň, depder-imiz, kitab-ymyz, depder-i, kitab-y, dost-um, öý-üm, dost-uň, öý-üň, dost-umyz, öý-ümüz, dost-y, öý-i.*
2. Soňy dar çekimlä tamamlanýan dodak çekimliliği iki bogunly söze birinji şahsyň goşulmalary goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimli uzyn aýdylýar. Şonuň üçin hem ol dodaklandyrylman ýazylýar. Meselem: *duýgy – duýgym, görgi – görgim, söýgi – söýgim* we ş.m.
3. Iki bogunly, ikinji bogunly dar çekimliliği düýp sözlere degişlilik goşulmalary goşulanda, dar çekimlileriň düşmek düzgünine boýun egýän sözleriň ikinji bogundaky dar çekimliler hemişe düşürilip ýazylýar.

Meselem:

<i>Meniň nagşym, köwşüm</i>	<i>Biziň nagşymyz, köwşümüz</i>
<i>Seniň nagşyň, köwşüň</i>	<i>Siziň nagşyňyz, köwşüňiz</i>
<i>Onuň nagşy, köwşi</i>	<i>Olaryň nagşy, köwşi</i>

155-njy gönükme. Atlara degişlilik goşulmalaryny goşuň. Sözleriň haýsylarynyň ikinji bogunda dar çekimli düşürilmedi? Onuň sebäbini anyklaň.

Agyl, gawun, garpyz, sygyr, şygyr, maňyz, göwün, söýgi, üzüm.

156-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde degişlilik goşulmalaryny kabul eden söz bolan 10 sözlem tapyň we göçüriň. Değişlilik goşulmalaryny

kabul eden sözleriň baglanýan sözlerini anyklaň we olaryň bilelikde ýerine ýetirýän hyzmatyny belgiläň.

§ 95. Atlaryň düşümde üýtgeýşi

Düşümler. Sözlemde atlaryň beýleki sözler bilen dürli gatnaşygyny görkezýän grammatik şekillerine düşüm diýilýär. Meselem: *Meret* Aşgabatdan geldi (*Meret* – sözlemiň eýesi). Men *Merede* duşdum (*Merede* – doldurgyç). Men *Merediň* kitaplaryny getirdim (*Merediň* – aýyrgyç) we ş.m.

Meret, Merede, Merediň – bular *Meret* sözünüň dürli düşümidir. Taryhy taýdan düşümler gadymy we işjeň düşümler diýen toparlara bölmek bolar:

1. **Gadymy** (rudimentar) **düşümler** *Durduça, mençe* ýaly sözleriň **-ça, -çe** goşulmasy *mensiz, kitapsyz, bedreli, kitaply* ýaly sözleriň **-syz, -siz, -ly, -li** goşulmalary, *ilerik, içerik* ýaly sözleriň **-k** goşulmasy arkaly ýasalýar. Bular häzirki zaman türkmen dilinde işjeň ulanylmaýar.
2. Türkmen dilinde şekili we hyzmaty taýdan tapawutlanýan alty sany **işjeň düşüm** bar: baş düşüm (**kim? näme? nire?**), eýelik düşüm (**kimiň? nämäniň? nireniň?**), ýöneliş düşüm (**kime? nämä? nire?**), ýeňiş düşüm (**kimi? nämäni? nireni?**), wagt-orun düşüm (**kimde? nämäde? nirede?**), çykyş düşüm (**kimden? nämäden? nireden?**).

Işjeň düşümler hyzmaty we manysy boýunça grammatik we lokal düşümler diýen toparlara bölünýär. Grammatik düşümlere baş, eýelik, ýeňiş düşümler, lokal düşümlere ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşümler degişlidir.

Bu düşümleriň ählisi hem sözlemde grammatik gatnaşygy amala aşyrýar, ýöne ikinji topary giňişlik hem wagt gatnaşyklaryny-da görkezýär.

§ 96. Düşümleriň esasy manylary

Atlaryň düşümleri belli bir many aňladýarlar. Onda-da olaryň her biri birnäçe many aňladyp biler.

Baş düşüm:

- a) birini (adamy, haýwany, zady) ýa-da ýagdaýy atlandyrmak üçin (**kakam** işleýär, **bulut** syryldy);
- b) zadyň, şahslaryň ýa-da hereketleriň häsiýetini kesgitlemek üçin (Biziň oglumyz – **talyp**. Uruş – bu adamlar üçin **heläkçilik**.);
- ç) sözlemde gürrüňiň, zadyň, hereketiň, özboluşlylygyň temasyny atlandyrmak üçin (Ir bilen **aýaz**.);
- d) söhbetdeşe ýüzlenmek üçin (**Jigi**, adyň näme? **Aman**, ertir görşeris!) ulanylýar.

Eýelik düşüm soňy çekimsiz gutarýan atlara **-yň, -iň, -uň, -üň**, soňy çekimli gutaran atlara **-nyň, -niň, -nuň, -nüň** goşulmalarynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Olar işlendik asyl we ýasama (şeyle-de şahs goşulmaly) atlara, söz toparlarynyň atlaşan şekilleriniň birlik we köplük sanda gelenlerine goşulýarlar.

Türkmen dilinde eýelik düşüm iki görnüşdedir: goşulmaly we goşulmasyz eýelik düşüm. Bularyň iki gornüş-de sözlemde aýyrgyç hyzmatynda ulanylýar. Eýelik düşümiň goşulmasyz şekilindäki söz düzüminiň dargamaýan gurluşynyň birinji bölegi hökmünde ulanylanda, eýelik düşümiň goşulmasyny dikeldip bolmaýar. Mysal üçin, Aşgabat şäheri (*Aşgabadyň säheri* diýip bolmaýar). Sebäbi bu dil normasy hökmünde kabul edilipdir. Emma eýelik düşümiň goşulmasyz şekilindäki söz düzüminiň dargaýan gurluşynyň birinji bölegi bolup gelende, deňişliligiň dürli derejesini aňladýar we bu hili ýagdaýda sözi eýelik düşümiň goşulmasyz hem goşulmaly görnüşinde ulanyp bolýar. Meselem: düýe çaly – düýäniň çaly, oylan köýnegi – oylanýň köýnegi. Ýöne bu ýagdaý hem sözüň sözlemde gelşine baglydyr (*Düýe çaly peýdaly. Bu düýäniň çaly ýokumly. Agaç ýapragy. Bu agajyň ýapragy*).

Eýelik düşümiň goşulmaly we goşulmasyz görnüşleri şu hili manylary aňladýarlar:

1. Zadyň eýesini görkezýär: *agamyň depderi, daýymyň öýi*.
2. Garyndaşlyk gatnaşygyny görkezýär: *daýzamyň gyzy, agamyň ogly, Orazyň uýasy*.
3. Bitin zadyň bölegini aňladýar: *çörek bölegi, degirmen daşy, mata bölegi, jaýyň burçy* we ş.m.
4. Eýelik düşümde gelen sözüň manysy baglanan sözünüň manysyny (özbolişlylygyny) aňladýar: *günüň dogşy, dag şemaly, çagalaryň ulysy, derýanyň akyşy* we ş.m.
5. Eýelik düşümdäki söz yzyndaky söz bilen bilelikde wezipe, kär aňladýar. Meselem: *mekdep müdiri, şäher häkimi, oba arçyny, diş lukmany*.
6. Eýelik düşümdäki söz baglanyşýan sözünüň manysyny umumlaşdyrýar. Meselem: *Adamlaryň ählisi, okuwçylaryň hemmesi* we ş. m.
7. Eýelik düşümdäki söz ikinji sözüň nämä niýetlenilýändigini we maksadyny görkezýär: *çagalar bagy, hasabat depderçesi, iş günü, baýram günü* we ş.m.

Ýöneliş düşüm -a, -e goşulmasy arkaly aňladylyp, asyl we ýasama (şol sanda şahs goşulmalaryny kabul eden) atlara, söz toparlarynyň atlaşan şekilleriniň birlik we köplük sandaky görnüşlerine goşulýarlar. Ýöneliş düşümde gelyän sözler sözlemde ahwalat ýa-da doldurgyç hyzmatlarynda gelyärler. Ýöneliş düşümdäki sözler şu hili manylary aňladýarlar:

1. Hereketiň ugruny, gönükdirilen tarapyny, soňky nokadyny aňladýarlar. Meselem: *daga ugrady, oba gitdi, öýe geldi*.
2. Hereketiň nämäniň üstünde bolýandygyny (ornuny) aňladýar. Meselem: Çäkmenini *egnine* atdy. Elini *egnine* goýdy. Onuň sözi *gulgyna* ýakdy.
3. Hereketiň **kim üçin? näme üçin?** edilendigini aňladýar. Meselem: *Goýna* ot bermeli, *Gözele* kitap almaly.
4. Hereketiň maksadyny aňladýar. Meselem: *Suwa* gitmeli, Aşgabada *okuwa* gitdi. Mal-gara üçin *ota* gitdi.

5. Hereketiň sebäbini görkezýär: Erik şahalary miweleriň *agramyna* aşak eglipdir.

Ýeňiş düşüm çekimsiz tamamlanýan düýp sözlere (atlara) **-y, -i**, çekimlâ gutaran atlara **-ny, -ni** goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýar. Bu goşulmalar asyl we ýasama (şol sanda şahs goşulmalary kabul eden) atlara, söz toparlarynyň atlaşan şekilleriniň birlik we köplük sandaky sözlerine goşulýarlar. Ýeňiş düşümde gelen atlar sözlemde işlik bilen baglanyşyp, belli we näbelli ýeri görkezýärler.

Ýeňiş düşüm goşulmaly (şu *kitabý* okadym) we goşulmasyz (*kitab* okadym) görnüşlerdedir. Goşulmasyz görnüşi belli bir ýeri (obýekti) aňladýan bolsa, goşulmasyz görnüşi näbelli ýeri (obýekti) aňladýar. Ýöne sözlem agzalarynyň ýerleşşi bilen baglylykda ýöneliş düşümiň goşulmaly görnüşi hem näbelli ýeri (obýekti) aňladyp biler. Goşulmasyz görnüşi hem belli – belli ýagdaýda anyk ýeri görkezip biler. Meselem: *Kitap* okady, *kitabý* okady, *odun* çapdy, şu *oduny* çapdy, *oduny* çapdy, *tagtany* kesdi, bir *menzil* geçdi, ähli *goýunlary* çöle sürdüler.

Wagt-orun düşüm çekimlâ we çekimsiz tamamlanýan düýp sözlere (atlara) **-da, -de** goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Bu goşulmalar asyl we ýasama atlara, söz toparlarynyň işimleşen görnüşleriniň birlik we köplük sanlaryna goşulýarlar. Üçünji ýöňkemedä gelen atlara bolsa **-nda, -nde** goşulmasy goşulýar.

Wagt-orun düşümdäki sözler giňişlik-wagt gatnaşyklaryny aňladyp, sözlemde ahwalat hyzmatynda gelýärler.

Wagt-orun düşümdäki sözler şu hili manylarda gelýärler:

1. Zadyň ornuny görkezýär. Meselem: Myrat *obada* ýasaýar. *Mekdeple* adam galmady.
2. Zadyň, hereketiň ýerleşýän ýerini bildirýär. Meselem: *Öýden* gykylyk çykdy. Saçagyň *başynda* ümsümlük dowam etdi.
3. Wagt hem-de wagt gatnaşyklaryny görkezýär. Meselem: Olar *ayda-ýylda* bir gezek görüždiler.

Çykyş düşüm çekimlâ we çekimsiz tamamlanýan düýp sözlere (atlara) **-dan, -den** goşulmalarynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Bu goşulmalar asyl we ýasama atlara, söz toparlarynyň atlaşan görnüşleriniň birlik we köplük sanlaryna goşulýarlar. Üçünji ýöňkemedä gelen atlara **-ndan, -nden** goşulmasy goşulýar.

Çykyş düşümdäki sözler hyzmaty taýdan giňişlik, wagt gatnaşygynda hereketiň dörän çeşmesini bildirýär we sözlemde köplenç ahwalat ýa-da doldurguç hökmünde gelýär.

Çykyş düşümdäki sözler şu hili manylary aňladýarlar:

1. Gymyldy – hereketiň başlanýan ýerini görkezýär. Meselem: Ol şeýle diýip, *ýerinden* turdy-da, köne donuny silkişdirip egnine atyp, *märekedden* çykyp gitdi (A.G. “P”). Serdaryň *ýüreginden* çykýan ajaýyp sözler onuň halkyna bolan çyn söýgüsidir.
2. Hereketiň bolýan ýerini we ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär. Meselem: *Serçeden* gorkan dary ekmez (nakyl).

3. Hereketiň ugruny bildirýär. Meselem: Şol wagt arka *tarapyndan* biri iki-ýeke basyp geldi (A.G. “P”).
4. Hereketiň sebäbini bildirýär. Meselem: Ol ýigidiň ýüzi *utançdan* ýaňa çapady ýaly gyzardy (A.G. “P”).
5. Hereketiň bolýan ýerini bildirýär. Meselem: Seniň bilen düz ýerde *eşekden-ä* böküşip bilerin – diýip, ysgynsyz seslendi (A.G. “P”).
6. Wagt gatnaşygyny görkezýär. Meselem: *Az salymdan* soň ol hem turdy (A.G. “P”).
7. Bölek sanyň maýdalawjysy bolup gelýär. Meselem: Adamlaryň *üçden* bir bölegi.

§ 97. Düşümleriň mynasybetligi

Käte sözleriň düzüminde bir düşüm beýleki bir düşümiň manysynda gelip bilýär. Bu şu hili ýagdaýlarda duşýar:

1. Ýeniş we ýoneliş düşümlerde. Meselem: Men *säheri* aýlanyp çykdim. Men *sähere* aýlanyp çykdy.
2. Ýeniş we çykyş düşümlerde. Meselem: Men *obany* geçdim. *Obadan* geçdim.
3. Eýelik we çykyş düşümlerde. Meselem: *Adamlaryň* bir topary öýe girdi. *Adamlardan* bir topary öýe girdi.
4. Ýoneliş we wagt – orun düşümlerde. Meselem: Keçäni *töre* ýaz. Keçäni *törde* ýaz.
5. Ýoneliş we çykyş düşümlerde. Meselem: Keçäni *törden* ýazdylar. Keçäni *töre* ýazdylar.
6. Wagt – orun we çykyş düşümlerde. Meselem: *Törden* oturyň. *Törde* oturyň.

Düşümleriň ýokarda görkezilen mynasybetligi janly gepleşikde sözleýşe stilistik öwüşgin bermek maksady bilen ulanylýar.

Atlaryň düşümde üýtgeýşiniň nusgasy

Düşümler	Çekimli sese gutaran sözler		Çekimsiz sese gutaran sözler	
Baş düşüm	Anna	Geldi	Batyr	Meret
Eýelik düşüm	Annanyň	Geldiniň	Batyryň	Merediň
Ýoneliş düşüm	Anna	Geldä	Batyra	Merede
Ýeniş düşüm	Annany	Geldini	Batry	Meredi
Wagt-orun düşüm	Annada	Geldide	Batyrda	Meretde
Çykyş düşüm	Annadan	Geldiden	Batyrdan	Meretden

Baş düşüm	pagta	Gökdepe	nagş	deňiz
Eýelik düşüm	pagtanyň	Gökdepäniň	nagşyň	deňziň
Ýoneliş düşüm	pagta	Gökdepä	nagşa	deňze
Ýeniş düşüm	pagtany	Gökdepäni	nagşy	deňzi
Wagt-orun düşüm	pagtada	Gökdepede	nagşda	deňizde
Çykyş düşüm	pagtadan	Gökdepeden	nagşdan	deňizden

Değişlilik goşulmalaryny kabul eden atlaryň düşümde üýtgeýşiniň nusgasy

Düşümler						
Baş düşün	düyäm	atym	düyäň	atyň	düýesi	aty
Eýelik düşün	düyämiň	atymyň	düyäňiň	atyňyň	düýesiniň	atynyň
Ýöneliş düşün	düyäme	atyma	düyäňe	atyňa	düýesine	atyna
Ýeňiş düşün	düyämi	atymy	düyäňi	atyňy	düýesini	atyny
Wagt-orun düşün	düyämde	atymda	düyäňde	atyňda	düýesinde	atynda
Çykyş düşün	düyämden	atymdan	düyäňden	atyňdan	düýesinden	atyndan

158-nji gönükme. Atlaryň düşümde üýtgeýşiniň nusgasyna seredip, *sygyr, deňiz, derýa, ene, dost, çöl* sözlerini düşümde üýtgedip ýazyň. Haýsy dürs ýazuw düzgünleri bilen iş salşandygynyzy esaslandyryň.

159-nji gönükme. Değişlilik goşulmalaryny kabul eden atlaryň düşümde üýtgeýşiniň nusgasyna serediň we *düyämiz, atymyz, düýäňiz, atyňyz* sözlerini düşümde üýtgediň.

160-njy gönükme. Bölegi okaň. Onuň sözleýşiň haýsy stiline deşididigini anyklaň. Düşüm goşulmasyny kabul eden atlary baglanyşýan sözi bilen söz düzümi hökmünde göçüriň.

Dogrudanam, ol çörek syrlydy. Ony demirçiniň aýaly yrym edip getiripdi. Ol Gülsoltanyň ýanyna hoş habar bilen gaýdanda, saçagyndan bir çörek alyp, “çörek adamzada ýoldaşdyr, soňam ony Gülsoltanyň öýüni çöşenimizde iýeriş” diýip, synyna dolap alyp gaýdypdy. Gülsoltany tapman yzyna gaýtmakçy bolanda-da “Getiren hoş habarymyň alamaty bolsun, bu Gülsoltanyň paýy” diýip, elindäki çöregi döwüp, ýaryny onuň gapysynda goýup gidipdi. Emma Gülsoltan muny özüçe ýorup, “bu dogaly çörek, ýaman zadyň alamaty” diýip düşündi.

Gülsoltan çörekden gözünü aýyrman, esli wagtlap seredip durandan soň: - Al, oglum, sen iýäý, sen mana düşmez neresse çagasyň, saňa zyýan etmez-diýip, çöregiň gyrasyndan çümmükläp tutdy-da Permana uzatdy. Perman çöregi iki eljagazy bilen tutup aldy hem dişläp iýmäge başlady (A.G. “P”).

161-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözünü okaň, olaryň manylaryny anyklaň. Ýaý içinde berlen düşüm goşulmalarynyň deşidlisini atlara goşmak bilen, nakyllary göçüriň. Atlaryň sözlem agzasy hökmünde ýerine ýetirýän hyzmatlaryny belgiläň.

Dost (-y, -i) sarpa (-da, -de) syna. Dowul (-yň, -iň, -uň, -üň) sesi uzak (-dan, -den) geler. Egri är (-dan, -den) dogry it hem ýagşydyr. Ene (-nyň, -niň) sabry dag (-dan, -den) belent. Erkek (-yň, -iň) ýetmezi aýal ýany (-da, -de, -nda, -nde) aýdylmaz. Älem (-yň, -iň) gyragy bolmaz, ylym (-yň, -iň) – çägi. Är baýy (-na, -ne) bela gelse, iki barmak dil (-dan, -den) geler.

162-nji gönükme. Nakyllary hem atalar sözünü okaň we düşüm goşulmasyny kabul etmedik sözleri baglanýan sözleri bilen göçürüp ýazyň. Olaryň haýsy düşümediklerini anyklaň.

Galp gazanar, galtaman guwanar. Galp gazany gaýnamaz, gaýnasa – da baýnamaz. Galam tutan el garyplyk (gahatlyk) bilmez. Gam iýme, nan iý. Garyp puly – maňlaý deri. Gaz ganatyndan galam bolar. Göňşy aşy – göwün hoşy. Göz nur eýesi – göwün – syr. Hyzmat daş ýarar, daş baş ýarar. Il görki är bilen, är görki – der bilen. Il görki – terezi. Kül astynyň közi bar. Oglan dogurdym, oýdy meni, gyz dogurdym, soýdy meni. Ogul öýerenden gyz al, gyz çykarana gyz ber. Ot sowurýan agzyň orak ýaly dili bardyr. Ömür görki bagt, ejir emi wagt. Ördek beren gaz islär. Öý işi – döw işi. Perzent awusy – bagyr awusy.

163-nji gönükme. Süri, Dürli, otly, Durdy sözlerini düşümde üýtgediň. Haýsy dürs ýazuw düzgüni bilen meşgullanandygyňyzy esaslandyryň.

164-nji gönükme. Dürbi, süri, guzy, otly sözlerine degişlilik goşulmalaryny goşuň, soňra olary düşümde üýtgediň. Haýsy dürs ýazuw düzgüni bilen iş salşandygyňyzy esaslandyryň.

165-nji gönükme. Atlaryň düşümde üýtgeýşiniň nusgasyna serediň we **BMG, TDP, TOHU, IIM** gysgaldylan atlary düşümde üýtgediň.

166-njy gönükme. Bölegi okaň. Atlary tapyň we olaryň haýsy düşümdediklerini, baglanyşýan sözleri bilen bitewilikde aňladýan manylaryny anyklaň.

Yaňy gün guşluk galan wagtydy. Äpet uly ýarylyş bolup, bir uly gümmürdi turdy. Şäheriň ileri gündogar burçundan ak hem gara duman gatyşyk bulut lemmeri ýerden örküni üzmän asmana atyldy. Öwezmyrat batyr üýtgeşik bir howsalaly ses bilen:

- Görüň! Görüň! – diýip gygyrды. Şol tarapa baka elini salgady. – Öwezmyradyň bir wagtky aýdan sözünüň hakykatlygyna siz şu gün şaýat. Belki, il-ulus hem şu gün görendir (A.G. “P”).

§ 98. Atlaşan sypatlar we ortak işlikler

Atlar diňe bir söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi arkaly ýasalman, eýsem sypatlaryň hem ortak işlikleriň atlaşmasy arkaly-da ýasalýarlar.

Mysal üçin, “gyşyň *sowuklarynda*”, “tomsuň *gyzgynynda*”, “gijäniň *garaňkysynda*”, ýaly söz düzümlerindäki *sowuk*, *garaňky*, *gyzgyň* sözleri san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, at hyzmatynda geldiler. “*Uly, körpe, kiçi*” ýaly sözler hem san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler we atlaşýarlar: *ulymyz, kiçimiz, körpämiz* we ş.m.

Ortak işlikler hem at hyzmatynda ulanylyp bilner. Atlaşan ortak işlikler atlar ýaly degişlilik, düşüm, san goşulmalaryny kabul edýärler. Meselem: *Gitjekleriň* ählisi ýola düşdi. *Oturanlaryň* maslahaty uzaga çekdi. *Ýatanlary turuzmaly* we ş.m.

167-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözünü okaň we manylaryny anyklaň. Atlaşan sypatlary we ortak işlikleri tapyň, olara goşulan üýtgediji goşumalary anyklaň. Olar sözlemde haýsy agza bolup geldiler?

Ajyň aňy bolmaz. Akylsyzyň zowky artyk. Akyllynyň aty armaz, dony tozmaz. Akylyň işinden göwnüň söýner, akmagyň işinden pähimini käýiner. Assaňky biter, hassaňky ýiter. Giden getirer, oturan nyrh sorar. Berimsizden bir gyl düşse-de bir peýda. Bereniň az bil, alanyňy köp bil. Bendäň bendesi bolanyňdan Taňryň bendesi bol. Birigen ozar, bölünen tozar. Jan emgenmedige janan ýok. Köpügin ber tutanyň altyny üstüne geler. Merdiň sözi ýeke, namardyň özi ýeke. Namarda ýalbarandan jomarda ýalbar. Namardyň özi ýeke, merdiň – sözi. Owadanyň eg-de alnyndan ogşa, betgöruküň bar-da aýagyndan ogşa. Öýkeläne öýken ber. Özi ýykylanyň özi turar. Özüne rowa görmedigini özgä-de buýurma (Türkmen nakyllary we atalar sözi).

168-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sypat we at manysynda sözlemlerde ulanyp ýazyň.

Agsak, kör, dok, aç, ýalta, batyr, mert, namart.

169-njy gönükme. Sözlemleri okaň, üýtgediji goşulma kabul eden atlary, atlaşan sözleri tapyň we derňäň.

1. Demirçiniň ussahanasyna gürrüňçilige gelýänlerde-de üýtgeşen zat ýokdy. 2. Ol diňe ogurlyk edýänler, ýol urýanlar, garakçylar ýa-da şulara meňzeş etmişli adamlar arçynyň ýanyna çagyrylyp, ýasawulyň öňüne düşüp gaýdýandyrlar öýdýärdi. 3. Başatar okundan doly hatarlary billerine guşanlaryny hem az görüp, bu atlylar okly hatarlary taýly omuzlaryndan heýkelleýin asypdylar. 4. Bu ýedi atlynyň içinde ýaşulusy bardy, ýaşkiçisi bardy. 5. Gepiň gerdişine şuny hem aýdyp geçmeli. Ahal-teke atlarynyň gaty köp akyly häsiýetleriniň bolşy ýaly, duýgurlyk häsiýeti bu atlarda hasam güýçlüräk bolýar (A.G. “P”).

170-nji gönükme. III synp üçin türkmen dilinden okuw maksatnamasy we okuw kitaby boýunça:

- 1) III synpda atlar barada nämeleriň öwrenilýändigini anyklaň;
- 2) III synpyň okuwçylarynyň atlaryň dürs ýazuwy boýunça haýsy düzgünleri özleşdirmelidiklerini anyklaň.

171-nji gönükme. III synp üçin türkmen dili okuw maksatnamasyndan we kitabyndan peýdalanmak arkaly atlar baradaky maglumatlaryň paýlanylyşynyň meýilnamasyny sapaklar boýunça düzüň.

172-nji gönükme. IV synpyň başynda atlar barada nämeleriň gaýtalanylýandygyny (IV synp üçin türkmen dili okuw kitaby boýunça) anyklaň.

GAÝTALAMAK ÜÇIN ÝUMUŞLAR, SORAGLAR, GÖNÜKMELER

Soraglar we ýumuşlar:

1. Atlara kesgitleme beriň.
2. Eýelik, ýeňiş düşümleriň goşulmasyz görnüşlerinde gelen atlary sözlem içinde getiriň. Olaryň sözlem agzasy hökmündäki hyzmatyny aýdyň.
3. Gysgaldylan goşma atlara üýtgediji goşulma goşulyşyna mysal aýdyň. Düzümünde çekimlisi bolan ýa-da diňe çekimsizden ybarat bolan gysgaldylan goşma atlara üýtgediji goşulma goşulyşyny düşündiriň.
4. San, degişlilik, düşüm goşulmalarynyň sözlemde ýerine ýetirýän hyzmatyny düşündiriň.
5. Atlar nähili ýollar bilen ýasalyrlar? At ýasalyş ýollarynyň her görnüşine degişli 4-5 mysal aýdyň.
6. At ýasaýjy goşulmalaryň haýsylary çekimlileriň sazlaşygyna boýun egmeýärler?
7. Öwrenilenler esasynda “Atlar söz topary hökmünde” diýen temada çylşyrymly meýilnama düzüň. Meýilnama esasynda gürrüň beriň. Siziň gürrüňiňiz sözleşiş haýsy stiline degişli?
8. Atlaryň degişlilik goşulmalaryny kabul edişlerini ýatlaň. **Howuz, nagys, göwün, demir** sözlerine degişlilik goşulmalaryny goşup ýazyň. Sözleriň ikinji bognunda nähili üýtgeşme boldy?
9. **Howuz, nagys, göwün, demir** sözlerine degişlilik goşulmalaryny goşup, olary düşümde üýtgediň. Haýsy dürs ýazuw düzgüni bilen iş salşandygynyzy esaslandyryň.
10. **Howuz, nagys, göwün, demir** sözlerini düşümde üýtgediň. Olaryň ikinji bognundaky dar çekimlilerde üýtgeşme boldumy?
11. **Edebiýat, sungat, dürtgüç, gatanç, erik, ýangyç** sözlerini düşümde üýtgedip ýazyň. Sözleriň haýsylarynda söz ahyryndaky dymyk çekimsizler açyklaşýar, haýsylarynda açyklaşmaýar?

173-nji gönükmä. Atlaryň ýasalyş usullaryna degişli 6-7 mysal goşuň.

Atlaryň ýasalyş usullary	Ýasama atlara degişli mysallar
1. Ýasaýjy goşulmanyň sözün yzyna goşulmagy	okuwçy,
2. Ýasaýju goşulmanyň sözün önüne we yzyna goşulmagy	bitertiplik,
3. Sözleriň birikdirilmegi	Azatgül,
4. Sözleriň tirkeşdirilmegi	egin – eşik,
5. Goşma sözleriň gysgaldylmagy	IIM

174-nji gönükmä. Atlary, olaryň ýasaýjy hem üýtgediji goşulmalaryny galypa ýerleşdiriň.

Atlar	Атлар	Goşulmalary	Söz üýtgediji goşulmalar
-------	-------	-------------	--------------------------

		Söz ýasaýjy goşulmalar	Dereje ýasaýjy goşulmalar	San	Degişlilik	Düşüm
Obadaşlarymyzyň Ýasaýjylarymyzdan Çagajyklarymyzy	Oba Ýaz Çaga	-daş -yjy	-jyk	-lar -lar -lar	-ymyz -ymyz -ymyz	-yň -dan -y

Köşklerimiz, athanalarymyzyň, saýlawlaryndan, naharhanalarymyzy, gümrükhanalarynyň, işgärlerini, şakyrdisyna, gidýänlerimiziň, watansöýüjilerimizden, howandarçylygynda, şäherleriňiziň, tomaşaçylarymyzyň, myhmanhanalarymyzda, jüýjekleriňizden, gyzjagazlaryň, deňizçilerimizden, janköýerlerimiziň, gölejigimizi, halyçasyny, çykdaýylaryny, söwdagärleriň, demirýolçulardan, gökdepelileriň, aşgabatlylardan, Meleguşuň, Gyrguşdan, Garagözi.

SYPATLAR

§ 99. Sypatlar barada umumy maglumat

Sypatlar – bu **nähili? nenensi? nätüýsli? haýsy?** diýen soraglara jogap bolýan, öz manysynda zatlaryň alamatyny jemleýän sözler bolan söz toparydyr. Meselem: **akylly** oglan, **owadan** jaý, **gyzyl** köýnek, **öýdäki** myhman. Sypat sözleri zatlary aňladýan atlar bilen bile ulanylýar. Olar zatlaryň reňkini, hilini, tagamyny, ýagdaýyny bildirýärler, zatlaryň ýerleşýän ýerini, bardygyny ýa-da ýokdygyny, giňişlikdäki gatnaşygyny, adamlaryň, haýwanlaryň häsiýetini, daş sypatyny aňladýarlar. Sypat sözleri köplenç aýyklaýan adynyň önünden gelýärler. Meselem: gyzyl alma, beýik bina, asmandaky bulutlar, tahýaly gyz we ş.m.

Sypatlar gurluşy taýdan **asyl** we **ýasama** sypatlar, manylary boýunça **hil, barlyk-ýokluk, orun, ugur, wagt aňladýan sypatlar** diýen toparlara bölünýär.

Sypatlar sözlemde aýyrgyç we habarlyk goşulmasyny kabul eden görnüşde habar hyzmatynda gelýärler. Meselem: **Ýaşyl** tugymyz parlaýar (bu ýerde **ýaşyl** - aýyrgyç). Olaryň tугы **ýaşyldy** (bu ýerde **ýaşyldy** – habar). Sypat sözi durnukly söz düzümine birigip biler: **gara ýürek, ak ýürekli, eli** (goly) **egri, dili gysga, gözsüz** batyr.

Hil, alamat, reňk, tagam, gylyk-häsiýet, göwrüm, ölçeg we ş. m. aňladýan goşulmasyz sözlere **asyl sypat** diýilýär. Meselem: **ak, gara, gyzyl, oňat, erbet, ýeňil, az, uly, kiçi** we ş.m.

Ýasaýjy goşulmalar arkaly, sözleriň goşulyşmagy ýa-da tirkeşdirilmegi bilen ýasalyp, zatlaryň, düşüňjeleriň hilini, alamatyny, ýagdaýyny, göwrümini, tagamyny, bir zadyň beýleki bir zada bolan orun, wagt gatnaşygyny we ş.m. aňladýan sözlere **ýasama sypat** diýilýär. Meselem: **akylly, tahýasyž, köýneklik, akylдар, akylly -başly, çalajan, zähmetsöýer** we ş.m.

§ 100. Sypatlaryň ýasalýşlary

Sypatlar atlardan, işliklerden we beýleki söz toparlarynyň käbirinden bolan sözleriň yzyna ýasaýjy goşulmalaryň goşlmagy arkaly ýasalýar.

Sözleriň goşulyşmagy, tirkeşdirilmegi arkaly hem sypat ýasalýar. Bu hili söz ýasalýşa, öňde belleýşimiz ýaly, sypatlaryň sintaktik söz ýasalýş usuly diýilýär.

Sypat ýasaýjy goşulmalardan **-ly, -li, -syz, -siz, -lyk, -lik, -ky, -ki, -daky, -däki, -lak, -lek, -daş, -deş, -yk, -ik, -ak, -ek, -k, -dyr, -dir, -dur, -dür, -agan, -egen, -gy, -gi, -yjy, -iji, -gyn, -gin, -yn, -in, -wuk, -wük** goşulmalary **öndümlü** goşulmalardyr. **-çy, -çi, -çyl, -çil, -keş, -hor, -dar, -y, -i, -kär, -ana, -paraz, bi-, nä-, -anç, -enç, -yndy, -indi** ýaly goşulmalar bolsa **öndümsiz** goşulmalardyr.

Su hili goşulmalar arkaly atarlardan sypat ýasalýar:

-ana: *merdana, dostana*....

-lak, -lek: *murtlak adam, gerdenlek ýigit, garynlak adam*....

-jaň, -jeň: *gaharjaň oylan, söweşjeň esger*....

-lyk, -lik, -luk, -lük: *ichlik mata, otluk meýdan, müňlük pul*....

-ly, -li: *saçly oylan, gülli keçe, kirli köýnek*....

-syz, -siz, -suz, -süz: *azapsyz ýer, işsiz adam, duzsuz nahar, gülsüz bag*....

-y, -i: *syýasy waka, türki dil, ruhy güýç*....

-ça, -çe: *türkmençe kitap, hytaýça ýazgy, inlisçe gürrüň*....

-çyl, -çil: *ukuçyl adam, öýdeçil oylan*....

-daky, -däki: *obadaky öý, şaherdäki toý*....

bi-, nä-: *biwepa adam, bikarar ýürek, bimaza çaga, nädogry söz, näbelli ýer*....

-kär, -gär: *hyzmatkär aýal, hilegär tilki*....

-dar, -keş: *wepadar dost, azapkeş adam, zähmetkeş halk*....

-hor: *süýthor adam, ganhor jellat*....

Işliklerden ýasalan sypatlar hil, gylyk-häsiýet, hal-ýagdaý we ş.m. aňladýarlar. Şu hili goşulmalar arkaly işliklerden sypat ýasalýar:

-ak, -ek, -k: *gorkak çaga, ürkek mal, aglak çaga*....

-agan, -egen: *ýatagan adam, gezegen mal*....

-arman, -ermen: *alarman söwdagär, iýermen sygyr*....

-wuk, -wük: *ýalpyldawuk aýna, kitirdewük süňk*....

-gyr, -gir, -gur, -gür: *bilgür oylan, duýgur at, ötgür söz*....

-gyn, -gin, -gun, -gün: *gyzgyn çay, ösgin agaç*....

-mazak, -mezek: *doýmazak öküz, gülmezek gyz*....

-gy, -gi: *gerilgi mata, açylgy gapy*....

-yk, -ik, -uk, -ük: *açyk gapy, deşik bedre, döwük pil, ýoluk ýüp*....

-yndy, -indi, -undy, -ündi, -ndy, -ndi: *galyndy san, kesindi mata, taşlandy demir*....

-gançak, -gençek, -gyr, -gir, -gur, -gür, -ç, -anç, -unç, -msek, -ende, -manda, -emen: *taýgançak ýer, ilgençek çüý, tutgur elguş, eýmenç*

hayýwan, utanç iş, gorkunç waka, geplemseň oglan, gezegeň ýigit, ykmanda adam.

Ortak işlikleriň, kem işlikleriň, hal işlikleriň we iş atlarynyň şekilleriniň käbirindäki (**-ar, -er, -myş, -miş, -dyr, -dir, -a, -e, -ma, -me, -mak, -mek**) sözleriň isimleşmegi bilen hem sypat ýasalýar. Meselem: *güler ýüz, görer göz, akar suw, dolmuş ýüz, dogduk mekan, goşa toý, yňdarma adam, gyzma ýigit.*

Alynma düýp sözleriň sypat ýasaýjy goşulmalary taşlanyp (atom bombasy) ýa-da düýp söze **-ik** goşulmasy goşulyp hem (demokratik partiýa) sypat ýasalýar.

Sypatlar sintaktik usulda ýasalyşyna görä: 1) goşma sypatlar; 2) düzümlü sypatlar; 3) tirkeş sypatlar diýen toparlara bölünýärler:

I. **Goşma sypatlar** iki ýa-da ondan artyk sözüň birikmegi netijesinde döreýär. Olar şol bir söz toparýndan ýa-da dürli söz toparlaryndan bolan sözleriň birikmegi arkaly ýasalýarlar:

- 1) at bilen adyň birikmegi: *ýelýürek, bugdayreňk.*
- 2) asyl ýa-da ýasama sypat bilen adyň birikmegi: *çalajan, inçesagt, garanebis, melesaç, sarysaç.*
- 3) sypat bilen sypatyň birikmegi: *garagüz, garala, alagury.*
- 4) san bilen sypatyň birikmegi: *dörtgyraň meýdan, üçburç çyzygy.*
- 5) at bilen geljek zaman ortak işligindäki sözüň birikmegi: *zähmetsöýer adam, garasöýmez mal.*
- 6) üçünji yönkemede gelen at bilen öten zaman ortak işliginiň birikmegi: *sarygaçan çäkmen, pülazan adam*

II. **Düzümlü sypatlar** hem goşma sypatlaryň bir görnüşidir. Bular iki we ikiden köp sözüň düzülmegi – baglanyşmagy arkaly ýasalýar. Meselem *ýogyn ak saply pil, gara dor at, dört adamlyk gaýyk* we ş.m.

III. **Tirkeş sypatlar**, öňde (tirkeş sözler barada) belleýşimiz ýaly, tirkeşdirilýän sözleriň ikisi hem özbaşdak many aňladýan (**akylly – başly, uly – kiçi, janly – jansyz**), ikinjisi özbaşdak many aňlatmaýan (**bölek – бүçek, sähel – mähel**) sözlerden, şeýle-de şol bir sözüň gaýtalanmagy arkaly (**menek – menek garpyz, sal – sal eşik**) ýasalýar.

175-nji gönükme. Sözlemleri okaň, sypatlary tapyň we baglanyşýan sözi bilen asyl we ýasama sypatlara bölüp göçüriň.

1. Perman ol bir aňdarha sypatly gördümikä diýip gorkupdy. Emma munuň görkezýän zatlary ýalçy gaýanyň ýüzünde päki ýaly düwme-düwme bolşup duran zatlardy. Olar ýalçy gara daşdan gaýnap çykana meňzeýärdi. 2. Olaryň reňki birhili goňras bolup, günüň şöhesine edil sary çüýşe döwügi ýaly ýalpyldaýardy. 3. Ol Kany batyryň şular ýaly gorkunç hekaýalaryny her gün diýen ýaly diňleýärdi. 4. Diň salyp durka, ýaňky jynssyz ses ýene bir sapar gaýtalanyp, soň golaýyna gelmedi. 5. Emma Perman şol gijeki sesden soň arkaýanlaşar ýaly däl di. 6. Sörtük şemal niredendir bir ýerden tamdyrdan täze çykan çöregiň ýakymly ysyny berýärdi. 7. Ol uzak ýolda dürli-dürli adamlaryň öýünde myhman boldy. 8.

Ýöne ýatak jaýlary aýry bolsa-da, olar nahary bir saçagyň başynda iýýärdiler. 9. Onuň garaýagyzy ýüzi бүтін germewläň ýalydy.

176-njy gönükme. Sypatlary ýasalyşy boýunça toparlara bölüp göçüriň.

Gyzykly hekaýa, gara mata, ýaşyl reňk, sary köýnek, kirli ýaglyk, arassa eşik, köne-küşül egin-eşik, gaty-guty çörek, tagamsyz nahar, haýbatly dag, guýruksyz tilki, gorkak towşan, ejiz haýwan, eýmenç ýolbars, gazaply gaplaň, mähirli söz, mähriban ene, merdana ýigit, bulutly asman, ýaglykly gyz, ýalta oylan, jedelli mesele, täze habar, saryýagyzy adam, akýüzli oylan, täzeçe garaýyş, adamçy it, çydamly adam, zähmetsöýer ýigit, gök bosagaly gapy, gara çäkmenli oylan.

177-nji gönükme. Ýasaýjy goşulmalardan peýdalanylýan, berlen sözlerden sypat ýasap ýazyň. Haýsy dürs ýazuw düzgini bilen iş salşandygyňyzy esaslandyryň. *-ly, -li, -çy, -çi, -lak, -lek, -ça, -çe, -daky, -däki, -jaň, -jeň.*

Ylym, bilim, medeniýet, edebiýat, maza, bagt, köýnek, gül, ot, millet, syýasat, taryh, algy, bergi, hile, ekin, ileri, gaýra, söweş, uruş, oba, şäher, depe, çeşme, gahar, utan, agyz, burun, garyn.

178-nji gönükme. Sözleriň nähili soraglara jogap bolýandyklaryny we haýsy söz toparlaryna deňişliklerini anyklaň. Soňra olara sypat ýasaýjy goşulmalaryň deňişlisini goşup sypat ýasaň we söz düzümi görnüşinde ýazyň. Haýsy dürs ýazuw düzümine eýerdiňiz?

Aşgabat, Mary, Köşi, Daşoguz, Watan, zehin, agşam, ertir, biz, siz, iňlis, pars, nemes, fransuz, ýüz, garyn, gün, on, ýedi, reňk, türkmen, mert, käýinç, etrap, welaýat, derek, görk, ürk, oylan, ýat, gez, al, iý, ýalpylda, kes, taşla, zähmet, wepa.

179-njy gönükme. Ýasaýjy goşulmalardan peýdalanmak arkaly sypat ýasaň we olary söz düzüminde getirip ýazyň. Haýsy ýagdaýda çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygy bozuldy? *-dar, -hor, -kär, -gär, bi-, nä-, bet-.*

Algy, bergi, halas, gam, kär, nobat, namys, döwlet, zähmet, düzgün, tanyş, gylyk, nebis, päl, günä, jogap, hyzmat, hile.

180-nji gönükme. Işliklerden ýasalan sypatlary atlaryň önünden getirip, söz düzümini düzüň we ýazyň.

Nusga: bulançak suw.

Suw, adam, hat, düýe, towşan, ýylan, tazy, gawun, çaga, öküz, mata, halypa, haly, çuwal, söz, yz, palçy, it, pyçak, san, mal.

181-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň hem-de sypatlaryň haýsy söz toparyndan ýasalandyklaryny we sypat ýasaýjy goşulmalaryň ýazuw düzümini düşündiriň.

Kesgir pyçak, ötgür gylyç, gorkunç depe, ýyrtyk köýnek, üýtgeşik ýagdaý, edermen esger, ýüzgür ördek, döwük araba, ýaryk daş, öwünjeň adam, utanjaň gyz, näbelli jogap, bidüzgün oylan, betnyşan ýigit, bibaş

maşgala, halalhon adam, dökünli ýer, çägesöw toprak, typançak ýer, eýmenç ýylan, deşik halta, garynlak ganar, ýaranjaň adam, gybatkeş aýal, bimaza oylan, dişlek güjük, ýarak it, ürkek at, gaçagan geçi.

182-nji gönükme. Sözlemleri okaň we sypatlary baglanýan sözi bilen göçüriň.

1. Perman gök gabsaly derwezäniň agzyna atyny sürüp bardy. 2. Ol öz ýanyndan: Ýene-de bir agyr maşgalaly howla duçar boldum-ow – diýip oýlandy hem öz-özünden sussy basyldy. 3. Permanyň birinji saparky myhman bolan ýeri köpelli, agzybir ýaşayan bir maşgalady. 4. Onuň garaýagyz yüzi bütinleý demrewlän ýalydy. 5. Uruşdan gyzykly-gyzykly habarlar gelýär. 6. Obada bir del atyň kişňän sesi peýda boldy diýdim. 7. Ahryr gelip, şu beýik baýarlaryň hyzmatyny edip, olara ýaranjak bolup başlady. 8. O-da bir ynjuk adam. 9. Beýle diýme. Biziň doganlyk ýumşuny ýerine ýetirmek asly borjumyz. 10. Käbir oýrak ýerlerde henizem topbajyk gök menekler görünýärdi. 11. Bularyň gidip barýan inçejik ýoly ötlemler daglaryň arasyndan sümlip gitdi. 12. Ine birden garaşylmadyk ýerden onuň önünden düýnki bethaýbat murtly Gul han çykdy oturyberdi. 13. Onuň aňry ýanynda Perman babasynyň tüýs togalak daş diýenini hem gördi. 14. Perman gatbar-gatbar daglary söküp, tokaýlaryň arasy bilen gaýdyp gelýärdi (A.G.”P”).

SYPAT DEREJELERI

§ 101. Sypat derejeleriniň toparlara bölünilişi barada umumy maglumat

Türkmen dili we türki diller boýunça sypat derejeleri barada ýazylan işlerde sypat derejeleriniň görnüşleri hakynda birmeňzeş garaýyş ýok. İşleriň käbirinde sypat derejeleriniň iki toparynyň bardygy bellense, beýleki birinde üçüsi, ýene birinde dördüsi¹, soňky nesir edilen kitapda başisi bardygy nygtalýar². Orta mekdep üçin soňky nesir edilen okuw kitabynda³ hem sypat derejesiniň baş görnüşine seredilip geçilýär. Sypat derejeleriniň görnüşleriniň atlandyrylyşynda-da birlik saklanmaýar. Mysal üçin, agzalan “Türkmen diliniň grammatikasynda” sypatlaryň düýp, kemlik, artyklyk, deňeşdirmе, subýektiv derejeleri diýlip atlandyrylan bolsa, orta mekdepler üçin “Türkmen dili” okuw kitabynda olar düýp, kemlik, artyklyk, söýgülik, deňeşdirmе derejeleri diýen görnüşlerde berilýär.

“Türkmen diliniň grmmatikasynda” sypat derejeleriniň aňladýan manysy barada pikir ýöredilende: “sypat derejeleriniň ählisiniň aňladýan manylarynda-da deňeşdirmäniň bardygyny bellemelidir. Aňladyljak bolunýan hil, reňk, tagam, gylyk-häsiýet, ýgdaý, göwürüm, möçber, görnüş

¹ *Türkmen diliniň grammatikasy, agzalan kitap, 100 – 101-nji sah.*

² *Şol ýerde.*

³ *Söýegow M. we başgalar Türkmen dili. synp üçin okuw kitaby. A.: Türkmenistan neşirýät gullugy, 2003ý. – 102-nji sah.*

we ş.m. deňeşdirilmek netijesinde ýüze çykyp biler. Hatda sypatyň düýp derejesinde-de deňeşdirme bar”¹ diýilýär. Soňra sypatyň “Subýektiw baha berme derejesi” diýlen bölümde sypatyň bu derejesiniň beýlekilerden tapawudy şeýle düşündirilýär: “Beýleki derejelerden aňladylýan hil derňelýän obýektiň hut öz material manysyndan gelip çykýar. Subýektiw baha berme derejesi bolsa sözleýän adamyň-subýektiw predmetleriň, düşüňjeleriň, adamyň, janly zatlaryň hiline-daşky görnüşine, reňkine, ýagdaýyna, gylyk-häsiýetine, göwrümine, möçberine, şekiline bolan subýektiw garaýşy netijesinde döreýär”².

Görşümüz ýaly, aňladýan manylary boýunça sypat derejeleriniň bir topary deňeşdirme aňladýan bolsa, beýlekisi bahalandyrmany aňladýan eken. Soňa görä-de sypat derjelerini **deňeşdirme** we **bahalandyрма** **derejeleri** diýen toparlara bölmek bolar.

§ 102. Sypatlaryň deňeşdirme derejeleri

Sypatlaryň deňeşdirme derejeleriniň iki görnüşü bar: **deňeşdiriji dereje** we **artyklyk derejesi**.

Deňeşdiriji dereje zadyň hiliniň, möçberiniň, göwrüminiň we ş.m. alamatlarynyň köp ýa-da az (uly ýa-da kiçi) tarapyny – derejesini görkezýär. Deňeşdiriji derejäniň bu toparyna sypatyň düýp (*uly* alma, *kiçi* alma, *süýji* suw, *ajy* suw), kemlik (*sarymtyl* gawun, *gögümtil* gawun, *saryrak* gawun, *gögräk* gawun) dereje görnüşleri girýär. **Artlyklyk dereje** zadyň hiliniň has ýökary we has pes tarapyny – derejesini aňladýar. Meselem: Amyderýa dünýäde *iňňan bulançak* derýadyr. Wolga Ýewropada *örän giň* derýalaryň biridir. Hazar deňzi dünýäde *has çuň* deňizleriň biridir. *Ap-ak* gar, *göm-gök* ot, *çym-gyzyl* gül, *sap-sary* mata, *ýap-ýaşyl* mata; Bal *süýji*, baldan bala *süýji* (nakyl). Köl deňizden *çuň*.

§ 103. Deňeşdirme derejeleriniň ýasalýşy

Deňeşdirme derejeleriniň ýasalýşy **sada** we **goşma** (suratlandyрма) deňeşdirme sypatlary diýen iki görnüşde bolýar.

Sada deňeşdirme derejesi asyl sypatlar arkaly (ak, gök, ala, sara, uly, kiçi, mylaýym, sowuk, salkyn, dar we ş.m.), şeýle-de **-ymtyl**, **-imtil**, **-umtyl**, **-ümtil**, **-mtyl**, **-mtil**, **-gylt**, **-sowult** (agymtyl, gögümtil, garamtyl), **-rak**, **-räk** (agrak, gögräk), **-jyk**, **-jik** (pessejik jaý, kiçijik gyz) goşulmalary arkaly ýasalýar.

Goşma deňeşdirme derejesi şu hili ýasalýar:

- 1) asyl ýa-da ýasama sypatyň önünden “birneme, biraz, azajyk” ýaly ölçeg aňladýan sözleriň getirilmegi arkaly: *birneme güýçli*, *birneme güýcsüz*, *azajyk güýçli*, *azajyk güýcsüzräk*, *biraz ýogyn*, *biraz ýagynrak*;
- 2) meňzedilýän (şol sanda deňeşdirilýän) zady aňladýan baş düşümdäki adyň yzyndan *ýaly*, *kimin* kömekçileriň getirilmegi arkaly: *iňňe ýaly inçe çöp*, *garga ýaly gara guş*, *arslan kimin haybatly ýyrtyjy*;

¹ Agzalan kitap, 101-nji sah.

² Şol ýerde. 106-njy sah.

- 3) artyklyk derejesini aňlatmaga hyzmat edýän **has** sözi hil aňladýan, “-rak, -räk” goşulmasyny kabul eden sözleriň öň ýanyndan getirilende hem deňeşdirme aňladyp biler: **has güýçlüräk** ýel, **has sowugrak** howa.

§ 104. Artyklyk derejesiniň ýasalýşy

Artyklyk derejesi hem sada we goşma derejä bölünýär.

Sada artyklyk derejesi şu hili ýasalýar:

- 1) asyl sypatlaryň birinji bogny ýa-da çekimli sesine çenli bölegi gaýtalanyp, yzyndan **m, p, s** sesleriniň birisiniň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem: **ap-ak, göm-gök, sap-sary, yp-yssy, gyp-gyzgyn** we ş.m.
- 2) **-lak, -lek, -çyl, -çil, -jaň, -jeň, -arman, -ermen, -gyr, -gir, -gur, -gür, -mazak, -mezek** ýaly goşulmalar arkaly ýasalýan ýasama sypatlar: **murtlak adam, garynlak pälwan, ukuçyl oňlan, öýdeçil çaga, iýermen sygyr, alarman adam, tapgyr yzçy, bilgir palçy, duýgur at, ötgür gylyç.**

Bu mysallaryň manylarynda baha beriji many bar bolsa-da, olarda artyklygy aňladýan many güýçlüdir.

Goşma artyklyk derejesi şu hili ýasalýar:

- 1) şol bir sözüň gaýtalanmagy arkaly: **örküş – örküş** tolkunlar, **gatbar – gatbar** daglar, **ötlem – ötlem** dereler;
- 2) sypatlaryň öň ýanyndan güýçlendiriji **çuw, çym, şar, şyr, hüýt, iň, örän, has, gaty, tüýs, uçyrsyz** sözleriniň getirilmegi arkaly: **çuw ak, çym gyzyl, şar gara, şyr takyr, hüýt gara, iň gowy, örän oňat, has gowy, gaty ýaramaz, tüýs betbagt, uçyrsyz gyzykly** we ş.m.

§ 105. Sypatyň bahalandyryma derejesi

Gürleýän adam zadyň hilini deňeşdirmän, hiliň, alamatyň, möçberini we beýleki alamatlaryň doly dældigine baha berip biler. Meselem: **ajyrak nahar, turşurajyk ot, täzeje köýnek, tüzerüjik tahýa.**

Käwagt gürleýän adam diňe bir zadyň hilini aňlatman, oňa öz duýgusyny, garaýşyny hem goşýar. Meselem: **daýawja oglanjyk, hilegärje tilkijik.**

Sypatyň bahalandyryma derejesi şu hili ýasalýar:

- 1) asyl sypatlar arkaly: **ýuwaş** oňlan, **erbet** adam;
- 2) ýasama sypatlar arkaly: **akylyly** gyz, **akylysz** oňlan, **garaja** guzy, **gökje** köýnek, **inçejik** taýak, **posalajyk** çaga, **ýeňiljek** ýük, **ýylyja** nahar, **gaharjaň** adam, **biwepa** ýoldaş, **hyzmatkär** adam, **hilegär** tilki, **wepadar** dost, **nädogry** jogap, **arakkeş** adam, **gorkak** it, **ürkek** at, **gyzgyn** çay, **gurgun** maşgala, **kesindi** mata, **geplemse** oňlan, **ykmada** adam.

183-nji gönükme. Okaň we haýsy zadyň hiliniň pes ýa ýokarydygynyň, uly ýa-da kiçidiginiň deňeşdirilýändigini, haýsy zadyň hiline baha berilýändigini anyklaň.

1. Ol akyly ýerindäki adam bolmaly däl. 2. Uzak obalaryň birinden sapardan yzmyza dolandyk. Ýoldaşym Aşyr bilen bir nobata durup,

herimize aýry-aýry wagondan ýer düşdi. 3. Ahýram aýagyma laýyjak bir köwüşüň üstünden baraýdym. 4. – Kaka, kaka, ýene-de gyzykly goşgularyňdan okap bersene? 5. Bir günem wäşi dostlarymyň biri Aman öýe geldi. 6. Ýa-da şol wagt iň körpeje ogluny gujagyna alyp, çümmükläp agladardy. 7. Sebäbi dostum Amanyň täze kitaby çapdan çykypdy. 8. Agzyna tutulan süýjüli çaydan birki öwre owurtlady. 9. – Şepe diýýän-ä, men öten agşam täsin bir düşý görüpdirim. 10. – Oglumyň uly käri bar. 11. Ine, bu sözler onuň iň bärkije sözleridi (G.A. “G.k., h., ý., d., ş.s.).

184-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözünü okaň, olaryň manylaryny düşündiriň. Şonda sypatlaryň suratlandyryýan zadynyň alamatyny ýüze çykarmakdaky hyzmatyna üns beriň. Syparlaryň haýsy derejedediklerini anyklaň.

1. Akyllý ogul başdan biler, akamak ogul başa gelende. 2. Ala ekiniň hasyly-da köse. 3. Algyr gusuň ömri az. 4. Ala garga azançy, gara garga gazançy. 5. Altyn gapylynyň agaç gapyla dilegi düşer. 6. Alym kişi bilse-de sorar, akmak kişi bilmese-de soramaz. 7. Aňkaw aýal ýelli günüň talhany. 8. Asyl aýal öýüne bezeg, ärine kömek. 9. Az gaýgyny aş basar, köp gaýgyny dost basar. 10. Bahyl baýa barandan, keremli daga bar. 11. Egri ýük ýolda biter, dogry ýük menzile ýeter. 12. Eýesiz sürini gurt “bakar”. 13. Gündizki huşum – gijeki düşüm. 14. Namart dostdan dana duşman ýagşydyr. 15. Öwrenje soranda heňi bozar. 16. Pulluja oglan – dillije oglan. 17. Ýagşy aýal ýok zadyňy bar eýlär, ýaman aýal giň jahany dar eýlär. 18. Ýalançy adam – guýruksyz it. 19. Ýaman goňşy, ýaman ýoldaş, ýaman at; birinden göç, birinden gaç, birini sat. 20. Eneden köýnekli doglan ýok. 21. Pähimsiz batyr gola düşer. 22. Peýdasyz perişdeden aşna döw ýagşy. 23. Uzyn ýola iňne-de ýük. 24. Ylymsyz bir ýaşar, ylymly – ýüz.

185-nji gönükme. Sypatlardan sypatyň artyklyk derejesini ýasaň.

Göni, dogry, täze, güýçli, batyr, ýogyn, berk, erbet, tekiz, sary, gyzyl, goňur, gara, ýaşyl, dury, ak.

186-njy gönükme. Ilki agzeki görnüşde sypatlardan sypatyň deňeşdirme derejesini ýasaň. Soňra olary sypatlandyryýan sözi bilen bilelikde goşma we sada sypat derejelerine bölüp ýazyň. Goşma deňeşdirme sypatlary ýasamakda **ýaly**, **kimin** sözlerinden peýdalanyň.

Göwni açyk, salyhatly, ýyly, ýagty, ýakyn, pes, süýji, güýçli, güýçsüz, çalasyn, ýyndam, çapgyr, ýadaw.

187-nji gönükme. Sözlemleri okaň, sypatyň bahalandyрма derejesine degişli sözleri tapyň. Olaryň ýasalyş usullaryny anyklaň. Sypatlary sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. Eneleriniň aýtmagyna görä, Japbaklaryň kakasy hem şol agyr ýüke tap etmäň, olary ýaşlykda ýetim galdyrypdy. 2. Emma oba oglanlary olary örän gowy görýän ekenler, olaryň geň enaýy gürrüňlerine gülüşýän ekenler, hatda käte iýýän çöreklerini hem olar bilen bile paýlaşýan ekenler. 3.

Japbaklaryň ýaşan döwründen bári birnäçe ýyl geçen hem bolsa, olaryň agzybirliги, dostlugy, ötgür sözleri, gülküli wakalary henize çenli hem ýitmändir. Japbaklar baradaky gyzykly gürrüňler halkyň agzynda henize-bu güne çenli hem ýaşaýar. 4. Ol özüniň çorly ellerinde ykjam tutan çebiş omaçasynyň çala bişen etini çekeleýärdi, kirli elleriniň ýagyny, omaçadan syrygýan çorbany şapyrdadyp ýalaýardy. 5. Japbak çowluja burnuny çekdi. 6. Näzijek guş etini gowursaň, nähili ýakymly ys kükärdi. 7. Näzijek eňeklerini, burunlarynyň aşagyny sypalan Japbaklar ol söze gülüşdiler. 8. Bolluk enaýyja guşlara garandan soň, ýene oraçanyň içine göz gezdirdi-de:

- Ogullarym, ownujak guşlaryň etinden çekdirme etseň, derrew gäkiligini azdyragan bolar – diýip sypaýyçylyk etdi. 9. – Garaja öýüň içinde it hyňraýan bolaýmasyn. (“J”).

188-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde sypat derejesi bolan 10 sözlem tapyp göçüriň. Olaryň görnüşlerini anyklaň we sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

§ 106. Sypatlaryň many toparlary

Sypatlar manysy boýunça: 1) reňk; 2) tagam; 3) hil, alamat, ýagdaý; 4) adamyň we haýwanlaryň häsiýetini, daşky sypatyny; 5) möçber, ölçeg, göwrüm; 6) wagt düşüňjesini; 7) zatlaryň, düşüňjeleriň ornuny; 8) barlygy; 9) ýoklugy; 10) zatlaryň özara meňzeşligini we adamlaryň ideýa, pikir taýdan ugurdaşlygyny aňladýan sypatlar diýen toparlara bölünýärler.

1. **Reňk aňladýan sypatlara** adamyň görüş duýgasy arkaly anyklanylýan, dereje ýasaýjy goşulmaly we goşulmasyz asyl hem ýasama sypatlaryň käbiri degişlidir. Bi hili sypatlar arkaly daş-töweregimizdäki janly we jansyz zatlaryň reňki ýa-da reňk aýratynlygy aňladylýar. Meselem: *sary* gawun, *gök* alma, *ýaşyl* baýdak, *gyzyl* ýañak, *gara* saç, *dor* at, *bugdaýreňk* ýüz, *garamtyl- goňras* mata, *garala* köýnek, *akly- gyzylly* gül we ş.m.
2. **Tagam aňladýan sypatlara** iýlip-içilýän zatlaryň tagam aýratynlygyny bildirýän sözler degişlidir. Meselem: süýji nahar, aý çay, şor suw, tagamly nahar, datly palaw.
3. **Hil, alamat, ýagdaý aňladýan sypatlara** zatlaryň, düşüňjeleriň hilini, alamatyny, daşky we içki ýagdaýyny görkezýän sypatlar degişlidir. Meselem: *nagyşly* köýnek, *ýaldyrawuk* köýnek, *şakyrdawuk* kagyz, *ýyrtyk* ýaglyk, *döwük* çäýnek, *dymyk* howa, *sowuk* howa, *sowujak* suw, *ýylýja* nahar, *küti* palta, *ýiti* pyçak, *köne* düşüňje, *ýalňys* söz, *esassyz* pikir, *gözel* durmuş, *çydamsyz* ýagdaý, *boş* hyýal, *gödek* söz, *resmi* gepleşik, *dini* düşüňje, *gyzykly* waka, *ýiti* pikir we ş.m.
4. **Adamlaryň we haýwanlaryň gylyk-häsiýetini, daşky sypatyny aňladýan sypatlara** *gotur* geçi, *maýyp* adam, *agsak* towuk, *hor* geçi, *ýorga* eşek, *depegen* at, *süsek* sygyr, *batyr* ýigit, *gorkak* oğlan, *aglak* çaga, *sada* ýigit, *gybatkeş* aýal, *bälçik* gyz, *akylly* adam, *akyllydar* şahyr, *ganhor* adam, *bahyl* goňşy, *semiz* sygyr, *sagat* adam, *çişik* oğlan,

murtlak adam, *çepiksije* gyz, *gowşak* mal, *gowşak* oylan, *ýalta* adam, *ýyndam* at, *şahlak* goç, *gamaşyk* ýüz, *şadyýan* adam, *akylly* it we ş.m. mysal bolup biler.

5. **Möçber, ölçeg, göwürüm aňladýan sypatlaryň** köpüsi daş – töweregimizdäki janly hem jansyz zatlaryň garşylykly (antonimik) many aýratynlyklaryny görkezmäge hyzmat edýär. **Meselem:** *uly* öý, *kiçi* gap, *dar* otag, *giň* meýdan, *boş* jaý, *adamly* öý, *ownuk* käşir, *iri* käşir.
6. **Wagt düşünjesini aňladýan sypatlar** zatlaryň wagt bilen baglanyşykly aýratynlyklaryny görkezýärler. Olar asyl manysyndan wagt aňladýan sözlere **-ky, -ki, -lyk, -lik** goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalaýlar. Meselem: *irki* gawun, *güýzlük* kelem, *ýazky* hasyl, *tomusky* yssy.
7. **Zatlaryň, düşüňjeleriň ornuny, gönükdirilen ugruny görkezýän sypatlar** orun, ugur bildirýän sözlere **-ky, -ki, -daky, -däki** goşulmalarynyň goşulmagy arkaly ýasalaýlar. Olar haýsydyr bir alamatyň bardygyny aňladýarlar. **Meselem:** *ortaky* öý, *içki* otag, *ýoldaky* waka, *şäherdäki* öý, *golaýdaky* oba, *ilerki* hatar, *gaýraky* jaý, *asmandaky* ýyldyzlar we ş.m.
8. **Barlyk aňladýan sypatlar** **-ly, -li, -lyk, -lik, -luk, -lük** goşulmalary arkaly ýasalaýan sypatlardyr. Meselem: *çayly* käse, *süýtlü* jam, *çally* küýze, *güllük* meýdan, *otluk* baýyr, *baglyk* ýer, *narly* oba, *howuzly* howly, *deňizli* ýurt, *çöllük* meýdan we ş.m.
9. **Ýokluk aňladýan sypatlar** **-syz, -siz, -suz, -süz** goşulmalary arkaly ýasalan sypatlardyr. Bu hili sypatlar, adyndan belli bolşy ýaly, baglanýan sözünde bir alamatyň ýokdugyny aňladýarlar. **Meselem:** *bulutsyz* howa, *ýagynsyz* ýyl, *suwsuz* ýer, *agaçsyz* oba, *bagsyz* howly, *kemersiz* jalbar, *ýakasyz* köýnek, *duzsuz* nahar, *ýolsuz* baýyr, *çölsüz* ýurt, *ysgynsyz* adam we ş.m.
10. **Zatlaryň özara meňzeşligini we adamlaryň ideýa, pikir taýdan ugurdaşlygyny aňladýan sypatlar**, adyndan belli bolşy ýaly, bir zadýň başga bir zada meňzeşligini, bir adam bilen beýleki adamyň içki dünýäsi, daşky görnüşi taýdan ýakynlygyny aňladýar. Bu topara girýän sypatlara **-daş, -deş** goşulmasy arkaly ýasalan sözler degişlidir. Meselem: *pikirdeş* adamlar, *ýürekdeş* dost, *boýdaş* gyzlar, *atdaş* oylanlar, *ýaşıtdaş* ýoldaş, *çalymdaş* sygyr, *ýaşıtdaş* göleler, *meňzeş* düýe we ş.m.

189-njy gönükme. Sözlerden wagt düşünjesini aňladýan sypat ýasap, olary baglanyşýan sözi bilen söz düzüminde getirň.

Düýn, ertir, aňşam, ir, giç, ýaz, gyş, tomus, güýz, gije, gündiz, günortan, öýlän.

190-njy gönükme. Sözlerden **-ymtyk, -imtik, -ymtyl, -imtil, -umtyl, -ümtil, -ja, -je, -rak, -räk** goşulmalary arkaly tagam aňladýan sypat ýasap, olary baglanyşýan sözi bilen söz düzüminde getirip ýazyň.

Süýji, aýy, turşy, şor, ýuwan.

191-nji gönükme. Sözlerden **-ky, -ki, -daky, -düki** goşulmalar arkaly zatlaryň ýerleşýän ýerini, ugruny aňladýan sypat ýasaň. Olary sözlem içinde getiriň.

Mekdep, öý, otag, jaý, asman, ileri, gaýra, daşary, içeri, bag, dag, ýol.

192-nji gönükme. Sözlerden **-lak, -lek, -lyk, -lik, -luk, -lük, -ak, -ek, -jyk, -jik, -ja, -je** goşulmalary arkaly sypat ýasaň. Olary sözlem içinde getiriň.

Uzyn, on, ýüz, mün, et, kiçi, uly, agyr, ýeňil, pes, beýik, galyň, ýuka.

193-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde reňk, hil, ýagdaý aňladýan sypat bolan sözlemleri tapyp göçüriň. Olaryň sözlemiň manysyny ýüze çykarmakdaky täsirini anyklaň.

194-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde barlyk-ýokluk, meňzeşlik aňladýan sypatly sözlemleri göçüriň we olaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

195-nji gönükme. Başlangyç synplaryň okuw maksatnamalary we kitaplary boýunça okuwçylaryň sypatlar barada haýsy düşüňjeler bilen tanyşýandyklaryny, sypatlaryň dürs ýazuwyndan nämeleri özleşdirýändiglerini anyklaň.

§ 107. Sypatlaryň stilistik özboluşlylygy we ulanylyş aýratynlyklary

Sypatlaryň aýry-aýry derejeleri aňladýan manylaryna görä dürli stilistik öwüsginde ulanylýar. Esasan hem olarda kitap we gepleşik stillerine mahsus özboluşlyk duýulýar. Bu bolsa türkmen diliniň stilistik normasynyň kemala gelip başlandygy sebäplidir. Mysal üçin, “**has owadan** öý, **orän oňat** oglan” ýaly goşma sypatlar stilleriň ählisi üçin aralyk bolýan bolsa, “**oňatja** oglan, **owadanja** öý, **gaty erbet** ýol, **gaty ýaramaz** oglan, **ýap-ýaşyl** alma, **ap-ak** köýnek, **çym-gyzyl** gül, **sap-sary** reňk, **tos-togalak** alma” ýaly sada hem goşma sypatlar köplenç gepleşik stilinde, käte bolsa çeper stilde ulanylyp bilner.

Sypatlar sözleşýiş suratlandyрма görnüşinde aýratyn hyzmaty ýerine ýetirýär. Sebäbi olar tebigatyň ýagdaýyny, haýwanlaryň daş keşbini, gylyk-häsiýetini, adamlaryň daş görnüşini, içki dünýäsini suratlandyrmagyň, olara baha bermegiň esasy serişdesidir.

196-njy gönükme. Ýaýda berlen sypatlaryň stilistik öwüsginini göz önünde tutmak bilen, sözlemlere zerur sypaty saýlap goşuň.

1. Sowugyň derdinden onuň ýüzi (gyzyl, gyp gyzyl, çym gyzyl, gaty gyzyl), agyz – burnundan bolsa bug çykýar. 2. Seniň elin edil buz ýaly (sowuk, sowujak)! 3. Olar bu meseläni çözerden (ejiz, güýçsüz). 4. Häzirki döwürde başlyk (ýarawsyz, kesel, keselli), şonuň üçin hem ol Sizi kabul

edip bilmez. 5. Şol alymyň beýleki makalasynda hödürleýän usuly (has ynandyryjy, has ygtybarly, dogry, ynandyryjy). 6. Ol iki doganyň ulusy maňa has hem ýarady: onuň häsiýeti (has ýumşak, gaty ýumşak, ýumşajyk), özi hem (görnükli, görnüklije, has görnükli). 7. Watan üçin (iňňän kyn, kyn, örän kyn) pursatda ol oňa özüniň (wepaly, eziz) adamdygyny bildirdi.

197-nji gönükme. Aşakdaky sypatly söz düzümlerine manydaş söz düzümlerini saýlaň. Manydaş söz düzümini saýlap bilmedik söz düzümleriňizi göçüriň.

Kelemlil nahar, aý burçly aş, daşdan jaý, ýupek gurçugy, gaýyş köwüş, gyzyly ýüzük, demir gapy, azyk dukany, aýdyň asman, bulutsyz asman.

198-nji gönükme. Sözleriň manylary boýunça garşydaşlaryny tapyň. Olary sözlem içinde getirip ýazyň.

Gorkak, güýçli, kelleli, elgarama, özygtyýarly, bagtly, şähdaçyk, betgylyk, betnyşan, nädogry, bitertip, süýjüli, telpekli, tahýaly, edepsiz, tozanly, medeniýetsiz, ädiksiz, pilli, bedreli, gaharly, ulagly.

199-njy gönükme. Düzme üçin söz düzümlerini tertibe salyň. Ilki sözleri we söz düzümlerini okaň. Olary haýsy mesele (tema) boýunça ýazyljak düzmede peýdalanylýan boljakdygyny anyklaň. Bu meselä degişli öz bilýän sözleriňizi we söz düzümleriňizi goşuň. Düzmäniň çylşyrymly meýilnamasyny düzüň we şol esasyda düzme ýazyň. Düzmäniň haýsy stilde ýazylandygyny anyklaň.

Akylly we wepadar gözler, uzyn gyzylymtyk dilli, giň döşli, garala, ullakan penjeli, berdaşly aýaklar, aýdanyny ýerine ýetirýän, agzy taýakly, tabşyryga düşüň, etsiz süňki gemirýän, görkezilen ýerde ýatýan, gulaklary kesik.

200-nji gönükme. Nakyllary hem atalar sözünü okaň. Olardaky sypatlary tapyň, olaryň stilistik hyzmatyny anyklaň.

Ýaman söz dert galdyr. Ýaman tapsa, biri iýer, ýagşy tapsa bary iýer. Ýagşy ata – bir gamçy, ýaman ata – müň gamçy. Uly başyny açsa, kiçi syrtny açar. Tentek batyr tiz öler. Syryk ýaly boý berenden, aşyk ýaly akyl ber. Suwsuz ýer – gysyr mal. Suwly ýer dilli, suwsuz ýer ýelli. Süýtsüz geçi söwşe gider. Sygyrly öýde sil (kesel) bolmaz. Sabyrly gul dura-bara şat bolar, bisabyr gul dura-bara mat bolar. Gury söz gulaga ýakmaz. Guduz köpek ahyry öz başyny iýer. Gujurly ýürek daş ýarar. Gözli körden köňli kör ýaman. Gaty agajy ýumşak gurçyk iýer. Gaty şaha-ýiti palta. Garyp ilin baýy bolmaz. Dogry sözlän gutular, ýaman sözlän tutular. Dogry söz dogana ýakmaz. Bagtly myhman gelse, goýnuň ekiz guzlar, bagtsyz myhman gelse, goýnuň böri guzlar. Az peýdadan köp zyýan.

GAÝTALAMAK ÜÇIN ÝUMUŞLAR, SORAGLAR, GÖNÜKMELER

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sypatlara kesgitleme beriň.
2. Sypatlaryň ýasalyş ýollaryny aýdyň we olaryň her görnüşine degişli mysal getiriň.
3. Sypat derejeleri haýsylar?
4. Sypatlar many aňladýslary boýunça haýsy toparlara bölünýärler.
5. Nähili ýagdaýda sypatlarda çyzyjak ulanylýar.
6. Sypatlar sözleýşiň haýsy görnüşinde köp ulanylýar.

201-nji gönükmme. Sütünlere sypatlaryň ýasalyşynyň her birine degişli 6-7 mysaly göçüriň.

Ýasalyş ýollary	Mysallar
1. Sözüň yzyna goşulyşy	sowatsyz, ...
2. Sözüň önüne goşulyşy	bitertip,...
3. Sintaktik ýol bilen ýasalyşy	garala,... döwürleýip,...

202-nji gönükmme. Söz düzümlerini okaň we **-rak, -räk, -ymtyl, -imtil, -umtyl, -ümtıl, -mtıl, -mtıl** goşulmalaryny kabul edýän sypatlara bu goşulmalary goşup, sütünlerde berlişi ýaly göçüriň. Haýsy dürs ýazuw düzgünleri bilen iş salşandygynyzy düşündiriň.

-rak, -räk goşulmalaryny kabul edýän sypatlar	-ymtyl, -imtil, -umtyl, -ümtıl, -mtıl, -mtıl goşulmalaryny kabul edýän sözler	-rak, -räk, -ymtyl, -imtil, -ümtıl, -umtyl, -mtıl, -mtıl goşulmalaryny kabul etmeýän sözler
ulurak keçe	gyzylýmtyl köýnek	asmandaky ýyldyzlar

Gök asman, ýaşyl baýdak, sary ýaprak, uly keçe, kiçi ýorgan, bedredäki suw, asmandaky aý, gowy jaý, giň otag, owadan haly, doly bedre, kützedäki suw, suwly bedre, süýtli kütze, öňki hatar, dözümlü adam, ukypsyz oylan, çagaly öý, bagtly gyz, ynamsyz söz, aýgytly adym, mähnet dag, kiçi toý, düşüňjeli oylan, eýersiz at, çopansyz süri, ýalňyşsyz düzme, çal baş, gara köýnek, hyrsyz it, duzly nahar, şor kelem, aý burç, süýji nahar, gök gawun, küt-küt haly, uzyn-uzyn derek, gatbar-gat keçe, içerdäki adamlar, köçedäki çagalar.

203-nji gönükmme. Sözlemleri okaň we sypatlary many aňladýslary boýunça toparlara bölüp göçüriň.

1. Oylanlaryň ak gülli eriginiň sowlany çyn eken. 2. Gylyjyňam oylanlyk günleri indi dolanyp gelmez. 3. Indi “Turaý, oglum!” diýýän mylaýym sesem eşidilenok. Uzak gije oýna, tomaşa gyzyp, daşdan ýorgana sümlen Gylyjyň ertesi aýagujundan, başujundan hüňürdäp geçýän ata-da

ýok. 4. Dogduk obasynda welin, henizem şol durmuş ýetginjeklerde dowam edip durandyr. 5. Onda-da bütinleý täze durmuş, täze ýasaýyş, serhet gullugynyň täze ýollary. Ata–ene maşgalasyndan esger maşgalasyna goşulan Gylyç ýakymly hem kyn pursatlary başdan geçirip ugrady. 6. Gylyç esgerlige başlansoň, özüniň bu köne endigi, dostuna gyýarak garama endigi öz-özünden galar öýtdi. Galmady. Gaýta, ol üç günläp geljekki günlere-de syçraýan ýalydy. (G.Ş."A").

204-nji gönükme. Sypatlary söz düzüminde ulanyp ýazyň.

Gyzyl, sary, aýy, ak, gök, ýaşyl, mor, süýji, uzyn, gysga kelte, uly, kiçi, ägirt, duzly, şor, duzsuz, gaýratly, batyr, gorkak, uzyn-uzyn, top-top.

205-nji gönükme. Atlary sypatlar bilen söz düzüminde ulanyp ýazyň.

Suw, asman, ýer, bulut, ýol, öý, otag, kitap, derýa, deňiz, çöl, dag, agaç, ýaprak, kebelek, käkilik, eýwan, hoz, gyz, ýaz, güýz, gys, tomus.

206-njy gönükme. Atlardan sypat ýasaň.

Suw, bulut, garpyz, kelle, akyl, habar, söz, göz, bedre, et, gahar, gazan, gaz, duz, gant.

207-nji gönükme. Sözlerden tirkeş sypat ýasaň.

Uzyn, uly, hatar, top, topar, beýik, gyzyl, örküş, gujak.

208-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde sypat bolan 10 sözlem tapyp göçürň. Sypatlaryň sözlemdäki hyzmatyny belgiläň.

SANLAR

§ 108. Sanlar barada umumy maglumat

Zatlaryň, düşüňjeleriň sanyny, mukdaryny (bir, iki, üç, dört, baş) ýa-da sanalmakdaky tertibini (birinji hatar, başinji öý, üçünji dükan) aňladýan sözlere **san** diýilýär. Zatlaryň, düşüňjeleriň sanyny, mukdaryny aňladýan sanlara **mukdar san** diýilýär. Olar **näçe? näçe sany?** diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: **Baş** kitap- **näçe** kitap? **On sany** goýun- **näçe sany** goýun? Zatlaryň, düşüňjeleriň sanalmakdaky tertibini, tertip belgisini aňladýan sanlara **tertup san** diýilýär. Tertup sanlar **näçenji? näçesi? haýsy?** diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: **Başinji** öý- **näçenji** öý? **On başinji** sahypa- **näçenji** sahypa? Maý aýynyň **on başi-näçesi?**

Sanlar başga söz toparlaryndan yasalmaýar, ýöne sanlardan başga söz topary ýasalýar. Meselem: Ol **biriçe** iş bitirip biler.

-ynjy/-inji, -unjy/-ünji goşulmalary diňe sanlara goşulýarlar, beýleki söz toparlaryndan bolan sözlere goşulmaýarlar. Meselem: **bäşinji** hatar, **ikinji** öý, **altynjy** howly, **onunjy** mekdep.

-lan/-lün goşulmasy tirkeş sanlara goşulup, mukdar aňladyp gelýär. Şonda söz topary hökmünde sanlyk manysy üýtgemeyär. Meselem: **birlän-ikilän** adam, **bäşlän-üçlän** mal.

-lap/-läp goşulmasy hem sada tirkeş sanlara goşulýar. Şonda bularyň hem san manysy üýtgemeyär. Meselem: **onlap-yüzläp** adam, **müňläp-müňläp** goýun.

Kiçeltmegi aňlatmaga hyzmat edýän **-ja/-je, -jyk/-jik** goşulmalary, **-a/-ä, -da/-de, -la/-le** ownuk bölekler hem düýp sanlara goşulup, mukdar aňladyp biler. Meselem: **ikije** gün, galamlaryň **birjigi**, adamlaryň sany **bäş-le** we ş.m.

Sanlar atlaryň ýerine ulanylanda, atlar ýaly deňişlilik, san, düşüm goşulmalaryny kabul edip bilýärler. Meselem: birimiz, biriňiz, birisi, başımız, başiňiz, başisi, onumyz, onuňyz, onusy, birimizde, birimiziň, birisinde. On bir galyndysyz **ikä** paýlanmaýar. Ol **bäşlere** geler. Geçen agşam **on ikilere** golaý Aý tutyldy.

Sanlar, şeýle-de atlaşan sanlar kem işlik bolup biler. Meselem: Bu işi bitirjek ýene **ikimizdiris**. Onuň goşunynda adam sany **iki müň eken**.

Sanlar sözlemde sözlemiň dürli agzasy bolup gelýärler. Meselem: **Ýigrimi bir** galyndysyz **ikä** bölünmeýär (sözlemiň eýesi). **Üçi bāşe** köpeldiň (doldurgyç). Baş başiň – **ýigrimi bāş** (habar). Biz **bāşinji** öýe golaýlaşdyk (aýyrgyç). Biziň öýümüz şu öýden **bāşinji** (habar).

Sanlar köplenç sifr bilen ýazylýar:

- a) arap sifrleri bilen: 0, 1, 2, 3, 4, 5 ...
- b) rim sifrleri bilen: II çärýek, XXI asyr ...

Çeper eserlerde sanlar söz bilen ýazylýar: Ertir **üçiniz** okuwa geleniňizde, gaty tämiz bolup geliň. (A.D. “S. e.”).

Sözleýşimizde köp ulanylýan sada sanlar 24 sany bolup, beýleki sanlaryň ählisi şu sanlaryň goşulmagy arkaly hasyl bolýar: **nol, bir, iki, üç, dört, bāş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýigrimi, otuz, kyrk, elli, altmyş, ýetmiş, segsen, togsan, yüz, müň, million, trillion, milliard**. Diňe soňky üç san alynma sözdür.

209-njy gönükme. Nakyllary we atalar sözünü okaň we manysyny anyklaň. Sanlary tapyň we olaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Iki ýakyn uruşsa, özgelere iým bolar. Iki ýolbars bir derä girmez. Bir ýylky ylym yüz ýylky ybadatdan gowy. Bir ýas, müň toý. Baş günüm-hoş günüm. Dört bolsaň pag-da. Dört derwüş bir palasa sygar, iki soltan bir ýurda sygma. Altmyş alty perişde, her birisi bir işde. Alty aý aç galsaň-da, il kadasyny et. Alty geçä ýedi teke. Kyrk bolmasa, kyrk birmiş. On ogluň dokuzy dilden dogar. On ogluň orny başga, kyrk gyzyň gylygy.

§ 109. Düzümi boýunça sanlaryň toparlara bölünişi. Sada, goşma we tirkeş sanlar

Sanlaryň käbiri bir söz bilen aňladylýar. Meselem: bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýigrimi, otuz, kyrk, elli. Sanlaryň beýleki bir görnüşi bolsa iki ýa-da ondan köp söz arkaly aňladylýar. Meselem: **on**

bäş, ýigrimi alty, ýüz elli, bir müň dokuz ýüz elli bäş we ş.m. Sanlaryň käbiri bolsa tirkeşdirilip ulanylýar. Meselem: *bäş-alty, on-on bäş*. Bir sözden ybarat bolan sanlara **sada san** diýilýär. Iki we ondan köp sözden düzülen sanlara **goşma san** diýilýär. Goşma sanlar ýazuwda aýry-aýry ýazylyar. Tirkeşdirilip ulanylyan sanlara **tirkeş san** diýilýär. Tirkeş sanlaryň arasynda çyzyjak goýulýar.

Häzir sada (düýp) san hasaplanylýan *ýigrimi, otuz, kyrk, elli* sözleriniň nähili dörändigi heniz takyklanylmanok. *Altmyş, ýetmiş* sözleri bolsa *alty, ýedi* sözleriniň yzyna *-myş,/-miş* goşulmasy goşulandyr diýlip çak edilýär. *Segsen, togsan* sözleri bolsa *sekiz, dokuz* (*tokuz* sözi häzir şiweleriň käbirinde ulanylýar), sözlerine *on* sözünüň goşulmagy bilen ýasalypdyr¹.

210-njy gönükme. Sanlary sada, goşma, tirkeş sanlara bölüp, söz düzüminde ulanyp ýazyň.

Bäş, ýüz, bir, kyrk, üç, otuz, elli, on, yigrimi, altmyş ýedi, üç ýüz on bäş, bäş-alty, ýedi-sekiz, elli bäş, bir müň dokuz ýüz, iki müň dört, yigrimi alty, on-on bäş, müň, alty, ýedi.

211-nji gönükme. Bölekleri okaň. Aý senenamasy bilen Gün senenamasynyň döreýşini öwreniň. Ilki sada, soňra goşma sanlary söz bilen ýazyň.

Aý senenamasy.

Yslam dininiň esesyny goýan Muhammet pygamber (570-632) mukaddes şäher Mekgede öz ildeşleri tarapyndan yzarlamalara sezewar bolýar. Şondan beýläk şol ýerde galmagyň örän hatarlydygyna göz ýetirip, öz egindeşleri bilen Medinä hijret (göç) edýär. Şol gün bolsa 622-nji ýylyň Gorkut aýynyň 16-syna gabat gelýär. Şol seneden başlap, aýralyk, ýagny, hijri aý (kamary) hasaby, musulmanlaryň ýyl hasaby ýöredilip başlanýar. Aý (kamary)senenamasynyň esasynda aý ýyly durýar, ýagny, Aýyň Ýeriň daşyna bir gezek aýlanyşy bolup, ol 29 gün, 12 sagat, 44 minut, 3 sekunt bolýar. Bu bolsa bir ýylyň dowamlylygy 354 gün, 8 sagat, 48 minut, 36 sekunt diýiligidir.

Gün senenamasy

Gün senenamalarynyň ilkinjileriniň biri Müsür senenamasy bolup, ol biziň eýýamymyzdan ön dört müňünji ýylda döredilýär. Onda ýyl 365 günden ybarat.

Bu senenamada ýyl 12 aýa bölünip, onuň bir aýy 30 günden ybarat bolýar. Ýylyň ahrynda bolsa oňa 5 sany baýram günleri goşulypdyr. Gün (şemsi) senenamasyny düzmekde günüň töwereginde ýeriň aýlanyşyna esaslanypdyr. Günüň töwereginden ýeriň aýlanyşynyň dowamlylygy 365 gün, 5 sagat, 48 minut, 46 sekunt bolýar.

§ 110. Sanlaryň many hem grammatik taýdan toparlara bölünişi

¹ *Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. 119 sah.*

Sanlar many hem grammatik taýdan **mukdar sanlar** we **tertíp sanlar** diýen iki topara bölünip, mukdar sanlar bolsa öz gezeginde: a) bitin mukdar sanlar ; b) bölek mukdar sanlar ; c) çen-takmyn sanlar ; d) topar sanlar diýen görnüşlere bölünýärler. Sanlaryň bu hili toparlara bölünmeginiň esasy sebäbi, birinjiden, tertíp sanlaryň **näçenji? näçesi? haýsy?** diýen soraglara jogap bolýandygy, zatlaryň, düşüňjeleriň sanalmakdaky tertibini, yzygiderligini görkezmäge hyzmat edýänligi bilen, ikinjiden, bitin, bölek, çen-takmyn, topar sanlarynyň bolsa **näçe? näçe sany?** diýen soraglara jogap bolup, zatlaryň, düşüňjeleriň dürli görnüşli mukdaryny görkezýändigini bilen düşündirmek bolar.

Syn ediň:

Tertíp san	Mukdar sanlar			
	Bitin mukdar san	Bölek san	Çen-takmyn san	Topar san
<i>Bäşinji</i> öý; <i>Üçünji</i> hatar; Magtymguly aýynyň <i>bäşi</i> .	<i>Alty</i> käse tüwi; <i>bäs</i> sany galam; <i>bäs</i> baş adam.	<i>Ýarty käse</i> çay; <i>bir ýarym gap</i> otlyçöp; harydyň <i>üç bitin ondan biri</i> .	<i>Bäs-alty</i> günlük ýol; sagat <i>ikilerdi, birlän-ikilän</i> adam geldi.	Adamlaryň <i>altysy; iki-ikiden</i> oturdy; <i>ýekän-ýekän</i> aýtdy; <i>ikibir-üçbir</i> goýberdiler; <i>bäs bolup</i> gitdik

§ 111. Tertíp sanlar

Tertíp sanlar düýp sanlara **-ynjy/-inji, -unjy/-ünji, -njy/-nji** goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar. Ahyry çekimsiz ses bilen tamamlanýan sanlara **-ynjy/-inji, -unjy/-ünji** goşulmalary (dokuzynjy, bäşinji, onunjy, dördünji), ahry çekimlär gutaran sanlara **-njy/-nji** goşulmalary (altynjy, ýedinji) goşulýar. Bu hili goşulmalary kabul eden sanlar **näçenji?** diýen soraga jogap bolýarlar.

Sanlar üçünji ýönkemäniň birlik sanynda gelip, many taýdan aýyň gün tertibini aňladýarlar. Meselem: Magtymguly aýynyň **on sekizi**, Garaşsyzlyk aýynyň **altysy** we ş.m. Bu hili sanlar **näçesi? (aýyň näçesi?)** diýen soraga jogap bolýarlar.

Sanlara degişli bolmadyk **ozaly bilen, ilki gezek, yzyndan** sözleri sözlemde tertíp sanynyň manysynda gelip biler. Meselem: **Ozaly** bilen, dostunyň hatyna jogap ýazdy, **zyndan** bolsa öýlerine hat ýazdy. Tertíp sanlaryň goşulmalary goşma sanlaryň soňky sözüne goşulýarlar. Meselem: **On bäşinji** öý, **bir müň dokuz ýüz altmyş birinji** ýyl, Ruhnama aýynyň **ýigrimi altysy** we ş.m.

Ýazuwda tertíp sanlar sifr bilen ýzylanda arap sifrleriniň yzyndan **-njy/-nji**, aýyň günlerini aňladýan (arap sifridäki) sanlary **-i,-sy/-si** goşulmalary goşulýarlar. Meselem: **1-nji** gapy, **6-njy** synp, aýyň **8-i, 9-y, 7-si, 6-sy** we ş.m.

-y,/-i, -sy, -si goşulmalaryny kabul eden sanlar sözlem içinde gelende, düşüm goşulmalaryny kabul edip gelýärler. Meselem: Aýyň 6-synyň (6-syny, 6-synda, 6-syndan), 5-iniň (5-ine, 5-ini, 5-inde, 5-inden) we ş.m.

Ol aýyň 6-synyň birinji ýarymynda geler. Aýyň ýigirmisini ýatda sakla. Biz aýyň 3-ünde dolanyp geleris we ş.m.

Rim sifrleri tertip sanda gelende, ýazuwda olaryň yzyndan goşulma goşulmaýar. Meselem: Ol V synpda okaýar.

Arap hem rim sifrleri ýazuwda meseleler, maglumatlar toplumynyň san tertibini görkezip gelende, olara tertip sanynyň goşulmalary goşulmaýar, yzyndan bolsa nokat belgisi goýulýar. **Meselem:** Düzmäniň meýilnamasy:

- I. Türkmenistan gadymy ýurt.
- II. Türkmenistan Garaşsyzlyk ýyllarynda.
  1. Ýurdymyzyň Garaşsyz, Bitarap döwlet bolmagy.
  2. Türkmenistanyň ykdysady, medeni taýdan ösmegi. Bu meselede hormatly Prezidentimiziň hyzmaty.
  3. Ilatyň ýaşayyş derejesi.
- III. Türkmenistan Altyn asyrdan iňňäň kuwwatly döwletleriň biri bolar.

§ 112. Bitin mukdar sanlar

Bitin mukdar sanlar abstrakt bir mukdaryň adyny ýa-da zatlaryň sanyny, bitinligini saklan ýagdaýyny görkezip, **näçe? näçe sany? näçe baş? näçe gap?** ýaly soraglara jogap bolýarlar. Meselem: Baş kitap, on sany galam, üç gap duz we ş.m.

Mukdar sanlar **gün, hepde, aý, ýyl, gije-gündiz, sagat, minut, sekunt, düýp, baş, gap, sany, sahyra, millimetr, santimetr, metr, kilometr, ädim, gulaç, garyş, gram, kilogram, käse, çemçe, saplaw, çanak, goşawuç, gysym, owurt, gezek** sözleri bilen ulanylýar. Meselem: Pirguly beg gapdalda **bir çanakda** tüwi ýuwmaga durdy. Perman Pirguly begiň öýünde **üç gün** ýatdy (A.G.“P”). Alymlar **bir ýylyň 365 gije-gündiz, 5 sagat, 48 minut, 46 sekunt** bilen deňdigini anyklapdyrlar.

Ýeke, ýalňyz, täk diýen sözleri sözlemede gelişlerine görä **bir** sözünüň manysynda ulanylýar. Meselem: Ýogsam ol seniň **ýeke** ogluňam (A.D.“S.e.”). Öýde onuň **täk** özi galdy

Goşa, ekiz, jübüt sözleri käte **iki** sözünüň hyzmatynda gelýärler. **Goşa** ýaz geldi. Bu **jübüt** bolup duranlar garrynyň ogullarydy. Ene goýun **ekiz** guzularyny yzyna tirkäp barýa.

Çar, oýkam sözleri **dört** sözünüň manysynda ulanylýar. Meselem: **Çar** tarpdan adam geldi. Birdenkä **iki oýnam** çaganyň “kaka, kaka” diýşip, elemtas bolşup önünden çykjagy göz önüne geldi.

§ 113. Bölek sanlar

Bölek sanlar bitin sanyň belli bir mukdardaky bölegini, ulşünü aňladýar. Bölek sanlar esasan sintaktik ýol bilen şu hili ýasalýar:

a) birinji san köplenç çykyş düşümde, seýrek ýagdaýda wagt-orun düşümde gelýär, ikinji san baş düşümde gelýär. Meselem: **Ikiden bir, ondan baş** we ş.m.;

b) öz aňladýan manysy boýunça bölegi bildirýän söz ulanylýar. Bu ýagdaýda *ýarym, ýarty, ýary, ýarpy* diýen sözler bitin zadyň (sanyň) bölünen iki deň böleginiň birini aňladýar. Meselem: **Bölek** çörek, *ýarpy* gap kükürt, *ýarym* gün, çärýek, asyr, *çetwer* çay, *çäriýek* ýarym, adamlaryň *ýary, ýarty* gawun we ş.m.;

ç) bitin san bölek san bilen bile ulanylýar. Meselem: Bir ýarym, iki bitin ondan baş, bir bitin ondan dört. Bu hili sanlara aralyk (ya-da garyşyk) san hem diýilýär.

Bölek sanlar aýry-aýry ýazylýar. Meselem: **Bir ýarym** kilogram, *ýarym* put, **nol bitin ondan baş, iki bitin ondan bir.**

Ýarym, ýarty, ýarpy, ýary diýen bölek sanlar sözlemde köplenç atlar, sanlar bilen ulanylýar.

Atlar bilen gelende bu sözler üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler we atlary aýyklarap gelýärler. Meselem: Adamlar *ýarym* sagatdan öýe girdiler. Iki öwürüp, *ýarty çöregi* eline aldy (A.D.”S.e”).

Sanlar bilen gelende, *ýarym* sözi **müň, million, milliard** ýaly sanlaryň önünden ýa-da yzyndan gelýär. Meselem: **Müň ýarym-ýarym müň, million ýarym-ýrym million** we ş.m. Beýleki ýagdaýlarda **üç ýarym** sagat, **üç sagat otuz** minut, **sagat sekiziň ýary** kimin ulanylýar.

Göterim (prosent) sözi bölek san hökmünde ulanylýar. Ol bir sanyň, mukdaryň ýüz sana deň böleginiň birini – ýüzden bir bölegini aňladýar. Meselem: **On göterim, elli göterim.**

§ 114. Topar sanlar

Bir jynsdan bolan zatlaryň köp sanly mukdaryndan bir toparynyň mukdaryny görkezýän sanlara topar sanlar diýilýär. Grammatik taýdan olar birnäçe ýol arkaly aňladylýar:

- 1) sanlara köplük sandaky deňişlilik goşulmalarynyň goşulmagy arkaly. Meselem: Akyly ýetýänler üçin seniň gelip-gideniň **ikisi-de** bir. Soňra ol **her ýüz atlysyny** dagyň bir agzynda bukuda goýdy. Olaryň **üçüsi** kemelipdir (A. G. “P”).
- 2) düýp sanlaryň yzynda **sany, sanak** sözleri gelende, olar sanlar bilen bilelikde topar san aňladýarlar. Meselem: -Gürrüň **bir goşawuç** arpada ýa-da **dört sany** kerpiç gantda däl... (A. G. “P”)
- 3) düýp sanlara **-dan/-den** goşulmalarynyň goşulmagy bilen. Meselem: Adamlar saçagyň başynda **ikiden** oturdylar.
- 4) **bir, ýeke** sanlarynyň tirkeşip gelmegi bilen. Meselem: Guzulary **ýeke-ýekeden** sanadylar.
- 5) **bir, ýeke** sözleriniň tirkeşdirilip, -in/-n goşulmasynyň goşulmagy bilen. Meselem: Guzulary **birin-birin** gözden geçirdiler.
- 6) **ikibir, üçbir** sanlary arkaly. Meselem: Adamlar **ikibir, üçbir** oturdylar.
- 7) **ikibir, üçbir** sanlarynyň gaýtalanmagy bilen. Meselem: Adamlar **ikibir-ikibir (ikibir-ikibirden)** oturdylar.

- 8) düyp sanlaryň ýa-da **ikibir-üçbir** ýaly tirkeş sanlaryň yzynda **bolup** hal işliginiň getirilmegi bilen. Meselem: **İki bolup (ikibir-ikibir bolup)** ýola düşdüler.

§ 115. Çen-takmyn sanlar

Zatlaryň takmynan mukdaryny aňladýan sanlara **çen-takmyn** san diýilýär. Olar şu hili ýasalýarlar:

- 1) düyp sanlara **-lap/-löp (-la+p/-lä+p)** gşulmasynyň goşulmagy bilen: **Onlap** tamdyr çöregi hem häzir bolupdy.
- 2) düyp sanlara **-lar-ler,-larça-lerçe** goşulmalarynyň goşulmagy bilen: Sagat **onlarda** gijigen myhmanlar geldiler. **Ýüzlerçe** okyjy bu kitaby okamagyň yşkyndady. **-lar/-ler** goşulmasy sanlaryň yzyndan gelýän atlara hem goşulup biler. Meselem: Käbir wagtlarda ulular diýlip hasaplanylýan **otuz bäş, kyrk ýaslylaryň** hem bularyň işine gatyşýany seýrek däl (A. G. “P”).
- 3) sanlaryň tirkeşip gelmegi arkaly: Ýaňy **üç-dört** günden bari welin gaty erbet bolup başlady (A. G. “P”).
- 4) tirkeşdirilip ulanylýan sanlara **-lan/-län** goşulmasynyň goşulmagy bilen: Her nämäde bolsa, **birlän-ikilän** garrylary hasap etmeseň, tussaglaryň köpüsi özlerini ýitirmändiler (A. G. “P”).
- 5) tirkeşdirilip ulanylýan sanlaryň ikisine-de **-dyr/-dir** goşulmalarynyň goşulmagy bilen: **Birdir-ikidir** atly jülgeden çykyp başlady.
- 6) baş ýa-da ýöneliş düşümleriň birinde gelen sanlaryň ýa-da şol sanlardan soň gelen sözüň yzyndan **töweregi, golaý, ýakyn** kömekçileriniň ulanylmagy bilen: **Kyrk töweregi atly, yüze ýakyn goýun, otuz yaşlar töweregi** we ş.m.
- 7) **ýek-tük, ýarpy-ýalta** ýaly tirkeş sanlaryň manysynda gelýän tirkeş sözler arkaly: Daňa golaý şäheriň köçelerinde **ýek-tük** adam görnüp başlady.
- 8) sanlardan soň **çemesi, töweregi, möçberi, dagy** sözleriniň gelmegi bilen: **Ýüz çemesi** atly çöle ugrady.
- 9) çykyş düşümde gelen sanlardan soň **köp, artyk, gowrak** sözleriniň getirilmegi bilen: Onuň öten ýylky alan guzusy **ýüzden artyk (gowrak, köp)** boldy.
- 10) düyp sanlaryň öňünden **näçe, birnäçe, ençeme** sözleriniň getirilmegi arkaly: Watan üçin **ençeme müň, million** adam aýaga galdy.

Kän, köp, az, näçe, ençeme, telim, birnäçe, birentek, bir topar sözleri many taýdan çen-takmyn sana ýakynlaşýarlar. Meselem: Ol giç adşama çenli **ençeme (bir topar)** myhman kabul etdi. Ýöne agzalan sözler sanlardan tapawutlanýarlar. Olar çalyşmalara degişlidirler. Şonuň üçin hem olar “Çalyşmalar” bölümünde seredilip geçiler.

Sanalan sözler hallaryň hyzmatynda hem gelip bilerler. Bu ýagdaýda olar işlikler bilen baglanyşýarlar we ölçeg ýa-da dereje aňladýan ahwalat hyzmatynda gelýärler. Meselem: Ol şu ýylyň dowamynda **ençeme** üýtgedi.

212-nji gönükme. Ilki bitin sanly sözlemleri, soňra bölek we aralyk sanly sözlemleri göçüriň. Sanlaryň ýazylyşyna üns beriň.

1). Bir başym bar, müň işim bar. 2). Bir belaly baş, iki baş-maşgala. 3). Bir tut eken adam ýüz ýyl ýaprak tირer. 4). Bir günlük ömre, müň günlük tetärik. 5). Bir ýüpde iki maýmun oýnamaz. 6). Ýarym güne ýaryş ýok. 7). Ýamandan ýarym agyz. 8). Ýaramazdan ýarym çemçe. 9). Ýedi gülmek-bir doýmak, bir doýmak – çala doýmak. 10). Ýüz teňňe puluň bolynça, ýüz dostyň bolsun. 11). Zeleliň ýaryndan gaýtmak hem peýda. 12). Bir batmany atyp al, ýüz batmany satyp al. 13). Agyz bir, gulak iki, bir geple, iki diňle (Türkmen nakyllary we atalar sözi). 14). Onuň iki gözi horjundan çykyp duran tüýdüklere dikildi. 15). Ertir men iki oýnam kerpiç gant goýup gidipdim welin, onuň bir oýnamy galypdyr. 16). Gaýta iki ädim beýle ýanynda öz öýünde şadyýanlyk edip, gülüp otyr. 17). Onuň boýy baş müň ädimdi, ini iki ýarym müň ädimden azajyk gowrakdy. 18). Bu ýüz atlyny Nepese tabşyrdy (A. G. ”P”). 19). Işiň üçden iki bölegi bir günde edildi.

213-nji gönükme. Sifrleri we belgileri (goşmak, aýyrmak) söz bilen çalşyň.

309, 5607, 656, 344, 417, 558+65, 66+48, 516-48, 256-155.

214-nji gönükme. Nusga boýunça goşma söz ýasaň we ýazyň.

Nusga: baş ýyl – başýyllyk...

Ýüz ýigrimi, kyrk tonna, üç burç, dört gran, üç ýarym, dört ýarym.

215-nji gönükme.

Sanlary tapyň we aňladýan manylary boýunça toparlara toplan, baglanýan sözleri bilen ýazyň.

1). Her galanyň aksakgalyny çagyryp, ýaş başyna üsti galla ýükli baş ineri getirmegi buýurdy. 2). Ol her ýüz atlysyny dagyň bir agzynda bukuda goýdy. 3). Birinji gije köp dönük nökerleri gyryldy. Ikinji gije dönükleriň birentegine gaçyp sypmak başardy. Üçünji gije hiç hili dönük duşmady. Dördünji gije-de şonuň ýaly geçdi. 4). Bu çaknyşyklarda Öwezmyrat batyryň iki adamy okdan öldi, on baş adamyna tyg ýarasy düşdi. 5). Ýene-de bularyň on sany ullakan agaç çanagy bardy. Bularyň biri-de abat dälidi. Biriniň gyrasy dört ýerinden çenklenipdir, biri üç, ýene biri iki ýerinden çenklenipdir. 6). Ol baş sany meşikden, iki sany ullakan çanakdan ybaratdy. Munuň daşyndan arta-taşa et bolsa-da ýa-da ýek-tük hudaý ýoluna berlen janly bolsa-da, çuwala salnyp, aýnanyň gapdalyndan dakylýardy. 7). Hawa, sen iki ýyldan köpräk wagt bári biziň bilen gezyärsiň. 8). Ine, indi bolsa biz üç dogan. 9). Meniň özümden başga ýedi doganym bar. 10). Dört atly bolup sürüp, öz atlysynyň düşjek ýerinden has oňe geçip, bir dagyň üstünde saklandy. 11). Iki-ýekesi bolaýmasa, adamlaryň hemmesiniň öz çadyrlaryndadygyny bildi. 12). Basym bolsa ýetmiş baş tümene getirdiler. 13). Öwezmyrat batyrlaryň galasy bilen arasy on-on iki çakyrym ýoldy (A. G. ”P.”).

§ 116. Sanlaryň stilistik özboluşlylygy we ulanylyş aýratynlyklary

Sanlaryň esasy bölegi stilleriň ählisinde ulanylýar. Ýöne stiller sanlaryň az-köp ulanylyşy boýunça we görnüşleri taýdan tapawutlanýarlar.

Mysal üçin, ylmy-tehniki we resmi-iş stillerindäki tekstlerde sanlar söz görnüşinde däl-de, sifr görnüşinde şu hili ulanylýar: 25000 tonna, 35-nji öý we ş.m. Emma gepleşik stilinde san az ulanylýar. Bu stilde bölek, çen-takmyn, topar sanlara duşulýar: *ona golaý* atly, *büş-altý* adam, adamlaryň *yigrimä golaýy*, *onlap-onlap* halta tüwi we ş.m.

Ýaş, sagat, manat ýaly sözler gepleşikde köplenç galdyrylýar: Ol häzir *yedisini* doldurdy. Häzir *büş* boldy. Ýag *büşden* we ş.m. Emma kitap stillerinde (resmi iş, jemagatçylyk, ylmy, çeper) muňa ýol berilmeýär.

Käte gepleşik hem jemagatçylyk stillerinde at bilen ulanylýan *bir* sözi ulanylmaýar. Meselem: iki metrlik **bölek** mata; käşiriň bahasy **manat** durýar.

Ýöne sanlaryň ulanylyşynda köp görnüşü stilistik taýdan tapawutlanyp duranok: **Büş oglan** geldi. **Müň manat** bergili boldy. Ýokardaky ýaly sanlar dürli stilde şu durşuny ulanylyp bilner.

Sanlaryň kömegi bilen diňe zatlaryň anyk sany aňladylman, eýsem anyk däl sany hem aňladylýar. Deňeşdiriň: **on gün-on güne golaý, yüz metr-ýüz metre golaý** we ş.m.

Ýyl sözi bilen baglanyşyp gelýän goşma sanlar kitap stillerinde doly görnüşde (söz ýa-da sifr bilen) ýazylýar. Meselem: **1999-njy ýylda, 2004-nji ýylda, bir müň dokuz yüz ýetmişinji ýyla** çenli. Emma gepleşik we jemagatçylyk stillerinde köplenç gysgaldylan görnüşde ulanylýar. Meselem: **on ýedinji ýyla çenli, dördünji ýylda, iki müň birde (ýylda** sözi galdyrylyp bilner).

Çen-takmyn sanlar gepleşik we käte jemagatçylyk, şeýle-de çeper stillerde köp ulanylýar.

ÇALYŞMALAR

§ 117. Çalyşmalar barada umumy maglumat

Çalyşma – bu öz hususy manysy bolmadyk we beýleki söz toparlarynyň (atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň) sözleriniň ýerini çalyşýan sözleri özünde jemleýän söz toparydyr. Mysal üçin, “Biz dün goňşyny gördük, ol örän horlanypdyr” diýen sözlemde *ol* sözi *goňşy* sözüne derek ulanyldy. Gürleýän adam çalyşmanyň kömegi arkaly ýa şahsy, zady, alamaty, sany görkezýär, ýa şahs, zat, alamat, san barada sorayar, ýa-da olary umumylaşdyrýar, ýöne atlandyрмаýar. Mysal üçin, gürleýän adam *men* çalyşmasy arkaly özüni görkezýär, *sen* çalyşmasy arkaly gürrüňdeşini, *ol* çalyşmasy arkaly üçünji bir adamy ýa-da zady, ýer-ýurdy görkezýär. Bu çalyşmalaryň hiç biri degişli şahsy atlandyрмаýar. Mysal üçin, A.Gowşudowyň “Perman” romanyny okamadyk adam “Sen meni nirä

satýanyňy aýt” diýen jümlede **sen** sözüniň Öwezmyrat batyrdygyny, meni sözüniň Gurtludygyny bilmez.

Gürleýän adam **şeyle** çalyşmasy arkaly alamat aňladýan bolsa, **şonça** çalyşmasy arkaly san aňladýar. Meselem: Dün oňat boldy, bu gün hem **şeyle** (şonuň ýaly oňat). Dün kyrk gradus yssy boldy, bu gün hem **şonça** (düyünki ýaly kyrk gradus).

Ähli, hemme, hiç kim, hiç zat, her hili ýaly çalyşmalar arkaly gürleýän adam zatlary, alamatlary atlandyrmazdan umumylaşdyrýar. Meselem: 1). Daglar, düzler, derýa, oba – şularyň **ählisini** ümür basypdy. 2). Matanyň **her hilisi** – agy, garasy, gögi, gyzyly bardy. 3). Töwerekde **hiç zat** ýokdy – ne agaç bar, ne jeňňel – giden çägelikdi.

Kim? sorag çalyşmasy arkaly gürleýän adam şahs ýa-da şahslar barada (**kim gelyär?**), **nähili?** çalyşmasy arkaly alamat barada (matanyň reňki **nähili?**) sorayar.

§ 118. Çalyşmalaryň toparlara bölünişi

Aňladýan manylary, morfologik hem sintaktik aýratynlyklary boýunça çalyşmalar ýedi sany topara bölünýär:

- 1) **at** çalyşmalary: men, sen, ol, biz, siz, olar;
- 2) **görkezme** çalyşmalary: bu, şu, şol, şo, ol;
- 3) **sorag** çalyşmalary: kim? näme? nire? näçe? näçenji? näçesi? nähili?;
- 4) **gaýdym** çalyşmasy: öz;
- 5) **nämälim** çalyşmalary: biri, birisi, her kim, her zat;
- 6) **jemleýji** çalyşmalary: ähli, hemme, bary, külli;
- 7) **ýokluk** çalyşmalary: hiç kim, hiç haçan, hiç zat;

Bellik: **nähili? näçe?** ýaly sorag çalyşmalary ýüzlenme görnüşde-de ulanylyp bilner. Meselem: **Niçe** serdar... **niçe** han!.. (B. S. T. “Pyragy”).

– Meniň göwnümiň islän zady bolup dur, pyşyrdym bitip durka damak ýyrtmak **nämä** gerek!

§ 119. At çalyşmalary

Türkmen dilinde at çalyşmalary **men, sen, ol, biz, siz, olar** diýen sözlerden ybarat bolup, olar atlaryň ornuna ulanylýar. At çalyşmalary **kim? näme? nire?** diýen soraglara jogap bolýarlar.

At çalyşmalarynyň düşümde üýtgeýşi atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi ýalydyr. Diňe **men, sen, ol** ýöneliş düşümde **maňa, saňa, oňa** görnüşde gelyärler. **Ol** sözündäki **-l-** sesi ýöneliş düşümde **-ň**, eýelik, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerinde **-n** sesine öwrülýär.

Ol at çalyşmasyna **-lar** san goşulmasy goşulanda, çalyşmanyň **l** esesi düşürilýär. Meselem: ol+lar-olar.

<i>Birligi</i>		<i>Köplügi</i>	
B.d.	men, sen, ol	B.d.	biz, siz, olar
E.d.	meniň, seniň, onuň	E.d.	biziň, siziň, olaryň
Ýon.d.	maňa, saňa, oňa	Ýon.d.	bize, size, olara
Ý.d.	meni, seni, ony	Ý.d.	bizi, sizi, olary

W.o.d.	mende, sende, onda	W.o.d.	bizde, sizde, olarda
Ç.d.	menden, senden, ondan	Ç.d.	bizden, sizden, olardan

At çalyşmalary düşümde gelmek arkaly beýleki sözler bilen hem atlar ýaly baglanyşýarlar. Meselem: 1). Seni myhmançylyga çagyýarlar (*seni* çalyşmasy ýeňiş düşümde gelip, *çagyýarlar* işligi bilen baglanyşýar we doldurgyç hyzmatynda gelýär. (Deňeşdiriň: *Amany* myhmançylyga çagyýarlar.) 2). Meret *onuň* kitabyňy aldy, (*onuň* çalyşmasy eýelik düşümde gelip, *kitaby* sözüne baglanyşýar we aýyrgyç hyrmatynda gelýär). (Deňeşdiriň: Meret *Gözeliň* kitabyňy aldy.)

Men, sen, ol, biz, siz, olar baş düşümde gelende hemişe sözlemiň eýesi hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Ýöne käte olar habar hyrmatyny hem ýerine ýetirip biler. Meselem: Eziz ýaşlar! Indi ýurdy dolandyryjak nesil siz!

“At çalyşmalary atlar ýaly degişlilik (ýöňkeme) goşulmalaryny kabul etmeýärler, sebäbi olar many taýdan belli bir ýöňkemä degişli şahsy we başga zatlary görkezýärler!”¹

Biz, siz at çalyşmalary resmi çykyşlarda, hatda janly gepleşikde-de *men, sen* çalyşmalarynyň manysynda ulanylyp bilner.

Ol at çalyşmasy aslynda görkezme çalyşmasydyr.² *Onuň* at çalyşmasydygyny üçünji şahsy gepleýän ýa-da diňleýän adama garşy goýmak arkaly kesgitlemek bolar. *Ol* çalyşmasy gepleşige gatnaşmaýan şahsy ýa-da işlendik zady aýladyp bilen. Ony diňe sözleşiş ýagdaýynda (situasiýasynda) anyklap bolýar. Şonda *ol* at çalyşmasynyň 1). üçünji ýöňkemäni aňladýandygyny; 2). aýyklaýan sözi bilen ulanylmaýandygyny; 3). görkezýän zadyny aňladýan adyň *ol* çalyşmasy ulanylan sözlemiň önünden ýa-da soňundan gelýändigini; 4). birinji we ikinji ýöňkemäni aňladýan at çalyşmalary bilen gatnaşykda bolýandygyny göz önünde tutmak zerurdyr.

Olar at çalyşmasy ulanylan sözlemiň işligiň gaýdym derejesinde gelen habary birlik sanda gelýär.

Meselem: *Olar* şol ýyl okuwa kabul edilipdir.

Men, sen, ol, biz, siz, olar çalyşmalaryny düşümde dilden üýtgediň.

213-nji gönükme. Galdyrylan harplary goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. At çalyşmalarynyň haýsy sözler bilen baglanyşýandyklaryny anyklaň we sözlem agzasy häkmünde ýerine ýetirýän hyzmatlaryny belgiläň.

1). Meniň gün...me düşüp görmedik adam ogly maňa düş...nmez. 2). Men türkmen ilime, türkmen topragyma guwanýaryn. 3). Kerleriň gulagyny açyp bilýän ajaýyp-ajayyp aýdym-sazlarymyz bar biziň! 4). Biz şu gözəl diýaryň eýesi! 5). Beýik Allatagala bizi Adam edip ýaratdy, biz adam bolup dünýä indik, indi ajaýyp bir jemgiýet gurup, eşretli döwrän sürüp, her bir ildeşimiziň ýagşyzadalaşmagyna ýol açmak biziň mukaddes borjymyzydyr. 6). Sen kim bolsaňam, Atamyrat Annanyýaz ogly bolmaly! 7). Biz bu kişi bilen gahrymançylykly, pajygaly uruş barada, soňky döwür

¹ Türkmen diliniň grammatikasy, 156-njy sah.

² Şol ýerde, 155-nji sah.

barada köp gürrüň etdik. Ol görgüli kakamyň yzyny derňäp, Aşgabada iki ýola hat ýazyp, maglumat sorapdyr. 8). Bu topraga ata-babalarymyzyň jesedi tohum kimin atylypdyr, ondan beýik Watana bolan çäksiz söýg...miz, buýsanjymyz, mukaddesligimiz hasyl bolupdyr. 9). Biz şu agzybirligimiziň gadyryny bilmelidiris, ony goramalydyrys.

214-nji gönükme. At çalyşmalaryna degişli düşüm goşulmalaryny goşuň we ýaýdan çykaryp, bölekleri göçüriň.

1. Öwezmyrat serdar (ol) gyssady. – Hany (sen) tizräk git-de şaýyňy tutup otur. 2. Atlylary atlarynyň böwrüne debsäp, (ol) daşyna çugdamlandylar. – (Biz) gijä galdyk diýip, (ol) ahmyrly seslendi. 3. – (Ol) üstüne barmagam, (ol) ogurlygynyň üstünde tutmagam kyn däl. Ýöne bir zady bar. Ana, şol (men) ýaýdandyryr. Niçeme iş jygba-jyga gelen ýerinde, Garry batyr başlyklaýyn araňyzdan bolgusyz töwellaçylar tapylýar-da (men) öz ugruma goýmaýar. Şu sapar şol gylygyňyzy taşlap, ýeke (men) aýdanymy etseýiz gitjek. 4. (Ol) (biz) aňtap üstümize çozdular. 5. Garakçylar atlanyp, basga düşüp ugranlarynda, (ol) biri: - Waý, galdym! diýip gygyrdy hem bir tarapa baka eýeri bilen zyňlyp düşdi. (Ol) münüp oturan aty bolsa köp atlynyň şowurgyny bilen gaçan atlylaryň yzyna düşdi. 6. Ýaralynyň ýoldaşlary: – (Men) Öwezmyrat batyra eltip tabşyryň diýip, (biz) goýmady bu - diýişdiler. 7. (Ol) arkasyndan tekge berdiler (A.G.“P.”).

2. Japbak (ol) tanamady.

Ýapbak (ol) siňe syn etdi.

Mapbak biraz şübhelendi.

Topbak (ol) ekinçi gözlerinde öz suratymy gördi.

(“Japbaklar”).

215-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde at çalyşmalary bolan 12 sözlem tapyp göçüriň we çalyşmalaryň sözlemdäki hyrmatyny kesgitläň.

§ 120. Görkezme çalyşmalary

Olar bir zady, şahsy, wagty, orny görkezmek üçin ulanylýar we **haýsy?** diýen soraga jogap bolýar.

Görkezme çalyşmalary **bu, şu, şol, so, ol, hol** ýaly sözlerden ybaratdyr.

Ol sözi bir zady görkezmek üçin ulanylyp, **haýsy?** diýen soraga jogap bolup gelende – görkezme çalyşmasy; **kim? näme? nire?** diýen soraglara jogap bolanda – at çalyşmasy hökmünde ulanylýar. Meselem: **Ol** synpyň başlikçisidir. Bu ýerde **ol** sözi **kim?** diýen soraga jogap bolýar we at çalyşmasy hökmünde gelýar. Emma: **Ol okuwçy synpyň başlikçisidir** diýen sözlemdä **ol** sözi **haýsy?** diýen soraga jogap bolup, görkezme çalyşmasy hökmünde gelýar.

Bu, şu görkezme çalyşmalary bir zady, wagty we başga zatlary görkezip, şolary aňladýan sözün öň ýanyndan gelýärler. Meselem: **Bu** beglikleriň her biri üçünji döwlet bolupdyr. **Bu** toprak mukaddes, keramatly toprakdyr! Ine, biz **şu** üç borjy türkmen ilimizde esas edineliň!

Bu, şu, çalyşmalary atlaşan şekilde gelip, şahs aňýladýan sözlere derek ulanylanda, öň ýanyndaky zady, pikiri görkezip gelyärler. Meselem: Ol öz başyna bir zatlar hüňürdäp, kimdir birine käýinýärdi:

Şonuň ýaly adam ertir ir bilen öňünden çykanda, aňrujy ýagdaýyny tapsaň, bir gapdalyndan sowlup geç (A.G. “P”).

Sözleýişde **şu** çalyşmasy has ýakyndaky zady, wagty we ş.m. görkezýän bolsa, **ol, o, şol, şo, hol, ho** çalyşmalary daşrakdaky zady, wagty we ş.m. görkezýär. Meselem: -Siz **onuň** üçin gam çekmäň. **Ol** ogry ýere girse, gulagyndan çekip, asmana çykda-aýagyndan dartyp çekip alaryn (A.G. “P.”).

§ 121. Görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýşi

Görkezme çalyşmalary görkezýän zadyny aňladýan sözüň öňünden aýyrgyç hyrmatynda gelende, söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýär. Şeýle ýagdaýda üýtgediji goşulmalar çalyşmalaryň aýyklaýan sözüne goşulyp gelyärler. Emma olar atlaşyp gelenlerinde, (**ho, hol** çalyşmalaryndan beýlekileri) atlar ýaly üýtgediji goşulmalary kabul edýärler.

Görkezme çalyşmalarynyň degişlilik goşulmalaryny kabul edişleri (ýöňkemedede üýtgeýişleri):

San goşulmasyz üýtgeýşi

San goşulmaly üýtgeýşi

Birligi

Şahslar

I munym, onym, şunym, şonym

bularym, olarym, şularym, şolarym

II munyň, onyň, şunyň, şonyň

bularyň, olaryň, şularyň, şolaryň

III munusy, onusy, şunusy, şonusy

bulary, olary, şulary, şolary

Köplügi

I munymyz, onymyz, şunymyz, bularymyz, olarymyz, şularymyz, şolarymyz

II munyňyz, onyňyz, şunyňyz, bularyňyz, olaryňyz, şularyňyz, şolaryňyz

III munusy, onusy, şunusy, şonusy bulary, olary, şulary, şolary

Görkezme çalyşmalary birlik we köplük sanda düşümde üýtgeýärler:

Düşümler San goşulmasyz üýtgeýşi

San goşulmaly üýtgeýşi

B.d. bu, ol, şu, şol

bular, olar, şular, şolar

E.d. munuň, onuň, şunuň, şonuň

bularyň, olaryň, şularyň, şolaryň

Ýön.d. muňa, oňa, şuňa, şoňa

bulara, olara, şulara, şolara

Ý.d. muny, ony, şuny, şony

bulary, olary, şulary, şolary

W.o.d. munda, onda, şunda, şonda

bularda, olarda, şularda, şolarda,

Ç.d. mundan, ondan, şundan, şondan

bulardan, olardan, şulardan, şolardan

Değişlilik goşulmalaryny kabul eden görkezme çalyşmalary düşüm bilen üýtgeýärler

Birligi

Düşümler Birinji şahs

Ikinji şahs

Üçünji şahs

<i>B.d.</i>	<i>munym</i>	<i>munyň</i>	<i>munusu</i>
<i>E.d.</i>	<i>munymy</i>	<i>munyňyň</i>	<i>munusynyň</i>
<i>Ýön.d.</i>	<i>munyma</i>	<i>munyňa</i>	<i>munusyna</i>
<i>Ý.d.</i>	<i>munymy</i>	<i>munyňy</i>	<i>munusyny</i>
<i>W.o.d.</i>	<i>munymda</i>	<i>munyňda</i>	<i>munusynda</i>
<i>Ç.d.</i>	<i>munymdan</i>	<i>munyňdan</i>	<i>munusyndan</i>

Köplügi

<i>Düşümler</i>	<i>Birinji şahs</i>	<i>Ikinji şahs</i>	<i>Üçünji şahs</i>
<i>B.d.</i>	<i>munymyz</i>	<i>munyňyz</i>	<i>munusy</i>
<i>E.d.</i>	<i>munymyzyň</i>	<i>munyňyzyň</i>	<i>munusynyň</i>
<i>Ýön.d.</i>	<i>munymyza</i>	<i>munyňyza</i>	<i>munusyna</i>
<i>Ý.d.</i>	<i>munymyzy</i>	<i>munyňyzy</i>	<i>munusyny</i>
<i>W.o.d.</i>	<i>munymyzda</i>	<i>munyňyzda</i>	<i>munusynda</i>
<i>Ç.d.</i>	<i>munymyzdan</i>	<i>munyňyzdan</i>	<i>munusynda</i>

§ 122. Görkezme çalyşmalarynyň ýazuw düzgüni

1. **Bu** görkezme çalyşmasy ýöňkeme bilen üýtgände, onuň **b** sesi **m** sesine öwrülýär. Meselem: munym, munusy...
2. **Şol, ol** görkezme çalyşmaları ýöňkeme bilen üýtgände, olaryň ahryrdaky **l** sesi **n** sesine öwrülýär. Meselem: **şonym, onym...**
3. **Bu, şu** görkezme çalyşmaları birinji we ikinji şahslaryň goşulmalaryny kabul edende, ikinji bogundaky dar çekimli uzyn aýdylýandygy sebäpli dodaklandyrylman ýarylýar. Meselem: **munym, şunym, şonyň**. Bu çalyşmalar üçünji şahsda **munsy, şunsy, onsy, şonsy** ýaly aýdylsa-da, ýazuwda **munusy, şunusy, onusy, şonusy** ýaly ýazylýar.
4. **Bu, şu** çalyşmaları ýöňkeme we düşüm bilen üýtgände, olaryň soňundan **n** sesi artdyrylýar. Ol ses ýöneliş düşümde **ň** sesine öwrülýär.

Meselem: **munym, şunym, munda, şunda, muňa, şuňa...**

Çykyş düşümdäki **ondan** görkezme çalyşmasy **soň** kömekçisi bilen bileleşip gelende, çykyş düşümiň **-dan** goşulmasy düşürilip, **onsoň** görnüşde ýazylýar.

216-nji gönükme. **Bu, şu, şol** görkezme çalyşmalarynyň degişlilik goşulmalaryny kabul edişlerini (öňde) synlaň. Soňra **kitap, galam, geçi** sözlerini ýöňkemedä üýtgedip, olary görkezme çalyşmalarynyň ýöňkemedä üýtgeýşi bilen deňeşdiriň.

217-nji gönükme. Sözlemleri okaň, görkezme çalyşmalaryny tapyň we olaryň haýsy üýtgediji goşulmaları kabul edendiklerini hem-de ýazuw düzgünini düşündiriň.

1. Nähili-de bolsa bu atlylaryň ýarag şaýy tutgundy. 2. Ol ýaş ýigit köp geplemeýärdi. 3. Şondan bärde burnuňyzy görkezmäň. 4. Gepiň gerdişine şuny hem aýdyp geçmek gerek. 5. Munuň sesi bilen sürbe-sür

Permannyň hem: – Ýok, gaçman! - diýen sesi eşidildi. 6. Birinji sapar azaşanda ol ýalňysyny tiz aňdy hem ony basym düzetti. 7. Perman bu ýere ýetmezinden öňem ençeme gorkunç wakalary başyndan geçiripdi. 8. Her niçigem bolsa, ol sözländen soň, Perman munuň adamdygyny aýk aňlady hem az-kem ýüregi düşüdi. 9. Perman aýna gyljyň bilindedigini diňe şundan soň duýup galdy. 10. Diwanyň üstünde goýlan sübse-de munuň şaýadydy. 11. Mundan aňryk iki ýany gaýa bolan darajyk bir jülge bolup gitdi. Bu jülge uzak gitmän, basym gutardy. 12. – Bu atyň ýaşlygyndan beýnisiň bekän, soňam telim gezek gelen ýatagy şudur. 13. Şonuň üçinem Kany batyr gürrühiňe dyngy beren ýerinde, Perman şaklanyp bilmän, şo barada sorag berdi. 14. Onsaň sözünüň üstüne goşdy (A.G. “P”).

218-nji gönukme. Sözlemleri okaň we at çalyşmalaryny görkezme çalyşmalaryndan tapawutlandyryň.

1. Ol lak-luk agzyna atypdyr. 2. Ol üýtgeşik jandar hem oklanyny iýipdir-de, iň soňunda sessiz-üýnsüz turup gidipdir. 3. Ondan öňürti ýaňkynyň geljek ugrunda uzyn üýşmek daş ýasap, onuň üstüne-de arkasyndaky içmek derileri ýapyp, baş ujunda hem telpegini goýupdyr. 4. Onsoň gowagyň agzyndan tüpeňini çykaryp, seredip oturypdyr. 5. Ol Kany batyryň şunuň ýaly gorkunç hekaýalaryny her gün diňleýärdi. 6. Emma Perman şol gijeki sesden soň arkaýynlaşar ýaly däl. Onda diňe alaçsyzlygyň arkaýynlygy galypdy (A.G. “P”).

219-nji gönükme. Baglanyşykly sözlemleri okaň, çalyşmalary tapyň, olaryň sözlemleri baglanyşdyrmakdaky hyzmatlaryny anyklaň.

Bir salymdan soň ol jandar aýylanç bir bögürp goýberdi. Onuň sesi tokaýa düşüp ýaňlandy. It aýysynyň sesi bolmadygy mälüm boldy. Ol hawanyň sesinden nähili hem bolsa zor görüp, gyssanyp bögürýändigi bildirip durdy.

Perman tüpeňini alyp, ýuwaşlyk bilen oňa tarap ugrady. Ol agaçdan bu agaja bukup ýakyn bardy. Munuň dag umgasydygyny ýagşy seljerenden soň, onuň ýanyna bardy. Bu ullakan bir dag goçy bolup, munuň möçbersiz ullakan aýlaw-aylaw bolup giden şahalarynyň bir ýan tarapy kellesini oýkan wagtynda bir uzyň syrdam agaja ilip, mäkäm bolup galypdyr. Goç ondan sypjak bolup dyzynypdyr, dyzyndygyça-da beter jaýlaşyp, şahyň iň ýogyn ýeri agajyň biline düşüpdur (A.G. “P”).

§ 123. Gaýdym çalyşmasy

Gaýdym çalyşmasy **öz** sözi we onuň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy **arkaly ýasalýar**. Ol kim barada, näme barada aýdylýandygyny bildirýär, görkezýän zadyny nygtap görkezmäge hyzmat edýär.

Gaýdym çalyşmasy degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edýär. Ýöne düşüm goşulmalary degişlilik goşulmalaryndan soň goşulýar. **Öz** gaýdym çalyşmasy köplenç atlaryň we at çalyşmalarynyň ýerine ulanylýar.

Meselem: **özüm** (men) aldym, **özüň** (sen) aldyň, **özi** (Aman) aldy; **özümiiz** (biz) aldyk, **özüňiiz** (siz) aldyňyz, **özleri** (olar) aldylar.

Ýöne degişlilik goşulmasyny kabul eden gaýdym çalyşmasy şahsy has nyptamak bilen görkezýär.

Öz sözi tirkeşdirilip hem ulanylýar. Meselem: Ol öz ýanyndan... diýip oýlandy hem öz-özünden sussy basyldy (A. G. “P”).

220-nji gönükme. Gaýdym çalyşmasynyň degişlilik hem düşüm goşulmalaryny kabul edişlerini synlaň. Soňra ony atlaryň we çalyşmalaryň bu goşulmalary kabul edişleri bilen deňeşdiriň. **Özüm** sözi bilen baglanyşykly dodak çekimlileriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Şahslar	Birligi	Köplügi
I şahs	<i>özüm</i>	<i>özümiiz</i>
II şahs	<i>özüň</i>	<i>özüňiiz</i>
III şahs	<i>özi</i>	<i>özi (örleri)</i>

Düşümler	Birligi	Köplügi
B.d.	<i>özüm</i>	<i>özümiiz</i>
E.d.	<i>özümiň</i>	<i>özümiziň</i>
Ýön.d.	<i>özüme</i>	<i>özümize</i>
Ý.d.	<i>özümi</i>	<i>özümizi</i>
B.o.d.	<i>özümde</i>	<i>özümizde</i>
Ç.d.	<i>özümden</i>	<i>özümizden</i>

221-nji gönükme. **Öz** çalyşmasyna zerur goşulmalary goşup, nakyllary we atalar sözüni göçüriň, üýtgediji goşulmalary belgilaň. Gaýdym çalyşmasyny sözlem agzasy hökmünde anyklaň.

1. ... öwme, seni halk öwsün. 2. ... öwen akmak. 3. ... elim, ... ýakam. 4. ... eden ökünmez. 5. ... gadyryn bilmedik, il gadyryn näbilsin. 6. .... aşagy gör-de, şükür et, ýokaryňy gör-de, pikir et. 7. Ogry-da ... osar, orramsy-da. 8. Düýe ... boýnunyň egrisini bilmän, ýylana egri diýermis. 9. ... han, ... soltan. 10. ... kul üstünde, göwni kap dagynda. 11. ... ýykylan oglan aglamaz. 12. .... öýüm – çorbaly gözüm. 13. ... pasmanda bolsam-da, göwnüm asmanda. 14. ... alym saýan nadandan gaça dur. 15. ... baryň gadyry ýok. 16. ... ýokary bakandan, aşaga bak. 17. ... doý, özgäni goý.

222-nji gönükme. Zerur ýerinde gaýdym çalyşmasyny goýup, nakyllary göçüriň.

1. ... gadyryny bilmedik özgäniň gadyryny näbilsin. 2. ... ýagtyda bolan özgelere çakyşmaz. 3. ... öweniň tanapy çüýrük. 4. Kişiniň ... garama, sözüne gara. 5. ... aýdyp diýse, diwanadyr, ... aýdyp kişi diňlese dürdänedir. 6. ... nämäni aýtsaň, gulagyň şony eşider. 7. Üýrer ... üýrer, ...ýadap, ... goýar. 8. ... adam bolsaň, biziň öýde aş bar, ... adam bolmasaň, biziň öýde daş bar. 9. ... är bilseň, özgäni şir bil. 10. ...

arraygyny har eden kişi arraygyna zar bolar. 11. ... öýünde belke bilmez, kişi öýünde aş keser. 12. ... ýakmajak işi ile etme.

§ 124. Sorag çalyşmalary

Sorag çalyşmalary köplenç kimdir birini, bir zady, hereketi, mukdary, sany ýa-da alamaty we beýleki zatlary anyklamak üçin ulanylýar. Olaryň anyk manylary gepleşige gatnaşýanlaryň jogabyndan belli bolýar. Agzalanlary anyklamak üçin bolsa *kim? näme? nähili? niçik, neneň? neneňsi? nire? näçe? näçenji? näwagt? haçan? haýsy? hany?* ýaly sorag çalyşmalary ulanylýar. Olar soraglyk manysynda gelýär. Meselem: -Sen bolsaň, ol gije *näme* işler etdiň? -... Ýeri muňa *näme* diýersiň? – Ýene *nirä* ugramaly? – *Kim* bilýar pelek işini? – Dagy *kim* bolsun? Sen Seýitmyrat begiň ogly Begli bilen *nähili* dost bolduň? – O *nähili* ala tutulmak? – O *nähili* bilmedim? Özüniň tutuklygyny bilmeýän ol *niçiksi* adam? – Ýagşy, sen *näme* etsem diýýärsiň? (A.G. “P”)

Sorag çalyşmalarynyň gelip çykyşy barada taryhy maglumat: *Kim?* sorag çalyşmasy gadyma sorag aňladýan *ka* we *men* sözünüň bölegi bolan *m* bilen birigip emele gelipdir. *Ne* aslynda sorag aňladýan düýp söz bolup, bu söz nusgawy edebiyatda duşýar. Ol şiweleriň käbirinde häzir hem duş gelýär. Bu söz arkaly *näme? näçe? nire? nähili? näçenji? näjüre? näzaman?* ýaly sorag çalyşmalary ýasalypdyr.

Haýsy? haçan? hany? sorag çalyşmalary bolsa *kan, kaý, han, hay* gadymy şekillerinden gelip çykydyr.¹

§ 125. Sorag çalyşmalarynyň ulanylyşy

Kim? sorag çalyşmasy diňe adama degişli sorag bolup, onuň adyny, atasynyň adyny, familiýasyny, garyndaşlyk gatnaşygyny we ş.m. anyklamak üçin ulanylýar.

Näme? sorag çalyşmasy zatlaryň atlaryny, adamyň kesp-kärini (*näme* bolup işleýär!) we ş.m. anyklamak üçin ulanylýar. *Näçe? näçenji?* sorag çalyşmalary zatlaryň we ş.m. mukdaryny, sanalmakdaky tertibini anyklamak üçin ulanylýar.

Haýsy? sorag çalyşmasy topar zatdan birini anyklamak üçin ulanylýar.

Haçan? sorag çalyşmasy wagt gatnaşygyny anyklamak üçin ulanylýar.

Hany? sorag çalyşmasy biriniň, bir zadyň nirededegini anyklamak üçin ulanylýar.

§ 126. Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi

Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi haýsy söz taparyna degişli bolýandygy bilen baglydyr. Atlar, sanlar, wagt aňladýan sözler barada ulanylýan sorag çalyşmalary söz üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Emma *haçan? näwagt?* çalyşmalary düşümde we ýöňkemedede üýtgemeyärler. *Näçe?* sorag çalyşmasy birinji, ikinji ýöňkemäniň birliğinde

¹ Türkmen diliniň grammatikasy, 169-174-nji sah.

üýtgeýşi az bolup, beýlekilerinde hemişe üýtgeýär. **Haýsy?** çalyşmasy hem şoňa meňzeş üýtgeýär. Umuman, sorag çalyşmalarynyň köpüsi atlar ýaly san, degişlilik, düşüm geşulmalaryny kabul edýärler.

223-nji gönükme. Sorag çalyşmalarynyň degişlilik, düşüm geşulmalaryny kabul edişlerini synlaň. Olary atlaryň geşulma kabul edişleri bilen deňeşdiriň.

Şahslar	Birligi				
I şahs	<i>kimim</i>	<i>nämäm</i>	<i>niräm</i>	<i>näçäm</i>	<i>haýsym</i>
II şahs	<i>kimiň</i>	<i>nämäň</i>	<i>niräň</i>	<i>näçäň</i>	<i>haýsyň</i>
III şahs	<i>kimi</i>	<i>namesi</i>	<i>niresi</i>	<i>näçesi</i>	<i>haýsysy</i>

Şahslar	Köplügi				
I şahs	<i>kimimiz</i>	<i>nämämiz</i>	<i>nirämiz</i>	<i>näçämiz</i>	<i>haýsymyz</i>
II şahs	<i>kimiňiz</i>	<i>nämäňiz</i>	<i>niräňiz</i>	<i>näçäňiz</i>	<i>haýsyňyz</i>
III şahs	<i>kim(s)i</i>	<i>namesi</i>	<i>niresi</i>	<i>näçesi</i>	<i>haýsysy</i>

Düşümler

B.d.	<i>kim</i>	<i>näme</i>	<i>nire</i>	<i>näçe</i>	<i>haýsy</i>
E.d.	<i>kimiň</i>	<i>nämäniň</i>	<i>niräniň</i>	<i>näçäniň</i>	<i>haýsynyň</i>
Ýön.d.	<i>kime</i>	<i>nämä</i>	<i>nirä</i>	<i>näçä</i>	<i>haýsa</i>
Ý.d.	<i>kimi</i>	<i>nämäni</i>	<i>niräni</i>	<i>näçäni</i>	<i>haýsyny</i>
B.o.d.	<i>kimde</i>	<i>nämede</i>	<i>niredede</i>	<i>näçede</i>	<i>haýsynda</i>
Ç.d.	<i>kimden</i>	<i>nämeden</i>	<i>nireden</i>	<i>näçeden</i>	<i>haýsyndan</i>

224-nji gönükme. Sözlemleri degişli heňinde okaň we sorag çalyşmalaryny tapyp, olaryň haýsy geşulmalary kabul edendiklerini aýdyň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň

1. – Bu kim?
– Oglumyz.
– Örän gowy.
– Aýna siziň nämäňiz?
– Ol meniň aýal doganym.
2. – Nowruz ýene töwerege seretdi.
– Men niredede? - diýip sorady.
3. – Halmyrat ondan:
– Seniň adyň näme? - diýip sorady.
– Bäräk haçan geldiňiz? – diýip ol ýene soragyny dowam etdi.
– Haýsyňyz rus dilinde okap bilýärsiňiz:
4. – Ýeri, oglanlar, näme täzelik bar? – diýip öý eýesi tirseğine galdy.
– Ýerimizi elimizden aldylar...
– Haýsy ýeriňiz? Kim aldy? (Ç. A.)

225-nji gönükme. Bölekleri okaň, dyngy belgileriň hyzmatyny düşündiriň, soňra at, gaýdym, sorag çalyşmalaryny ýazmaça derňäň. Bir sözi iki gezek gaýtalamaň.

Nusga: *Ony – ol – at çal, ýeň. düş. goş.*

1. Năme sorady?
  - Neme-dă ol... “Năme üçin küşdüň ähli maly şany goraýar?” diýdi.
  - Sen năme diýdiň?
  - Ony Watan serhediniň eldegrilmezligi, mukaddesligi bilen bagladym.
  - Bir sözde aýdyp bolsa, üç sözün geregi ýok welin, bolýamy năme?
  - Kăte kitap dilinde geplăýýăn. Năçe sada bolsa, şonça gowy.
2. – Sen haýsy ýol barada gürrüň edýăň.
  - O năme diýdigiň boldy? (G. Ş. “A”)
3. – Ýagy nireden aljak?
  - Ýapbak oňa jogap berdi.
  - Gaýys satarys-da, goýun alarys.
  - Gaýsy nireden aljak?
4. – Siziň onçakly harjyňyz beri barmy?
  - Sen özüň năhili bilýărsiň? Japbaklar ownuk-uşak zadyň syrtyna bukular öýdýămiň? (“J”)

§ 127. Nămălim çalyşmalar

Nămălim çalyşmalara *kim ... kim, kimde-kim, kimse, kimler, kimdir biri, nămedir bir zat, biri, bir, birnăçe, bir zat, birentek, bir hili, bir wagt, kăbir, ençe, ençeme, pylan, pylany, her kim, her năçe, her kişi, her bir, her zat, her ýaly* sözler degişlidir. Bu sözler arkaly năbelli zatlar, alamatlar, sanlar aňladylar. Şol sebäpli-de olar beýleki söz toporlary bilen berk baglanyşyklydyr. Mysal üçin, **kim...kim, biri, bir zat, kăbir, pylany, her kim, her kişi** ýaly nămălim çalyşmalary ulanylanda atlara meňzeşlik bar bolýan bolsa, **bir, bir hili, kăbir, her bir** çalyşmalary ulanylanda sypatlara, **birnăçe, birentek, ençeme** çalyşmalary sanlara, **bir wagt, her năçe** çalyşmalary ulanylanda hallara bolan meňzeşlik duýulýar. Olar haýsy söz topary bilen gatnaşykda bolsa-da topar zady, onuň jeminiň her birini ýa-da belli birini, belli bir bölegini görkezýär. Meselem: Olar bu ýeriň hoşasyny özlerinden öň **biri** çöpläpdir diýip düşündiler. Orakçynyň elinden sypyp gaçan towzanyň **her bir** üç ädimden birini gözläp tapmalydy. Olaryň **her haýsy** bir ýerden derrew harmana dyrmaşdylar. Kelekbäý Japbaklaryň ýanynda **năçe** şert etse-de, hoşaly sanaç onuň hut öz teninden kesilip alnana döndi.

226-nji gönükme. Berlen çalyşmalaryň năhili emele gelendigini belgilăň. Olaryň dürs ýazuwyna üns beriň. Içinde nămălim çalyşmalary bolan 3-4 sany ýaýraň ýönekeý sözlem düzüň.

Birentek, nămedir bir zat, kim bolsa-da biri, kimdir, biri, bir hili, birneme, bir topar, her haýsy, her hili, her haçan, biraz, birnăçe, kăbir.

227-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde nămălim çalyşmalary bolan 10 sany sözlem tapyň. Nămălim çalyşmalarynyň ýazuw düzgünini düşündiriň.

228-nji gönükme. Nämälim çalyşmalarynyň ýazylyşyny deňeşdiriň.

birnäçe	bir hili	kim-de bolsa biri
birentek	bir tüýsli	kim-de kim
birneme	kimdir biri	kim bolsa-da biri
biraz	bir topar	näme-de bolsa bir zat
käbir	her bir	her kimem bolsa

229-nji gönükme. Zerur ýerinde dyngy belgileri goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Nämälim çalyşmalary sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

1. Neme men saňa kimdir biri barada gürrüň berjekdim. 2. Haýsydyr bir pikir nämedir bir zat ony birahatlandyryýardy. 3. Onuň elinde nämedir bir zatlar bar ýaly özem ony kimdir birinden gizleýäne meňzeşdi. 4. Meniň göwnüme bolmasa asmanyň ýüzi bir tüýsli bulaşyk howa bir hili ýakymсыз ýalydy.

§ 128. Jemleýji çalyşmalar

Jemleýji çalyşmalar zatlaryň, adamlaryň, janly-jandarlaryň, hadysalaryň mukdarynyň jemini anyklamak üçin ulanylýar. Jemleýji çalyşmalara **hemme, ähli, bar, bary, бүтін, külli, tamam, barça, jümle** ýaly sözler degişlidir. Bulardan **bar** sözi öz hakyky manysynda hem ulanylýar (ýagny bir zadyň barlygyny bildirýär). **Ahli, hemme, bar, bary, barça** çalyşmalary belli bir sözi aýyklarap gelende, aýyklaýan sözünden zatlaryň, şahslaryň, düşüňjeleriň...jemini görkezip gelýär, ýöne olaryň özüni aňladyp bilmeýär. Meselem: Diňe gün giç öyläne sanandan soň, gatlanyň beýik ganatynyň kölegesi sekiniň **hemme** ýerini örtýärdi.

Gelse-de, **bary** bir (A.G. “P”).

Hemme, ähli, bar, barça çalyşmalary degişlilik goşulmasynda gelende (atlaşan görnüşde gelende) aýyklaýan sözüniň hyzmatyny ýerine ýetirýär we onuň nämedigi gurşawyndaky sözlemlerden aňlanylýar. Meselem: **Hemmesi** arkaýynlaşdy, çadyrlaryna girip ýatyşdylar. Ol bu öýde oturan agyr märekä serenjam berýär, olaryň **ählisini** agzyna şeretdirýär.

– **Baryňy** gylyçdan geçireris!- diýip, olar perraçlara-da hemle urdular (A. G. “P”).

Ahli, külli, bary, bar, tutuş sözleriniň öz manylarynyň köplük aňladýandygy sebäpli, olar -lar, -ler san goşulmasyny kabul etmeýärler. **Bütün** sözünden beýleki jemleýji çalyşmalar atlar ýaly degişlilik goşulmalaryny kabul edýärler, ýöne olar degişlilik goşulmalarynyň diňe köplügini kabul edýärler.

Hemme sözi **-ler** goşulmasyny kabul edýär. Meselem: Hemmeler onuň sözünü tassyklady.

Jemleýji çalyşmalarynyň düşüm goşulmalaryny kabul edişleri hem meňreş däl. Mysal üçin, **hemme, ähli, bary** ýaly sözler degişlilik goşulmasyny kabul edenden soň düşüm goşulmasyny kabul edýärler:

Meselem: hemmämizi, ählimiziň, bemmämizi, ählimizi, hemmämize, ählimize we ş.m.

229-nji gönükme. Okaň. Jemleýji goşulmalary tapyň. Olaryň degişlilik, düşüm goşulmalaryny (eger bar bolsa) belgiläň.

1. Oglanlaryň hemmesi geňirgenmek bilen diňdi. 2. Sekiniň üsti tutuşlygyna artlatgy, düzzim çyzyklary bilen bezelip taşlanypdy. 3. Aman-esenlikmidir hemme? 4. Hemme kişiniň gözi şoňa tarap dikildi. 5. Öwezmyrat batyryň bizi gymaga äkitmeýändigini hemmämize-de belli (A.G. "P"). Barça ýagşy, biz ýaman, barça bugdaý, biz saman. 6. Ahli gözeli söýüp bolmaz, ähli datlyny-ýýip (Türkmen nakyllary we atalar sözi). 7. Ahli günäleriň gözbaşy – gybat bilen ýalandadyr.

230-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine zerur harplary goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Jemleýji sözleri sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. Büt...n oba uk...dady. 2. Suw ekilen ýeriň baryny suwardy. 3. Bar sagýanymyz iki sanjak sygyr-la. 4. Şonuň üçin kim olaryň biriniň adyny tutsa, hemmesi birden: – How! - diýip jogap berýärdiler. 5. Soltansöý...n gara aty bilen Gül atly aýalyny büt...n dünýä bilen deňeýän eken. 6. Bolmasa, bar...ňzyň ganyny got...ra derman ederin. 7. Büt...n töwerek kert gaýa ("Soltansöýün we Myraly").

231-nji gönükme. *Hemme, bary, ähli* jemleýji çalyşmalara birinji şahsyň degişlilik goşulmasyny goşuň we olary düşümde üýtgediň. Haýsy dürs ýazuw düzgünleri bilen iş salşanlygyny düşündiriň. Çeper eserlerden içinde *tutus, külli, bar, bary, hemme, ähli* çalyşmalary bolan sözlemleri tapyň.

§ 129. Ýokluk çalyşmalary

Ýokluk çalyşmalary *hiç* sözünüň yzyndan *kim, haçan, haýsy* sorag çalyşmalarynyň we *tüýsli, zat, hili, bir, wagt, bir zat* sözleriniň getirilmegi arkaly ýasalyrlar. Şonda *hiç* sözi yzyndaky sözlere goşulman ýazylyr. *Hiç* çalyşmasy aýratyn ulanylanda degişlilik we düşüm goşulmalaryny kabul edip bilýär. *Hiç* çalyşmasy *zat, bir, tüýsli, kim, haýsy* sözleri bilen bilelikde ulanylanda bolsa, degişlilik we düşüm goşulmalary şol sözlere goşulýar. Meselem: *Hiç birimizden (biriňizden, birisinden)* ses çykmany. *Hiç zatdan* habary ýok.

Hiç haçan, hiç wagt çalyşmalary bolsa degişlilik we düşüm goşulmalaryny kabul etmeýärler.

Ýokluk çalyşmalary haýsy-da bolsa biriniň, bir zadyň, alamatyň, mukdaryň barlygyny inkär etmek üçin ýa-da tutuş sözlemiň mazmunyna Ýokluk bermek maksady bilen ulanylýar. Meselem: - Hanha, şol adama *hiç kim* buýranok. Daşrakdan seretseň, onuň gözünüň *hiç bir kemi* ýok ýaly görünýärdi. – *Hiç hili* habar- hatyr ýok, haýsy ugra gidenem belli däl diýsene? -...Ondan *her haýsy* çykar, batyr! (A.G."P")

Ýokluk çalyşmalary sözlemde eýe, doldurgyç, aýyrgyç we ahwalat bolup gelýärler. Meselem: 1. Daşarda **hiç kim** ýokdy, dym - dyrsiýkdy (**hiç kim**-eýe). 2. Emma **hiç birinden** peýda bolman, bu birsyhly “içim” diýip towlanylý ýör (**hiç birinden**-doldurgyç). 3. Şonda **hiç kimiň** habary hem bolmaz (**hiç kimiň**-aýyrgyç). Daýhanlaryň olary **hiç ýere** göýberesleri gilmedi (**hiç ýere**-ahwalat).

232-nji gönükme. Sözlemleri göçürin we ýokluk çalyşmalaryny tapyp, olary sözlem agzasy hökmünde belgiläň. Çalyşmalaryň haýsy düşümde gelendigini ýokarsyndan ýazyň.

1. Ol ýigit bu ýere hiç hili ýaman niýet bilen gelmändir. 2. -... Göýä hiç ýerden gelmedik ýaly bol, eşitdiňmi? 3. -... Biz ertirden başlap, hiç kime aňlatman, azyk-suwluk ýarar zadymyzy gaýrak, gum içine çekmeli. 4. Onuň bu sözlerindäki münkürligi hiç kim aňmady. 5. Hiç seda çykmady. 6. Hiç kimden ses çykmansaň, ol indi atlylaryň ählisine azm urdy. 7. Emma şolaryňam hiç biri häzir Öwezmyrat batyra zat diýmäge het edip bilmedi. 8. Hiç-hili habar-hatyr ýok, haýsy ugra gidenem belli däl diýsene? 9. Üçünji gije hiç-hili dönük duşmady... 10. Ol hiç kime hiç zat diýmän, atlysyny galanyň kybla tarapyna geçirdi. 11. Emma Hal molla hiç zat aýtmady. 12. Ol hiç wagt hanyň ýanyna baryp, biziň ýamanlygymyza gep şugullamaz. 13. Emma öz doganlarynyň ýanynda gadyrym bolmansoň, ilden hiç zady aýyp eder ýaly däl (A.G. “P”).

233-nji gönükme. Berlen işliklerden peýdalanylýp, “ýokluk çalyşmasy+işlik” söz düzümini düzüň. Üýtgediji goşulmalary belgiläň.

... degmedi; ... gorkmaýar; ... gijä galmaýar; ... öwrenişmedi; -... gürlemedi; ... ses çykmady; -... diýmedi; ... gitmedi; ... gaçmady.

234-nji gönükme. Ýokluk çalyşmalaryny goýmak bilen, sözlemleri göçürin. Ýokluk çalyşmalarynyň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

1. Bu goşlar biziň öýümize ... gerek däl. 2. Türkmenistan beýle ösüşi ... görmändi. 3. Men baranymda, öýüňizde ... ýokdy. Onsoň men ... gitmän, saňa garaşdym. 4. Bu zatlar saňa ... gerek bolmaz. 5. Bolan wakany aýtmaga ... ýürek edip bilmedik.

235-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde ýokluk çalyşmalary bolan 10 sözlem tapyň we olaryň sözlemde haýsy agza bolup gelýändigini belgiläň.

236-nji gönükme. Başlangyç we orta mekdepler üçin türkmen dili boýunça okuw maksatnamalarynda we okuw kitaplarynda çalyşmalar boýunça maglumatlaryň berlişini öwreniň: haýsy synplarda okuwçylaryň çalyşmalary amaly ýörelgede öwrenýändigini, V synpda haýsy maglumatlaryň berilýändigini anyklaň.

§ 130. Çalyşmalaryň stilistik özboluşlylygy we ulanylyş aýratnylyklary.

Sen, siz at çalyşmalary janly sözleýişde iňňän köp ulanylýan çalyşmalaryň hataryna girýär. **Sen** çalyşmasy arkaly adatyça maşgalada, ýakyn adamlaryň arasynda ýüzlenilýär; **siz** çalyşmasy arkaly nätanyş ýa-da oňly tanyş bolmadyk adamlaryň arasynda, resmi duşuşyklarda, gulluk ýerlerinde ulanylýar. Nätanyş adamlaryň arasynda **sen** diýlip ýüzlenilmegi diňe bir dil normalaryna laýyk gelmän, eýsem medeniýetli adamlaryň ýüzleniş ebeýetine-de laýyk gelmeýär.

Sen çalyşmasy dürli maksatlar bilen ulanylyp bilner. Mysal üçin, çeper eseriň awtory okyja **sen** at çalyşmasy bilen ýüzlenip biler.

Medeniýetliligiň alamaty hökmünde bir adama ýüzlenilýän **siz** çalyşmasy şahsy hem resmi iş kagyzlarynda baş harp bilen (**Siz, Siziň, Size**) ýazylýan bolsa, ýazuw sözleýişiniň beýleki görnüşlerinde (mysal üçin, çeper eserlerde gahrymanlaryň gürrüňinde) setir harp bilen ýazylýar.

Siz çalyşmasy umumylaşdyrylan manyda, ýagny belli bir şahsa (ýa-da şahslara) niýetlenmedik görnüşde, tutuş halka ýüzlenilýän görnüşde hem ulanylýar.

Dürli stilde at çalyşmalarynyň ulanylyşy meňzeş däl. Agzeki gepleşikde, şeýle-de çeper stilde at çalyşmalarynyň ählisi ulanylmaýar. Ýlmy stilde **men, sen, siz** çalyşmalary ulanylmaýar diýerliklidir. Bu stilde **men** sözüne derek, awtoryň adyndan aýdylanda, **Biz** sözi ulanylýar (**Biz** işiň ikinji babynda bu mesele barada...). At çalyşmalary resmi iş stilde-de az ulanylýar.

Meniň, biziň at çalyşmalary zadyň bir ýa-da birnäçe adama (maşgala) degişlidigini aňladyp biler. Meselem: **Bu biziň bagymyz. Bu meniň bagym. Bu biziň maşgalamyz. Bu meniň maşgalam.** Bu ýagdaýda maşgalabaşy (bagyň eýesi) **meniň** sözüni ulanýar. Maşgalanyň agzasy (bag degişli bolan maşgalanyň bir agzasy) **biziň** sözüni ulanýar. Ýöne maşgalabaşy öz başdaşy barada **meniň maşgalam** diýýär.

Ýönekeý gepleşikde **meniň, seniň, onuň, olaryň** çalyşmalary **meň, seň, oň, olaň** ýaly ulanylýar.

Gepleşikde **özüm** sözi käte **özlerimiz** görnüşinde (magtanmak manyсында) ulanylýar. Şeýle ýagdaýda onuň bilen ylalaşyp gelyän işlik hem köplik sanda gelýär. Meselem: Bu jaýy özlerimiz gurduk.

237-nji gönükme. Ýaýda berlen çalyşmalardan gereğini saýlap almak arkaly, sözlemleri dogry düzüp göçürin.

1. Hormatly Arslan Çaryýewiç! Alan kitaplaryňyzy kitaphana tabşyrmagyňyzy (Sizden, sizden) haýyş edýäris. 2. Biziň dükanymyzdan (Siz, siz) islän harydyňyzy tapyp bilersiňiz. 3. Ol (onuň, özüniň) ýetmeş ýaşlydygyna garamazdan, heniz ýaş we sagdyn görünýär. 4. Näme üçin, Ata Myradowiç, (siz özüňiz, siziň özüňiz) häkimlige ýüz tutmadyňyz? 5. Gözel Myradowna, (siziň bir özüňiz, sen ýeke özüň) näme üçin geldiňiz (geldiň)? 6. Edara Meredowy (özüniň, öz, onuň öz) iş ýerinden başga ýere geçiripdir. 7. Başlyk maslahata gatnaşmaly wekilleriniň sanawy we (olaryň, olaryň özüleriniň) pikirleri bilen tanyşdy. 8. Bu işi (öz, özüňiz) eliňize alyň. 9. Men (biziň,meniň) maşgalamyzda (maşgalamda) iň kiçisidim. 10. Ähli

resmi kagyžlar (olaryň, olaryň özleriniň) sanawy bilen merkeze tabşyrylýar.

238-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen göçürin, çalyşmalary tapyň we haýsy görnüşe degişlidigini belgiläň.

1. Olar indi hoş a gitdiler. Olaryň indi dördüsi bir sanaç götermän, her haýsy bir sanaç göterdi. 2. Ol öz ýanyndan indiki boljak çalamünderden heder edip, ony hiç ýerde agzap hem bilmedi. 3. Baý aga bu nähili sygyr? Mun...ň garpyz ýaly-la! 4. Seniň taýçanagyň ady näme? 5. – Bä, hakykatdanam, öz-ä Mapbak weli, mun...ň kellesi kimkä? 6. Emma hiç biri Mapbakdan derek bilmedi. 7. Japbaklar kädini nireden alsyn, süýdi nireden alsyn? 8. -... Ýör...ň, men sizi çal bilen çörekden doýraýyn! 9. Kime döle gazyp berýärdiler, kimiň od...nyny çekýärdiler. Şonluk bilen iýjek nanlaryny bol gazanýardylar. Olar hiç wagtda hiç kime hiç bir zat barada ýüz tutmaýardylar, dilemeýärdiler. Döz...msizlik bilen edilen käbir höd...rlerden-de boýun towlaýardylar. 10. Ony diňe olaryň özlerine kybapdaş oba adamlary bilýärdi. 11. – Ol tüýs meniň malym. Oňa näme berseň, şonuň bilen oňjaň. Ony nirede goýsaň, şol ýerde durjak (“Japbaklar”).

IŞLIKLER

§ 131. Işlikleriň manylary, morfologik alamatlary we sintaktik hyzmatlary

Işlik – bu hereketi ýa-da zadyny ýagdaýyny bildirýän sözleri özünde jemleýän söz toparydyr. Meselem: Ýyly şemal ýuwaşjadan *öwürýär*. Meýdan göýa mahmal ýaly *gök öwürýär*.

Işligiň sözlemdäki esasy hyzmaty habar bolmakdan ybaratdyr: işlik ýörite habarlyk şekillerini, ýagny: **işlik şekillerini, zaman şekillerini we ýöňkemelerini** özünde jemleýär.

Meselem: 1). Japbaklaryň bir gün menzilligi *tükendi* (“J.”). *tükendi* – habar; gutarnykly öten zaman işligi, 3-nji ýöňkemedede. 2). Şonluk bilen iýjek nanlaryny bol *gazanýardylar* (J.). *gazanýardylar* – habar; dowamly öten zaman işligi, 3-nji ýöňkemedede. 3). – Eje jan, men minneti Ýapyrylyp ýatardan *çekýarin*. *çekýärin* – habar; umumy häzirki zaman işligi, 1-nji ýöňkemedede, birlik sanda. 4). Bulary siz *tapmarsyňyz*. *tapmarsyňyz* – habar; nämälim geljek zaman işligi, 2-nji ýöňkemedede, köplük sanda. 5). – Goý, Japlaklar çaga guşlara *dönsünler* (J.). *dönsünler* – habar; işligiň buýruk sekilinde, üçünji ýöňkemedede, köplük sanda. 6). Men siziň bilen ikiçäk *gürleşmeli*. *gürleşmeli* – habar; işligiň hökmanlyk sekilinde.

Işlik şekillerinden, zamanlaryndan we ýöňkemelerinden başga-da iş atlary (sözleşşi, okaýsy), şeýle-de kem işlik, ortan işlik, hal işlik şekilleri bar. Bu şekilleriň nähili manylarynyň bardygy we sözlemede ýerine ýetirýän hyzmatlary barada bölümiň dowamynda aýdylar. Bir işligiň ähli

şekilleriniň şu hili grammatik hyzmatlary bar: 1) geçirýän we geçirmeýän, 2) dereje, 3) zaman, 4) sekil.

§ 132. Geçirýän we geçirmeýän işlikler

Işlikleriň ählisi sözlemiň düzüminde many taýdan geçirýän we geçirmeýän işlikler diýen toparlara bölünýär. İşlikleriň haýsy topara degişlidigi aňladýan manylaryna, sözlemde ulanylyşlaryna, ýeňiş düşümde gelen sözi kabul edip bilişlerine (şol sözüň ýeňiş düşümdeligine ýa-da dældigine) baglydyr. Şeýlelikde, ýeňiş düşümdäki sözi talap edýän we **kimi? nämäni?** diýen soraglara jogap bolýan işliklere geçirýän işlik diýilýär. Geçirýän işlikler sözlemde göni doldurgyç hyzmatynda gelyärler. Meselem: Agajy ýaşlykdan **bük**. Almany göge **at**, ýere düşýänçä ýa pelek. Aşy ajygana **ber**, gyzy aşygyna. Bazara bar, bagtyňy **gör**. Gorkagy **kowsaň**, batyr bolar. Gylyç öz gynyny **kesmez**.

Ýeňiş düşümdäki sözi talap etmeýän işliklere **geçirmeýän işlik** diýilýär. Meselem: Jeren oba **gitti**.

Işlikleriň täsirini geçirýän ýa geçirmeýän topara degişlilik olara haýsy işlik dereje goşulmasynyň goşulandygyna hem baglydyr. Mysal üçin, ýükletme derejesinde gelen işlikleriň ählisi işiň netijesini geçirýär. İşliklere **-dyr, -dir, -dur, -dür, -t, -yr, -ir, -ur, -ür, -ar, -er, -dar, -der, -yz, -iz, -yt, -kez** goşulmalary goşulanda, geçirýän işlik bolup gelyär. Mysal üçin, **ol guş bolup uçdy** diýende **uçdy** geçirmeýän işlik. Emma **ol onuň guşuny uçurdy** sözleminde **uçurdy** sözi geçirýän işlik bolup geldi.

Geçirýän işlikler gaýdym, özlük derejeleriniň goşulmalaryny (**-yl, -il, -ul, -ül, -l, -yn, -in, -un, -ün, -n**) kabul edip gelenlerinde bolsa, geçirmeýän işlek bolup gelyärler. Mysal üçin, **Ata köýnegini öwdi** sözleminde **öwdi** geçirýän işlik. Emma **Ata öwümdi** sözleminde **öwümdi** geçirmeýän işlikdir.

233-nji gönükme. Sözlemlerde getirilen atlaryň yzyna 2-3 sany deňdeş agzaly söz goşup ýazyň. Degişli dyngy belgileri goýmagy unutmaň. Atlaryň haýsy düşümdedigini anyklaň we işlikleriň geçirýändigini ýa-da geçirmeýändigini anyklaň.

Nusga: *Men çagalar dynç alyş öýüne (kimi ?) Myrady, Gözeli, Sähedi ugratdym.*

1). Gazetde görelde talyplaryň hatarynda Ata,... görkezilipdir.2). Şu gün sapakda Mähri,... dagylar çykyş etdiler. 3). Ertir biziň talyplarymyzdan Atany, ... , ... öýlerine ugradarys. 4). Bazardan sogan, ..., ... satyn aldym. 5). Ol köýnegini, ..., ... geýdi. 6). Adamlar gün dogmanka sygyrlaryny, ..., ... sürä goşdular.

234-nji gönükme. Nakyllary hem atalary sözüni okaň, soňra geçirýän we geçirmeýän işlikleri aýry-aýrylykda söz düzümi görnüşinde toparlara bölüp ýazyň.

1. Agyz bir, gulak iki, bir geple, iki diňle. 2. Agza geldi diýip diýiberme, öňe geldi diýip iýiberme. 3. Agzy bilen ak guş alar. 4. Agzy gyşyk bolsa-da, sözi düz bolsun. 5. Agzy gyşyk-da bolsa, baý ogly

gürlesin. 6. Akmaga öwüt berseň, ol saňa akyl berer. 7. Akylyly öwrener, akmak öwreder. 8. Gaharyň gelse, sögünme, sögünip soň ökünme. 9. Kerwen geçer, zyz galar. 10. Kesbi bolan kesip-kesip alar. 11. Kişi aşyna zar bolan, öz aşyna zar bolar. 12. Köpek eýesiniň gapysynda üýrer. 13. Nowruz geçiň şahyny ezse, hasyla garaş.

İŞLIK DEREJELERI

§ 133. İşlik derejeleriniň toparlara bölünişi

İşlik derejesi – bu gymyldy-hereketiň şol işi ýerine ýetirijä we hereket bolup geçýan zada (obýekte) bolan gatnaşygyny aňladýan grammatik kategoriýadyr. Esasy işlik derejesi düýp dereje bolup, beýleki (şariklik, yükletme, gaýdym, özlük) derejeler şoňa deňeşdirilende anyklanylýar.

Düýp derejeden beýleki derejeleriň her biriniň aýry-aýry goşulmalary bar bolýan bolsa, düýp derejesinde hususy goşulma ýok. Özlük hem gaýdym derejeleriniň manylary biri-birinden tapawutlanýan-da bolsa, olaryň goşulmalarynda meňzeşlik bar. Olaryň tapawudy sözlemde anyklanylýar.

Umuman, işlik derejeleri aňladýan manylary boýunça we ýasalyslaryna görä 1) düýp, 2) şariklik, 3) gaýdym, 4) özlük, 5) yükletme derejelerine bölünýärler.

Dereje ýasaýjy goşulmasy goşulmadyk asyl we ýasama işliklere **düýp dereje** diýilýär. Düýp derejaniň hususy goşulmasynyň ýoklugy sebäpli, ol beýleki şekil ýasaýjy goşulmalary kabul eden işliklerden tapawutlanýarlar. Düýp dereje gös- göni eýe tarapyndan edilen gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Men kitap *okadym*. Sen öýe *gir*. Ol şu gün şähre *ugrar*.

Gymyldy-hereketiň, işiň birnäçe adamyň gatnaşmagynda ýerine ýetirilendigini bildirýän işliklere **işligiň şariklik derejesi** diýilýär. Şariklik dereje düýp derejaniň soňuna *-ys/-iş, -us/-üş, -ş* goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: Töwerek-daş el *çarpyşyp gülüşdi*. Sagda-solda toýçy ýaly üýşüp duran ýigitler “Bol-da bol!” *boluşdylar*. Bu oglanlaryň oýny gala üçin uly bähbitlidir *diýişýärdiler* (A.G. “P”). Bu sözlemlerdäki *çarpyşyp gülüşdi, boluşdylar, diýişýärdiler* diýen sözler şariklik derejesinde gelen işliklerdir.

İşligiň şariklik derejesi şu hili manylarda ulanylýar:

1. Gymyldy-hereketiň özi üçin edilmän, başga birine kömek bermek üçin edilýändigini aňladýar. Meselem: Biziň şonda kömegimiz deger, pagta *çekişeris*. Kesen wagtlary iki ýanyndan *tutuşýarys*.
2. Iki ýa-da ondan köp adamyň gatnaşmagynda edilýän gymyldy-hereketi, işi aňladýar. Meselem: Olar biri-birine *seredişdiler*. Tokar bilen Nöker içleriniň poslaryny *döküşdiler* (“J”).
3. Iki ýa-da ondan köp adamyň arasyndaky ýaryşy, güýç synanyşygyny, dawany, jedeli aňladýar. Meselem: Toýuň niredede

geçiriljegi barada iki guda birnäçe günden bəri **çekeleşýärdi**. Ine, seýisler atlaryny seýisläp geldiler, meýdana çykyp **çapyşdylar**.

Işin, gymyldy-hereketiň sözleýjiniň tabşyrygy, buýrugy, haýyşy, islegi esasynda başga biri tarapyndan amala aşyrylýandygyny görkezýän işliklere **işligiň ýükletme derejesi** diýilýär.

Işligiň ýükletme derejesi düýp işlikleriň soňuna **-dyr/-dir, -dur/-dür, -dar/-der, -yt/-it, -t, -yr/-ir, -ur/-ür, -yz/-iz, -uz/-üz** ýaly goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýarlar. Meselem: *daňdyr, gurdyr, barlat, içir, gaçyr, doýur, agdar, inder, akyt, beküt, gorkuz, ürküz* we ş.m.

Ýükletme derejesiniň dürli goşulmasy bir söze iki gezek goşulyp bilner. Meselem: *Ýaby gazdyrt, çyzgyny çyzdyrt, çörek bişirtidir* we ş.m.

Işin, gymyldy-hereketiň sözleýjiniň özi üçin edilýändigini bildirýän işliklere **işligiň özlük derejesi** diýilýär. Ol çekimli sese gutarýan işliklere **-n, -l**, çekimsiz sese gutarýan işliklere bolsa **-yn/-in, -un/-ün, -yl/-il, -ul/-ül** goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: *Darandy, geýindi, ýuwundy, naharlandy* we ş.m.

Başga biri tarapyndan edilýän gymyldy-hereketiň netijesiniň sözleýjä (eýä) gaýdyp gelyändigini görkezýän işliklere **işligiň gaýdym derejesi** diýilýär.

Işligiň gaýdym derejesi, özlük dereje ýaly, çekimsiz ses bilen tamamlanýan işliklere **-yl/-il, -ul/-ül, -yn/-in, -un/-ün**, çekimli tamamlanýan işliklere **-l, -n** goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýarlar.

Bir işlikden hem özlük, hem gaýdym derejesini emele getirmek mümkin bolan ýagdaýynda **-yn/-in, -un/-ün, -n** goşulmalary özlük derejesini, **-yl/-il, -ul/-ül, -l** goşulmalary gaýdym derejesini ýasaýarlar.

Deňeşdiriň:

Özlük derejesi

Darandy
Geýindi
Ýuwundy
Bezendi
Gurundy
Gyýyndy

Gaýdym derejesi

daraldy
geýildi
ýuwuldy
bezeldi
guruldy
gyýyldy

Gaýdym hem özlük derejeleri şol bir goşulma arkaly ýasalan halatynda, olaryň haýsy derejededikleri sözlemdäki aňladýan manylary boýunça anyklanylýar. Meselem: Şu gün toparymyza tabşyryk **berildi**. **Berildi**-gaýdym derejede. Biziň toparymyz ähli güýji bilen okuwa **berildi**. **Berildi**-özlük derejesinde.

Gaýdym deresindeki işlikler köplenç üçünji ýöňkemedede ulanylýar.

234-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözüni okaň, işlikleri tapyp, haýsy derejedediklerini anyklaň.

1. Dälä “ Bar, gapydan aýrylma! ” diýseň, gapyny arkasynda gezdired. 2. Dili ötgür adam märekäniň önünde daýanar. 3. Dili süýjülik döwletden köp dost gazandyrar. 4. Dili uzyn bolanyň agzyna gapan

tapylmaz. 5. Dirilikde sylaşmadyň, ölenden soň aglaşma. 6. Diwar ýykylar, tozy galar. 7. Dogana doganyň azary bolmaz, urşar, sögüşer, bizar bolmaz. 8. Dogan bilen söwdalaşma, dost bilen at goşma. 9. Dogan dogana tapyşdy, ýatlara bela ýapyşdy. 10. Dogan-gardaş kimde ýok, gatnaşmasa (sylaşmasa) ýatça ýok. 11. Döwletli şu güni bilen öwner, bidöwlet geçmişi bilen. 12. Çekişmân-bekişmez. 13. Çemçeläp ýygnanym çanaklap döküldi. 14. Çemçeläp ýygnanyňy çanaklap dökme. 15. Çopan bar, goýny otuň içinden geçirer, çopan bar, oty goýnuň içinden geçirer. 16. Çorba sowatmasaň, iş bitmez. 17. Dagdan duman aýrylmaz, ärden – güman. 18. Dag ýykylmasa, dere bolmaz. 19. Dagdan zyňylan daş topuga deger. 20. Dar ýerde tapyşan, giň ýerde görşer. 21. Derdiňi dostuňa aýtma, gynanar, duşmanyňa aýtma, guwanar. 22. Eli bilen gaşanmadyk ynjalmaz. 23. Enem diýip öwünme, ataň bilen döwünme. 24. Är ýagşysy ile geňeşer, aýal ýagşysy – äre. 25. Gahary gijikdireň utar, işi gijikdireň utular.

235-nji gönükme. Sözlemleri göçürin. Işlikleriň ýokarsyndan olaryň haýsy derejedediklerini ýazyň, olary sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

1. Häzir weli şeýle keseliň dermany tapylypdyr. Ol täsin derman hut şular ýaly kepebaş ýylanyň zäherinden taýýarlanýar. 2. Ýöne ýaplaryň suwy egsiler ýaly däl. Adamlar obany ikä bölüp geçýän ene ýabyň boýuna ýygnandy. 3. Perhadyň gary gowy göräşini, arman oňa köçä çykyp oýnamaga rugsat edilmeýärdi. Aýagynyň agyrysý aýrylmasa, gaýdyp olar ýaly oýny oýnajak däl. 4. Taýýar edilen gar adamsynyň kellesine bedre geýdirildi, burnunyň ýerine käşir oturdyldy, gözleriniň ornuna kömür bölejikleri dykyldy. 5. Bu Ahmet ikimizniň srymyza öwürüldi (G.A.”Ý.z”). 6. Gazanan gazan gaýnadar, gazanmadyk köpek oýnadar. 7. Gedaýyň ýedi gapydan soň ýüzi açylar. 8. Goňşyň kel towugy gözüňe gaz görner. 9. Goňşyň ýitigini yzlaş – tapylsa, ýagşy, tapylmasa, göwne ýagşy. 10. Goňşyň ýykylsa, söýget ber (Türkmen nakyllary we atalar sözi).

§ 134. Işlik derejeleriniň ýazuw düzgüni

1. Işlik derejeleriniň goşulmasyny kabul edýän sözler çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egdirilip ýazylyar. Meselem: **kakyş, çekiş, alyş, kakdyr, çekdir, aldyr, agdar, kakyn, gerin** we ş.m.
2. Bir bogunly dodak çekimlili sözlere dar çekimlili dereje goşulmasy goşulanda, dereje goşulmalaryndaky dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylyar. Meselem: Görüş, düzüş, görün, düzün, görül, düzül, utuş, ürküz, tutdur, goýul, goýun we ş.m.
3. Dar çekimlili dereje goşulmalaryny kabul eden çekimli bilen başlanýan bir bogunly işliklere goşulma goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimli degişli düzgüne eýerdilip, düşürilip ýazylyar. Meselem: Görüş-dörşer, goýul-goýlar, goýun-goýnar, çoýul-çoýlar, çoýun-çoýnar, geýin-geýner, gerin-gerner we ş.m.

236-njy gönükme. Sözlemleri okaň, dereje goşulmalary goşulan işlikleri tapyň. Olaryň haýsy derejedediklerini anyklaň we dereje goşulmalarynyň dürs ýazuwuny düşündiriň.

1. Iki dogan urşar, ýada bela ýapyşar, akmak oňa ynanar, akylly garap durar. 2. Il gozgansa, tagt bozular. 3. Iňňe gözünden döwler. 4. Iş salyşsaň, aňdarhadan gaýtma. 5. Itiň aýagy döwürse, guýrugyny seýiklärler. 6. Köpek semiz bolsa-da eti iýilmez. 7. Mal dokunsa, ýag getirer, ýer dokunsa, bag getirer. 8. Maly dökülene garyp diýme, abraýy dökülene garyp diý. 9. Malyňa daýanma – aryňa daýan (T.n. we a.s.). 10. Ojaklaryňzyň alawyny öçürmän. Ojak öçse ömür öçer. 11. Perzent ene-ata bilen diňe edep görkezip üzlüşiň biler. 12. Söz beýik Allatagallanyň ynsana çilen iň keramatly peşgeşidir.

237-nji gönükme. Sözlemleri göçürüň we işlik derejelerini tapyň. Soňra işlik derejeleriniň haýsy dürs ýazuw düzgünleri esasynda ýazylandygyny düşündiriň.

1. Hatda gobsunyşyp oturanlary-da bardy. 2. Ýerli-ýerden: “dogry-da, dogry!” bolşup tassykladylar. 3. Soňam esli wagtlaý her haýsy bir zat diýip gülşüp oturdylar. 4. Ýerli-ýerden gygyryşyp, teläriň içini ala-zenzel etdiler. 5. Emma Öwezmyrat batyryň ýüzi açylmady, hemişeki ýaly gülşüp-degişmedi. 6. Olar her hili gürrüňler etdiler, şorta sözler aýdyşdylar. 7. Gyzyň sözünü kesip dymyp galmagy ýigidi oýlandyrdy. 8. Gamly gözlerini tegeläp, sesini çykarman duran gyzyň ýüzüne çişerildi. 9. Şol wagt kimdir biriniň yzly-yzyna ardynjyrany eşidildi. 10. Perman aňk-taňk bolup, bir duran ýerinden butnaman sanjylap galdy. 11. Onýança hem deregiň aňýrsyndan Permanyň gowy görüşýän dosty Çary gülümjiräp çykdy. 12. Emma ara daş bolansoň, olaryň gürrüňi aýyl-saýyl eşidilmeýärdi (A.G. “P”).

238-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli dereje goşulmalaryny we beýleki galdyrylan goşulmalary goşup, sözlemleri göçürüň.

1. Görogly Hüňkar şanyň önünde Gyratyna her hili oýunlar oýn... . 2. Sapar Köse Göroglynyň töwereginde aýlaň-çaýlaň edişip ýören ýigitleriň kimsine çay gaýnat..., kimsine nahar bişirt... . (“G”) 3. Dursun uly adamlaryň, ylaýta-da, çagalaryň düýe mün... ýörenini görüpdi. 4. Keçjal bilen Oraty diwar gazetdäki suratlary görüp, gül... başladylar (H.Y. “M.g.”). 5. Patyşa öz nökerlerine jar çek... (“E.”). 6. Buýruk hatyny her gün agşam edarada hasapçy Sazaga ýaz... (B.H. “G”). 7. Bugaç han üç görnüşli öý gur... we gara goýnuň ýahnasyndan nahar biş...di. 8. Salyr Gazan gara ýeriň üstünde togsan başly öýüni tut...dy, togsan ýerde ýüpek halylar düşe....di (“G.a.”). 9. Japbaktaryň üçüsi hem başaşak eňter... 10. Ol agdar..., yňryljyrady, dönder..., gözlerini açdy, ýene ýumdy. 11. Onuň içi gor...dy. Olar köp oýla..., az oýla..., iň soňunda uzak bir obada ak eşikli akja öý tut... (“J”).

239-njy gönükme. *Ýuwundy, guýundy, öründi* sözleriniň ýazuw düzgüni baradaky pikirýöretmäni okaň. Olaryň dereje goşulmalaryny anyklaň. Bu sözler haýsy dürs ýazuw düzgünine eýerdilip ýazylypdyr? Pikirýöretme sözleýşiň haýsy stilinde ýazylypdyr?

Ýuw, guý, ör sözleri kimin bir bogunly işliklere özlük derejesiniň goşulmasy goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimliler (y, i) ýazuwda dodaklandyrylýar. Sebäbi türkmen diliniň dürs ýazuw düzgüni boýunça birinji bogny dodak çekimlili sözleriň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: *ýuwundy, guýundy, öründi*.

240-njy gönükme. *Gur, ör, sal* işliklerine gaýdym derejesiniň goşulmalaryny goşuň we olary sözlem içinde getirip ýazyň. Olaryň dürs ýazuwyny düşündiriň.

241-nji gönükme. *Gur, düz, gör* işliklerine işligiň ýükletme derejesini goşup, olaryň dürs ýazuwy barada pikir ýörediň.

242-nji gönükme. *Beze, düşe, dara* sözlerini işligiň özlük we gaýdym derejelerinde sözlem içinde getiriň. İşlik derejeleriniň ýazuw düzgünini düşündiriň.

243-nji gönükme. *Taýýarla, boýa, ýygna* işliklerini işligiň özlük we gaýdym derejelerinde sözlem içinde getiriň. İşlik derejeleriniň dürs ýazuwyny düşündiriň.

244-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde işlik derejeleri bolan 10 sözlem tapyp göçüriň. Olaryň haýsy derejedediklerini, sözlem agzasy hökmünde ýerine ýetirýän hyzmatyny belgiläň, dürs ýazylyşyny düşündiriň.

245-nji gönükme. Başlangyç hem IV-VI synplar üçin türkmen dili boýunça okuw maksatnamalarynda işlik derejeleri barada haýsy maglumatlaryň berilýändigini anyklaň.

İŞLIKLERIŇ ÝASALYŞLARY

§ 135. İşlikleriň ýasalýşlary barada umumy maglumat

İşlikler gurluşlary boýunça asyl we ýasama işlikler diýen toparlara bölünýärler. Asyl işlikleriň köpüsi bir bogunly (iki, üç, dört sesden ybarat bolan) sözlerdir. Meselem: *al, gel, bil, dur, ýat, gal, git, ýyrt* we ş.m. Iki bogunly asyl işlikler hem az däl. Meselem: *otur, öwür, tana*.

Aň, geneş, göç, kem, köw, oý, söweş, ýalňyş sözleri hem isim hem işlik manylarynda ulanylyp bilýärler.

Asyl işliklere garanda ýasama işlik köpdür.

Ýasama işlikler morfologik hem sintaktik ýol bilen (sözün ýasalyşy baradaky bölüme seret), ýagny söze goşulmalaryň goşulmagy bilen we iki sözün ýanaşyk gelmegi arkaly (goşma işlikler) ýasalýarlar.

Haýsy söz toparyndan ýasalýandygyna garap, ýasama işlikleri: 1) isimlerden we 2) işliklerden ýasalan işlikler diýen toparlara bölüp bolar.

§ 136. İşlikleriň isimlerden ýasalyşy.

İşlikler atlardan, sypatlardan, sanlardan, hallardan, ses we şekil aňladýan sözlerden, ümlüklerden şu hili goşulmalar arkaly ýasalýarlar:

-la,-le (duzla, reňkle, gönüle, ikile, ýekele, öňürtle, haýalla, barla, ýokla, agla, şagla, jürle, wah-wahla we ş.m.).

İşlikler **-ar/-er, -r** goşulmalary arkaly asyl sypatlardan, atlardan hem-de ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalýarlar. Meselem: **agar, atar, saral, bugar, göger, gabar, möler, çolar** we ş.m.

İşlikler **-a/-e** goşulmalary arkaly atlardan, sypatlardan, ses we şekil aňladýan sözleriň käbirinden ýasalyp bilýär. Meselem: **agza, dişe, bola, boşa, giňe, güýje, çagşa, ýaldyra** we ş.m.

-al/-el, -l goşulmalary sypatlara goşulmak bilen işlik ýasaýarlar. Meselem: azal, köpel, gönel we ş.m.

-ylda/-ilde, -ulda/-ülde, -yrda/-irde, -urda/-ürde goşulmalary ses we şekil aňladýan sözlere goşulmak arkaly işlik ýasaýarlar. Meselem: **horkulda, ýalpylda, şakyrda, güpürde** we ş.m.

-laş/-leş goşulmalary atlara goşulyp, many taýdan işligiň şäriklik derejesiniň hyzmatynda gelýärler. Meselem: sözleş, wadalaş, kömekleş we ş.m.

-yk/-ik, -uk/-ük, -k goşulmalary atlara, käbir sypat, hal sözlerine, **bir** san sözüne goşulyp işlik ýasaýarlar. Meselem: **janykmak, gijikmek, gönükmek, birikmek.**

-syra/-sire goşulmalary atlara (**çagasyra, gelinsire**), sypatlara (**läliksire, mysapysyra**), **ýeke** san sözüne (**ýekesire**) goşulyp işlik ýasaýarlar.

-jar/-jer goşulmalary atlardan (**çygjar, ýagjar**), sypatlardan (**akjar, şumjar**), ses we şekil aňladýan sözlerden (**hüwjer, çokjar**) işlik ýasaýarlar.

-yrga/-irge, -urga/-ürge goşulmalary atlaryň käbirinden (**düýşürge**), sypatlardan (**mesirge, müýnürge, ýadyrga**) işlik ýasaýarlar.

-gar/-ger goşulmalary öndümsiz işlik ýasaýjydyr. Olar az sanly sözün ýasalyşynda duşýar. Meselem: ýazgar, özger.

-ra/-re (semre, garaňkyra), **-sa/-se** (küýse, suwsa), **-jyra/-jire, -çyra/-çire** (derjire, haýalçyra), **-yn/-in, -un/-ün, -n** (dogumlan, awun, dokun), **-kyr/-kir, -gyr/-gir, -gur/-gür** (pyňkyr, küşgür), **-yt/-it, -t** (berkit, oýat), **-taş** (gartaş), **-arla** (yzarla), **-ürt** (öňürt), **-et** (düzet), **-sin** (kemsin), **-pe** (ýelp), **-jik** (derjik), **-ra** (hyňra), **-duryl** (okduryl) goşulmalary isimlerden işlik ýasaýan goşulmalardyr.

§ 137. İşlikleriň işliklerden ýasalyşy

Goşulmalaryň kömegi arkaly işliklerden işlik ýasalanda, köplenç “işlik derejeleri hem-de işlik görnüşleriniň manysyndaky işlikler emele gelýär”¹. İşliklerden ýasalan işlikler many taýdan şu hili toparlara bölünýärler:

1. Gymyldy-herketiň köp gaýtalanýandygyny aňladýan işlik ýasaýjy goşulmalar:
-gyla/-gile, -gula/-güle (basgyla, saygyla, dürtgüle), **-akla/-ekle, -kla** (oýnakla, towsakla), **-jakla/-jekle** (galkyjakla, bökjekle), **-yşdyr/-işdir, -uşdyr/-üşdir, -şdyr/-şdir** (kakyşdyr, silkişdir, görüşdir, oýnaşdyr), **-ala/-ele, -la/-le** (yrala, köwle, seçele), **-ja/-je** (dörje, gorja).
2. Gymyldy-herketiň adaty bolup geçmelisinden pesdigini aňladýan işlik ýasaýjy goşulmalar: **-umjyra/-ümjire, -mjyra/-mjire** (aýlanjyra, gülümjire), **-ynjyra/-injire, -njyra/-njire** (sallanjyra, tasanjyra), **-jyra/-jire** (gysmyljyra, ýaýdanjyra), **-ymsyra/-imsire, -umsyra/-ümsire** (gülümsire, bilimsire) we ş.m.
3. Gymyldy-heretiň tamamlanyp barýandygyny aňladýan işlik ýasaýjy goşulmalar: **-aňkyrla/-eňkerle, -ňkyrla/-ňkirle** (ýeteňkirle, tutaňkyrla, uraňkyrla, çykaňkyrla).
4. Dürli many aňlatmaga hyzmat edýän işlikden işlik ýasaýjy goşulmalar: **-a/-e** (gura), **-sa/-se** (gyssa, debse).

246-njy gönükme. Okaň, işlikleri tapyň we olaryň haýsy söz toparyndan ýasalandyklaryny, haýsy derejedediklerini anyklaň.

1. Tüňçe tiz lakyrdap gaýnady. 2. Şol wagt nätanys atly: - Çay mende bar – diýip, jübüsinden çay haltasyny çykaryp, oklady. 3. Agyr ýük astynda galan dek ýegşerdi. Ýer dymalap oturyşyna, gussaly taryhyny gürrüň bermäge başlady. 4. Men daşarda daňylgydym. 5. Gün günorta ýakynlaşypdy. 6. Ýigitler, hiç darykmaň. Itiň itligi, şagalyňam şagallygy şunuň ýaly ýerde bildirýändir. Ýogsam kim ony tanar? Adamlaryň adamlygy şunuň ýaly ýerde bildirýändir – diýip, sözüniň ýaryny daşarda aýaklady hem özüniň ullakan gözlerine birinji “Heý!” diýip, yzgytsyz seslenen nökere baka dikdi. 7. Onsoň Öwezmyrat batyr soňky gygyran nökere ýüzlendi. 8. Olar, belki, gahar-gazabynyň joşmagy bilen öňkülerinden hem on esse mertleşendirler. 9. Ol öňküsinden beter jibrindi. 10. Bu zatlar üçin tukatlanjak bolsaň, bütin ömrüni tukatlanyp geçiräýmeli. 11. Pikirlenip ýatyşyna ýene ymyzgandy. 12. Yöne şondan soň ol atynyň ýanyna gatnamasyny köpeltdi. 13. Permanyň bu sözünden soň Öwezmyrat batyr has hem gurplandy (A.G. “P.”).

247-nji gönükme. Sözlerden we ýasaýjy goşulmalardan peýdalanmak arkaly işlik ýasaň. Olaryň haýsy söz toparyndan hasyl bolandygyny anyklaň.

¹ Türkmen diliniň grammatikasy, 209-njy sah.

-la/-le: iş, ot, suw, göz, düz, dury, gep, söz, ýok, bar, diş, düş, taýak, tor, reňk, nahar, gara, arzan, maýda, häzir, haýal, iki, üç, pat, güt, şuw, şag, şyg, güw;

-ar/-er, -r: gaba, gaýgy, möle, çola, al, gök, gyz;

-a/-e: giň, ot, suw, turşy, ajy, ýuwaş, ýyldyr, ýaldyr, dürs, ýeňil, orun, agyz, galyň, oýun, uzyn, sowuk, ýyly;

-al/-el, -l: dik, ýasy, giň, dar, ýuka, gara, ýigit, ýok, düz;

-da/-de, -ylda/-ilde, -yrda/-irde, -urda/-ürde: iňňildi, şakyrdy, selkildi, tirp, gürp, tap, dük, gup, jür, şag, gol, pür;

-lan/-len: bat, gazap, gyzyk, gowy, adat, akyl, şekil, güýç, gahar, şat, şübhe, heser, hiň;

-laş/-leş: agyr, baý, bulut, kömek, ýaka, habar, daş, jet, gürrüň, salam, merkez, açyk, ýgyrt, dawa;

-yk/-ik, -uk/-ük: jan, ýol, düýr, bit, ot, öç, ýat, giç;

-syra/-sire: arkaýyn, lälilik, batyr, görmedik, degmedik, bilmedik, han, şor, çay, et, ýeke;

-jar/-jer: suw, gan, çyg, köl, kül, çok, hüw, öl;

-yrğa/-irge: ýat, mes, az, gaty, geň;

-gar/-ger: sary, ýazyk, pak, hek, tük, dik;

-ra/-re, -sa/-se: garaňky, bälçik, semiz, suw, küý, küpür, burug;

-jyra/-jire, -çyra/-çire: der, ýag, kül, haýal, ýele;

-yn/-in, -un/-ün, -n: dogumly, ýyly, awy, dert, oýa, ýalta, öýke, çok;

-kyr/-kir, -gyr/-gir: pyňk, küş, pyş, sykylyk;

-akla/-ekle: towus, oýna, ýal, tut;

-gyla/-gile: saý, bas, dep;

-mala/-mele, -marla/-merle: gez, ýol, ýuw, bas;

-anakla/-enekle, -ganakla/-genekle, -dakla/-dekle: süs, uç, göz, buk;

-aňkarla/-eňkerle: ýet, çyk, öt, al, bil, ýol;

-ynjyra/-injire, -umjyra/-ümjire, -jyra/-jire: agla, gül, tasan, sallan, igen, gysmyl, çözü;

İŞLİK ŞEKİLLERİ

İşlikler, önde belleýşimiz ýaly, sözlemde esasan habar hyzmatynda gelýärler. Şonda olaryň zaman aňladyp-aňlatmazlygyna görä, işlik şekilleri:

1) işligiň zaman şekilleri

2) işligiň zaman aňlatmaýan şekilleri

diýen toparlara bölünýärler.

§ 138. İşligiň zaman şekilleri

İşligiň zaman şekilleri asyl, ýasama ýa-da dereje goşulmalarynyň birini kabul eden işlige zaman hem şahs aňladýan goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýarlar. Olar gymyldy-hereketiň sözlenilýän wagtdan öň bolup geçendigini, sözlenilýän wagtda bolýandygyny ýa-da sözlenilýän wagtdan soň boljakdygyny aňladýarlar. Şuňa laýyklykda işlik zamanlary: a) öten zaman; b) häzirki zaman; ç) geljek zaman diýen toparlara bölünýär.

Bellik: Öten zaman işligini ýasamakda häzirki, geljek zaman işlik şekilleriniň (goşulmalarynyň) gatnaşýandygyny göz önünde tutup, olary däp bolup gelýän tertipde (gymyldy – hereketiň amala aşyş yzygiderligi boýunça) bermän, goşulmalaryň öten zaman işligini ýasamaga gatnaşýşyny göz önünde tutduk.

§ 139. Häzirki zaman işligi

Häzirki zaman işligi köplenç gymyldy-hereketiň, wakanyň, ýagdaýyň gürnenilip durlan pursatynda bolup geçýändigini aňladýar. Häzirki zaman işligi manylary hem şekilleri boýunça biri-birinden tapawutlanýan : a) umumy häzirki zaman; b) anyk häzirki zaman; c) çaklama häzirki zaman; d) häzirki-öten zaman diýen toparlara bölünýärler.

1. Umumy häzirki zaman düýp işlige **-ýar, -ýär** goşulmasynyň hem-de şahs aňladýan goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýar.

Meselem:

Birlik sanda

1. *al-ýar-yn, gel-ýär-in;*
2. *al-ýar-syň, gel-ýär-siň;*
3. *al-ýar, gel-ýär;*

Köplük sanda

1. *al-ýar-ys, gel-ýär-is;*
2. *al-ýar-syňyz, gel-ýär-siňiz;*
3. *al-ýar-lar, gel-ýär-ler;*

Bu şekil agzeki **sözleýişde al-ýa:-n, gel-ýä:-n, al-ýa:-ň, al-ýa:, gel-ýä:, al-ýa:-s, gel-ýä:-s, al-ýa:-ňyz, gel-ýä:-ňiz** ýaly görnüşde ulanylýar.

Umumy häzirki zamanyň ýokluk galyby düýp işligiň yzyna **-ma, -me** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: **al-ma-ýar-ys, gel-me-ýär-is, al-ma-ýar, gel-me-ýär** we ş.m.

Bu şekiliň sorag goşulmasy (-my, -mi) şahs aňladýan goşulmadan soň goşulyp ýasalýar. Meselem: **al-ýar-yn-my, gel-ýär-in-mi, al-ýar-syň-my, gel-ýär-siň-mi** we ş.m.

Umumy häzirki zaman işligi aşakdaky ýaly manylary aňladýar;

1. Gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň hemişelik häsiýetini ýa-da wagtal-wagtal bolup geçişini aňladýar. Meselem: Hakyda sapagy üzülenenden soň , nesilleriň biri-birinden ruhy ýadyrgamasy **başlanýar**. Halal adamlar jemgyýetde ynamy we guwanjy **döredýär**. Halallık artdygyça adamkärçilik **artýar**. Halal şahs, halal döwlet adamyň ýüregini öňküdenem **arassalaýar**. Türkmen halky onuň pygamberdigine **ynanýar**.
2. Gymyldy-hereketiň sözlenilmezden öň başlanyp, sözlenilýän pursatda dowam edýändigini bildirýär. Meselem: Milli türkmen ruhunyň başinji Altyn eýýamy 1991-nji ýyldan **başlanýar**. Beýik-beýik pygamber timsallary Oguz handan **gaýdýar**, dana-dana rowaýatlary Oguz handan **gaýdýar**.
3. Gymyldy-hereket sözlenilýän döwürde amala aşýar. Meselem: Ýigit allaniçigsi bolup, suw perisine **gygyrýar**.
4. Sözlenilip durlan wagtdan öň bolup geçen ýa-da geljekde boljak gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Mete han şuwlap ses çykarýan oklary **ýasadýar**, ýörite ýaý hem ok ussahanalary **döredýär**. Şol namada şeýle **diýilýär**. Şol wezipeleriň oňat ýerine ýetirilmeginden

döwletin ýaşayşy **kemala gelyär**. Sen şerigatyň kanunyna garşy gitmek **isleyärmiň?**

Umumy häzirki zamanyň öten zaman manysynda ulanylyşy köplenç ertekilerde, rowaýatlarda, taryhy wakalar gürrüň berlende duşýar. Geljek zamanyň manysynda ulanylýan sözlemde **häzir, irden, öýlän, agşam, ertir, birigün** ýaly anyklaýjy sözler ulanylýar. Meselem: Size **günortana çenli** möhlet berýän.

2. **Anyk häzirki zaman** çekimlisi uzyn aýdylýan **du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r** sözleri arkaly sözlenilip durlan pursatdaky gymyldy-hereket aňladylýar. Bu sözler ýöňkemedä üýtgeýärler:

Birlik sanda

1. du:r-un, oty:r-yn, ýaty:r-yn, ýö:r-ün
2. du:r-suň, oty:r-syň, ýaty:r-syň, ýö:r-süň
3. du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r

Köplük sanda

1. du:r-us, oty:r-ys, ýaty:r-ys, ýö:r-üs
2. du:r-suňyz, oty:r-syňyz, ýaty:r-syňyz, ýö:r-süňiz
3. du:r-lar, oty:r-lar, ýaty:r-lar, ýö:r-ler

Ýö:r sözi göni manysynda özbaşdak ulanylman, kömekçi hyzmatynda (**gezip ýör, okap ýör**) ulanylýar, beýleki işlikler bolsa göni we kömekçi işlik manylarynda (**dur-seredip dur, otyr-okap otyr, ýatyr-seredip ýatyr**) ulanylýar. Olar kömekçi işlik manysynda ulanylanda dowamly gymyldy-hereketi aňladýarlar. Meselem: **gezip ýör, okap ýatyr, işläp otyr, dynç alyp otyr we.ş.m.**

Sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasynyň önünden ýa-da yzyndan goşulýar. Meselem: **dur-mu-syň (durmuň), dur-suň-my, otyr-my-syň (otyrmyň), otyr-syň-my.**

3. **Çaklama häzirki zamanyň** barlyk galypy **-ýan+dyr, -ýän+dir** goşulmasy arkaly, ýokluk galypy **-ýan, -ýän** goşulmasyndan soň **däl** sözünüň

getirilmegi bilen ýasalýar (**al-ýan-dyr, al-ýän däl-dir, gel-ýän-dir, gel-ýän däl-dir**)

Ol ýöňkemedä şeýle üýtgeýär:

Birlik sanda

1. oka-ýan-dyr-yn, gid-ýän-dir-in
2. oka-ýan-dyr-syň, gid-ýän-dir-siň
3. oka-ýan-dyr, gid-ýän-dir

Köplük sanda

1. oka-ýan-dyr-ys, gid-ýän-dir-is
2. oka-ýan-dyr-syňyz, gid-ýän-dir-siňiz
3. oka-ýan-dyr-lar, gid-ýän-dir-ler

Ikinji ýöňkemäniň birliginde we köplüğünde köplenç **-dyr, -dir** goşulmalary galdyrylyp ulanylýar. Meselem: **oka-ýan-syň, gel-ýän-siň, oka-ýan-syňyz, gel-ýän-siňiz, oka-ýan-däl-siňiz** we ş.m.

Çaklama häzirki zamanyň aňladýan manylary şu hilidir:

1. Sözleýiji gymyldy-hereketiň häzir bolup durandygy barada çak edýär. Meselem: Bu wagt daýhanlar meýdanda **işleýändir**.
2. Umumy bolup durýan ýagdaýy, hereketi aňladýar. Meselem: **Çykalgasyz ýagdaý bolýan däl**dir. Alla dert berse dermanynam bile **berýändir**. Ruhana adamyň işi mydama **şow alýandyr**.

4. **Häzirki - öten zaman** agzeki sözleýişde häzirki we öten zamanyň ýoklukgalypy hökmünde örän köp ulanylýar. Ol gymyldy-hereketiň häzirki ýa-da öten zamanda amala aşmadygy bilen baglylykda döreýär. Meselem: Sen oba **gittiňmi?** Ýok, **gidemok**.

Sen oba **gidýärmiň?** Ýok **gidemok**.

Bu şekiliň hususy barlyk galypy ýok.

Häzirki – öten zamanyň ýöňkemedede üýtgeýşi şu hilidir:

Birlik sanda

1. *al-amok, bil-emok*
2. *al-aňok, bil-eňok*
3. *al-anok, bil-enok*

Köplük sanda

1. *al-amyzok, bil-emizok*
2. *al-aňyzok, bil-eňizok*
3. *al-anok(lar), bil-enok(lar)*

Bu şekil öten zaman ortak işliginiň **-an, -en** şekiliniň **ýok** sözi bilen birleşip, **-an, -en** goşulmalaryndaky **-n** sesiniň **ýok** sözündäki **-ý** sesiniň düşüp galmagy netijesinde emele gelipdir.

Sorag goşulmasy (**-my, -myka**) häzirki öten zaman şekiliniň yzyna goşulýar. Meselem: *gelenokmy, bilenokmyka, alanokmyka* we ş.m.

Işligiň häzirki- öten zaman şekili, öňde belleýşimiz ýaly, sözlenilýän pursatdan öň ýa-da sözlenilýän pursatda amala aşmadyk gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýar. Meselem: *-Ýok, ýok, Batyr, adam geç-enok*. (A.G.”P”). *Görogly beg seni eşidenok. Biz bu gün ol elipbiýiň haçan ýitip gidendigini bilemzok*.

Häzirki – öten zaman şekiliniň yzyna **-dy, -di** goşulmasy goşulanda, ol sözlenilýän wagtdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi aňladýar. Manysy boýunça bolsa mälim dowamly öten zamana ýakynlaşýar. Meselem: Ol daş çykmak hakda **pikirem edenokdy**. (A.G.”P”)

248-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýmak bilen sözlemleri göçüriň. Häzirki zaman işliklerini aýratynlandyryň we olaryň haýsy şekildedigini belgiläň.

1. Ýer-suw başyna gidip ýatyr. Emma maňa berenoklar. 2. Özüne göwni ýetýän batyrlar törde ot...r. 3. Gurply-baýrak hasaplanýanlar olaryň bári ýanynda ot...r. 4. Ýeňi (?) ýoluk pukaralar bolsa iç (?) işikde ot...rlar. 5. Görs...ler, ine bir gedaý gaty çör...k gem(?)rip ot...rýar. Hemme kişi oňa seredip gülýär. 6. Kim bilýär pelek işini. 7. –Ýok, sen ýalňyşýarsyň. 8. –Sebäbi sen öz demir(?)gyryňy gaty gowy görýärsiň. Başga kişä münmäge berýänsiň öý(?)demok. 9. –Hiç kim Hal molla erbet adam diý-enok. Ýöne

sen öz gürr...ňiňe öz...ň düş...neňok. Öz-özüňe garşy çykýarsyň.10. – Batyr, meni hiç kim ugradanok. Özüm bir azajyk sowgat alyp barýan. 11. – Ýok, dogrusyny aýdýan dälidir. 12. Ýeri gelende, topar-topar, adamam satylýar. 13. –Işim gaýdypdyr, batyr, näme işläp ýörenimi özümem bilemok.14. Ol gyzyň bahasyny gyzyly-tylla bilen etmeýärler. 15. Il bende bilip dakýar ady, bilmän dakanok. 16. –Ol gepçilik edenok. Bir ýerde bolan gürrüňi baryp gürr...ňi edilýän adama aýdyp, onuň ýüregini çişirmeyär. Men ony şu häsiýeti üçin gowy görýän. 17. Sebäbi bu birden-ä Nuh...ň tupanyndan gürr...ň berip ot...r. Birdenem bu gün...ň gürr...ňini edip ot...r. Birden Bagdat daglarynda, Mazendaran jülgelerinde gezen ýerleriniň gürr...ňini edip ot...r, bir görseňem düýnki ur...p gelen awlaryndan söz açýar. (A.G.”P”).

249-njy gönükme. Çeper eserlerden içinde häzirki zaman işligi bolan 10-15 sözlem göçürin. Häzirki zaman işlikleriniň aňladýan manylaryny belgiläň.

§ 140. Geljek zaman işligi

Geljek zaman işligi sözlenilip durlan pursatdan soň bolup biljek, boljak ýa-da bolmajak gymyldy-herketi, wakany, ýagdaýy habar bermäge hyzmat edýär. Geljek zaman işligi aňladýan manylary boýunça nämälim (-ar, -er) we mälim (-jak, -jek) geljek zaman diýen iki topara bölünýär.

1. **Nämälim geljek zaman işliginiň** barlyk galypy düýp işligiň soňuna -ar, -er goşulmasynyň we ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Ýokluk galypy bolsa düýp işligiň soňuna I-II ýöňkeme üçin -mar, -mer, III ýöňkeme üçin -maz, -mez (aslynda ol -ma, -me goşulmasyndan gelip çykan) goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýar. Nämälim geljek zamanyň ýöňkemedä üýtgeýşi şu hili:

Barlyk galypy	Birlik sanda	Köplük sanda
1.	al-ar-yn, bil-er-in;	al-ar-ys, bil-er-is;
2.	al-ar-syň, bil-er-siň;	al-ar-syňyz, bil-er-siňiz;
3.	al-ar, bil-er;	al-ar-lar, bil-er-ler;
Ýokluk galypy	Birlik sanda	Köplük sanda
1.	al-mar-yn, bil-mer-in;	al-mar-ys, bil-mer-is
2.	al-mar-syň, bil-mer-siň;	al-mar-syňyz, bil-mer-siňiz
3.	al-maz, bil-mez;	al-maz-lar, bil-mez-ler

Bu şekiliň ýokluk galypynyň birlik sanynyň **-man,-men** görnüşde gelşi hem (alman, gelmen) bar.

Sorag goşulmasy, umumy häzirki zaman şekili ýaly, ýöňkeme goşulmasyndan soň getirilýär. Meselem: al-ar-yn-**my**? bil-er-siň-**mi**? Ikinji ýöňkemedä bolsa sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndan öň hem getirilip bilner.

Meselem: al-ar-**my**-syň? bil-er-**mi**-siň? Agzeki sözleýişde bu şekiliň birlik sany şu hili gysgaldylyp ulanylýar: [**a:-r-myň, ge:-r-miň, a:-r-yn, ge:-r-in, bo:-r, guta:-r-yn, guta:-r-my-ň**] we ş.m.

I. **Nämälim geljek zamanyň** aňladýan manylary şular ýalydyr:

1. Geljekde bolup biläýjek, bolmagy mümkin gymyldy-hereketi, ýagdaýy, wakany aňladýar. Meselem: Ikimiz ölsek, kim **gynanar**, kim **aglar**.
2. Gymyldy-hereketiň geljekde boljakdygyna ynam bildirilýär. Meselem: **Pürker**, elbetde, ýylan ýylandyr, **pürker**.
3. Ikinji, üçünji ýöňkemelerde höküm, buýruk, towakga, görkezme, haýyş aňladylyp biler. Meselem: Eger-de, dünýä boýunça ýyndamlygyň, gözelligiň, arassalygyň nusga keşbi döredilmeli bolsa – ahalteke bedewiniň keşbini almaly **bolar**. Allanyň kitaby – Gurhany Kerim mukaddesdir, ony hiç bir kitap bilen çalşyp **bolmaz**. Şol beýik özgertmeleri bolsa biz Ruhnama atly şu kitabymyzyň üsti bilen amala **aşyrarys!**

II. **Mälim geljek zamanyň** barlyk galypy düýp işlige -jak, -jek goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Bu şekiliň hususy ýöňkeme goşulmalary ýok. Sözlemde gymyldy-hereketi ýerine ýetiriji bolsa atlaryň, at çalyşmalarynyň, atlaryň ýerine ulanylýan beýleki sözleriň üsti bilen aňladylyar. Meselem:

Birlik sanda

Men al-jak, bil-jek
Sen al-jak, bil-jek
Ol al-jak, bil-jek

Köplük sanda

Biz al-jak, bil-jek
Siz al-jak, bil-jek
Olar al-jak, bil-jek

Ýokluk galypy bolsa mälim geljek zaman işliginiň yzyndan **däl** sözünüň getirilmegi arkaly ýasalýar. Meselem: Men (sen, ol, biz, siz, olar) **aljak däl**.

Sorag goşulmasy mälim geljek zamanyň barlyk (ýokluk) galypynyň yzyndan goşulýar. Meselem: Ol geljek**mi**? Siz gitjek däl**mi**?

Mälim geljek zaman işligi arkaly sözlenýän pursatdan soň anyk ediljek (ýa-da ýerine ýetirilmejek) gymyldy-hereket, waka, ýagdaý aňladylyar. Meselem: -Kim sepini bildirmän, kyrk ýalan sözlese, gyzymy şoňa **berjek**. (“K.ý”) – Men, dost, seniň ol sözüňe **ynanjak däl**. (“J.b”).

250-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde geljek zaman işligi bar bolan 10-15 sözlem göçüriň. Geljek zaman işlikleriniň manysyny we sözlemdäki hyzmatyny belgiläň.

251-nji gönükme. Çeper sesrlerden içinde geljek zaman işlik şekilleri bolan 10 sözlem tapyp göçüriň. İşlikleriň manylaryny we sözlemdäki hyzmatyny belgiläň.

§ 141. Öten zaman işligi

Öten zaman işligi sözlenilýän pursatdan öň bolup geçen, amala aşmaly bolan gymyldy-hereketi, ýagdaýy bildirýär. “Türkmen diliniň grammatikasy” (1999) kitabynda öten zamanyň aňladýan manylary we ýasalyslary boýunça şu hili görnüşleri görkezilýär:

mälim öten zaman (-dy, -di, -du, -dü), mälim dowamly öten zaman (-ýardy, -ýärdi), nämälim dowamly öten zaman (-ardy, -erdi), hyýal-meýil öten zaman (-jakdy, -jekdi), öňki öten zaman (-ypdi, -ipdi, -updy, -üpdí), nämälim hekaýa öten zaman (-an, -en), subýektiw öten zaman (-ypdir, -ipdir, -updyr, -üpdir) (Türkmen diliniň grammatikasy, 251 – 252-nji sah.).

1. **Mälim öten zaman** işligi düýp işlige **-dy, -di, -du, -dü** goşulmalaryndan we ýöňkeme goşulmalaryndan degişlisiniň goşulmagy bilen ýasalýar. Üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda ýöňkeme goşulmasy ulanylmaýar, köplük sany üçin **-lar, -ler** goşulmasy goşulýar. Hereketi ýerine ýetirýän şahslar sözlemde anyklanylýan bolsa, onda **-lar, -ler** goşulmasy köplenç ulanylmaýar. Meselem: Ýoldaşlary hem yzyna **düşdi**. (A.G.”P”).

Bu ýagdaý işlik zaman şekilleriniň ählisine mahsusdyr.

Mälim öten zamanyň ýokluk galypy düýp işligiň yzyna **-ma, -me** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: **almady, gitmedi**.

Sorag goşulmasy (-my, -mi) bolsa ýöňkeme goşulmasyndan soň goşulýar. Meselem: **aldyňmy? gidiňmi? almadyňmy? gitmediňmi?**

Mälim öten zamanyň ýöňkemedä üýtgeýşi şu hilidir:

Birlik sanda

al-dy-m, gör-dü-m

al-dy-ň, gör-dü-ň

al-dy, gör-di

Köplük sanda

al-dy-k, gör-dü-k

al-dy-ňyz, gör-dü-ňiz

al-dy-lar, gör-dü-ler

Görşümüz ýaly, bir bogunly düýp işligiň düzüminde dodak çekimlilerden biri bolsa, onda ol ýöňkeme goşulmasyny kabul eden ýagdaýynda üçünji ýöňkemäniň birlik sanyndan başga ýagdaýlarda ikinji bogundaky dar çekimli dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: **boldum, düzdüm, bolduň, düzdüň, bolduk, düzdük, boldular, düzdüler**.

Mälim öten zaman işligi, adyndan belli bolşy ýaly, anyk bolup geçen gymyldy-hereketi, ýagdaýy, wakany aňladýar.

Meselem: – Awazany saýlap almagymyz bize erkin ykdysady zolagy döretmek boýunça ýurdumyz üçin örän möhüm synag taslamasyny saýlamaga mümkinçilik **berdi**.

2. **Mälim dowamly öten zaman** işligi düýp işlige **-ýardy, -ýärdi** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Onuň ýokluk galypy düýp işlige **-ma, -me** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: **alýardyň, gelyärdiň, almaýardyň, gelmeýärdiň**.

Sorag goşulmasy bolsa ýöňkeme goşulmasynyň yzyndan goşulýar. Meselem: **alýardyňmy, gelyärdiňmi**.

Agzeki sözleşide (käte ýazuw sözleşinde-de) öten zamanyň ýoklugy häzirki-öten zamanyň yzyna **-dy, -di** goşulmasynyň goşulmagy bilen hem aňladylýar. **Meselem: alanokdy, gelenokdy.**

Mälim dowamly öten zaman işliginiň ýöňkemedede üýtgeýşi şu hilidir:

Birlik sanda

1. al-ýardy-m, gel-ýardı-m
2. al-ýardy-ň, gel-ýardı-ň
3. al-ýardy, gel-ýardı
4. al-maýardy-m, gel-meýardı-m
5. al-maýardy-ň, gel-meýardı-ň
6. al-maýardy, gel-meýardı

Köplük sanda

1. al-ýardy-k, gel-ýardı-k
2. al-ýardy-ňyz, gel-ýardı-ňiz
3. al-ýardy-lar, gel-ýardı-ler
4. al-maýardy-k, gel-meýardı-k
5. al-maýardy-ňyz, gel-meýardı-ňiz
6. al-maýardy-lar, gel-meýardı-ler

Birlik sanda

1. al-amokdy-m, gel-emokdy-m
2. al-aňokdy-ň, gel-eňokdy-ň
3. al-anokdy, gel-enokdy

Köplük sanda

1. al-amyzokdy-k, gel-emizokdy-k
2. al-aňyzokdy-ňyz, gel-eňizokdy-ňyz
3. al-anokdy-lar, gel-enokdy-lar

Mälim dowamly öten zamanyň aňladýan manylary şu hilidir.

1. Gürleýän (ýazýan) adama mälim dowamly, köp gaýtalanyl, gaýtalanyl amala aşan gymyldy-hereketi aňladýar. Şonda köplenç gymyldy-hereketiň dowamly amala aşýandygy wagt, möçber aňladýan hal sözleri arkaly (öň, ozal, gün-günden, hemişe we ş.m) nygtalýar. Meselem: Men talyp ýyllarym kitaphana köp **gatnaýardym**. Şäherde türkmen örän az **ýaşaýardy**. Men şonda Göroglyny ýatlaýardym. (B.S.T.M.R) Uzyn gijesi atynyň töwereginde aýlanyp **geçirýärdi**. (A.G."P")
2. Bir gymyldy-hereketden soň beýleki bir dowamly bolup geçen hereketi aňladýar. Meselem: Öwezmyrat Batyr gündizlerine özüniň köne howlusundan çykman, başyny basyrynyp ýatsa-da, gijelerine dünýä **syganokdy**. Gije ýarymdan agandan soň, atyny münüp, nirädir bir ýerlere **gidýärdi**. Yene daň saz berer uçurlarynda gelip, atyny ýatagynda baglap **ýatýardy**. (A.G."P")
3. **Nämälim dowamly öten zaman** şekili düýp işligiň yzyna **-ardy, -erdi** (ýoklugy **-mazdy, -mezdi**) goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Sorag goşulmasy bolsa **-ar, -er (-maz, -mez)** goşulmasy bilen **-dy, -di** goşulmasynyň aralygynda (alarmydyň? gelermidiň), ýa-da ýöňkeme goşulmasyndan soň (alardyňmy, gelerdiňmi?) getirilýär.

Nämälim dowamly öten zamanyň ýöňkemedede

üýtgeýşi şu hili:

Birlik sanda

- al-ardy-m, gel-erdi-m
- al-ardy-ň, gel-erdi-ň
- al-ardy, gel-erdi

Köplük sanda

- al-ardy-k, gel-erdi-k
- al-ardy-ňyz, gel-erdi-ňiz
- al-ardy-lar, gel-erdi-ler

Nämälim dowamly öten zaman işligi hem gürleýän ýa-da ýazýan adama mälim gymyldy-hereketi aňladýar, ýöne ol mälim dowamly öten

zamandan tapawutlykda, has dowamly, has köp gaýtalanany gymyldy-hereteki aňladýar. Meselem: Öwezmyrat batyr ony öz ýanyndan halamazdy. Durdymyrat hem obanyň bir çetinde oturardy. (A.G.”P”)

4. **Hyýal-meýil öten zaman** asyl we ýasama düýp işligiň yzyna **-jakdy/-jekdi** goşulmalarynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Onuň ýokluk galypy **-jak dälđi/-jek dälđi**, käte **-majakdy/-mejekdi** goşulmalary bilen ýasalýar. Sorag goşulmalary hyýal-meýil öten zamanyň **-jakdy/-jekdi** şekiliniň ortasyna (aljak**mydyň**) ýa-da ahyryna (aljakdyň**my**) goşulýar.

Bu şekil ýöňkemedede şu hili üýtgeýär:

Birlik sanda

1. aljakdym, geljekdim aljak dälđim, geljek dälđim (almajakdym, gelmejekdim)
2. aljakdyň, geljekdiň aljak dälđiň, geljek dälđiň (almajakdyň, gelmejekdiň)
3. aljakdy, geljekdi aljak dälđi, geljek dälđi (almajakdy, gelmejekdi)

Köplük sanda

1. aljakdyk, geljekdik aljak dälđik, geljek dälđik (almajakdyk, gelmejekdik)
2. aljakdyňyz, geljekdiňiz aljak dälđiňiz, geljek dälđiňiz (almajakdyňyz, gelmejekdiňiz)
3. aljakdylar, geljekdiler aljak dälđiler, geljek dälđiler (almajakdylar, gelmejekdiler)

Hyýal-meýil öten zamanda gelen işlik aşakdaky manylarda bolup biler:

1. Öň hyýal edilen amala aşmadyk gymyldy-hereteki aňladýar:
Şonda han: “Görüň-ä, gyzym garşy. Eger men gyzyma garşy gitsem, onuň özüne kast edäýmegi mümkin” **diýjekdi**. (“G” z.).
2. Sözlemde ýa-da kontekstde görkezilen gymyldy hereketiň şerti bilen baglylykda dowamly hereketi aňladýar. Meselem: Oturan ýeriňde uklasaňam hiç kim **päsgel berjek dälđi**. Ertir ir bilen ýola düşseler, ýolda-da aw edip, azsalym dem-dynç alsalar, ol diýen wagty Sarahsa **baryp biljekdi**. (“G” z.).

Hyýal-meýil öten zamanyň **-jak/-jek** bölege goşma işligiň esasy sözüne, **-dy/-di** bölegi bolsa kömekçi sözüne goşulýar. Meselem: Berdimyrat begenjine **bökäýjek boldy**.

Hyýal-meýil öten zamanyň ýokluk galypy goşma işlikden soň gelip, **-jak/-jek** goşulmasy kömekçi işlige **-dy/-di** goşulmasy **däl** sözüne goşulýar. Meselem: Onsoň neneň aladaly **boljak dälđiň**. Agşam, inçejik dag ýodasy bilen uly ýygyn getirip **boljak dälđi**.

5. **Öňki öten zaman işligi** düýp işlige **-ypdy, -ipdy** (ýoklugy **-mandy, -mändi**) goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Sorag goşulmasy bolsa **-yp, -ip(-man, -män)** goşulmasy bilen **-dy, -di** goşulmasynyň aralygyna (alyp**mydyň**, gelip**midiň**, alman**mydyň**, gelmän**midiň**) ýa-da ýöňkeme goşulmasyndan soň (alypdyň**my**, gelipdiň**mi**, almandyň**my**, gelmändiň**mi**) goşulýar.

Öňki öten zamanyň ýöňkemedede üýtgeýşi şu hili:

Barlyk galypy

Birlik sanda

al-ypdy-m, gel-ipdi-m

Köplük sanda

al-ypdy-k, gel-ipdi-k

al-ypdy-ň, gel-ipdi-ň
al-ypdy, gel-ipdi

al-ypdy-ňyz, gel-ipdi-ňiz
al-ypdy, gel-ipdi

Ýokluk galypy

Birlik sanda

al-mandy-m, gel-mändi-m
al-mandy-ň, gel-mändi-ň
al-mandy, gel-mändi

Köplük sanda

al-mandy-k, gel-mändi-k
al-mandy-ňyz, gel-mändi-ňiz
al-mandy(lar), gel-mändi(ler)

Öňki öten zaman sözlenilip durlan wagtdan has öňräk bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany, ýagdaýy aňladýar. Meselem: Türkmenlerde tirelere bölünmek, olaryň arasynda agzalalyk, dagynyklyk, döwletsizlik döretmek hem duşmanlaryň bize garşy guran uly usuly bolupdy.

Öňki öten zaman sözlenilip durlan pursatyň öň ýanynda bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany hem aňladyp biler. Meselem: Gutlumyrat öýüne gaýtdy. Enteklerem onuň gahary **gowzamandy**. (A.G."P"). "Mumyýa tüpeňläp alan ýaly" diýip **eşitmänmidiň?** (A.G."P").

6. Nämälim hekaýa öten zaman düýp işlige öten zaman ortak işligiň **-an, -en** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalyp, diňe üçünji ýöňkemäniň birlik hem köplük sanlarynda barlyk galypynda ulanylýar. Ol has öňräk bolup geçen wakany aňladýar. Häzirki zaman türkmen dilinde bu şekil ulanylmaýar diýerlikdir. Ertekilerde, rowaýatlarda, dessanlarda onuň ulanylyşyna köp duşulýar.

Ol häzirki zaman türkmen dilinde resmi-iş kagyzlarynda (köplenç bir zada ýa-da birine häsiýetnama berlende) ulanylýar. Meselem: Bir wagtda derede bir güýçli ýolbars **ýaşan**. Ahyry ol ýolbars garrap, diş-dyrnagyny dökülip, awdan **galan**, öňki alýan awlary oňa ýetdirmän **başlan**. ("T.H.E."). Bu sözlemlerdäki "ýaşan, galan, başlan" mysallaryndan görnüşi ýaly **-an, -en**, goşulmasy **-ypdyr, -ipdir, -updyr, -üpdür, -ypmyş, -ipmiş, -upmyş, -ipmiş, -andyr, -endir, -anmyş, -enmiş** ýaly goşulmalaryň ýerine ýetirýän manysy bilen meňzeşdir. Meselem: Ýeri, onsoň men oňa Allanyň ýerdäki wekili ýaramaz adam eken diýdirmelimi?-diýip Mälikşa jogap **berenmiş**.

Nämälim hekaýa öten zamanyň yzyna **eken** sözüniň getirilmegi arkaly-da bu şekil ýasalýar. Meselem: Soň bir wagtda kepderi çöplük bir meýdanda otyrka, bir mergen ony tüpeňlemäge çemeleşip **duran eken**. ("T.H.E.").

Nämälim hekaya öten zamanyň häzirki döwürde sözleýişde seýrek ulanylýan zaman şekiliniň biridir.

7. Subýektiw öten zaman işligi düýp işlige goşma **-ypdyr, -ipdir, -updyr, -üpdür** goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Onuň ýokluk galypy **-mandyr, -mändir** goşulmasy arkaly ýasalýar. Sorag goşulmasy **-dyr, -dir** goşulmasynyň öňüne goşulýar.

Subýektiw öten zaman ikinji ýöňkemäniň birlik hem köplük sanlarynda gelende, **-dyr, -dir** goşulmasy galdyrylyp geplenilýär. Meselem:

Birlik sanda

al-ypdyr-yn, gel-ipdir-in
al-mandyr-yn, gel-mändir-in
al-yp-syň, gel-ip-siň
al-man-syň, gel-män-siň
al-ypdyr, gel-ipdir
al-mandyr, gel-mändira

Köplük sanda

al-ypdyr-ys, gel-ipdir-is
al-mandyr-ys, gel-mändir-is
al-yp-syňyz, gel-ip-siňiz
al-man-syňyz, gel-män-siňi
al-ypdyr(lar), gel-ipdir(ler)
al-mandyr(lar), gel-mändir(ler)

Subýektiw öten zaman sözlenilýän wagtdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysany aňladýar. Şonda gürleýän adam gymyldy-hereketiň, hadysanyň bolup geçendigini özi görse-görmese, başga biriniň aýdanyňa esaslanýan ýaly edip ýa-da başga biriniň aýdany boýunça pikir ýöredýär. Meselem: Olaryň çarwalar bilen sözi azaşypdyr. Çarwalar bolsa onuň özünem, ýanyndaky iki atlysyny hem ýenjipdirler.

Öňde belleýşimiz ýaly **-ypmys, -ipmiş, -upmys, -üpmüş, -anmys, -enmiş** ýaly goşulmalar, şeýle-de **otyr, ýatyr, ýör, dur** anyk häzirki zamana **-mys, -miş** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan şekiller hem subýektiw öten zamanyň manysynda gelýär. Meselem: Ýagşyzada yzyna dolanýar, gorse, husydyň mülküniň içinde bir tamdyr bar, tamdyryň ýanynda hem bir kişi körükden köz çekip, **çoýnup otyrmys**. Görse, gowagyň içi durşuna **baýlyk bolup ýatyrmys**.

252-nji gönükme. Dürs ýazuw boýunça ýumuşlary ýerine ýetirmek bilen sözlemleri göçürüň. Öten zaman işlik şekillerini tapyň we olaryň ýokarsyndan haýsy şekildediklerini belgiläň.

1. Bag(?)goýun Japbaklaryň gar(?)nyny çalaja ýazdy. Emma oňa Doýd...gyň jebegesini darykdy. Ol Japbaklary kowup-da bilmedi, Japbaklardan dynyp-da bilmedi, Japbaklarsyz oň...p-da bilmedi. Doýd...k olary has köp(?)rāk ulanmagyň küý...ne düşdi. 2. Olary ne ýazyp bolýardy, ne-de giňeldip bolýardy. (“J”). 3. Aradan kân salym geçmänkä bolsa pa...ýşanyň şerti onuň gulagyna ilipdir. 4. “...Men hem öz bagtymy synap göreýin” diýip oýa çüm...pdir. Iň soňunda, gün...ň bir gün...nde egri taýagyny eg(?)nine atyp, patýşanyň gaşyna gelipdir.(“K.ý.”) 5. Şol gidip baryşlaryna bularyň önünden bir beýik depe çykan. Bular depä çykyp, töwereklerine seredip, bir ýerde ot gör...p, şol oda garşy gidipdirler.

253-nji gönükme. Sözlemleri okaň we öten zaman işlik şekillerini tapyň, olaryň öten zaman şekiliniň haýsy şekildedigini anyklaň we aňladýan manylaryny düşündiriň.

1. Biz şol gün elektrik ussasyna garaşýardyk. Simiň üzülen ýeri boldumy, başga bir näsazlyk tapdymy, garaz, düýnden bäri garaňky jaýda güzeran görýärdik. Men Selbä ussanyň şu günün bir ýerinde hökman gara berjegini aýtdym-da, işe ugradym. Işde ynjalmadym, asyl ugrum bolmady. Edil şo mahal hem obadaş dostlarymyň biri Söýün jaň etdi. Ýogsam öýlenelim bäri onuň bilen görüşmändik. Şu gün öýlänler özüniň şähre gelýänligini hem ýañzytdy. Bu waka tomusda bolupdy. (G.A.”J.g.p”).

Myrally näçe sapalak atsa-da, Soltansöýün ony erkine goýman , köşge bakan alyp gidipdir. 2. Myrally bilen Soltansöýün bir öýde, bir otagda ýaşap, bir molladan sapak alypdyrlar, okapdyrlar, alym bolupdyrlar. 3. - ...Başa bela dilden geler-diýip, men aýtmaýarmydym. 4. -...Meniň gapyma Soltanyň aýagy kyrk günden bir düşýärdi. 5. -...Ýüpek geýenim ýalyn bolup ýapyşsa, bal diýip iýenim, awy bolup geçýärdi. 6. -...Patyşa bolmaly diýdimi , hökman boldyryn! 7. -Adamsyz ýerde siňek bolmaz diýmänmiň? (“M we S”). 8. Indi gala bilen ara gije-gündiz garawulsyz bolanokdy. 9. Öwezmyrat batyr ony urjakdy. Emma şol wagt onuň işiginde Gandym aksakgal oturdy. Öwezmyrat batyr utandy. (A.G.”P”).

254-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde ötan zaman işlik şekilleri bolan 10 sözlem tapyň we göçüriň. Olaryň haýsy şekildedigini belgiläň.

İŞLIGIŇ ZAMANY NÄBELLI ŞEKILLERI

Işligiň zamany näbelli şekillerine **şert, arzuw, buýruk, hökmanlyk** we **hyýallanma** şekilleri degişlidir.

§ 142. Işligiň şert şekili

Işligiň şert şekili **-sa, -se** goşulmasy arkaly ýasalýar (alsa, gelse). Ýokluk galypy bolsa düýp işlige **-ma , -me** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Işligiň şert şekili ýöňkemedede üýtgeýär, üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda ýöňkeme goşulmasy ulanylmaýar, onuň köplügi bolsa **-lar, -ler** goşulmasy arkaly ýasalýar.

Birlik sanda

al-sa-m, gel-se-m
al-masa-m, gel-mese-m
al-sa-ň, gel-se-ň
al-masa-ň, gel-mese-ň
al-sa, gel-se
al-masa, gel-mese

Köplük sanda

al-sa-k, gel-se-k
al-masa-k, gel-mese-k
al-sa-ňyz, gel-se-ňiz
al-masa-ňyz, gel-mese-ňiz
al-sa(lar), gel-se(ler)
al-masa(lar), gel-mese(ler)

Işligiň şert şekili gymyldy-hereketiň amala aşyp-aşmazlygynyň şertini aňladýar we köplenç eýerjeň sözlemiň habary hyzmatynda gelýär. Gymyldy-hereketiň amala aşýşynyň belli bir zamany özüniň baglanýan işlik zamanyna görä aňladylýar. Meselem: -Topbak, daşa gurt **düşse**, näme bilen gurdap bolar. Ädik **ýamamasa**, ýyrtygyny **çatmasa**, hapasyny **arassalamasa**, eli gijäp duran ýalydy. “Al-al” **diýse-de**, Omaryň känbir weji bolmady. Garynja gatnawy **kesilmese-de** , olar seýrek, onda-da ilden ogrynça duşuşardylar. Wagty **gelmese**, tudana-da bişenok. (G.Ş.”A”).

Bu sözlemleriň birinjisinde işligiň şert şekili geljek zamany, ikinjisinde, üçünjisinde öten zamany, dördünjisinde häzirki zamany aňladýar.

255-nji gönükme. Hüwdüleri labyzly okaň , ondan işligiň şert şekilinde gelen sözleri tapyň we olaryň haýsy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalandygyny aýdyň.

*Atajanyň atlyja, Baga girsem, bahar bor,
Goltuklary hatlyja, Ýüzün görsem, nahar bor.
Otursa, gürrüň düzer, Bir gün ýüzün görmesem,
Atlansa, oba gezer. Dünýä maňa zäher bor.*

*Hüwdi-hüwdi, hüwdüsi
Ýatsa geler ukusy
Ukusyndan oýansa
Geler gülleriň ysy.*

256-njy gönükme. Sözlemleri göçüriň, işligiň şert şekilini tapyp, ony sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

1. –Aýakgabyň dar bolsa, giň jahanyň haýry bolmajak eken. 2. –Topbak, daşa gurt düşse, näme bilen gurdap bolar. 3. –Parahatlyk bolmasa, odunyň höziri ýok , suwyň tagamy ýok, gallanyň gurby ýok. 4. –Birinji gelneje göwnümüzden tursa, öýe ikinji gelneje-de gelmeli bolar. 5. –Men-ä gumalak sanaýmasam, onuň hasabyna ýetip biljek däl. (“J”) 6. –Kim sepini bildirmän kyrk ýalan sözlese, gyzymy şoňa berjek. 7. –Eý akmak çopan! Eşitmedim diýme, sepini bildirmän kyrk ýalan sözlimeseň, ganyňdan hem, janyňdan hem geçmeli bolarsyň. (“K.ý”). 8. Doganyň bolmasa, günä sende däl, dostuň bolmasa, günä Allada däl. (B.S.T.M.R) 9. Doganyňa dilegim düşdi, berse-de doganyň, bermese-de. 10. Dogan bolsaň , dogryňy aýt. 11. Düşseň-ä üme düş, ýsarata kim düşmez. 12. Dünýäni aýlansaňam, jenneti öz ýurduňdan taparsyň. 13. Dünýäni suw alsa, durnaň topugyndan. 14. Düýe köşegini gowy görse hem gapar, hem deper. 15. Düýe silkinse, on eşege yük bolar. 16. Eger seçseň, eger dökseň, ahyr bir gün ýoksuň. (T.h.n.we a.s).

257-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Şonda işligiň şert şekilinde gelen sözleriň aýdylyşyna we ýazylyşyna üns beriň, olary deňeşdiriň. Şert şekilinde gelen sözleriň haýsy ýöňkemededigini anyklaň.

*Pasly bahar dek bulansam,Daglaryň üstünden bolsam
Keyik dek dagda dolansam,Şady-horram oýnap-gülsem,
Gedaý bolup, il aýlansam,Ajalym ýetip, men ölsem,
Iller gutulmaz zarymdan.Kyrklar gutulsa zarymdan.*

Goja daglaryňa çyksam,Garşymyzdan gelse bir bat,

*Delminip, dört ýana baksam, Gelse Görogly beg , Gyrat,
Çeken jebriňi men çeksem, Agaýunus tapar myrat,
Janym çyksa azarymdan. Duman sowulsa serimden.*

(“Görogly”).

258-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde işligiň şert şekili bolan on sözlem tapyň we göçüriň. İşligiň şert şekilinde gelen sözleri sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

§ 143. İşligiň isleg şekili

İşligiň isleg şekili düýp işliklere **-sady, -sedi** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Onuň ýokluk galypy düýp işliklere **-ma, -me** goşulmasynyň goşulmagy arkaly emele gelýär.

İşligiň isleg şekilinde gelen sözler menlik we senlik ýöňkemeleriň goşulmalaryny iki gezek kabul edip bilýärler. Meselem:

Birlik sanda

al-sa-m-dy-m, gel-se-m-di-m
al-masa-m-dy-m, gel-mese-m-di-m
al-sa-ň-dy-ň, gel-se-ň-di-ň
al-masa-ň-dy-ň, gel-mese-ň-di-ň

al-sady, gel-sedi
al-masady, gel-mesedi

Köplük sanda

al-sa-k-dy-k, gel-se-k-di-k
al-masa-k-dy-k, gel-mese-k-di-k
al-sa-ňyz-dy-ňyz, gel-se-ňiz-di-ňiz
al-masa-ňyz-dy-ňyz, gel-mese-ňiz-di-ňiz

al-sady(lar), gel-sedi(ler)
al-masady(lar), gel-mesedi(ler)

Käwagt agzeki sözleýişde isleg şekiliniň menlik we senlik ýöňkeme goşulmalarynyň biri taşlanylyp aýdylýar. Meselem: **al-sady-m, gel-sedi-m, al-sady-ň, gel-sedi-ň, ýa-da al-sa-m-dy, gel-se-m-di, al-sa-ň-dy, gel-se-ň-di.**

İşligiň bu şekili köplenç habar hyzmatynda gelip, islegi, arzuwy, şert ýokundysyny we ş.m. aňladýar. Meselem:

- Käşkä iýeňizde-de şeýle **bolaýsadyňyz!**

- Käşkä Kelek bilen Ýalak hem Japbaklardan ýeten resedini özleri bölüp **alaýsady!** (“J”)

Ak guş bolup **uçsamdym,**

Öz ilime **düşsemdim,**

Öz ilimiň suwundan ,

Gana-gana **içsemdim.** (Läle)

259-njy gönükme. İşliklerden işligiň isleg şekilini ýasap, olary sözlem içinde getirň.

Al, gel, bil, otur, ýat, oka, ýaz.

260-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň, işligiň isleg şekilindäki sözleri tapyp, olary sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

1. Eger şeytan Hal mollanyň dünýä injegini öňünden bilen bolsady, onda ol şeytanlykdan boýun towlap, şu dünýä inmekden elli bizar el çekerdi. (A.G.”P”). 2. Eger ol özüniň şu diýenlerini edäýsedi, dogry, ol bulary çyny bilen hem aýtdy, şonda meniň işim oňardy.(N.S.”S.e.”). 3. Şumat Oraz dagy göräýsedi!(H.Y.”P”). 4. Men başlyk bolsamdym, sen ýaly ýaltalary oba-da goýmazdym. 5. Kāşgā sen frontdan ýa elini, ýa aýagyňy aldyryp gelen bolsadyň, onda men saňa işle-de diýjek däl ahryr.(A.D.”S.e.”). 6. Eger Dursunyň iş tejribesi köp bolan bolsady, ol derrew işe başlajerjekdi. (H.Y.”P”). 7. Eger-de söýgä ýol berilmeyän bolsady, eger-de gyzlar içerden çykarylman saklanylýan bolsady, gyzlaryň ata-eneleri gyzlaryny satjak bolup, onuň galyňyna göz gyzdyryp oturýan bolsalardy, onda biziň ýaly garrylaryň bu iki ara goşulmagy gerek bolardy. (N.S.”S.e.”). 8. “Bolsady” ekseň, kāşge gögär.(T.n. we a.s.). 9..... eger dagyň içi gowy bejerilen bolsady, muňa iki esse hasyl bererdi.(A.G.”K.e”).

§ 144. Işligiň arzuw şekili

Işligiň arzuw şekili **-aýady, -äýedi** goşulmasy arkaly, seýregiräk ýagdaýda alkyş, gargyş, gutlag aňlatmak üçin **-asyň, -äsiň, -asyňyz, -äsiňiz, -a, -ä, -ady, -ädi** goşulmalary arkaly ýasalýar. Onuň ýoklugy düýp işlige – **ma, -me, (-mä)** goşulmasynyň goşulmagy arkaly aňladylýar. Ol ýöňkemedä şü hili üýtgeýär.

Birlik sanda

al-aýady-m, gel-äýedi-m
al-maýady-m, gel-mäýedi-m
al-aýady-ň, gel-äýedi-ň
al-maýady-ň, gel-mäýedi-ň
al-aýady, gel-äýedi
al-maýady, gel-mäýedi

Köplük sanda

al-aýady-k, gel-äýedi-k
al-maýady-k, gel-mäýedi-k
al-aýady-ňyz, gel-äýedi-ňiz
al-maýady-ňyz, gel-mäýedi-ňiz
al-aýady(lar), gel-äýedi(ler)
al-maýady(lar), gel-mäýedi(ler)

Işligiň arzuw şekili sözlemde habar hyzmatynda gelip, arzuwy, işlegi, dilegi aňladýar. Meselem: Belki, şu ýyl bol-elinlik **bolaýady!** – Ýamanlyk ýüzüni **görmädiň**, oglum! (“G”). Nowruz baýramyňyz **gutly bola!**

261-nji gönükme. Sözlemleri okaň, arzuw şekilindäki sözleri tapyň we olaryň haýsy goşulmalar arkaly ýasalandygyny düşündiriň.

1. Indem, belki, idemäýedi-dä! 2. Ýagşy ýigit, ugru haýyr bola? (H.D.”Y”). 3. “Aý, häzirbeýjan begi, dostluk gepini, belki, senden eşidäýedik. 4. Bezirgen ineriň başyny çekip duraýady-da. (“Görogludan”). 5. Ýamanlyk ýüzüni görmädiň, hudaýym! (B.S.”T.s.a.s”).

262-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde işligiň arzuw şekili bolan alty sözlem tapyp göçüriň, işlik şekillerini sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

263-nji gönükme. “*Bil, ýaz, gör, oka,*” işliklerine arzuw şekiliniň barlyk we ýokluk galyplarynyň goşulmalaryny goşup, olary ýöňkeme bilen üýtgediň. Bulary sözlem içinde getirip ýazyň.

§ 145. İşligiň buýruk şekili

Birine bir zady buýurmagy, tabşyrmagy, haýyş etmegi aňladýan işliklere işligiň buýruk şekili diýilýär. İşligiň buýruk şekili ýörite goşulma talap etmeýär. Düýp işlikleriň ählisi buýruk äheňinde aýdylanda, buýruk işligini emele getirýär. Meselem: *al, gel, git, oka, ýaz, işle,*...Nobatçy nobatyňa gel!(“J.”).

İşligiň buýruk şekili birinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlary üçin ulanylanda hyýal, isleg, meýil, geňeş ýaly manylar aňladylýar. Birinji ýöňkemäniň birligi *-aýyn, -eýin, -aýaýyn, -äýäýin,* köplügi *-aly, -eli, -alyň, -eliň* goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: *baraýyn, geleýin, baraýaýyn, işläýeýin, baralyň, geleliň.*

Buýruk işliginiň ýoklugy *-ma, -me* goşulmasy arkaly ýasalýar. Meselem: *alma, gitme, görme...*

Buýruk işliginiň ikinji we üçünji ýöňkemelerinde gymyldy-hereketiň buýrugy aňladýandygy has aýdyň duýulýar. Düýp işlikler şol durşuna ikinji ýöňkemäniň birlik sany üçin ulanylýar. Mundan başga-da – *gyn, -gin, -gun, -gün, -sana, -sene* goşulmalary ýöňkemäniň birlik sany üçin ulanylýar. Meselem: *okagyn, gitgin, görgün, goýgun.*

-sana, -sene, goşulmasy goşulan sözden haýyş etmek, ýalbarmak manylary aňladylýar. Meselem: *okasana, görsene.*

Ikinji ýöňkemäniň köplük sany *-yň, -iň, -uň, -üň, -ň* goşulmalary arkaly emele gelyär. Meselem: *okaň, alyň, görüň, biliň, goýuň.*

Üçünji ýöňkemäniň birlik sany *-syn, -sin, -sun, -sün* goşulmalary arkaly, köplük sany bolsa agzalan goşulmalaryň yzyna *-lar, -ler* goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Meselem: *okasyn, görsün, gursun, bilsin, okasynlar, gursunlar, görsünler.*

- Heý, mysalaň *gursun!* (“J”). Japbaktaram juda bolmasa, günde bir gezek *doýsunlar* ahyry!

Umuman, buýruk işliginiň ýöňkemedä üýtgeýşi şu hilidir.

Birlik sanda

*guraýyn, göreýin
gurmaýyn, görmäýin
gur(gun), gör(gün), gursana
gurma(gyn), görme(gin), gurtmasana
gursun, görsün
gurtmasyn, görmesin.*

Köplük sanda

*guraly(ň), göreli(ň)
gurtmaly(ň), görmäli(ň)
guruň, görüň, gurtasnyz-la
gurtmaň, görmäň, gurtasasnyz-la
gurtun(lar), görsün(ler)
gurtasyn(lar), görmesin(ler)*

264-nji gönükme. Magtymgulynyň setirlerini labyzly okaň we işligiň buýruk şekilini tapyň, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

1. Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil,

7. Bildigiňçe mydam ýagşy sözlegil,

Ne bar manysyz söz uzamak bilen
 2. Az iýip, az uklap, ýene az sözle,
 Köp söz seni il içinde har eýlär.
 3. Akyl bolsaň söz aýtmagyn,
 Nobat berilmegen ýerde.
 4. Akmaga iç berip, syryň paş etme,
 Galbirde suw durmaz gözemek bilen.
 5. Aňlaman sözleme: “Tamda gulak bar”,
 İç syryň kişige aýdyjy bolma.
 6. Asla adamzada aýj söz urma.

Ýagşy söz tapmasaň, otur sem bolup.
 8. Bir bidöwlet iliniň begi bolynçaň,
 Döwletliniň gapysynda gul bolgul.
 9. Gelen aş diýp gelmez, turşutmagyl ýüz,
 Nana mätäç dälär, söze myhmandyr.
 10. Dostuňy egleme, nepden galmasyn
 Duşmanyň saklama, syryň bilmesin.
 11. Ýürekde ýok sözi tile getirme.
 12. Sözläbilsen, ýagşy sözle,
 Halk ýamanyň bizarydyr.

265-nji gönükme. “Kutadgu biligin” dürdäne sözlerini okaň, buýruk işliklerini tapyp, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

1. Eý, ak ýürekli adam, inňän inçe bolan adalat ýolundan ýöremek isleseň, öňi bilen öz duzuň halal bolmagyny gazangyl.
2. Eý, asly adamzat, hiç wagt ynsanperwerligiňi ýitirme.
3. Taňry seni adalat üçin bu ýagty jahana getirdi, tizleş, eý adamzat, adyl bol, adalat içinde ýaşa!
4. Halalhon adam Taňra garşy günä iş etmez, bu gün halal iýseň, ertirki iýjek azygyň-da halal bolsun.

266-njy gönükme. Gorkut atanyň payhaslaryny göçüriň, buýruk şekillerini sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

1. Adyny men berdim, ýagşysyny Alla bersin!
2. Azyp gelen kazany Taňry sowsun!
3. Ajal geldiginde, äri imandan aýyrmasyn!
4. Ak alnyňda baş keleme dogra kyldyk, kabul bolsun!
5. Akan görkli suwuň guramasyn!
6. Alla beren umydyň üzülmesin!
7. Ataň-eneň ýeri behişt bolsun!
8. Ahyrsoňy ary imandan aýyrmasyn!
9. Ganatlaryň uçlary gyrylmasyn!

267-nji gönükme. Türkmen sözleýiş edeplerini okaň, buýruk işlikleriniň okalyşyny dogry berjaý ediň we olary sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. Abraý al! Abraý alyň! Abraý alalyň!
2. Abraýyň artsyn! Abraýyňyz artsyn! Abraýyňyz beýgelsin! Abraýyň belent bolsun!
3. Abraýly bol! Abraýly boluň! Abraýly bolaly! Abraýly bolalyň!
4. Abraý bersin! Alla abraý bersin!
5. Abraýdan aýyrmasyn! Alla abraýdan aýyrmasyn!
6. Aw ganly bolsun!
7. Agzyňdan Alla eşitsin!
8. Agyr ýolda sabyrly bol! Agyr ýolda sabyrly boluň!
9. Agşamyňyz haýyrly bolsun!
10. Agzybir boluň! Agzybir geziň! Agzybir işläň! Agzybir ýaşaň!
11. Agyran-ynjan bolsaň, razy bol!

12. Adyna eýe bolsun! Adyna mynasyp bolsun!
13. Adyňa döneyin! Adyňyza döneyin! Adyňdan aýlanaýyn!
14. Adyňa alkyş ýagsyn!
15. Azdyrmasyň, azana duşurmasyn! Azdyrmasyň, azana duçar etmesin!
16. Aýdanyň gelsin! Aýdanyňyz bolsun!
17. Aýyplaşmaň! Aýyplaşmaweriň! Aýyp-syn etmäň!
18. Akylyňa döneyin! Akylyňdan aýlanaýyn!
19. Alladan gaýtсын! Alla köp görmesin! Alla ýalkasyn! (B.S.”T.s.a.s”).

268-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde buýruk işligi bolan 15 sözlem tapyp göçürin we olary sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

§ 146. İşligiň buýruk şekiliniň ýazuw düzgüni

Yzlary **-a, -e** seslerine gutaran sözlere buýruk işliginiň menlik ýöňkemesiniň birliginiň hem-de köplüginin goşulmalary goşulanda, düýp işligiň soňky we goşulmanyň başky çekimlileri goşulyşýarlar. Netijede, **a** sesi uzyn aýdylýar, **e** sesi uzyn **ä** sesine öwrülýär. Meselem: **barla-aýyn-barlaýyn, geple-eýin-gepläýin, barlama-aýň-barlamalyň, gepleme-elň-geplemälň**, we ş.m.

Içinde dodak çekimlisi bolan, çekimsiz sese gutaran bir bogunly sözlere işligiň buýruk şekiliniň senlik ýöňkemesiniň köplüginin goşulmasy goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: **görüň, goýuň**.

Bu hili işliklere olluk ýöňkemesiniň goşulmalary goşulanda hem ikinji bogundaky dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: gursun, görsün, dursunlar, görsünler.

Gepleşikde olluk ýöňkemesiniň **-syn, -sin** goşulmasy **z,t** seslerine gutaran sözleriň soňky seslerini özüne sazlaşdyrýar, **ç** sesini bolsa **ş** sesine öwürýär. Emma ýazuwda düýp sözüň asly saklanylýar. Meselem: **çössün** däl **-çözsün, aşsyn** däl **-açsyn**.

269-njy gönükme. Nokatlara derek zerur goşulmalary goşup, sözlemleri göçürin. İşligiň buýruk şekilindäki sözleriň dürs ýazuwyny düşündiriň.

1. Biriň müň bol...! Biriň müňle...!
2. Bilegiňe kuwwat ber...!
3. Boýuňa-başyňa dön...! Boýuňdan aýlan...! Boýuňa guwan...!
4. Gelnň aýagy düş...!
5. Geçdigi bol...!
6. Gitseňiz, sag-aman bar...!
7. Göz deg...! Gözden-dilden sakla...!
8. Günämi öt...!
9. Daryk...!
10. Döwletiňiz art...! Döwletiň yryl...!
11. “Ýolagçy ýolda ýagşy” diýipdirler, sag otur...! Ýoluňyz düşse, gelip dur...!
12. Kesbiňizden kemal tap...! Niýetiňizi ýagşy tut...!

13. Öwez ogluny ber...! Öwezine ogul ber...!
14. Öte geçen bolsam, bagyşla...!
15. Saglykda görş...! Saglykda duşuş...! Saglykda duşuşmak nesip et...!
16. Saçagyň bereketi art...!(B.S."T.s.a.s")

§ 147. Işligiň hökmanlyk şekili

Işligiň hökmanlyk şekili düýp işligiň soňuna **-maly, -meli** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Onuň ýoklugy däl sözi arkaly aňladylýar.

Işligiň hökmanlyk şekili ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Şonuň üçin gymyldy-hereketiň kime, nämä degişlidigini bildirmek üçin, at çalyşmalary ýa-da şol gymyldy-hereketiň kime, nämä degişlidigini bildirýän adyň özi getirilýär. Meselem: Men (sen, ol, biz, siz, olar) **almaly**. Myrat(Gözel) **gelmeli**. Öýe myhman **gelmeli**. Sygyr suw **içmeli**. Haşal ot **bolmaly däl**.

Işligiň hökmanlyk şekili hökman ýerine ýetirilmeli (ýa-da ýerine ýetirilmeli däl) gymyldy-hereketi, ýagdaýy, wakany aňladýar. Meselem: Men öýe **gitmeli**. Ol **gelmeli däl**. Ýagyş **ýagmaly**. Gar **ýagmaly däl**.

Işligiň hökmanlyk şekili sözlemde habar ýa-da aýyrgyç hyzmatynda gelýär. Meselem: Biz öz Garaşsyz we Bitarap Watanymyzy tüýs ýürekden **söýmeli!** Hormatly Prezidentimiz gündelik **edilmeli** işleri düşündirdi.

Işligiň hökmanlyk şekili atlaşyp gelen ýagdaýynda degişlilik goşulmalaryny kabul edýär. Meselem: Ata-ene köp geplese-de, igense-de, könlüňi dar **tutmaly dälşiň**.(D.A."W.a").

270-nji gönükme. Döwletmämmet Azadynyň pähimlerini okaň, mazmunyny düşündiriň. Soňra işligiň hökmanlyk şekilinde gelen sözleri tapyň we olary sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. Ata-enäniň ýanynda gaty gürlemeli däl, olara gaty-gaýrym söz aýtmaly däl. Olaryň ýüzüne durup, gözüne garap gürlemeli däl.
2. Ýene bir möhüm borjuň, ol hem hiç haçan buýruk äheňinde gürlemeli dälşiň, hemişe haýyş äheňinde ýüz tutmalysyň.
3. Hiç wagt olaryň adyny lakam bilen tutmaly dälşiň, olara diňe eda bilen, edepli ýüzlenmelisiň.
4. Berk belle! Hiç haçan ata-enäniň ýüzüne tüýkürmeli dälşiň. Hemişe edepliligi saklamalysyň.
5. –Ynha, bular ata-enäniň öňündäki seniň tüýs ýürekden, yssy mähir bilen berjaý etmeli borçlaryň.
6. Ýene bir möhüm borjuň, ol hem ata-eneňi mydama özüň ugratmalysyň, özüň garşy almalysyň.
7. Ýene bir mukaddes borjuň, olaryň çakylygyna hemişe tiz gelmelisiň.
8. Sözleşişde sesiň, owazyň ata-enäniňkiden pessaý bolmaly, olar bilen gürleşýärkäň, hiç wagt sesiňi gataltmaly däl.
9. Borjuňy berk belle! Hiç haçan ata-enä medeniýetsiz, edepsiz, gödek söz sözlemeli dälşiň.
10. Hiç haçan ata-enäniň adyny tutup çagyrmaly dälşiň.

11. Olary ynjdaryn diýen niýet bilen hemişe gorkuly gezmelisin, hiç haçan gözsüz batyrlyk etmeli dälisin, hemişe edepli bolup, olaryň sarpasyny saklamaly.
12. Hiç wagt ata-enäniň beren sözüne, wadasyna, päl-pyglyna niýetiňi garşy tutmaly dälisin. (B.S.”T.s.a.s.”)

271-nji gönükme. Sözlemleri göçürin we işligiň hökmanlyk şekilinde gelen sözleri tapyp, sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. – Altyn indi kimiňki bolmaly?
– Seniňki hem bolmaly däl, meniňki hem.
– Eýsem kimiňki bolmaly?
– Döwlet baýlygy – döwletiňki bolar. Ony hazyna taşlamaly.
2. Meniň esbabymy sen geýmeli, seniňkini men. Meniň atymy sen münmeli, seniňkini men. Sen yzdan ýöremeli, men öňden.
3. – Patyşa bolmaly diýdimi, hökman boldyryn.
4. – Eýsem nätmeli? (“M. we S.”)

§ 148. İşligiň hyýallanma şekili

Işligiň hyýallanma şekili düýp işlige **-makçy, -mekçi** goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Agzeki sözleýişde ol dodak çekimlili sözlere goşulanda dodak sazlaşygyna eýerdilip, **-mokçy, -mökçi** görnüşde ulanylýar. Onuň ýokluk galypy **dül** sözünüň ulanylmagy arkaly ýasalýar.

Işligiň hyýallanma şekili şahs görkeziji goşulmalary kabul etmeýär. Gymyldy-hereketiň kime, nämä degişlidigini bolsa at çalyşmalary, at ýerine ulanylýan sorag, gaýdym, san çalyşmalarynyň käbiri, atlar, atlaşan sözler arkaly, şeýle-de sözlemiň manysyna görä anyklanylýar. **-my, -mi** sorag goşulmasyny kabul edip bilýär. Meselem: -Hä, batyr, çadyr dikýärsiň-le, näme bu ýerde **düşlemekçimi?** (A.G.”P”).

Işligiň hyýallanma şekili (**-makçy, -mekçi**), şeýle-de onuň yz ýanyndan ulanylýan **bol** kömekçi işligi **-dy, -di, -dyr, -dir, -mys, -miş** ýaly goşulmalary, **eken** sözünü kabul edip, ýöňkeme bilen üýtgap bilýär. Şeýle ýagdaýda gymyldy-hereketiň öten zamanda geçendigi aňladylýar.

Meselem:

<i>Men gitmekçidim</i>	<i>Biz gitmekçidik</i>
<i>Sen gitmekçidiň</i>	<i>Siz gitmekçidiňiz</i>
<i>Ol gitmekçidi</i>	<i>Olar gitmekçidi (ler)</i>
<i>Men almakçy boldum</i>	<i>Biz almakçy bolduk</i>
<i>Sen almakçy bolduň</i>	<i>Siz almakçy bolduňyz</i>
<i>Ol almakçy boldy</i>	<i>Olar almakçy boldy (boldular)</i>

Işligiň hyýallanma şekili bir işi ýerine ýetirmäge bolan hyýallanmany, islegi, niýeti, maksady aňladýar. Ol sözlemde şu hili grammatik hyzmatlary ýerine ýetirýär.

1. Sözlemiň habary hyzmatynda gelýär. Meselem: Indi Gyrguşy Öwezmyrat batyryň elinden zor bilen **almakçy bolýardylar**.
2. Seýrek ýagdaýlarda aýyrgyç hyzmatynda ulanylýar. Meselem: ... men öz **çagyrmakçy adamlarymy** çagyrmaga gidýärim.

272-nji gönükme. Sözlemleri okaň we işligiň hyýallanma şekilini tapyň. Olaryň sözleminiň haýsy agzasydygyny aýdyň.

1. Çaydan soň bular turmakçy boldular. (A.G.”P”)
2. Japbak olara herrelmekçi boldy. Ýapbak olara ýalbarmakçy boldy. Mapbak olara gabarmakçy boldy. Topbak olara duzak gurmakçy boldy.
3. Doganlar ugramakçy bolanlarynda, Ýapaga üçüsi birden münmän, diňe ýaşululary Japbagy ataryp, galanlary oňa jylawdar hökmünde ýöremekçi boldular.
4. Olar degirmene ýetmekçi boldular.
5. Japbaklar onuň üstüne hümmärlenip münmekçi bolanlarynda, göwünlerine gelmedik bir ýagdaýyň üstünden bardylar.
6. Olar derrew yzlaryna gaýtmakçy boldular.
7. Olar gassabyň goňşusyndaky dükandan baryp zat almakçy boldular(“J”).

273-nji gönükme. Hyýallanma şekilindäki işlikleri dogry aýdyň. Olaryň aýdylyşyny hem ýazylyşyny deňeşdiriň we baş sanysyny sözlem içinde getirin.

Görmekçi, okamakçy, ugramakçy, sözlemekçi, gözlemekçi, oýarmakçy, duruzmakçy, turuzmakçy, çöwürmekçi, öwürmekçi, gutulmakçy, bökmekçi.

274-nji gönükme. Söz düzümlerine işligiň hyýallanma şekiliniň goşulmasyny goşup, olary sözlem içinde getirip ýazyň.

Şähre git...boldy, obadan gaýt..., öýe gaýt..., ağaç nahalyny oturt..., ýap gaz... bolýar, suw tut... boldum, ekini suwar... bolduk.

275-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde hyýallanma şekili bolan on sözlem tapyň we göçürin. İşlikleri sözlem agzasy hökmünde derňäň.

§ 149. Goşma işlikler

Goşma işlikler köplenç iki sözden düzülip, çylşyrymly many aňladýarlar. Goşma işligiň birinji sözi (esasy sözi) atdan ýa-da işlikden bolup, esasy many aňladýar, ikinji sözi (kömekçi sözi) bolsa dürli işlik şekilinde gelýär. Goşma işligiň birinji sözüne esasy söz, ikinjisine kömekçi işlik diýilýär.

Goşma işlikleriň esasy (birinji) sözünüň haýsy söz toparyndandygyna garap, olar: a) esasy sözi işlikden bolmadyk goşma işlikler; we b) esasy sözi işlikden bolan goşma işlikler diýen toparlara bölünýär.

- I. **Esasy sözi işlikden bolmadyk goşma işlikleriň** esasy sözi köplenç atlardan, seýrek ýagdaýda sypatlardan, ses we şekil aňladýan sözlerden bolup, kömekçi sözleri etmek, bolmak, bermek, çekmek, gelmek, görmek, atmak, tutmak işlikleri arkaly emele gelýärler. Meselem: harç etdi, tans edýär, kömek berer, ýardam eder, çym-pytrak bolýar, närazy

edýär, ýaman görýär, ýalp-ýulp boldy, hyrr etdi, herekete geldi, azap çekdiler, we ş.m.

Bermek, etmek kömekçi işlikleri adatça manydaş ulanylýar we atlar bilen gelip, bir kär bilen meşgullanmagy, birine, bir işiň amala aşmagyna ýardam etmegi aňladýar. Meselem: -Be, atlylar şeydäýerlermi, aý... Bu akmaqlara **pylan zady_etmez** diýibem bolmaz. Nepes gülmän-yşman gep gelşirmegini **dowam etdi**. (A.G."P").

- II. **Esasy sözi işlikden bolan goşma işlik** topary, adyndan belli bolşy ýaly, esasy sözi işlik sözlerinden (köplenç hal işliklerden) bolýarlar. Meselem: öwsüp dur, okap ýör, garaşyp otyr, ýöräp barýar, ugran bolýar, zeýrenmäge durdy, ýazmaga oturdy, ýüzüp başlady, garaşyp başlady, we ş.m.

Goşma işlikler *näme etdi, näme edýär, näme eder, näme etjek* ýaly soraglara jogap bolýarlar. Goşma işlikler şu hili manylary aňladýarlar:

1. *Başla, ugra, dur, otur* kömekçi işlikleriniň hal işlikleri bilen bile gelmegi arkaly ýasalan goşma işlikler hereketiň başlanýandygyny aňladýar. Meselem: Eýýäm meýdanyň ýüzi **ýagtylyp başlapdy**. Ejegyz oturyr, bedresiniň içini **ýuwmaga durdy**. Ol işe ýapyşmaga **adat edip ugrady**. (A.D.) Beýle gam **çekip oturma**. ("J").
2. *Durmak, oturmak, gelmek, ýörmek*, kömekçi işlikleriniň hal işlikleri bilen gelmegi arkaly ýasalan goşma işlikler hereketiň dowamlylygyny görkezýärler. Meselem: Soltansöýün bilen Myrally köne kanun depderine **garap otyrkalar**, geň bir zadyň üstünden barypdylar. Men ösdüm, ulaldym seniň şol ýagşylygyny nähili ýerine saljagymy **bilmän ýördüm**. Men özümi biraz yraslanymdan soň, töweregime garasam, dürli daşlar **ýylpyldaşyp ýatyr**. Myrally, seniň bir sapar hem öýüňe murehet edeniňi men **miýesser gelmedim**. Ýyldyz gören guýrukly ýyldyza garap bir az oýlanandan soň, "ýyldyz gören men, habar beren men, özgeler aýsaşratda at goşanda, meniň **beýdip durmam näme?**
3. *Gelmek, gitmek, barmak* kömekçi işlikleriniň hal işligindäki esasy söz bilen ulanylmagy arkaly hereketiň amala aşyşy we ugry aňladylýar. Meselem: Dört adamyň uzak günlük azaby reýgan **bolup barýar**. Ygşyldap oturan towzalary **galdyryp gitmek** olar üçin nähili agyrdy. Topbak ýoluny **ädimläp geldi**. ("J").
4. *Bolmak, gutarmak, goýbermek, gitmek, galmak, çykmak, goýmak* kömekçi işlikleriniň hal işlikleri bilen ulanmagy arkaly ýasalan goşma işlikler gymyldy-hereketiň tamamlanandygyny aňladýar. Meselem: Annaguly çayyny **içip boldy**. Aknabat eje **begenip gitdi**. (A.D "B.ý").
5. *Goýbermek, ibermek, iýbermek, içibermek* ýaly goşma işlikler gymyldy-hereketiň çaltlygyny we dowamlylygyny görkezýär. Meselem: Gara batyryň üstüne adam **iberdiler**. Oňlulyga **bolawersin, baraweri**. (A.G."P").
6. *Ýörmek, durmak, oturmak, ýatmak* kömekçi işlikleriniň esasy sözi hal işliklerden bolan sözler bilen ulanylmagy arkaly ýasalýan goşma

işlikler gymyldy-herketiň anyk häzirki wagtda (**işläp otyr**), dowamly (**okap ýör**), sözlenip durka (**gelip dur, okap otyr**) bolup geçýändigini aňladýar.

7. *Geçip bolarmy, alyp biler, almaly bolar, aljak bolýar* ýaly goşma işliklerde sözleýjiniň gymyldy-herketiň aşyp-aşmazlygyna bolan garaýşy aňladylýar. Meselem: -Aý, näme, uly il urşup başlan bolsa, **uruşmaly bor-da**. -Aý, şeýtan gyz, sen meni **oýnajak bolýarmyň?** Sen meni suwa äkidip, suwsuz **getirjek bolýan-a däl**siň-dä? –Her kim şeýle **zada ýetip bilse** armany ýok. (A.G.”P”).

276-njy gönükme. Çeper eserlerden içinde goşma işlik bolan 10 sözlem tapyň we göçüriň. Soňra goşma işlikleri tapyň. Olary a) esasy sözi işlikden bolmadyk we b) esasy sözi işlikden bolan goşma işlikler diýen toparlara bölüp göçüriň.

277-nji gönükme. Okaň, sada we goşma işlikleri deňeşdiriň. Goşma işlikleriň ýasalýşlaryna üns beriň. İşlikleriň haýsy zamanda gelendiklerini anyklaň.

harçlady	harç etdi
terbiýeledi	terbiýe berdi
kömekleşýär	kömek edýär
tassyklaýar	tassyk edýär
tankytlaýardy	tankyt edýärdi
kömekleşjekdi	kömek etjekdi
hödürläpdi	hödür edipdi
tamamlapdyr	tamam edipdir
haraplaýar	harap edýär

278-nji gönükme. Okaň. Goşma işlikleriň ýasalýş ýollaryny anyklaň. Ilki esasy sözi atlardan bolan goşma işlikleri, soňra esasy sözi işliklerden bolan goşma işlikleri göçüriň.

Harç etdi, terbiýe berdi, kömek berdi, ýardam etdi, tassyk etdi, tankyt etjek, kömek eder, hödür etdi, tamam boldy, gürrüň berdi, okap çykdy, oýnap boldy, ýazyp boldy, aýdyp boldy, satyn aldy, satyp boldy, karar etdi, beýan etdi, teklip etdi, alyp geldi, emel etdi, taýýarlyk görýär, salam berýär, bes etdi, öwüp dur, iýip otyrды, ýazyp ýör, okap ýör, garaşyp otyr, iýmäge durды, ýuwмага durды, gidip otyrды, sanap çykды, ýakyp otyr, gülüp durды.

279-njy gönükme. Bölegi okaň, mazmunyny düşündiriň. Soňra goşma işlikleriň esasy sözünüň haýsy söz toparyndandygyna görä toparlara bölüp göçüriň. Olaryň işligiň haýsy şekilindedigini belgiläň.

Durmuşda her hili zatlar bolup biler, ýöne är bilen gaçmak diýen zady welin, men oňlamaýaryn. Gaçmak – bu bagtyňdan gaçmakdyr. Hiç bir ata-ene perzendiniň betbagt bolmagyny isleýän däldir. Her hili ýagdaý ýüze çykanda-da düşünişip bolar. Çaga ýetişdirmegiň kynçylygyny her bir kişi

bilýändir. Jigerinden önen perzendiň ýüzüne gara çekip gitse, bu çökder urgy bolýar.

Mähriban ýaşlar!

Öýlenmekde-de, durmuşa çykmakda-da howlukmaçlyk etmän! Türkmenene her bir işde ýedi ölçäp bir kesmek mahsusdyr. Her bir tutumda ata-eneňiziň iň ýakyn maslahatçyňyzdygyny unutmaň. Bir iş etmekçi bolsaňyz, hökman ata-eneňize sala salyň. Şonda olaryň depesi gök dirär. Siziň işiňiziň şow almagy, bagtyňyzyň açylmagy üçin etek alty – ýeň ýedi bolup ylgar. (R).

280-nji gönükme. Sözlemleri göçürin we goşma işlikleriň aňladýan many öwürşegini anyklaň, olary sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. 1937-nji ýylda 32 ýaşly Hydyr Derýaýew üçlügiň karary bilen “halk duşmany” diýlip yglan edildi hem-de 10 ýyl möhlet bilen azatlykdan mahrum edildi. 2. Emma “Ykbal” romanynyň awtory, uly ýazyjy, alym, şonuň bilen bir wagtda hem örän sada adam H. Derýaýew köp kynçylyklara döz gelipdi. Ölüm lagerlerinde başdan geçiren külpetleri hakynda onuň gürrüň beresi gelmezdi. 3. Şol döwürde ýazyja nähili günäleriň ýüklenendigini biz diňe şu gün, üstünden ençeme ýyllar geçensoň tanşyp bilýäris. 4. Ol ilkinjileriň biri bolup döwlet diline garaýşyny aýan edipdir. 5. Başda 10 ýyllyk möhlet bilen zähmet-düzediş lagerine iberlen “halk duşmany” Hydyr Derýaýewe ýigrimi ýyldan soň Aşgabada dolanyp gelmek miýesser etdi. “Ykbal” romany onuň adyny бүтін Soýuza mälüm etdi. 6. Hal-ahwalymy soraşdyrdy, ondan-mundan gürrüň etdik. 7. Ine, hormatly okyjylar, bir adamyň ykbaly esasynda şol döwrüň nähili ýowuz bolandygyna özüňiz göz ýetirdiňiz. (A.Ç. ”B.s.ý.ý.s”).

§ 150. Iş atlary

Iş atlary işlikden ýasalyp, semantik taýdan işliklik, grammatik taýdan-da atlyk alamaty bolan işlik şekilidir (Türkmen diliniň grammatikasy, 336-njy sah.).

Bu şekil düýp işlige **-yş, -iş, (-ýyş, -ýiş) -asy, -esi, -mak, -mek, -maklyk, -meklik, -ma, -me** goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Many taýdan bu şekil atlaryň we işlikleriň häsiýetini özünde jemleýär, ýagny iş atlary işi, gymyldy-hereketi atlandyrýarlar. Meselem: **ýaşamak, işlemek, ýaşaýyş, işleýiş, oňa ýetesi näme bar, öwesi geldi, we ş.m.**

Iş atlarynyň işliklik manysynyň agdyklyk edýändigini zerarly, olar işlikler ýaly baglanýan sözünü özüne uýdurýar.

Ýöne iş atlary işlik ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmän, eýsem deňişlilik, ada häsiýetli bolan düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. **-yş, -iş** şekili goşulýan sözünüň çekimlileriniň inçe-ýogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna görä

-uş, -üş, -ýyş, -ýiş görnüşlerde ulanylýar. Soňy çekimlä gutaran düýp işliklere

-ýyş, -ýiş çekimsiz tamamlanarlara bolsa **-yş, -iş** goşulýar. Meselem: **görüş, uruş, ýaşaýyş, sözleýiş.**

-ýyş, -ýiş goşulmasy islendik bogunda gelse-de, çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, dar çekimlileriň düşmek düzgünine eýerdilip, bu goşulmalardaky dar çekimliler düşürilip ýazylyar. Meselem: **ýaşaýyş-ýaşaýşy, sözleýiş-sözleýşi,** we ş.m.

-ýş, -iş, -uş, -üş goşulmalary bir bogunly çekimlisi gysga aýdylýan işliklere goşulanda yzyndan çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulsa, olar hem dar çekimlileriň düşmek düzgünine eýerdilip, düşürilip ýazylyar. Meselem: **görüş-görüşende, duruş-durşanda** we ş.m.

Bu şekiliň ýoklugy **-ma, -me** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: **almaýşy, gitmeýşi, gürelemeýşi, okamaýşy** we ş.m.

Bu şekiliň ýöňkemedä üýtgeýşi şu hili:

Birlik sanda

okaýşym, sözleýişim
okaýşyň, sözleýşiň
okaýşy, sözleýşi

Köplük sanda

okaýşymyz, sözleýişimiz
okaýşyňyz, sözleýşiňiz
okaýşy, sözleýşi

Iş atlaryň **-yş, -iş** şekiliniň düşümde üýtgeýşi şu hilidir:

Düşümler

B.d. okaýyş, sözleýiş
E.d. okaýşyň, sözleýşiň
Ýön.d. okaýşa, sözleýşe
Ý.d. okaýşy, sözleýşi
B.o.d. okaýyşda, sözleýişde
Ç.d. okaýyşdan, sözleýişden

-asy, -esi goşulmalaryny kabul eden işlikleriň ählisi iş ady hasaplanylýar. (Türkmen diliniň grammatikasy, 344-nji sah.) Ol köplenç “gel” sözi bilen ulanylýar. Meselem: **göresim gelýär, alasy geldi, oňa ýetesi näme bar.**

Bu goşulmanyň “gel” kömekçi işlik bilen ulanylyşynyň ýokluk galypy ýa “gel” sözüne **-ma, -me** goşulmasynyň (alasy gelmedi), **-asy, -esi,** goşulmasyny kabul eden sözden soň gelen işlik şekiline **däl, ýok, (ok)** sözleriniň (gidesi geljek däl, gidesi ýok, gidesi gelenok) getirilmegi bilen, ýa-da **-ma, -me,** goşulmasynyň **-asy, -esi** goşulmasynyň önünden getirilmegi bilen ýasalyp biler (**alasy gelse alsyn, almasy gelmese almasyn, bolma:sy iş, bolma:sy zat**) **-asy, -esi** şekili san, degişlilik goşulmalaryny kabul edýär. Meselem:

Birlik sanda

alasy geldi, gidesim geldi
alasyň geldi, gidesiň geldi
alasy geldi, gidesi geldi

Köplük sanda

alasymyz geldi, gidesimiz geldi
alasyňyz geldi, gidesiňiz geldi
alas(lar)y geldi, gides(ler)i geldi

-asy, -esi şekili düşüm goşulmalaryny kabul etmeýär.

Türkmen dili boýunça ýazylan işleriň ählisinde diýen ýaly **-mak, -mek, -ma, -me** goşulmalary işligiň nämälim şekili hökmünde seredilip geçilýär. “Türkmen diliniň grammatikasynda” (1999ý) ol işligiň nämälim şekili diýlip aýratyn seredilip geçilse-de, onda bu goşulmanyň “aslynda iş atlaryny ýasaýjylardygy” barada bellenilýär (Agzalan kitap, 352-nji sah.). Sebäbi bu goşulmalary kabul eden işlikler gymyldy-hereketiň adyny aňladýar (Agzalan kitap, 355-nji sah). Şonuň üçin-de bu goşulmalara işligiň nämälim şekili hökmünde däl-de iş ady hökmünde seredip geçeris. Onuň ýoklugy düýp işlige **-mazlyk, -mezlik** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Yogyn çekimlili sözlere **-mak, -maklyk, -ma, -mazlyk** goşulmalary, inçe çekimlili sözlere **-mek, -meklik, -me, -mezlik** goşulmalary goşulýar.

Agzeki sözleýişde olar dodak çekimlili sözlere goşulanda, **-mok, -mök, -mokluk, -möklük, -mo, -mö, -mozluk, -mözlük** görnüşinde ulanylýar.

“Aslynda iş ady bolansoň”, **-mak, -mek, -maklyk, -meklik, -ma, -me, -mazlyk, -mezlik** şekili atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär (Türkmen diliniň grammatikasy, 356-njy sah.). Muny **-mak, -mek** we **-ma, -me** goşulmalarynyň mysalynda seredip geçeliň:

Degişlilik goşulmalaryny kabul edişi

-mak, -mek şekili

Birlik sanda

al-mag-ym, gel-meg-im
al-mag-yň, gel-meg-iň
al-mag-y, gel-meg-i

Köplük sanda

al-mag-ymyz, gel-meg-imiz
al-mag-yňyz, gel-meg-iňiz
al-mak-lar-y, gel-mek-ler-i

-ma, -me şekili

Birlik sanda

al-ma:m, gel-mä:m
al-ma:ň, gel-mä:ň
al-masy, gel-me-si

Köplük sanda

al-ma:myz, gel-mä:miz
al-ma:ňyz, gel-mä:ňiz
al-masy, gel-me-si

Düşümde üýtdeýşi

Düşümler	<u>-mak, -mek şekili</u>	<u>-ma, -me şekili</u>
B.d.	al-mak, gel-mek	al-ma, gel-me
E.d.	al-mag-yň, gel-meg-iň	al-ma:ň, gel-mä:ň
Ýön.d.	al-ma:g-a, gel-mä:g-e	al-ma-a, gel-mä-ä
Ý.d.	al-mag-y, gel-meg-i	al-ma:-ny, gel-mä:-ni
B.o.d.	al-mak-da, gel-mek-d	eal-ma-da, gel-me-de
Ç.d.	al-mak-dan, gel-mek-den	al-ma-dan, gel-me-den

Seredilip geçilen **-yş, -iş, -mak, -mek, -ma, -me** şekil ýasaýjy goşulmalar at ýasamaga-da gatnaşýarlar. Meselem: gowurma, bulamak, ýagyş.

Ýöne bu sözler (atlar) dereje goşulmasyny kabul eden ýagdaýynda atlyk manysyny ýitirýärler. At ýasaýjy sözün öňünden **-ma**, **-me** ýokluk goşulmasyny goşup bolmaýar, eger ýokluk galypy goşulsa, onda bu ýagdaýda hem olar atlyk manysyny ýitirýärler.

Umuman, *ýagyş*, *bulamak*, *gowurma* kimin leksik manyly sözler bilen şol görnüşde gelen grammatik şekiller meňzeş goşulma bilen ýasalýar, emma olar dürli söz toparlaryna degişlidir. (Türkmen diliniň grammatikasy, 361-nji sah.)

281-nji gönükme. Sözlemlerden iş atlaryny tapyň, olaryň atlyk we işliklik manylaryny düşündiriň, morfologik gurluşyny derňäň. Sözlemiň haýsy agzasy bilen baglanyşyandygyny anyklaň, **-ýyş**, **-ýiş** goşulmalaryndaky dar çekimlileriň düşmeginiň sebäbini düşündiriň.

1. Ol diňlän-okan eserleriniň many-mazmunyna köki-damary bilen düşünmäge jan edýärdi. 2. Babasy hem öz danalygy, öz aklyly bilen agtygynyň köp sowallaryna jogap bermekligiň hötdesinden gelip bilýärdi. Ýöne oglanyň juwan dünýäsine, ýaş kalbyna beýle agram bermegi babasyny howsala salman duranokdy. 3. Mümkün boldugyndanam, oglany kyn sowallardan daşlaşdyrmaga, entek öz ýaşyna mahsus bolan aýtymynda ýaşatmaga çalyşýardy. 4. Babasynyň kösenişine oglan dözmedi. 5. Onuň Şadessanyň wakalary bilen göçüp-gonuşy, hiç bir manyny goýmaýşy babasynyň tüýs ýüreginden turýardy. 6. Oglanyň şeýle diýip netije çykarmagyna sebäp bar. 7. Ýazgytdan çykma ýok eken. 8. Hawa-hawa..., eýsem-de bolsa, babasynyň oglany Görogly bege meňzetmesi onda akyl gämisini gomlaryň, üstündenem, tolkunlaryň içindenem geçirmäge ynam döretdi, batyrylyk gaýratyny toplady. 9. Bilşiňiz ýaly, biziň Beýik Serdarymyz Garaşsyzlyk ýyllarynda şol baglanyşygy berkitdi. 10. Olary idetmekligiň tärlerini, gylyk häsiýetlerini, görnüşlerini öwrendim. 11. Emma güllerimi satyn alýan adamlaryň ýüzünde şatlyk uçgunlaryny görenimde, azaplarymyň yerine gowuşýandygyny duýanymda, kemsinmegiň biderek zatdygyna göz ýetirdim. 12. Ýöne meniň olardan çemen bogup, Beýik Serdara sowgat beresim gelýär. (R.D. “B.g.”).

282-nji gönükme. Sözlemlerden iş atlaryny tapyň we olaryň işliklik we atlyk alamatlaryny ýüze çykaryň.

1. Indi meniň Ruhnamany ýazmagymyň içki, şahsy sebäpleri we itergileri barada aýdasym gelýär. Döwlet baştutanynyň pelsepe ýazyp oturmagyna nähili düşünmeli? Muny döwrüň aýratynlygy we meniň öz gerdenime düşýän ýüke garaşsyzlyk bilen düşündirmelidir. 2. Çünki millete anyk, bitewi hem gutarnykly ýasaýyş ölçegi gerek. 3. Bir halky ikinji halkdan beýikde goýmagyň, bir halky ikinji halkdan pesde goýmagyň ahyrynyň nähili gutarýandygyny taryh subut ede-edele gelýär. 4. Ol ýüregiňi-de goýmagyňy talap edýär. 5. Watan bilen hemsyrdaş bolmagyň aňyrsynda bolsa ykballarymyzyň – meniň hem Watanymyň ykbalynyň meňzeşligi ýatýardy. 6. Dörediji bolmak üçin kalbyň şahyranalygyny ýitirmän saklamak esasy şertdir. 7. Merdana halkymyzyň döwlete suwsaýşy ýaly, bu

toprak hem galkynyşa suwsapdyr! 8. Biziň mümkinçiliklerimiz çäksizdir. Biz olaryň umumy bähbit we umumy peýda getirmeginiň tarapdary. 9. Ykbal Türkmenistana Ýewropada hem, Aziýada hem halkara gatnaşyklarynyň merkezine öwürlmek mümkinçiliklerini döretdi. Biziň ýerasty we ýerüsti baýlyklarymyz Altyn asyrdan altyn ýaşayşymyzyň üpjünligine, ygtybarlylygyna kepillik geçýär.

283-nji gönükme. “*bar, git, otur, tur*” sözlerine iş atlarynyň goşulmalaryny goşup, olary düşümde, ýöňkemedede üýtgediň.

284-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde iş ady bolan 10 sözlemi göçüriň, olary sözlem agzasy hökmünde derňäň.

§ 151 Kem işlikler

Kem işlikler isim sözlerine *-dy/-di, -dyr/-dir, -dyk/-dik, -ka/-kä, -mys/-miş* goşulmalarynyň goşulmagy bilen, şeýle-de isimleriň yzyndan *eken* sözüniň getirilmegi bilen ýasalýarlar. Kem işlikler aňladýan manylary we ulanyşlary boýunça işlikleriň bir kategoriýasyny emele getirýärler. Onuň esasy aýratynlygy bolsa isimleriň we kömekçi sözleriň işliklik häsiýetine eýe bolýandygyndadyr, “şol sözleriň şahs aňladýan goşulmalary kabul edip”¹ bilýändigindedir, sözlemiň habary bolup gelyändigindedir.

Kem işliginiň ýokluk galypy *-dy/-di, -dyr/-dir, -ka/-kä, -mys/-miş* goşulmalarynyň we *eken* sözüniň önünden *däl* sözüniň getirilmegi bilen ýasalýar.

-dy/-di, -dyr/-dir, -mys/-miş goşulmalary bir bogunly dodak çekimlili isimlere goşulanda, olardaky dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylyar. Meselem: *ýokduk, üçdük, gökdür, dokdur, gökmüş, dokmuş* we ş.m.

Agzeki sözleşide agzalan goşulmalar köp bogunly isimlere goşulanda, olar dodaklandyrylyp aýdylýar. Meselem: *gölömüş, Döldülmüş, gölödür, Döldüldür, dokuzduk, oglonduk* we ş.m.

Öňde belleýşimiz ýaly, kem işlikler (mysal üçin, *-dyr/-dir* goşulmasy häzirkî zaman işligi ýaly, beýlekiler bolsa öten zaman işligi ýaly) ýöňkemedede üýtgeýärler. Meselem:

Birlik sanda

Gözeldirin, okuwçydyryn
Gözel(dir)siň, okuwçy(dyrsyň
Gözeldir, okuwçydyr

Köplük sanda

Gözeldiris, okuwçydyrys
Gözel(dir)siňiz, okuwçy(dyrsyňyz
Gözeldir, okuwçydyr.

Ya-da: okuwçydym, okuwçy ekeniň, okuwçymyşym, okuwçykaň we ş.m.

Kem işlikler “aňladýan manysy boýunça beýan edilýän pikirini, düşüňjaniň häzirkî wagtdaky bolşuny, ýagdaýyny görkezip gelyär.”² Meselem: Sebäbi onuň dükanyny bezeýän gülleriň baram **owadandy**,

¹ Türkmen diliniň grammatikasy, 361-nji sah.

² Türkmen diliniň grammatikasy, 366-nji sah.

baram **ajaýypdy**. Şonuň üçinem wagonlardan çykyp, daşarda – perronda sergin howada gezip ýörenler **az däl**di. (R.D. “B.g.”).

Kem işlikleriň goşulmalary atlara, sypatlara, sanlara, hallara, çalyşmalara goşulmak bilen, olara haýran galmak, çak etmek, ýaňsa almak, nýgtamak, başga birinden eşidileni habar bermek (*-mys/-miş* goşulmasy) ýaly goşmaça many öwürşginlerini berýärler. Kem işligiň goşulmalaryny kabul eden sözler sözlemiň habary hyzmatynda gelýärler. Meselem:

1. Orazanyň hakykatdanam saglygyňa peýdasy *uly eken*. 2. Asyl görüp otursa (onuň ynamyna görä), şýtan diýlen peläket adamlaryň *özi eken*. 3. Näçe ýadaw bolsam-da meniň welin uky gözüme gelenokdy, aladam özüme *yeterlikdi*. 4. Redaksiýanyň tabşyrygy *şeyledi*. (R.D. “B.g.”).

Kem işlikleriň goşulmalary dürli işlik şekillerini ýasamaga gatnaşýarlar. Meselem: *alypdy, alypdyr, alypmyş, alýardy, alardy* (öten zaman şekilleri), *alýandyr* (çaklama häzirki zaman işligi) we ş.m.

285-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde kem işlik bolan 10 sözlem tapap göçüriň. Kem işlikleriň sintaktik hyzmatyny belgiläň.

286-njy gönükme . Okaň. Sözlemleriň habarlaryny göçüriň we derňäň.

1. Gadym wagtda bir patyşanyň akyly-başly owadan gyzy bar eken. 2. Patyşanyň gyzy bolany, hem akyly, hem owadan bolany üçin, onuň hyrydary, oňa gelýän sawçylar örän kân eken. 3. Çopan öz ýanyndan: “Bä, meniň düýşümmikä ýa meniň gözüme peri kaklyşdymyka?” diýip oýlanypdyr. 4. “Atam enemi almanka, men enemden bolmakam, bir atadan ýekedik...” 5. Olaryň ikisiniň içi gury eken, biriniň içinde bolsa öl hem ýok eken. (“K.ý.”) 6. Ol edil pil ýaly adam ekeni. Japbaplaryň dördüsi birden onuň üstüne münşeler, dördüsini bir menzile alyp giderlik güýji bar eken. Onuň her bir gözi käse ýaly eken. Onuň erinleri gazan tutajy ýaly bolup, burny bolsa goşa ýumruk ýaly ekeni. Ol bir tegelek çöregi bölmän ýuwudýan eken. Garny bolsa saman döle ýaly eken. Şonuň üçin hem bir doýsa , üç-dört günläp ajykman, gymyldaman ýatýan eken (“J.”).

287-nji gönükme. Isim söz toparlaryndan bolan sözleriň we işlik şekilleriniň yzyna kem işlik goşulmalarynyň goşulyşyna üns beriň, olaryň aňladýan manylaryny deňeşdiriň: haýsysynda gymyldy-hereket dürli zamanda aňladylýar, haýsysynda haýran galmak, çak etmek, ýaňsa almak, nýgtamak, tassyklamak ýaly manylar aňladylýar?

Men okuwçydym.
Biz ýaşdyk.
Ol habarlymyş.
Watan mukaddesdir.
Bu myhmandyr.
Ol ýaltadyr.
Ol barlagçydyr.
Çörek köpmüş.

Men okapdym.
Biz ýaşaýardyk.
Ol habar beripmiş.
Watany söýmelidiris.
Ol myhman bolupdyr.
Ol ýaltanypdyr.
Ol barlaýandyr.
Çörek köpelenmiş.

288-nji gönükme. Edebi eserlerden içinde kem işlik bolan 15 sözlem tapyň we göçüriň. Kem işlikleriň morfologik düzümini belgiläň.

§ 152. Ortak işlikler

Baglanýan sözlerini (atlary) sypatlandyryp, gymyldy-hereketiň haýsy zamana degişlidigini bildirýän sözlere ortak işlik diýilýar. Ortak işlikleriň işliklik we sypatlyk alamatlary bolýar. Meselem: *Galan* işe gar ýagar (Nakyl). *Ýatan* öküze iým ýok (Nakyl). Bu sözlemlerde *galan*, *ýatan* sözleri gymyldy-hereketiň öten zamana degişlidigini bildirýärler we *nähili?* diýen soraga jogap bolýarlar. Sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelýärler.

Ortak işlikler aýyklaýan sözüniň (atlaryň) ýerine ulanylanda, sözlemiň beýleki agzalary hem bolup bilýärler. Meselem: *Giden* getirer, *oturan* nyrh sorar (Nakyl). Onuň *gelendigini* eşitdim. *Gidýänler gelýänlerden* köpeldi. Bu sözlemleriň birinjisinde *giden*, *oturan* sözleri eýe, ikinji sözlemde *gelendigini* sözi doldurgyç, üçünjisinde *gidýänler* sözi eýe, *gelýänlerden* sözi doldurgyç bolup geldiler.

Ortak işligiň öten, häzirki we geljek zaman şekilleri bar.

§ 152.1. Öten zaman ortak işligi

Aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-hereketiň öten zamana degişlidigini bildirýän işliklere öten zaman ortak işligi diýilýär. Onuň barlygy **-an/-en**, ýoklugy bolsa **-madyk/-medik** goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar. Meselem: *ekilen* ekin, *okalan* kitap, *ýapylmadyk* gapy, *iýilmedik* nahar we ş.m.

Öten zamanyň **-an** goşulmasy soňy **a** sesine gutaran sözlere goşulanda, iki **a** sesi bir ýere düşýär, olaryň biri ýazylýar we uzyn aýdylýar. Meselem: *oka-an* – *okan*, *oýna-an* – *oýnan*. Soňy **e** sesine gutaran sözlere **-en** goşulmasy goşulýar we iki **e** sesiniň deregine **ä** sesi ýazylýar we ol uzyn aýdylýar. Meselem: *işle-en* – *işlän*, *gözle-en* – *gözlän*.

VII – VIII asyrlaryň ýazuw ýadygärliklerinde ortak işligiň **-gan/-gen** goşulmasyna, Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğünde, şeýle-de XII – XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde **-dyk** /**-dik**, **-duk/-dük**, **-tuk/-tük** goşulmalaryna, häzirki we öten zaman ortak işliklerini ýasamaga **-myş/-miş** goşulmasynyň ulanylyşyna hem düşülýar.¹ Öten zaman ortak işliginiň ýokluk galypynyň (**-madyk/-medik**) **-dyk/-dik** bölegi hem öňki şekiliň galyndysydyr.

-an/-en goşulmasy *gyran*, *agaran* ýaly sözlerde, **-myş/-miş** goşulmasy bolsa *dolmuş*, *gaýtmyş*, *etmiş* ýaly sözlerde söz ýasaýjylyk hyzmatynda ulanylýar.

§ 152.2. Häzirki zaman ortak işligi

Aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly gymyldy-hereketiň häzirki zamana degişlidigini bildirýän işliklere häzirki zaman ortak işligi diýilýär. Onuň barlygy çekimlisi uzyn aýdylýan **-ýan/-ýän** goşulmasy arkaly,

¹ Türkmen diliniň grammatikasy, 384, 394, 403-nji sah.

ýoklugy **-maýan/-meyän** arkaly aňladylýar. Meselem: *ugraýan* adamlar, *giryän* oglanlar, *ugramayan* adamlar, *girmeyän* oglanlar.

Görnüşi ýaly, häzirki zaman ortak işligi aýyklaýan adyndan “aňlanylan zadyň, düşünjäniň geplenilýän wagtdaky gymyldy-hereketini, ýagdaýyny görkezýär.”¹ Şonda käte gymyldy-hereketiň häzirki zamana degişlidigini takyk görkezmek üçin “häzir, şu gün, bu gün, şu wagt, şu mahal” ýaly sözler ulanylýar. Bu şekil gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň köplenç umuman şol döwre degişlidigini aňladýar. Meselem: Oba arçynynyň kätibi bolup *işleýän* gyz kellesini ýaýkap, Sazaga ýüzlenýär. Aňkar aga şular ýaly işlerden *başy çykýan* adamdy (B.H.). Gür baglaryň arasynda *ýerleşýän* Arçabil bu gün juda gözəl görünýärdi (R.D.).

§ 152.3. Geljek zaman ortak işligi

Aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-hereketiň geljek zamana degişlidigini bildirýän işliklere geljek zaman ortak işligi diýilýär.

-jak/-jek goşulmasy arkaly mälüm geljek zaman ortak işligi, **-ar/-er** goşulmasy arkaly bolsa nämälüm geljek zaman ortak işligi ýasalýar. Meselem: *okajak* oglan, *işlejek* işçi, *ýanar* ot, *görer* göz.

Geljek zaman ortak işliginiň ýoklugy **-ar/-er**, **-jak/-jek** goşulmalarynyň önünden **-ma/-me** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Şonda **-ar/-er** goşulmasynyň **r** sesi **z** sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar. Meselem: *Açylmajak* dükan, *edilmejek* iş, *aňmaz* oglan, *bolar-bolmaz* iş.

Agzeki sözleýişde **-jak/-jek**, **-ar/-er**, **-ma/-me** goşulmalary **-jok/-jök**, **-şak/-şek**, **-şok/ -şök**, **-or/-ör**, **-mo/-mö** görnüşinde dodaklandyrylyp aýdylýarlar. Meselem: *okojok* oglan, *öçjök* oot, *uşşok* guş, *görör* göz, *yaşşak* aý, *bolor-bolmozi* iş, *okomajok* oglon we ş.m.

-jak/-jek şekilindäki geljek zaman ortak işligi sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelip, “aýyklar gelýän sözünden aňlanylan zadyň, düşünjäniň gymyldy-hereket, ýagdaý taýdan geljekde boljak ýa-da bolmajak aýratynlygyny, häsiýetini aňladýar”². Meselem: Beghan, entek *diýiljek* sözüň manysyny tir. Hökümiňiz ýörese, Galandar Hanow ikiňiziň *etjek* işiňiz köpdür-le. (G.G. “T.M.”).

-ar/-er şekilindäki ortak işlik hem sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelip, “häzirki-geljek zamany aňladýar”³. Meselem: **Aýrylmaz** goňşyňa unutgysyz söz diýme. Gadyr bilmez gardaşdan gadyr bilen ýat ýagşy. **Bilmez** tebib jan alar. (Nakyl).

§ 152.4. Ortak işlikleriň atlaşyşy

Ortak işlikler belli bir derejede at hyzmatynda ulanyp bilner. Atlaşan ortak işlikler atlar ýaly degişlilik, düşüm, san goşulmalaryny kabul edýärler. Meselem: 1. Ýatmak üçin düşegine *geçende* bolsa, ejesini-

¹ Şol ýerde, 408-nji sah.

² Türkmen diliniň grammatikasy, 413-nji sah.

³ Şol ýerde, 420-nji sah.

kakasyny ýatlaýardy. 2. Özünüň *soralmayandygyna*, özüniň *idelmeyändigine* kemsinýärdi. 3. Jaýlaryň aňyrsynda gizlenip, ol aýalyň öýlerine *gaýdaryna* garaşdy. 4. Onuň kakasynyň welin ilkinji “iňňä-iňňä” diýip, ýagty jahana ýaň salany, ilkinji gözüni açyp göreni obady (R.D. “B.g.”).

Atlaşan ortak işlikler öz işliklik häsiýetini ýitirmeyärler.

Ortak işlikler san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny yzly-yzyna kabul edip bilýärler. Şeýle bolanda, ilki san, soň degişlilik, iň soňundan bolsa düşüm goşulmalary goşulýar. Meselem: okaýanlarymyzdan, gelyänlerimizden we ş.m.

Soň kömekçisi bilen gelen ortak işlik degişlilik goşulmalarynyň birini kabul edip, çykyş düşümde gelyärler. Şeýle ýagdaýda atlaşan ortak işlikler wagt eýerjeň sözlemiň habary hyzmatynda gelyärler. Meselem: Mylaýymja hiňlenme *gutaransoň*, Annanur Çepere gelenini nähili duýdurjagyny bilmän, kän irikgä bolup durdy (R.D. “B.g.”).

289-njy gönükme. İşliklerden öten zaman ortak işliklerini ýasaň we ýazyň. Şonda zerur ýerinde dereje goşulmasyny goşuň.

Nusga: *ek - ekilen ýer, ...*

Ek, ýelimle, gur, ýuw, aladalan, bejer, ýaz, aýt, tut, al, ukla, işle, göreş, şöhratlan, gizlen, eşit, diňle, ýöre, gozga, darga, ýaňsyla, suwar, suwla, ota, garaş.

290-njy gönükme. İşliklerden häzirki zaman ortak işliklerini ýasaň.

Hormatla, ynan, ýigren, söý, ugrat, bol, eşit, golda, oka, işle, suwla, suwar, atar, çap, üýr, küýse, gaç, ýet, bil.

291-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň, aýratynlandyrylan sözleriň ortak işligiň haýsy zamanyndadygyny, goşulmalaryny, aýyklaýan sözleriniň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklaň.

Tamamlanan iş, içilen suw, okalan kitap, ýuwan gap-gaç, tikilýän köýnek, akýan suw, joşýan derýa, görer göz, ýatmajak myhman, gelmejek adam, düzelmejek iş, ýuwulmadyk tabak, iýilmedik nahar, çapyljak at, depiljek ýer, ýorelen ýol, ekilen ekin, çapylan agaç, suwarylan ýer.

292-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň. Ortak işlikleriň haýsy zamandadyklaryny, goşulmalaryny belgiläň.

1. Türkmeniň beýik taryhy hem bar, şol taryha düşünen türkmeniň ruhy galar. 2. Soltan Sanjar şikardan gelyärkä, mülkünde işläp ýören daýhanyň üstünden ýoly düşýär. 3. Soltan ony hazyna eltip, öňüne halta atyp, göterip bileniňi alyp git diýýär. 4. Milleti millet edýän içki ruhy esaslar bolsa onda asla mesele hökmünde goýulmaýar. Oguznama – ata-babalaryň geçmiş şöhraty baradaky ýazgylardyr. Şol ýazgylar arkaly nesillerde ata-babalara bolan guwanç hem buýsanç duýgusyny döretmek maksat edinilipdir. 5. Geçmiş taryhyň gaýyba giden, indi gaýtalanmajak wakalarydyr. Hakyda bolsa geçmişiň taryhy bitewilik zerarly entegem

dowam edýän we soňam boljak içki özenidir. 6. Hakyda sapagy üzülenenden soň, nesilleriň biri-birinden ruhy ýadyrgamasy başlanýar. 7. Bu bolsa öz gezeginde milletiň göze görünmezden ruhy böleklenmegine, parça-parça bolmagyna getirýär. 8. Göwün çökensoň, onuň bady gaýdyp başlanýar. Çeşme kör bolansoň, aslyňa degişli zatlar gury gürrüň bolup eşidilýär.

293-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen, söz düzümlerini göçüriň. Ortak işlikleriň haýsy zamandadyklaryny belgiläň. Haýsy dürs ýazuw düzgüni bilen iş salşandygyňyzy aýdyň. Soňra ortak işlikleri ýokluk galypa öwürüp ýazyň.

Al(?)nan haryt, üz...len ýüp, oýn...ýan oylan, ýasalan galyp, çal(?)nan yz, çal...nýan saz, dok...lan haly, бүк...len börek, ýug(?)rulan hamyr, üt...len towuk, ýaz(?)lan hat, okaljak kitap, akar suw, gur(?)lan bina, atylan ok, sep(?)len bugdaý, döw(?)len çäýnek, iý(?)len nahar, ýöreljek ýol, geçiljek menzil, geçjek ýolagçy, tut...ljak toý, ýuw(?)lan çemçe, ýaraglanan adam, ynanylan gep, eş...dilen ses.

294-nji gönükme. İşliklerden ortak işlikleriň ähli görnüşlerini ýasamaga synanyşyň.

Ugra, buýur, ugrat, iber, ýat, gyşar, ýükle, ýatyr, uçur, turuz.

295-nji gönükme. Ortak işlikleri ýoňkemedede üýtgediň.

Açýan, okaýan, işleýän, açan, okan, işlän, açjak, okajak, işlejek.

296-njy gönükme. Ortak işlikleri düşümde üýtgediň.

Açmaýan, okamaýan, işlemeýän, açmadyk, okamadyk, işlemedik, açmajak, okamajak, işlemejek.

297-nji gönükme. Ortak işliklere san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny goşup ýazyň.

Barýan, gelyän, baran, gelen, barjak, geljek.

298-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde ortak işligi bolan 10 sözlem tapyp göçüriň, ortak işlikleri belgiläň.

299-njy gönükme. Nakyllary okaň. Olaryň manylaryny anyklaň. Atlaşan ortak işlikleri tapyň we olaryň haýsy soraga jogap bolýandyklaryny düşündiriň. Olar sözlemiň haýsy agzasy bolup geldi?

Azyrganan aç galar. Assa gaçan namart. Açlyk zaryn çekmedik, dokluk gadaryny näbilsin. Alaryňy bilseň hem Allaga gara. Aşy aýygana ber, gyzy aşygyňa. Ajy bilen süýjüni gören biler, uzak bilen ýakyny ýörän. Ajygan ölmez, alňasan öler. Bilen bilenin işlär, bilmedik barmagyn dişlär. Bal tutan barmagyny ýalar. Bilene ýagty, bilmedige garaňky. Ýolda duşan ýolda galar. Ýortan ozar, ýatan tozar. Yoly ýörän ýeňer, işi ýapýşan. Jany agyrmadygyň ýanynda başym agyryýar diýme. Jezasyny çeken wepasyny

görer. Iti bolmadygyň ýalagy bolmaz. Iýip doýmadyk ýalap doýmaz. Ýykylan göreşden doýmaz.

300-nji gönükme. *Göç, barla* sözlerini ortak işlik şekillerinde getirip, ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda üýtgediň.

§ 153. Hal işlik

Baglanýan sözlerindäki gymyldy-hereketiň nähili ýüze çykandygyny bildirip, **nädiþ?** diýen soraga jogap bolýan işliklere hal işlik diýilýär. Meselem: Akyly han gullary ýeke-ýeke *çagyryp*, köpek iti bilen bir ýalakda ýal beripdir. Adamzat dünýäden baýlyk *agтарыp*, daglary *dünđerip*, göwherini, altynyny, laglyny, deňizleri *agдарып*, dürünji, merjenini alýar. (R). *Garaşa-garaşa* ýadadym. Bu sözlemlerdäki *çagyryp*, *agтарып*, *dünđerip*, *agдарып*, *garaşa-garaşa* sözleri özleriniň yz ýanyndaky baglanýan işliklerinden aňlanylýan gymyldy-hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny bildirýärler.

Hal işligiň köp ulanylýan görnüşi **-yp/-ip, -up/-üp, -p** goşulmalary arkaly ýasalýar. Onuň ýoklugy düýp işlige **-man/-mân** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: *alyр, алман, gelip, gelmän* we ş.m.

Bu şekil **-my/-mi** sorag goşulmasyny kabul edýär. Meselem: *alyрmy? gelipmi? алманмы? gelmänmi?*

Hal işliginiň **-yp/-ip** goşulmalary çekimsiz ses bilen gutaran köp bogunly we dodak çekimlisi bolmadyk bir bogunly sözlere goşulýarlar. Meselem: *otur-otурып, ýатыр-ýатырып, al-alyр, gel-gelip*.

-up/-üp goşulmalary bir bogunly, dodak çekimlili sözlere goşulýarlar. Meselem: *gör-görүп, dur-durup*.

-p goşulmasy soňy çekimli bilen gutarýan sözlere goşulýar. Şonda sözüň soňundaky *a* sesi uzyn aýdylýar, *e* sesi uzyn *ä* sesine öwrülýär. Meselem: *gara-garap, dara-darap, işle-işläp, gürlе-gürläp*.

Düýp işlikleriň soňuna **-a, -e, -ý** goşulmalary goşulup ýasalýan hal işlikler gaýtalanylyp ýa-da tirkeşdirilip ulanylýar. Manysy boýunça bu şekil gymyldy-hereketiň arasy kesilip, çalt-çalt gaýtalanylyp duruş ýagdaýyny bildirýär. Çekimsiz sese gutaran ýogyn çekimlili sözlere **-a**, inçe çekimlili sözlere **-e**, çekimli sese gutaran sözlere **-ý** goşulmasy goşulýar. Meselem: *Aýda-aýda* ýadadym. *Gele-gele* irdim. *Gözleý-gözleý* tapdym.

-agada/-ägede goşulmalarynyň goşulmagy bilen hem hal işlik ýasalýar. Meselem: okuwçylar ikä *bölünägede* işe başladylar. Ol ýerinden *turagada* işe başlady.

Hal işligiň **-a, -e, -ý** şekiliniň, şeýle-de *-agada/-ägede* şekiliniň ýoklugy häzirki zaman türkmen dilinde **-man/-mân** goşulmalary bilen aňladylýar. Meselem: *aýda-aýda, aýtman-aýtman, alagada – алман, gürlägede – гүрlemän* we ş.m.

“Türkmen diliniň grammatikasynda” (1999, 440 – 447-nji sah.) - **aly/-eli** (gidelimiz bäre, alalymyz bäre), **-ynça/-inçä** (alynça, gelinçä), **-dykça/-dikçe** (golaýladykça, diýdikçe), **-mazdan/-mezden** (ýatmazdan öňürti) goşulmalary arkaly-da hal işlikleriniň ýasalýandygy barada

aýdylýar. Emma agzdan goşulmalar arkaly ýasalýan sözleriň **haçan?**, **näwagt?** diýen soraga jogap bolýandygy sebäpli, olary hal söz toparyna goşmak bolar. Sebäbi islendik özbaşdak many aňladýan söz topary anyklanylanda, onuň haýsy soraga jogap bolýandygy göz önünde tutulýar.

301-njy gönükme. Sözlemleri okaň we hal işlikleri tapyň. Olaryň haýsy goşulmalar arkaly ýasalandygyny we sözlemede haýsy agza bolup gelýändigini anyklaň.

1. – Ýaşuly, alty ýüz elli manat... Ber maly, bahasy ýetdi – diýip, alyjy halysylla ýalbarýardy. 2. Alty ýüz ellä berilmän duran sygryň alty ýüze berlenine diňe men däl, tutuş mähelle haýran galdy. 3. Ykbal, iş, okuw sebäpli ýat ile düşüp, dogduk mekanyňa gelen wagtларыň garyndaşларыňa salama barmagy endik et! 4. Söýüp bilýänsiňiz, sebäbi türkmen halky halk bolup, millet bolup, dünýäniň ýüzünde baş müň ýyl bári ýaşaýar. 5. Men sorap-idäp görsem, ol onuň ýakyn garyndaşy eken. 6. Ol partbiletinden ant içip, gözünü gyrpman, ýüzüme seredip, ýalan sözläp dur. 7. Daňyň öňýany Hudaýa mynajat edip, olar uka batýarlar. 8. Bütün jemagat: “Haýsy ýeňerkä?” diýip, jedel edip, ýeňene pul goýup, alagohmuş... Olar biri-birlerine edil duşman ýaly naýza urup, galkan tutup, ýa almaly, ýa ölmeli söweşe girýärler. 9. Hudaýyň gudraty bilen agasy silkinägede, birden bedew ata öwürülýär, inisi nämäniň näme bolandygyna hem düşünmän galýar. 10. Türkmeniň özi iýmän, atyna iýdirmesi şondan galypdyr. 11. Heýkeltaraş üç aýlap ussahanadan çykman, gije-gündiz işläpdir. 12. Şa serede-serede heýkelden ýeke kemçiligem tapmandyr (R.).

302-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Hal işlikleri baglanýan sözlerine peýkam bilen birikdiriň. Olary sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

1. Japbaklar oba bilen arany ädimläp çykdylar. 2. Kelekbaý olara gulak asman, gaýta agzyndan gelenini gargady. 3. Şol heňi yzly-yzyna gaýtaladylar. 4. Japbak on...ň yzyndan ýetip, böwr...ne dürt...p gaçdy. 5. Japbak harmana dyrmaşyp, sanajy aşak tog...lady. 6. Japbaklar Kelekbaý bilen hoşlaşyp, hoşaly sanajy göterip, öýl...rine bakan gaý(?)tdylar. 7. “Heý, jüre ýetiren! Dur! Dön!” diý(?)şip, öz aralarynda gopg...n tur...zdylar. 8. Japbaklar keý(?)p edip güld...ler. 9. Doýd...k şondan soň sesini çykarman, elini salgady. Japbaklar Doýd...ga nesihat edip, heň etdiler. 10. Japbaklar gün(?)saýyn dürli wakalary başlaryndan geçirip, agyr durmuşyň çylşyrymly sapaklaryny kem(?)kemden öwrenip, assa(?)assa ulaldylar, ösd...ler, bur...nlarynyň aşagy garalyp başlady. 11. Emma aýak üst...nde galan dog...nlary ony ýykman, gop berip sakladylar. 12. Japbaklar Doýd...ga sag(?)bol aýdyp, keýpi(?)hon hiňlendiler. (“J.”)

303-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Hal işlikleri sözlem agzasy hökmünde belgiläň.

1. Japbaklar özlerini rastlanlaryndan soň, eden işlerine ök...nyp aýdym aýtdylar. 2. Doganlar oňa emay bilen dyrmaşyp, iki ýanlaýyn hatar

gurap ot...rdylar. 3. Meniň eşidişime görä, aźdarha düýe ýaly bölemän, geçi ýaly çekreýärmiş. 4. Japbaklar taýharlaryny gözläp, başga bir obanyň çetinden bardylar. 5. Barmagy bilen ýer dyrmap, nämedir ýazdy. 6. Siz ýat...p-ýat...p birden ölersiňiz-de, meniň başyma töhmet bolarsyňyz. 7. Goýunlary satman, asyl bulary baky(?)bersek näderkä? 8. Bulary asyl bakaryna berip, bir(?)ýan çetinden iýi(?)bersek näderkä? 9. Öýlenjek ýigit Japbak sesini çykarman, sülml...röp ýöredi. (“J.”) 10. Myrally wagty goldan bermän, ýaz aýy gi...ip, daýhançylyk edipdir. 11. Myrally ata çykandan soň, ýene asmana diň salyp, Soltansöýüne garap jogap beripdir. 12. Myralynyň jany ag(?)zyna gelip, çekip çykarmagyny söwdagärden haýyş edipdir. 13. Söwdagär ony tanaman, ýene Myralyny hyzmatkär tut...pdyr (“M.we S.”).

304-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde hal işligi bolan 10 sözlem tapyp göçüriň. Hal işlikleriň manylaryny, sözlemdäki sintaktik hyzmatyny anyklaň.

§ 154. Ortak işlikleriň we hal işlikleriň stilistik özboluşlyklary hem-de aýratynlyklary

Ortak işlikler hem-de hal işlikler özlerinde kitaby stilistik özboluşlyklary jemleýär we kitaby-ýazuw stillerinde has köp ulanylýar. Esasan hem olar resmi-iş we ylmy stillerde köp ulanylýar.

Bildirişden mysal: Okuwa wagtynda **gelip ýetişmedik** talyplar sapaga göýberilmeýär.

Ýygnagyň karary: Golýazma edilen bellikleri göz önüne **tutup**, ony gaýtadan işlemegi awtora tabşyrmaly.

“Aýda-aýda, ýaýdana-ýaýdana” ýaly tirkeş hal, işlikler köplenç gepleşik, şeýle-de çeper stillere mahsusdyr.

-yban/-ibän, -maýan/-meýen hal işlik şekilleri; **-gan/-gen, -magan/-megen** ýaly ortak işlikleri könelişen şekillerdir. Olar esasan nusgawy şahyrana edebiýatda duşýar.

305-nji gönükme. Toparyň ýygnagynyň ýazgysyny ýazyň. Ortak işlikleriň we hal işlikleriň stilistik mümkinçiliklerini düşündiriň.

306-njy gönükme. Çeper eserlerden içinde ortak işlikleri we hal işlikleri bolan 10 sözlem tapyp göçüriň. Ortak işlikleriň we hal işlikleriň çeper eserdäki hyzmatyny düşündiriň.

307-nji gönükme. Şahyrana nusgawy eserlerden içinde ortak işlik we hal işlik bolan 10 sözlem tapyp göçüriň. İşlikleriň stilistik hyzmatyny aýdyňlaşdyryň.

HALLAR

§ 155.1. Hallaryň manylary. Hallaryň sözlemdäki hyzmaty

Hallar gymyldy-hereketiň alamatyny, hal-ýagdaýyny, nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny görkezýän özbaşdak manyly söz toparydyr. Hallar sözlemde işliklere baglanyp, ahwalat hyzmatynda gelýärler. Olar söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Meselem:

1. Myralynyň gerşine garyplyk *atlaýyn* münüpdur (“M.we S.”) (*atlaýyn* hal sözi *münüpdur* işligine baglanyp, hal-ýagdaý ahwalaty bolup gelýär);
2. Odunyň ezilse, ýagyş *uzak* ýagyp, yzyny sowuga tutsa, garryja eneminiň buýmagy mümkin (“M.we S.”) (*uzak* wagt aňladýan hal *ýagyp* hal işligine baglanyp, wagt ahwalaty bolup gelýär);
3. *Heniz* ýaşmagyny *oňat* syrmaryk gelinkömelekden suwluk torbalaryny-da gabartdylar (“J.”) (*heniz* wagt aňladýan ahwalat *syrmaryk* ötenzaman ortak işligine baglanyp, wagt ahwalaty bolýan bolsa, *oňat* hal sözi yzyndaky söze baglanyp, hal-ýagdaý ahwalaty bolýar);
4. Ogullarym, owunjak guşlaryň etinden çekdirme etseň, *derrew* gäkiligini azdyragan bolar... (“J.”) (*derrew* hal sözi *azdyragan bolar* goşma işlige baglanyp, wagt ahwalaty bolýar);
5. Onuň içinden *hyrryň-hyrryň* ses eşidildi. (“J.”) (*hyrryň-hyrryň* ses we şekil aňladýan goşma hal *eşidildi* işligine baglanyp, hal-ýagdaý ahwalaty bolup geldi);
6. Doganlar ony, hakykatdan-da, arwah-jyn hasap eden ýaly, *kem-kemden* arkan çekildiler (“J.”) (*kem-kemden* tirkeş hal ahwalat hyzmatynda gelýär).

Hal hyzmatynda gelen sözler käte atlara ýa-da sypatlara baglanyp, alamatyň alamatyny görkezip biler (“Türkmen diliniň grammatikasy”, 449-njy sah.). Meselem: *türkmençe-arapça* sözlük, *giňişleýin* maslahat we ş.m.

§ 155.2. Aňladýan manylary boýunça hallaryň toparlara bölünişi

Hallar, bir tarapdan, özleriniň gelip-çykyşy boýunça, beýleki tarapdan, haýsydyr bir söz bilen baglanyşyna görä toparlara bölünýärler. Mysal üçin, hil sypatlaryndan ýasalan *oňat*, *erbet*, *ýagşy*, *gowy*, *ýaramaz* hallarynyň umumy (hallar we sypatlar üçin) manylary bar; ýasama hallar asyl manylaryna görä, şeýle-de baglanýan sözüniň grammatik hyzmatyna görä, olaryň käbiri wagt aňladýan bolsa (*agşamyna*, *ertirine*, *gijesine*), beýleki bir görnüşi hereketiň sebäbini, maksadyny ýa-da hal-ýagdaýyny bildirýär (begenjine, gaharyna...).

Şeýlelikde, hallar aňladýan manylary boýunça alty topara bölünýär:

1. **Wagt aňladýan hallar** *haçan?* *näwagt?* diýen soraglara jogap bolýan asyl we ýasama hallardyrlar. Meselem: *ir*, *giç*, *oň*, *soň*, *ozal*, *irden*, *iru-giç*, *gün-günden*, *günsaýyn*, *häzir*, *häzirlilikçe* we ş.m.
2. **Hal-ýagdaý aňladýan hallar** *nähili?* *neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar köplenç ýasama hallar arkaly aňladylýar. Meselem: *gyssanmaç*, *batyrgaý*, *birbada*, *gezek-gezegine*, *üzül-kesil*, *sowuk-sala*, *birin-birin*, *gizlin* we ş.m.

3. **Sebäp we maksat aňladýan hallar** näme sebäpden? näme üçin? diýen soraglara jogap bolýarlar. Bulara *-dan/-den, -lan/-län* goşulmalary arkaly ýasalýan *gaharyna, zarbyna, karzyna, kireýine, gorkusyna, gazabyna, gazabyndan, gorkudan, bilgeşlän, tötänden* ýaly hallar degişlidir.
4. **Mukdar we ölçeğ aňladýan hallar** näçe? näçeden? neneňsi? diýen soraglara jogap bolýarlar. Bulara şu hili ýönekeý, tirkeş we goşma hallar degişlidir: *aýlap, ýyllap, az-azdan, ýeke-ýekeden, birden-ikiden, onlap-onlap, ikibir-üçbir* we ş.m.
5. **Orun we ugr-tarap aňladýan hallar** nirede? nirä? niräk? neneňsi? diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň ornuny, ugruny aňladýarlar. Meselem: *gaýra/gaýrak, ileri/ilerik, içeri/içerik, daşary/daşaryk, eýläk-beýläk, ýokarlygyna, ilerligine* we ş.m.
6. **Meňzetme we deňeşdirmе hallary** kimçe? nämeçe? neneňsi? diýen soraglara jogap bolýarlar we bir zady başga bir zat bilen deňeşdirmegi, bir zada meňzetmegi aňladýarlar. Bulara şu hili hallar degişlidir: *meniňçe, seniňçe, özüçe, soňkyňça, öňkiňçe, munça/şunça, ogrynça, ogrynrak* we ş.m.

308-nji gönükme. Galdyrlan harplary goýmak bilen göçüriň. Hallary baglanyşýan sözüne peýkam bilen baglanyşdyryň, aňladýan manylaryny we sözlemdäki sintaktik hyzmatyny görkeziň.

1. Olaryň dörd...si birden içerik kürsäp urd...lar.
Olaryň näme üç...n ýykylyp-sür(?)şüp gelenlerini ýeser Doýduk derrew aňdy.
2. Onuň şol ýaraty “sesiňi çykarma-da, edil doňan göwre ýaly, bir(?)syhly aýlap dur” diýip beren tabşyrygydy.
Japbaklaryň el degirmenini birinji gezek gör...şleridi. Tegelek, çalymtyk daş dyn...wsyz aýlanýar. Hyrryň-hyrryň ses edýär. Doganlar ony hakykatdan-da, arwah-jyn hasap eden ýaly, kem-kemden arkan çekildiler.
3. Doýduk myssa ýylgyrdy. Ol bir(?)näçe wag(?)t mundan ozal ýogalan tow(?)gyny Japbaklardan görüp, olardan ýaňa içi kit...wlidi: olary nähili-de bolsa bir aw...ndyrmak küý...ne düşüp ýördi. Kim bilýär, belki onuň tow(?)gyny gije şagal alandyr.
4. Topbak keypi(?)kökl...k bilen gygyrdy.
5. Doganlaryň ýüzleri aşak sallandy, penjeleri gowşady, towzalar ýalaňaç aýaklarynyň üst...ne iki-ikiden paýrap düşdi. Japbagyň sözünü olar ysgynsyz ses bilen tassykladylar.

- Japbak dogry aýdýar!

Japbak sanajy başaşak silkdi. Dok däneli towzalar paýrap döküldi. Üç doganyň naýynjar garaýan gözleri şol towzalar bilen bile dökülýäne döndi. Şol wagtda oraçanyň içi, ejeleriniň bir döw...m çöregi gizläp çykarýany gözleriniň önüne geldi. Olaryň üç...si üç ýerden oýlandy. (“J”).

§ 156. Hallaryň ýasalýşy

Türkmen dilinde hallar asyl we ýasama hallara bölünýärler. Asyl hallar *ir, giç, heniz, ilki, derrew, häzir, soň, basym, entek, hemişe, ýaňy, agşam, ikindi, indi* ýaly az sanly söz degişlidir. Bu hili hallar gadymy hallaryň hataryna girýär. Hallar leksik-semantik, morfologik-sintaktik we sintaktik ýollar arkaly ýasalýarlar.

I. **Hallaryň leksik-semantik ýol arkaly ýasalýşy.** Häzirki zaman türkmen dilinde beýleki söz toparlaryndan, esasan hem atlardan, sypatlardan, seýrek ýagdaýlarda işliklerden, şeýle-de hallaryň özünden ýasalan hallar hem bar. Mysal üçin, *ertir* sözünüň *ir* bölegi hal, *yassyn* sözünüň *ýat* bölegi işlikdir, *bütünleý*, *bütünleýin* sözleriniň *bütün* bölegi *bitewi* sypat sözündendir, *gündiz* sözünüň *gün* bölegi at sözüdir. Hallaryň bu görnüşi bitewilikde kabul edilýär.

Dürli söz toparyndan bolan sözler hal söz toparyna geçmek bilen, öňki aňladýan leksik manylaryny, grammatik alamatlaryny ýitirýärler, hallara häsiýetli özboluşlyklara eýe bolýarlar.

II. **Hallaryň morfologik-sintaktik ýol bilen ýasalýşyna** köp duşulýar. Bu ýol bilen hal ýasalanda, hal ýasaýjy goşulmalar ýönekeý, goşma we tirkeş sözlere goşulýarlar. Meselem:

1. **-ça/-çe** goşulmaly atlara (*Meretçe* işleýär, *bir adamça* durýar), çalyşmalara (*sençe* işleýär), ýasama hallaryň käbirine (*ogrynça* geldi) goşulup hal ýasaýar. Bu goşulma köplük aňladýan **-lar/-ler** goşulmasy bilen bilelikde sypat sözüne goşulup hem hal ýasaýar (*gahrymanlarça* söweşdi);

2. **-laýyn/-leýin** çylşyrymly ýasaýjy goşulma wagt aňladýan atlara (*aýlaýyn, günleýin*), sypatlaryň (*köpçülikleýin*), işlikleriň käbirine (*ýatyrlaýyn*) goşulup hal ýasalýar;

3. **-laý/-leý, -gaý/-geý** ýaly goşulmalar atlara (*ýüzleý*), sypatlara (*batyrgaý*) goşulyp hal ýasaýarlar;

4. **-yn/-in, -n** goşulmalary ýönekeý we tirkeş hal ýasaýarlar: *günün, gyşyn, gyşyn-ýazyn* we ş.m.;

5. **-yna/-ine, -syna/-sine** goşulmalary köplenç atlara we hallara goşulyp, wagt aňladýan (*gijesine, ertirlerine, güýzüne*), maksat hem sebäp bildirýän (*keýpine, zarbyna, ilerligine*) hal ýasaýan bolsa, käbir iş atlaryny aňladýan sözlere goşulyp (*gelşine, gidişine*), hereketiň wagt äheňli hal-ýagdaýyny aňladýan hal ýasalýar.

-yna/-ine goşulmalary tirkeş sözleriň ikinji bölegine goşulyp hem hal ýasaýarlar (*üsti-üstüne, biri-birine*);

6. **-lygyna/-ligine** çylşyrymly hal ýasaýjy goşulmalar ugur-tarap (*ýokarlygyna, aşaklygyna*), hil (*matalygyna*), hal-ýagdaý (*ýüzinligine*) aňladýan hal ýasaýarlar;

7. **-lap/-läp** çylşyrymly hal ýasaýjy goşulma wagt aňladýan at sözlerine (*aýlap, ýyllap*), sanlara (*üçläp, başläp, ýüzläp-ýüzläp*) goşulyp, wagt ýa-da ölçeg aňladýan hal ýasaýarlar;

8. **-ba/-be, -ma/-me** goşulmalary tirkeş atlara (*günbe-gün, ýylba-ýyl, öýme-öý*) goşulyp hal ýasaýarlar;
  9. **-den/-dan** düşüm goşulmaly ýönekeý we tirkeş isimlere goşulyp (*düýbünden, täzedan, eýýämden, birden, irden, çalt-çaltadan*) hal ýasaýarlar;
  10. **-ary/-eri, -ry/-ri, -k, -yk** gadymy ýöneliş düşümiň goşulmasy hem hal ýasaýar. Meselem: *ileri, ilerik, gaýrak, daşary, daşaryk*;
  11. **-ly/-li, -syz/-siz** sypat ýasaýjy goşulmalar isim sözleriniň käbirine goşulyp hal ýasaýarlar. Meselem: *gyssagly, göwünsiz* we ş.m.
- III. **Hallaryň sintaktik ýol bilen ýasalysy.** Bu ýol bilen ýasalan goşma hallaryň bölekleri köplenç at, san, sypat, hal sözlerinden, käte beýleki söz toparlaryndan düzülip gelýärler.
- Meselem:
1. Iki sany sözüň goşulyşmagy bilen: *birwagt, bireýýam, öňňin, agşamara, günsaýyn*.
  2. Şol bir sözüň tirkeşdirilmegi arkaly: *oba-oba, gaty-gaty, ilki-ilkiler*.
  3. Ýakyn manyly iki sözüň birikmegi arkaly: *düýn-öňňin, erte-birigün*.
  4. Ses we şekil aňladýan sözleriň tirkeşip gelmegi arkaly: *pert-pert, hasyr-husur, şart-şurt*.
  5. Biri many aňladyp, beýlekisi many aňlatmaýan sözleriň tirkeşdirilip gelmegi arkaly: *büs-bütün, mese-mälim*.
  6. Iki sany manydaş sözüň tirkeşdirilmegi bilen: *sag-aman, aman-sag, häli-häzir*.
  7. Garşylykly manyly sözleriň tirkeşdirilmegi bilen: *gije-gündiz, aňry-bäri*.
  8. *Aý, gün, hepde, ýyl, her agşam, ertir, gije, bu, şu, şol* sözleriniň gatnaşmagy bilen gelen söz düzümleri goşma hal ýasaýarlar: *bir gün, bir gezek, şol gije, her agşam, ir wagtlar*.

309-njy gönükme. Hallary tapyň we olaryň ýasalysyny düşündiriň.

1. Japbak bugdaýyň şytyrdysyna gulak salyp, bir salym böwrüni diňirgänden soň, birdenkä gazap bilen gygyrdy. 2. Olaryň hemmesi birden Japbaga seretdi. 3. Doganlaryň ýüzleri aşak sallandy, penjeleri gowşady, towzalar ýalaňaç ayaklarynyň üstüne iki-ikiden paýrap düşdi. Japbagyň sözüni olar ysgynsyz ses bilen tassykladylar.

- Japbak dogry aýdýar!

Japbak sanajy başaşak silkdi. 4. Üç doganyň naýynjar garaýan gözleri şol towzalar bilen dökülýäne döndi. 5. Olaryň üçüsi üç ýerden oýlandy. 6. Üç dogan onuň yzyna tirkelen torum ýaly, nalajy asylyp ýöredi. 7. Olar iň soňunda bugdaýy orlyp, dessesi heniz çekilmedik sypalyň içine girdiler. 8. Bir kase çay içim salymda sanajyň garny gabardy. 9. Dessä el urman, ýekeje towzany barmaklarynyň arasynda pyrlaýan Topbagyň näme üçindir durdugyça ýüzi gamaşdy. 10. Üç doganyň üçüsi birden Topbaga çişerildi. 11. Doganlaryň üçüsi üç ýerden başlaryny aşak saldy. 12. Eýsem-

de bolsa, Japbaklar oňa tiz adatlandylar. Gün ortadan agmanka sanaç kemsiz doldy. Emma çöplenen towza heniz hem kändi. Sanajyň agzyna çykaryp, ilki bilen Topbaga depeletdiler. 13. Ýene biraz hoşa galany üçin, iň soňunda Japbaga depeletdiler. Sanaç tyrymdykyz doldy. Onuň agzyny zordan bogdular. Ýapbak sanajy pitiklände, ol ter gawun ýaly, tyryň-tyryň ses etdi (“J.”).

310-njy gönükme. Aşakda berlen sözlerden hal ýasaň, goşulmalaryny belgiläň, olaryň 5-6 sanysyny sözlem içinde getir.

Göwün, ýer, gyssag, bat, iş, daş, ýeke, eşiden, gören, giden, baran, haý, ses-üýn, giç, agşam (ara), pert, hasyr (husur), belli (külli), öň (wagt), soň(wagt), her (gün, aý, ýyl), bir (salym, wagt, haýuk, gezek, aýak, gije, gündiz, oturyş, duşuşyk).

311-nji gönükme. Her bir manydaş söz bilen sözlem düzüň, manydaş sözleriň ulanylyşyndaky tapawudy düşündiriň. Soňra olara (mümkin ýagdaýda) garşydaş manyly söz tapyň.

1. Düşnükli, aýdyň.
2. Birhili, birtüýsli.
3. Bütünleý, düýbünden, tutuş.
4. Birwagtlar, gadym zamanlar, ir wagtlar.
5. Assa-assa, ýuwaş-ýuwaş.
6. Çalt-çaltan, tiz-tizden.

312-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözüni okaň, manylaryny anyklaň. Hallary tapyň we olaryň düzümini, ýasalyşyny düşündiriň.

Doganly erkin gürlär, dogansyz gorka gürlär. Dogry sözlän gutular, ýalan sözlän tutular. Ekemiň eýerläp beren aty arkan ýatsa, garnyna münerein. Eneden gyşyk dogany galypa salsaňam düzelmez. Giň jaýda dar oturan, dar jaýda giň otur. Giňiş günde dar gezen, dar günde giňiş gezer. Girmezden öň çykmagyň oýlan. Giren gapyň gaty ýapma. Goç ýigidiň ýagşysy köp diňlär, az sözlär. Goňşudan gelen şam bolmaz, o-da wagtynda gelmez. Goňşyň ýaman saýma. Gündiz çyra ýakan gije garaňkyda otur. Güzde - inçelder, ýazda-ýolar. Gylç ýaly kesgir bolma, taýak ýaly kütäk (tünt) bolma. Ikindin gezen iki öýi bozar, öz öýi bilen üç öý bolar. Ir turan işin bitirer, giç turan – köp dürtüner. Ir ýat-da ir tur, alty pişegi artyk ur. Iýýäni samanam bolsa, telpeğini gyşyk geýer. Kem-kem muhur (iý), hemişe muhur. Köp bilen az sözlär, azam bolsa düz sözlär (G.G. “T.n. we a.s.”).

313-nji gönükme. Göçüriň. Aýratynlandyrylan sözleriň haýsy ýagdaýda sypat, haýsy ýagdaýda hal bolup gelendigini görkeziň. Olaryň haýsy söz bilen baglanyşandygyny peýkam bilen belgiläň we ýokarsyndan haýsy soraga jogap bolýandygyny görkeziň.

Köp diňlän *süýji* geplär. Nowruzda *yssy* bolsa, *ýyl gurak* geler. Nätanyşlyk *belent* başyň pes eder. Oglanyň ýetişe, gyzy *ýagşy* bilen

obadaş bol. *Owal* işe başlama, başladyňmy, taşlama. *Owalky* söwda – söwda, *soňky* söwda – gowga. *Ozal* oýlan, *soňra* öýlen. *Öňden* gelen orun üçin, *soňdan* gelen garyn (nahar) üçin. *Öňki* araba nireden ýörese, *soňky-da* şondan ýörär. *Sak* aýal ärine tiz düşüner. *Sak* bolsaň, dok bolarsyň. Saklanan sag galar. Sag baş ýassyk küýsemez. *Ýagşy* tutgun päliňi, it gapmasyn donuňy. *Ýagşy* söz ýagşy eder, ýaman söz – wagşy. (G.G. “T.a.s. we n”)

§ 157. Hal derejeleri

Sypat derejeleriniň bolşy ýaly, türkmen dilinde hereketiň dürli derejesini aňladýan hal derejeleri hem bar. Ýöne sypatlarda bolşy ýaly, islendik haldan islendik hal derejesini ýasap bolmaýar. Mysal üçin, *öňräk*, *soňrak* diýip hal derejesini ýasap bolýar, emma *öňje*, *soňja* görnüşinde hal ýasap bolmaýar.

Türkmen dilinde şu hili hal derejeleri bar:

1. **Hallaryň düýp derejesine** *ir, giç, çala, ýaňy, häzir, häli, tiz* ýaly asyl hal sözleri degişlidir.
2. **Hallaryň güýçlendiriji-artyklyk derejesi** *-rak/-räk* goşulmalarynyň, *iň, örän, juda, ýaman, aşa, gaty, öte, iňňän, asla* güýçlendiriji serişdeleriň hallar bilen ulanylmagy arkaly ýasalýar. Meselem: *çaltrak* ýöredi, *tizräk* gelsin.
-rak/-räk goşulmasy hal sözüne diňe bir güýçlendiriji many bermän, eýsem deňeşdiriji many hem berýär. Meselem: - Biziň döwletimizi Kelekbaýyňkydan *ulurak* bilseňiz, dört adamyň gepine ynanman, bir adamyňka ynansaňyz, biz öz bugdaýymyzy Kelekbaý ýaly garyp adama hem bagyşlap bileris (“J.”). Biz *iň ýagşysy* ony süýrüp çykaralyň. (“J.”)
3. **Hallaryň güýçlendiriji (intensiw) derejesi** asyl hallaryň doly ýa-da doly däl gaýtalanmagy arkaly emele gelip, olar gymyldy-hereketiň çaltlaşandygyny, güýçlenýändigini aňladýarlar. Muňa *tiz-tizden, apaň-apaň, şindi-şindi, kem-kemden, ýap-ýaňy, bäs-bitin, aç-açan, çalt-çalt* ýaly hallar degişlidir.
4. **Hallaryň söýgülik derejesi** asyl hallara, käbirine sypat sözleriniň *-ja/-je* goşulmalarynyň goşulmagy arkaly ýasalýar. Meselem: Doýduk eje, arkaýynja bolaý. Baggoýun soýýarkalar, Japbaklar Doýduga eşitdirmän, *sadaja* hiňlendiler (“J.”).
5. **Hallaryň söýgülik-kiçilik derejesi** *-jyk/-jik* goşulmasy arkaly, şeýle-de *-rak/-räk* hem-de *-jyk/-jik* goşulmalarynyň birikmegi bilen (*-rajyk/-räjik*) aňladylýar. Käte *-ça/-çe, -çajyk/-çejik* goşulmalary arkaly-da söýgülik-kiçilik derejesi ýasalýar. Meselem: Çalarak itdi, *çalaja* gozgady, *sähelçe* itdi, *sähelçejik* gymyldatdy.

314-nji gönükme. Tablisanyň “Mysallar” sütünini mysal bilen dowam etdiriň.

Hal derejeleri

**Dereje ýasaýjy
serişdeler**

Mysallar

Düýp dereje	-	ir, giç, agşam, az, köp, çalt ...
Güýçlendiriji-artyklyk dereje	-rak/räk İň, örän, ýaman, aşa,gaty, öte, inňän, juda	<i>köpräk</i> gürlledi, ... <i>örän çalt</i> ylgady, ...
Güýçlendiriji dereje	sözün doly ýa-da doly däl gaýtalanmagy	<i>tiz-tizden</i> geldi, ... <i>aç-açan</i> gürlledi, ...
Söýgülik derejesi	-ja/-je	<i>labyzlyja</i> aýtdy, ...
Söýgülik-küçilik derejesi	-jyk/jik, -rajyk/-räjik, -çe/-ça, -çajyk/-çejik	<i>sähelçe</i> gozgady, ... <i>säheljik</i> arttdy, ... <i>sähelçejik</i> gozgady, ... <i>sähelräjik</i> üýtgedi, ...

315-nji göňükme. Çeper eserlerden içinde hal bolan 10 sözlem tapyp göçürň. Hal derejelerini anyklaň.

BAGLAÝJYLAR

§ 158. Baglaýjylar barada umumy düşünje

Sözleri, söz düzümlerini we goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemlerini özara baglamaga hyzmat edýän kömekçi sözlere hem-de ownuk böleklere baglaýjy kömekçi diýilýär.

Baglanyşdyrýan sözleriniň we sözlemleriniň many taýdan gatnaşygyna görä baglaýjylar *düzmeli* we *eýerjeňli baglaýjylar* diýen toparlara bölünýärler.

§ 159. Düzmeli baglaýjylar

Düzmeli baglaýjylar (*ýöne, hem, we, -da, -de, emma, weli, welin*) biri beýlekisine garaşly bolmadyk sözleri we sözlemleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Meselem: Ýerden ses çykdy, *emma* adamlaryň ýekeje birindenem ses çykmany. Öwezmyrat batyr öz başyna hüňürdedi-*de* atyny sürüp gitdi (A.G.“P”). Ruhun kadaly we sagdyn bolmagyna täsir edýän ilkinji zatlaryň biri howadyr. Tomus merginiň möwjemegine sebäp bolýar *we* şoňa bagly keselleri ýüze çykarýar. Şeýle hem tomus sowuk täsirli dertlerden *ýa-da* sowuklama sebäpli ýüze çykan ýonlardan saplaýar (R.).

Düzmeli baglaýjylar esasy manylary boýunça: a) ugurdaşlygy aňladýan (*we, hem, hem-de, weli, welin, ýagny, -da, de, -ly, -li, -dyr, -dir, -u*); b) garşylygy aňladýan (*emma, ýöne, ýöne welin, emma welin*); c) bölünüşigi (*ýa, ýa-da, kä, käte, ha...ha..., hala*) aňladýan baglaýjylar diýen toparlara bölünýärler.

Düzmeli baglaýjylaryň käbiri birnäçe gezek gaýtalanyp hem biler. Meselem: Adamzat *hem* beden *hem* ruhy şahsyýetdir (R.). *Ýa* agaç ek, *ýa*

çeşme gaz (G.G."T.n. we a.s."). *Ne* habar bar, *ne* hatyr. Bulardan *-ýa*, *-ýa-da*, *-ne*, *-ne-de*, *-kä*, *-käte* hemişe gaýtalanýan baglaýjylardyr.

1. **Ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylar** ugurdaş deňdeş agzalary, sözlemleri many hem sintaktik taýdan baglanyşdyrýarlar. Bulara *we*, *hem/hem-de*, *weli/welin*, *-u*, *ýagny*, *bilen* (bu söz käte baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýär), *-da/-de*, *-ly/-li*, *-dyr/-dir* degişlidir.
  - 1.1. *we* baglaýjysy deňdeş agzalary hem-de düzmeli sözlemleri baglanyşdyrýar. Meselem: "Ata *we* ogul" poemasy. Myhman özüni kabul edendigi üçin döwlet baştutanyna minnetdarlyk bildirdi *we* Ermenistanyň prezidenti Robert Koçerýanyň iberen hatyny gowşurdy ("T. d." g.).
  - 1.2. *Hem* kömekçisi *we* sözünüň sinonimi bolup, ol işjeň ulanylýan baglaýjydyr. Ululy-kiçili ýaplar haşal otlaryň ösýän-örňeýän *hem* tohumyny ýaýradýan ýerine öwrülýär. Ýakyn geljekde Meşedi-Missirian *hem-de* Dehistan düzlüklerinde hoz, pisse, nar, turunç, narynç tokaýlary dörär (R.).
  - 1.3. *u* baglaýjysynyň ulanylyşy çäklidir. Ol köplenç garşydaş manyly sözleri baglanyşdyrýar. Meselem: Şam-u säher golum serdim Hudaýa (M). Ol ýakyn-u-daş diýmedi.
  - 1.4. *Ýagny* baglaýjysy arkaly baglanyşýan sözleriň, söz düzümleriň, hatda sözlemleriň soňky bölegi öňdäkini anyklaşdyýar. Meselem: Mamun Horezmiň iň uly alymyny, *ýagny* Muhammet ibn Musany köşge çagyrypmyşyn (N.B."H").
  - 1.5. *Bilen* sözsoňy kömekçisi käte *we, hem* baglaýjylarynyň ýerine ulanylýar. Meselem: "Myraly *bilen* Soltansöýün ", "Myraly *bilen* söwdagär". Soltan Söýün *bilen* Myraly ýolsuz çölde ýanaşyp baryan ekenler ("M.b.S.").
  - 1.6. *Weli/welin* kömekçisi sözlemiň deňdeş agzalaryny, ugurdaş manyly sözlemleri baglanyşdyrýar. Meselem: -Hawa, şeýle *welin*, ýene bir zady bar (A.G."P"). Bu aýdýanyň düşnükli *welin*, şu bir ýerine düşünemok (Şol ýerde).
  - 1.7. Ownuk bölek hasaplanylýan *-da/-de* käte baglaýjylyk hyzmatyny-da ýerine ýetirýär. Ol *we, hem* baglaýjylaryna derek ulanylýar. Meselem: Ýogsa Öwezmyrat batyr Dykma serdaryň yüz elli atlysyna däl, baş yüz atlysyna-da (hem) el bermezdi – diýdi-*de* (*we*), horjunyny alyp, ony sermeleşdirmäge başlady (A.G."P").
  - 1.8. *-dyr/-dir*, *-ly*, *-li* goşulmalary käte baglaýjylyk hyzmatynda gelýärlar. Meselem: - Eneli-gyz öňräk gelip, öýde garaşyp otyrlar (A.G."P"). Ýöne şonda-da Öwezmyrat Batyr onda *nähilidir* bir üýtgeşikligiň bardygyny syzypdy (A.G."P").
2. **Garşylygy aňladýan baglaýjylar** deňdeş agzlaryň, düzmeli goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriniň arasyndaky garşylykly manylary aňlatmak üçin ulanylýar. Bu hili many gatnyşygy aňlatmak üçin *emma*, *ýöne*, *weli/welin*, *ýogsam*, *emma welin*, *ýöne welin* kimin baglaýjylar

hem-de *bolsa, bolmasa, gaýta* ýaly baglaýjy hyzmatynda gelýän sözler ulanylýar. Emma, ýogsa/ýogsam *bolmasa* baglaýjylary käte sözlemiň başynda gelip, öz önünden gelýän sözlemi many taýdan baglanyşdyrýar. Meselem: At bilen senem gözümiň önünden gitsene. Eýse barjak ýerleriň seni öz çagalaryndan eziz görüp saklajakdyklaryny bilýän. Dogrudanam Öwezmyrat batyr gorkunç düşürgedi. Ýöne ol düş tötänden dörän bir zat bolman, onuň gündizki küýünden geçen zatlar gije düşüne giripdi. –Aý, adamlar, bilmedim *welin*, biziň şu etjek bolýan işimiz başa barmazmyka diýýän. –Aý walla, Täşli Şorta, alsanaýt, *bolmasa* karz beräý... Elini ýuwmaga durdy. Emma gözi talyplardady. Siz gybata kelläňizi gyzdyryp eglenersiňiz. *Bolmasa* bu ýerde ýuwup-ýuwmaz ýaly näme bar (A.G.“P”). Eý türkmen, şu sada, *emma* yrylmaz hakykata düşün!

3. **Bölünişiği aňladýan baglaýjylar** -ýa, -ýa-da; *kä, käte; ha....ha, hala, ne..., ne, bir görseň ..., bir görseň, eýlerme bir ..., beylerme bir, bir ...* ýaly kömekçilerdir. Bular sözlemiň deňdeş agzalaryny, düzmeli goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemlerini baglanyşdyrýarlar. Meselem: Gadyrly lukman, *o* araky beren däri-dermanyň jinnek ýalyjagam nepi degmedile, *ne* arkaýyn ýatyp bilýän, *ne* arkaýyn ukymy alyp bilýärin („E.we S.“). Üşemekdenmi ýa süňňüniň saryny alan garrylykdanmy, gojanyň sesi dişden, dyrnakdan galan şiriň lagrydysyna çalyım etdi („E.we s.“).

Armanym ýok, pelek, bir söweş kyslam,
Ýa ýyksam, ýykyslam, serin alsam (M.).

Şahsyýet *käte* ýeke galyp, özgelerden dynç almak, *käte-de* özgelere goşulyşyp, özünden dynç almak isleýär. Durmuş hem tez bedew ýaly çarhy pelek içre pyrlanyp, *kä* hyzzynlap, *kä* loňkuldap, *kä* çarpaýa galyp, arkasyndaky ýüke çydamdan bolubilenini bolýar (R.). Ol bir öňe seretdi, bir yza.

§ 160. Eýerjeňli baglaýjylar

Eýerjeňli baglaýjylar goşma sözlemiň eýerjeň sözlemi bilen baş sözlemini, düzmeli goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemlerini, şeýle-de many taýdan baglanyşykly iki sözlemi baglanyşdyrýan kömekçilerdir. Eýerjeňli baglaýjylara *eger, çünki* kömekçileri, şeýle-de *sebäbi, haçan, onda, bardy-geldi, eger, diýip, diýen* ýaly baglaýjy hyzmatynda gelýän sözler degişlidir. Eýerjeňli baglaýjylar aňladýan manylary boýunça: 1) şert (*eger, bardy-geldi.*). 2) sebäp (*çünki, sebäbi*) aňladýan baglaýjylar diýen toparlara bölünýärler. Meselem: Elim ýetmedi, *çünki* üstünde duran şaham şakyrdaş döwüldi. *Eger* Öwezmyrat batyr bolman, başga biri bolsa-da aýby ýok, azyk elteýin diýdim. *Bardy-geldi* münküri bolýan bolsaňam, ilki bilen magadyna ýetmegiň gerek (A.G“P“.). *Diýip* (hal işlik), *diýen* (ortak işlik) sözleri hem sözlemi awtoryň sözi bilen baglanyşdyrýar. Meselem: - Alla ýaryň-*diýip*, Mamagül eje sekiniň üstünde dikilip galdy.(A.G“P“.).

315-nji gönükme. Baglaýjylary tapyň we olaryň haýsy sözleri ýa-da sözlemleri baglanyşdyrýandygyny anyklaň. Olaryň haýsylarynyň düzmeli, haýsylarynyň eýerjeňli baglaýjylardygyny kesgitläň.

1. – Batyr, ol iki sany garaguş ýa-da dazarkel eken. 2. – Eger olar çaykel ýa-da garaguş bolup, ýerden örküni üzüp, gökden uçýan zat bolsady, beýdip salgyma düşmezdi. 3. Dogry, batyr, olar öz-ä iki aýakly bolara çemeli diýip, Nepes şol tarapdan gözünü aýyrman durşuna aýtdy. 4. Eger biz olary şähre ýetmän alyp bilsek, biziň işimiz oňuna bolar. Eger olar şähre öňürti girip bilseler, olar gutular. 5. Ýöne indi sen mundan dogry habar alsaň, men ol gyzyň kimdigine belet. 6. Onuň nyrhyny seniň bilen gepleşeniň kimdiginem aýtmasaň-da bilýän. 7. Diňe özüm diri galsam, ol gyzy sen alyp bilýärsiň. Ýogsa olar saňa meniň kelläm üçin ol gyzy bermezler. 8. Seýitmyrat begiň “ol biziň törämiziň abraýyny, namysyny ýere çaldy, ýüzügaraçylyk getirdi” diýen sözleri gulagyna ilende, Täzegül gürrüniň ýa Gandym aksakgal, ýa-da Öwezmyrat batyr hakda barýandygyny güman etdi. 9. Bu onuň oýnumyka ýa çynymyka? 10. Haçan geljekdigini bilmedim diýip aýt. 11. Bu Öwezmyrat batyryň sesi ýaly-la – diýip, ýallaklap başlady. 12. Alty aýlap gözledi, emma tapyp bilmedi. 13. Begenç bilen onuň adyny tutup gygyrdy hem ýanyna baryp, gadyrly görüşi. 14. Haçan-da bolsa bir wagt onuň kellesine palta ya-da gylç ýarasy düşüpdür. 15. – Hawa, şeýle welin, ýene bir zady bar. 16. Bu adama ýönekeý göz bilen garasaň, diňe öz zähmetinden başga dünýäniň işine düşünmän ýören bir pukaradyr diýip güman edýärsiň. Emma hyrydar göz bilen garanyňda welin, ol adamda niçik-de bolsa bir gizlin ýatan buýsanjyň bardygyny duýarsyň (A.G.“P”).

316-njy gönükme. Sözlemleri okaň. Olaryň haýsylary goşma sözlem? Ýönekeý sözlemleri goşma sözleme öwürmek üçin haýsy serişde ulanylypdyr? Bu sözlemleriň mazmunynda bolýan üýtgeşmeleri anyklaň.

1. Düýn Myrat hat aldy. Hat inlisçe ýazylypdyr. Myrat onuň mazmunyna düşünmedi.

2. Düýn Myrat hat aldy. Hat inlisçe ýazylypdyr, şol sebäpli-de Myrat onuň mazmunyna düşünmedi.

3. Düýn Myrat hat aldy. Hat inlisçe ýazylypdyr, ýöne welin Myrat onuň mazmunyna düşünmedi.

317-nji gönükme. Bölegi okaň. Onda gürrüň näme barada gidýär? Deňdeş agzaly ýönekeý sözlemleri we goşma sözlemleri tapyň. Olarda ulanylan baglaýjylaryň hyzmatyny anyklaň. Göçürüň. Degişli ýerinde otur belgisini goýuň. Baglaýjylaryň aşagyny çyzyň.

Dursun olary güler yüz bilen garşylady we hemişekisi ýaly ýekän-ýekän elleşdi. Gelenleriň biri Gözeljikdi. Ol şeýle akylyja düşbije gyz welin ýöne mydama elleri kirlidi, barmaklarynyň bogunlary şorlap durdy. Dursun muny ozal hem bilýärdi emma aýtmaga utanýardy. Şu gün welin Dursun şunuň ugryny tapyp duýdurmagy we özüniň işini hem edil şundan başlamaga synanyşyp görmegi ýüregine düwdi.

Dursun gyzlary alyp içerik girdi. Özünüň kitaplaryny we depderlerini görkezdi. Ondan soň ol özüniň we joralarynyň suratyny görkezip başlady (H.Y.“M.g.“).

318-nji gönükme. Ilki düzmeli baglaýjysy bolan sözlemleri, soňra eýerjeňli baglaýjysy bolan sözlemleri göçüriň. Galdyrylan dyngy belgilri goýuň.

1. Atanyň we Myradyň gitmeli ugurlary birdi. 2. Işçiler we inženerler hem-de edaranyň beýleki işgärleri bu gün baýramçylyk lybasyndady. 3. Mekdebiň daşyny beýik çynarlar we arça agaçlary bezeyärdi. 4. Gözel bilen Orazyň ýazan düzmesi oňat baha mynasyp boldy. 5. Ozaly bilen ary baryp, piliň gulagyna ýakymly wazzydapdyr welin piliň göwni hoş bolup meýmiräp duruberipdir. Gözi kör bolan pil suwsuzlykdan horlanyp çar tarapa urnupdyr,emma ugur tapmandyr (Ertekiden). 6. Toty, toty, ýumurtga okla!-diýip, tilki gygyrypdyr (Ertekiden). 7. Gadym zamanda Aldarköse diýen bir garyp adam bolupdyr (Ertekiden).

319-njy gönükme. Başlanan sözlemleri goşma sözlem bolar ýaly edip tamamlan.

1. Biz öýe dolanmagy makul bildik _ _ _ _
2. Syýahatçy örän ýadady _ _ _ _
3. Adamlar çeşmä tarap ugradylar, _ _ _ _
4. Garşydaşlaryň oýunçylary näçe jan edip oýnasalar-da _ _ _ _
5. Biz şu ýerden ugrarys welin _ _ _ _
6. Kä biz olary utdyk _ _ _ _
7. Bir biz olara baradyk _ _ _ _

320-nji gönükme. Göçüriň. Degişli dyngy belgileri goýuň. Soňra *we, hem, bilen, -da/-de* baglaýjylarynyň hyzmatyny anyklaň (ýönekeý sözlemleriň deňdeş agzalaryny baglanyşdyrmak üçinmi ýa-da goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemlerini baglanyşdyrmak üçin?).

1. Ýapbak bilen Mapbak el çarpyşyp güleşdi. 2. Onuň şol ýsaraty“ Sesini çykarma-da edil doňan göwre ýaly, birsyhly aýlanyp dur“ diýip beren tabşyrygydy. 3. Bu keramat däl-de arwah-jyn ekeni! („J.“) 4. Mugallymyň beren sözi, Akja işanyňky ýaly, soňy görünmez uzaga-da çekmedi ahyry soňy ýalana-da çykmany. 5. Ondan soň bu söwdada utulmanlygym keýwana-da bütin obama-da belli boldy (N.S.“K“). 6. Uzyn we daýaw adam giren öýünde köp eglendi. (B.S.“D“). 7. Dogry bolmasa, ikisini hem sana-da göräý. 8. Siz piriňize baryň-da aýdyň. 9. Soltansöýün bilen Myraly gezelenje çykanlarynda, bir aýalyň üstünden barýar. (“M.b.S.“).

321-nji gönükme. Başlanylan sözlemleriň manylaryna degişli sözlemleri we galdyrylan dyngy belgileri goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Baglaýjylaryň aşagyny çyzyň.

1. Oraz düýn Aşgabada ugramalydy emma ... . 2. Aman myhmanlaryň gelerine köp garaşdy emma welin ... . 3. Olaryň özlerine ynamy bar bolsa bardyr ýöne weli ... . 4. Adamlar wagtynda duralga çyksalar-da çykdylar ýöne ... . 5. Biz şähre pyýada gaýtmaly bolduk sebäbi ... .

322-nji gönükme. Degişli ýerinde otur goýmak bilen, bölejigi göçürüň. Baglaýjylaryň aşagyny çyzyň, olaryň sözlemi we tutuş bölejigiň sözlemlerini baglamakdaky hyzmatyny anyklaň. Baglaýjylaryň baglanyşdyrýan sözlerini we sözlemlerini peýkam bilen birikdiriň. Bölejige sözbaşy goýuň.

Perman iň aşaky kötelden inip, çeşmäniň gözbaşyna baka ýüzlendi. Ol dünýäden bihabardy. Emma Gyrguş bukuda daşlaryň arasynda ýatan adamlary aňlady olaryň atlarynyň ysyny aldy. Şonuň üçinem ol hökranyň gulaklaryny keyerdip başlady öňe baka göwünli-göwünsiz gadam urdy. Perman bolsa Gyrguşuň bu hereketlerini başga bir zada ýorman diňe suwsuz at çeşmäni görüp begenjinden şeýdýändir diýip düşündi.

Perman Gyrguşy suwa göýberdi sygyrdy. Emma Gyrguş suwsanam bolsa suwa üns bermedi. (A.G.”P”).

323-nji gönükme. Başlanylan sözlemleri tamamlan. Degişli ýerinde *ýa*, *ýa-da* baglaýjylaryny dogry ulanyň.

1. Oraz şu gün küşt oýnunda – utulanyň boýun alar, --. 2. Ulagdan düşenler -- Meretlere bararlar, --. 3. Buludyň bu garalyşyna --, --. 4. Dagdan gaýdýan sil --, --. 5. Daşdan depilen pökgi --, --.

324-nji gönükme. Degişli yerinde *kä*, *käte* baglaýjy kömekçilerini ulanyp, sözlemleri göçürüň.

1. Mugallym olara -- gazet, -- kitap okap berýärdi. 2. Onuň sesi -- batly, -- ýuwaş eşidilýärdi. 3. Oglanlar -- bize ýygnanyşýardylar, -- Orazlara. 4. Garrynyň hojalyk işlerine -- men kömekleşýärim, -- agam.

325-nji gönükme. Göçürüň. Garşylyk we şert aňladýan baglaýjylaryň aşagyny çyzyň. Iň soňky sözlemiň shemasyny düzüň.

1. Ertesi ol irden turup:

– Döw dost, gije meň üstüme näme goýduň? Näme goyan bolsaňam bähbit boldy, ýogsam üşäp, heläk boljak ekenim- diýen bolupdyr.

Aldarköse çay içip bolanyndan soň:

– Indi, dost, rugsat bolsa, öýüme gaýdaýyn, ýogsam yzymda mal-garam dargap gider – diýip, hondan bārisi bolan bolupdyr („E“).

2. Sesiňi gap diýdigim gap, bolmasa ölersiň („E“).

3. Aýal ýylgyrýar-da gyzyna: – Gap sesiňi! Ýogsam gulagyňy keserin-de molla Keminäniň içmegine ýamaryn („Ş.s.“).

326-njy gönükme. *Ýogsa*, *bolmasa*, *ýogsam*, *ýogsam bolmasa* baglaýjylaryny ulanyp, dört sözlem düzüň.

327-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözünü sözlem içinde ulanyp ýazyň. Olardaky ýokluk görkezýän baglaýjylaryň aşagyny çyzyň.

1. Ne hamyr, ne petir, ne toýa ýarar, ne ýasa. 2. Ne çiş köýsün, ne kebab. 3. Ne çig iýeýin, ne garnym agyrsyn. 4. Ne dert meni öldürdi, ne dert meni güldürdi. 5. Ne habar bar, ne hatyr. 6. Ne işim işdi, ne elim boşdy. 7. Ne palçy bar, ne ýumurtgaçy.

§ 161. Baglaýjylaryň stilistik özboluşlygy

Baglaýjylaryň köpüsiniň stilistik öwüşgini ýok. Olaryň ählisi diýen ýaly sözleşiş stilleriniň hemmesinde ulanylýar. Baglaýjylaryň käbiri kitap leksikasyna degişli bolup, diňe aýry-aýry baglaýjy sözleşiş kitaby-ýazuw stilleriniň käbirinde ulanylýar. Mysal üçin, **we** baglaýjysy diňe kitaby-ýazuw (ylmy, resmi iş, jemagatçylyk, çeper) stillerine mahsusdyr. **Çünki** baglaýjysy hem kitap stillerinde köp ulanylyp, gepleşik stilinde ulanylmaýar diýerlikdir. **A, bardy-geldi** baglaýjylary bolsa ýönekeý gepleşikde köp ulanylýar. **U** baglaýjysy köplenç nusgawy türkmen edebiýatynda deňdeş agzalary baglanyşdyrmak üçin ulanylan bolsa, bu baglaýjynyň ulanylyşy häzir çäklidir.

328-nji gönükme. Zerur harplary goýmak bilen, sözlemleri göçürüň. Bglaýjylarynyň stilistik taýdan ýerlikliligini düşündiriň.

1. Lagl-u jöwherden bolup mesgeni ... . 2. Ah-u pyganyň geldi (Magtymguly). 3. – Indi, dost, rugsat bolsa, öýüme gaý(?)daýyn, ýogsam bolmasa yzymdan mal-garam dargap gider. – Sesiňi gap diydigim gap, bolmasa ölersiň (Ertekiden). 4. Ol namart adam dälidir – diýip, hiç zatdan habarsyz Kany batyr ýüreginde gat goýman gürlledi. 5. “Kabul” diýen söz gulagyna ilende, Gutl...myrat ýüzüni galdyrdy. 6. Aksakgallar bu meseläniň üst...nde köp oýlanyp durmadylar, çünki jemagatyň ýeriň haýsy tarapyna göz gyzdyryandygyny bilýärdiler. 7. Bardy-geldi bu ýer başga biriniň bijesine düşäýse, bizi şu ýyl gyşa çykýança-da goýmazlarmyka?. 8. “Aý, Hal molla, ölsem-ä bilemok, ýöne ölmesem,iru-giç seniň kelläni almasam, aýalymyň gyňajyny başyma ataryn” diýip ant içdi (A.G.“P“.).

§ 162 Sözsoňy kömekçiler

Sözsoňy kömekçiler özbaşdak many aňladýan sözleriň arasyndaky dürli hili garaşly gatnaşyklary aňladýarlar. Sözsoňularyň haýsy gatnaşygy bildirýändigini olaryň oň ýanynda gelýän sözleriň manylary bilen baglanyşykly ýüze çykýar.

Haýsy düşümde gelýän sözden soň gelşine görä, sözsoňulary: 1) baş düşümde gelen sözler we eýelik düşümde gelen çalyşmalar bilen; 2) ýöneliş düşümde gelen sözler bilen; 3) çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňular; 4) sözsoňy hyzmatynda gelen kömekçi atlar bilen ulanylýan sözsoňular diýen toparlara bölmek bolar.

1. **Baş düşümde gelen sözler we eýelik düşümde gelen çalyşmalar bilen ulanylýan sözsoňulara** *bilen, ýaly, dek, kimin, üçin, zerarly, hakda,*

barada, sebäpli, boýunça ýaly sözsoňular degişlidir. Olar bilen ulanylýan sözler gymyldy-hereketi ýerine ýetirijiniň kimdigini, gymyldy-hereketiň ornuny (bolýan ýerini), kimiň, nämäniň kömegi bilen ýa-da nähili ýagdaýda amala aşandygyny, ýüze çykan ýa-da dowam eden wagtyňy, maksadyny, sebäbini we ş.m. aňladýarlar. Meselem: El-ýüzüni ýuwmak *üçin* çeşmäniň başyna gitdi. Onuň soragyny eşiden Kany batyr Permanyň ýüzüne aýylganç nazar *bilen* çişerildi. Perman eli gowuşmaýan *ýaly* bolup, tüpeňi oklady.

2. **Ýöneliş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňulara** wagt, orun-giňişlik, ölçeg-mukdar gatnaşyklaryny görkezýän *çenli, çen, deňiç, deň* sözsoňulary, gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň hilini, ýüze çykmagynyň sebäbini we ş.m. aňladýan *görä* kömekçisi, hereketiň gönükdirilen ugruny bildirýän *tarap, baka (bakan), sary* kömekçileri, garşylykly, şeýle-de orun-giňişlik gatnaşyklaryny bildirýän *garşy* kömekçisi, hereketiň takmynan wagtyňy, orun-giňişlik gatnaşygyny bildirýän *golaý, ýakyn* sözsoňulary, garşylykly gatnaşygy görkezýän *garaman, garamazdan, bakmazdan* kömekçileri, deňeşdirme, esaslanma gatnaşyklaryny aňladýan *garaňda, seredeňde* kömekçileri, bile gelen sözi bilen birlikde gymyldy-hereketiň nähili ýagdaýda, näme esasyda ýüze çykandygyny görkezýän *laýyklykda* sözsoňy kömekçisi degişlidir. Meselem: Galanyň ilerki derwezesine *ýakyn* bir ýerde bir günün içinde metjit häzir boldy. Ol it şol wagt bir tümmejiğiň üstünde oturyp, şol ses gelýän tarapa *baka* uşerilip seredýärdi. Öwezmyrat batyr gylyjynyň baljygyny ýazdyrdy-da, atyndan düşüp, tüme *tarap* ylgady (A.G. „P“). Olar ilki bilen oba *çenli* bolan aralygy ädimläp çykmak, ondan ädim sanyna *görä* götermek kararyna geldiler. Japbak Kelekbaýyň hilesine *garşy* hile gurmak isledi („J“).

3. **Çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňulara** wagt gatnaşygyny bildirýän *öň, öňinçe, bäri, ozal, owal, soň, soňra* sözsoňulary, tapawutlandyryjy gatnaşygy aňladýan *başga, özge, gaýry* sözsoňulary, orun-giňişlik, şeýle-de wagt aňladýan *aňryk, beýläk, şeýläk* sözsoňulary, gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň sebäbini bildirmäge ýardam edýän *ýaña, ötri* sözsoňulary, deňeşdirme gatnaşygy aňladýan sözsoňy hyzmatynda gelen *beter, artyk, zyýat, zyýada* sözleri, garşylykly gatnaşygy görkezýän sözsoňy hyzmatynda gelen *daşary* sözi, takmyn-mukdar görkezýän *gowrak* sözi degişlidir. Meselem: Japbak biraz oýdan *soň*, ýelken gulaklaryny gabartdy. Ol birnäçe wagt mundan *ozal* ýogalan towugyny Japbaplardan görüp, olardan *ýaña* içi kitüwli di.

Olar bu ýeriň hoşasyny özlerinden *öň* biri çöpläpdir diýip düşündiler. Soltansöýün Myraly bilen şikardan gelýärkä, bir obanyň çetinde adatdan *daşary* bir owadan gelin görüpdü („M. we S“).

4. **Sözsoňy hyzmatynda gelen kömekçi atlaryň** sözsoňulyk hyzmaty sözlemde ýerine ýetirýän hyzmaty bilen kesgitlenilýär. Olar sözsoňy hyzmatynda gelenlerinde öz leksik manylaryny ýitirýär we „özbaşdak many aňladýan sözleriň arasyndaky orun-giňişlik, käte bolsa wagt,

sebäp, maksat ýaly gatnaşyklary bildirýär¹“ Bu hili kömekçi atlara *üst, ýüz, depe, baş, ast, aşak, düýp, etek, iç, orta, ara, jümmüş, öň, gaş, agyz, aňry, ýeňse, arka, yz, garşy, boýy, gyra, ýaka, çet, uç, aýa, ugur, ýan, gapdal, duş, alkym, daş, töwerek, dumly-duş, dert, el, gol, esas* ýaly sözler degişlidir. Olar öz önündäki eýelik düşümde gelýän sözler bilen berk baglanyşykly ulanylyp, bir soraga jogap bolmak bilen, ikisi bilelikde sözlemiň bir agzasy hyzmatynda gelýärler. Meselem:

.... Siz şol möhletin *çinde* şeýle bir söz tapyň, şol söz meni hem şatlandyrsyn, hem gynandyrsyn. Soltansöýün olaryň *üstüne* gygyrypdyr. Myralynyň aýaly düşeksiz öýde takyr deriniň *üstünde* ik egrid oturan eken. Olar şäherin *çetinde* bir topar maýyp-müjribin *üstünden* barypdyrlar. Emma Myralynyň geýimindäki Soltansöýünin *daşyna* üşüpdirler.

329-njy gönükme. Zerur dyngy belgileri goýmak bilen, sözlemleri göçürin. Sözsoňularyň aşagyny çyzyň we olaryň haýsy söz bilen baglanyşandygyny peýkam bilen görkeziň.

1. At öwrülip, deräniň düýbüne düşüp saklandy. 2. At ýapgyt daşyň ýüzi bilen ep-esli ýokary galandan soň darajyk bir köçejiğin agzy göründi. 3. Endamynyň gany öz kadasy bilen ýöremän, agzalary gurşup uklap ýatan adamyň „päh!“ diýlen ýaly birden ukudan oýanmagyna „basyrganmak“ diýlip aýdylýan bolsa Perman hem atyň üstünde oýa otyrka edil şonuň ýaly basyrganypdy. Belki ondan hem beter bolupdy. 4. Perman bu ýere ýetmezden öňem ençeme gorkunç wakalary başdan geçiripdi. Ol geçen üç gije-gündiziň içinde köp muşakgatlary çekdi. Perman bir gezek ertir ir bilen tokaýyň içinden suw gözledi. 5. Emma at birden dört aýagyny hem ýere diredi-de sanjyldy duruberdi. Perman näçe debsilese-de bir dabanam süýşmedi. 6. Kölün töweregine nazar saldy. 7. Birden onuň gözi kölüň aňyrsyndaky pesräk baýyrdan aňyrlygyna baka inip barýan ýolbarsyň symgylt gerşine kaklyşyp gitdi. 8. Yöne ýolbarsdan sag-aman arany açmagy hem öz göwnüne teselli bermegi hem Permаныň kalbyndan wehimi aýryp bilmeýärdi. 9. Perman atyna atlanan wagty möjek hem agaçlara gabat bolup aňyrlygyna baka seňkildäp gitdi. 10. Ol ýigrimi-otuz ädim töwregi akyp, soňra tokaýyň aşagynyň düşegi bolan çaýyr hem şoňa meňzeş güri otlaryň arasyna siňip, ýok bolup gidýärdi (A.G.“P”).

330-njy gönükme. Soraglary okaň we bir sözüň beýleki söze boyun bolmagyny amala aşyran dil serişdelerini tapyň.

1. Çöle tarap gidýän ýol haýsy? 2. Bagyşlaň, duralga tarap nähili gitmeli? 3. Altyn asyr seýilgähine çenli nädip gitmeli? 4. Oňa haýsy ulag bilen baryp bolýar? 5. Daga baka ugran ulag kimiňkidi?

¹ Agzalan „grammatika“, 498-nji sah.

331-nji gönükme. Köpnokatlara derek sebäp we maksat görkezýän *sebäpli, üçin, görä, ugrunda, zerarly* sözsoňularyndan degişlisini goýmak arkaly sözlemleri göçürin.

Sil gelyändigini ..., biz ugrumyzy üýtgetdik. Ýagyş güýçli ýagany ..., töwerek sil-suw boldy. Aýaz güýçlenendigi ..., adamlar ýyly eşik geydiler. Gijä galandygy ..., ol işi bes etdi. Ilatymyzyň agzybirliги ..., biz oňat ýaşayarys.

332-nji gönükme. Sözlerden we söz düzümlerden peýdalanyň, sözlem düzüň. Şonda *garaňda, seredende, görä, deňeşdirende* sözsoňy kömekçileriniň degişlisini peýdalanyň.

Balkanabat, Aşgabat, kiçi şäher; Köpetdag, Pamir daglary, kiçi; Bu köçe, öňküsi bilen, giň; Geçen ýylky, şu ýyl, ýagyş köp ýagdy.

333-nji gönükme. Sözlemlere *ýaly, kimin, dek* sözsoňu kömekçileriniň degişlisini goşup, olary göçürin. Sözsoňy kömekçileriň sözlemdäki hyzmatyny belläň.

1. Indi tam ... äpet dizeli Rejebiniň nähili işledýändigini, sanýetmez, ululy-kiçili maşynlaryň işine Rejebiniň tanyş ... seredip, ugrukdyryp durşuny mugallymyň gyzy görsedi. 2. Ýabyň iki tarapy hem ýerden edil gamyş ... bolup çykan syrdam tal agaçlaryndan doly. 3. Ýabyň gyrasyndan gelip seretseň, onuň dury, gök çüýçe ... suwunda şemalyň ugruna owunjak tolkunlar yzly-yzyna örküçlenip gidýär (H.Y.“S.e”). 4. Içerdäki goh sem bolup, dykylyk ýatan ... boldy. 5. – Sähetmyrat, bu gelen biziň dogan ... görýän dostumyzdyr. 6. Ol nähilidir bir kem tapynan ... bolup durdy (A.G.“P”).

334-nji gönükme. Söz düzümlerine ugur-tarap görkezýän sözsoňy kömekçilerini goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Teatra ... ýöremek; öýüne ... ugratmak; mekdebe ... gitmek; duralga ... ýöremek; daga ... ugramak; guýa ... gönükmek; Myrada ... seretmek; Aşgabada ... ugramak.

335-nji gönükme. Söz düzümlerine degişli sözsoňy kömekçileri goşup, nusgadaky ýaly *kim* ýa-da *näme* dogrusynda sözlenýändigini anyklaň.

näme?
Nusga: okamak hakynda wesýet etmek.

Okamak ... wesýet etmek; türkmen dili ... çykyş etmek; asman ... ylym; Mendeleýew ... ýatlama; Magtymguly ... eser; “Balykçy we balyjak ... erteki”; “Tylla horaz ... erteki”; “Pop we onuň hyzmatçysy Balda ... erteki”; “Şa Soltan ... erteki”.

336-njy gönükme. Söz düzümleriniň manysyna laýyk bolan wagt, dowamlylyk görkezýän sözsoňy kömekçileri ulanyň, olary sözlem içinde getirin.

Myrat gideninden ..., syýahatçylar gelmezinden ..., talyplaryň ýygnaýyndan ..., Garaşsyzlyk ýyllaryna ..., Garaşsyzlyk alanymyzdan ..., sowet hökümeti ýykylandan ..., öýlerimize gaz çekilmezinden ..., Aşgabat-Daşoguz ýoly çekileli ... .

337-nji gönükme. Bilelikdeligi görkezýän sözsoňy kömekçileri ulanyp, sözlem düzüň. Sözlemleriň mazmunynyň haýsy türkmen halk ertekilerine laýyk gelýändigini anyklaň.

1. Eşek gulan ... dost bolupdyr; goýun geçi ... ugraýar; 2. Ördek sakarbalak ... uçýar. 3. Öwünjeň tilki beýleki tilkiler ... güzere ... ugraýarlar. 4. Ysphyhan tilkisi Horasan tilkisi ... dostlaşypdyr. 5. Bir gurbaga garynja ... dost bolupdyr.

338-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň we baglaýjylaryň aşagyna bir çyzyk, sözsoňularyň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

1. Şu gün mekdebimizde uruş we zähmet gahrymanlary bilen duşuşyk boldy. Duşuşyga talyplar, mugallymlar we mekdebe çagyrylan beýleki myhmanlar gatnaşdylar. Duşuşykda uruş we zähmet gahrymanlary durmuşymyzyň parahat bolmagy üçin görkezen edermenlikleri hem-de zähmet çekişleri barada gürrüň berdiler. Talyplar bolsa bu gün halk, Watan, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy barada aýdym aýtdylar. Şeýle-de olar Şa Şahyrymyzyň watançylyk hakyndaky, türkmen ilimiz baradaky şygrylary boýunça döredilen aýdymlyary hem aýtdylar. Dabaranyň ahyrynda biz myhmanlara gül desselerini sowgat etdik.

§ 163. Sözsoňy kömekçileriň stilistik özboluşlyklary we ulanylyş aýratynlyklary

Sözsoňy kömekçileriniň köpüsi stilistik taýdan aralyk leksika degişlidir. Olara *ýaly, üçin, sebäpli, bilen, bile, bilen bile, bilen birlikde, öň, soň, çenli, tarap* we ş.m. degişlidir. Olaryň käbiri bolsa diňe gepleşik (çen, deňiş, baka tetelli we ş.m.) ýa-da ylmy-jemagatçylyk, çeper, resmi iş stilleriniň haýsydyr birine mahsus (*garanda, seredende, garamazdan, seretmezden, özge, gaýry, ötri* we ş.m.) ulanylyp bilner. *Soň* kömekçisi gepleşik stilinde köplenç öňünden gelýän çykyş düşümdäki söz bilen bileleşip, düşüm goşulmasy düşürilip ulanylýan bolsa (*alansoň, gidemsoň*), kitap stillerinde beýle gysgaltma ýol berilmeýär diýerlikdir. *Sary, birle, kibi, zyýada, zyýat* ýaly sözsoňular nusgawy edebiyatda ulanylýan bolsa, häzirkizaman türkmen dilinde olar ulanylmaýar.

Sözsoňularyň käbiri gelýän sözlemi, sözleşşiň stili bilen baglylykda biri-biriniň ýerine ulanylyp bilner. Meselem: *üçin* sözüne derek *maksady bilen, sebäpli* sözüne derek *zerarly, jähtden* we ş.m.

339-njy gönükme. Ýaýda berlen sözsoňulardan laýygyny sözlemde ulanyp, olary göçüriň.

1. Kakamyň yhlasy (*bilen, boýunça*) biz adam bolup ýetişdik. 2. Ýaşulularyň töwellasy (*bilen, boýunça*) dawalaşýanlar köşeşdiler. 3. Siziň

tabşyrygyňyz (boýunça, bilen) esgerler hatara durdular. 4. Oňsuzsyzlyk (sebäpli, jähtden, zerarly) adamlaryň agzy birikmedi. 5. Şol demde baş ýüz (töweregi, çemesi) esger aýaga galdy. 6. Garaşsyzlyk baýramymyza (çenli, deňiç) pagta hasylyny ýygnap bolarys. 7. Bahargül daňa (golaý, ýakyn) irkildi. 8. Bu ýabyň suwy beýleki ýaba (garanda, seredende) iki esse köpdi. 9. Şu günden (beýläk, şeýläk) size berlen möhlet tamamlandy. 10. Sen meni mundan (artyk, zyýat, zyýada, aňry) köseme. 11. Oba hojalygynda eti, ýagy, süýdi köp öndürmekden (ötri, öň, öňinçä) maldarçylygy ösdürmegiň amatly usullary (boýunça, dogrusynda) iş geçirmek gerek.

340-njy gönükme. Edebi eserlerden içinde sözsoňy bolan 10 sany sözlemi göçüriň.

341-nji gönükme. Sözsoňy kömekçileriň haýsy synpda öwrenilip başlanýandygyny hem-de olary öwrenmeklige näçe sagat wagt berilýändigini anyklaň.

OWNUK BÖLEKLER

§ 164. Ownuk bölekler barada düşünje. Ownuk bölekleriň görnüşleri.

Sözlere, şeýle-de sözlemlere dürli many ýokundylaryny berýän söz böleklerine **ownuk bölek** diýilýär.

Gürleýän adam ownuk bölekler arkaly: 1) öz sözleýşindäki has wajyp sözi aýratynlandyrýar, sözün manysyny güýçlendirýär: – Aý, ýok, belli bir eşiden zadym-**a** ýok. Aklyly ýetýänler üçin seniň gelip-gideniň ikisi-**de** bir. Hatda segsen-togsan ýaşly garrylaryň**am** göwni görterilip, olara tomaşaban bolýan wagtlyk köp bolýardy (A.G.“P”); 2) soramagy aňladýar: -Näme, Batyr, indi umyt kesiläýdimi? Sen öz atlaryň bilen yza gitseň nähili borka? – Näme, eýgilikmi? – Eýsem, onda sen muny hak gözünden eşidipşiň-**dä**?; 3) haýsydyr bir duýgy netijesinde dörän haýran galmagy, howsalany, begenç, ötünç bilen aýtmagy aňladýar: -**Haý**, ussa oňarmandyr-**ow**!

- Tüýs mamla zatlar-**da**!
  - Aý, ýürejigim bol-**a**!
  - Ba-a, bu adamyň-**a** eteginde namaz okabermeli bolupdyr!
  - Şeýdip hudaýlygyny aýdanam bir bolsun-**la**!
  - Hudaýa bir dil ýetirme-**haw**!
  - **Heý**, beýle-de bir zalymlyk, beýle-de bir zannyýamanlyk bolar ogşuýa?
  - Gaty akylyly ýigit eken-**aý**! (A.K.“S.b.”)
  - Waý-**eý**, bu entek eteneje zat ahyry, kime meňzeýänini näbiljek?
- 4) inkär etmegi aňladýar: **Ne** çiş köýsün, **ne** kebab (Nakyl); 5) tassyklamagy aňladýar: Ol „üşeýän, üşeýän, sowug-**eý**, doňdum, doňdum“ diýip basyrganýardy. A.D.“A” Şu-**ha** seniň altyn aşygyň (H.Y.“P”).

Şeýlilikde, ownuk bölekler manylary boýunça şu hili toparlara bölünýärler:

1) güýçlendiriji, aýratynlandyryjy: **ne**, **-a**, **-ä**; **-da**, **-de**; **hem**; *ap* (**ak**), **göm** (**gök**), **iň**, **iňňän**, **has**; 2) soragy: **-my**, **-mi**; **-myka**, **-mikä**, **-da**, **-de** (**aýdylyşy** – **daa**, **-dää**), **-ka**, **-kä**, **-kan**, **-kän**, **-käny**, **-käni**, (**-a**, **-ä**, ownuk bölekleri hem sorag intonasiýasynda ulanylyp bilner); 3) ýüzlenmegi: **-how**, **-haw**, **hi**, **hiý**; **-haý**, **-hey**; **-ow**, **-uw**; **-la**, **-le**; **-aý**, **-eý** (**-da**, **-dä** ownuk bölekleri ýüzlenme intonasiýasynda hem ulanylyp bilner); 4) wagt aňladyjy: **-ba/-be**, **-ma/-me** (nesilme-nesil); 5) inkär ediji: **-ne**; 6) tassyklaýjy: **-eý**; **-ha**, **-hä**, **-da**, **-dä** (**-daa**, **-dää**).

§ 165. Ownuk bölekleriň manylary we ulanylyşlary

Ownuk bölekleriň käbiri (**ne**) sözlemde baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýän bolsa, beýleki biri (**-my/-mi**) sorag sözleminiň habaryna goşulyp, sorag aňladýar. **-my**, **-mi** goşulmasy käte baglaýjylyk hyzmatyny-da ýerine ýetirýär. Meselem: Ertermi, agşammy, gündizmi, gije ... (Ş.K. „K.j.“)

Ownuk bölekleriň käbiri köphyzmatlydyr. Mysal üçin, **-da/-dä** (**-daa/-dää**) isimlere, häzirki hem geljek zamanlardaky işliklere, ortak işliklere goşulyp gelýärler we soramagy (Oraz-**da**? Sen-**dä**?), habar bermek bilen tassyklamagy (Ol şeýle adam-**da**), ynanjy (Indikimize berk bolarys-**da**), nägileligi (Barmasaň, gelmez-**dä**) we ş.m. aňladýar.

Ne ownuk bölegi bir ýagdaýda Ýokluk aňlatmak bilen bir hatarda baglaýjylyk hyzmaty ýerine ýetirýän bolsa (*Ne* sakgala minnet, **ne** murta hyzmat (Nakyl)), beýleki bir ýagdaýda diňe Ýokluk aňladýar (-Kişiniň törde oturan uly gyzyndan **ne** peýda). (A.G.“P“).

hem, **-da/-de** ownuk böleklerini biri-biriniň ýerine ulanyp bolýan bolsa (Gözelem, Gözel-**de**), ownuk bölekleriň köpüsini biri-biriniň ornuna getirip bolmaýar.

-ba/-be, **-ma/-me** ownuk bölegi gaýtalanýan sözleriň arasynda baglanyşyk döredýän bolsa (ýüz**be**-ýüz, der**me**-dere), **hem** ownuk bölegi dürli hyzmaty ýerine ýetirmek bilen bir hatarda şol bir sözlemde goşulan sözleriniň ýa-da sözlemleriniň aňladýan manylaryny biri-biriniň garşysyna goýýar, ýa-da ugurdaş many berýär. Meselem: – Elbetde, şeýle adalatly patyşany öldürýän adamlar **hem** jansyzlyk eder, **hem** satylp dönüklük eder. Azapsyz, derlemän, aňsatlyk bilen tapylyan çöregiň gadyry **hem**, tagamy **hem** bolmaýar (A.G.“P“).

-a/-ä, **-da/-dä** ownuk bölekleriniň jübütleriniň her birinden birisiniň ýa-da şol bir jübütiniň bir sözlemde getirilmegi bilen, çak etmek, gümansyratmak ýa-da ynanç döretmek has-da güýçlendirilýär: – Hal molla seniň garyndaşlaryňdan-**a** däldir-**dä** alla? – Hanha, görýäň-**ä**, çäýy-zadam taýýar däl-**ä** entek (A.G.“P“).

§ 166. Ownuk bölekleriň ýazuw düzgüni

-a/-ä; **-da/-dä**; **-la/-le**; **-ha/-hä** ownuk bölekleri çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egýärler. Olaryň önünden çyzyjak goýulýar.

Men-**ä**, ol-**a**, kitab-**a**, gel-**dä**, otur-**da**, Ata-**ha** we ş.m. Emma -**eý**, -**ay**, -**ow** ownuk bölekleri islendik çekimlili söze şu durşuna goşulýar: Sowug-**eý**, eken-**ay**, geldim-**ow**.

-**ha/-hä** ownuk bölegi tirkeş sözüň birinji sözüne goşulyp gelende, onuň önünden çyzyjak goýulman ýazylýar: otur**ha**-otur, tur**ha**-tur, ýethä-ýet.

Soňy **k**, **p**, **t**, **ç** seslerine gutaran sözlere çekimli bilen başlanýan ownuk bölek goşulanda, dymyk çekimsizler açyk çekimsizlere öwürlip ýazylýar: Myrad-**a**, agaj-**a**, Mered-**ä**.

-**ba/-be**, -**ma/-me**, -**my/-mi**, -**myka/-mikä** (-**muka/-mükä**) ownuk bölekleri söze goşulyp (olaryň önünden çyzyjak goýulman) ýazylýar: ýüz**be**-ýüz, at**ma**-at, barmy, ýok**my**, barmy**ka**, ýok**muka**.

-**ay/-äý** ownuk bölegi goşulýan sözi bilen bile ýazylýar: bola**ý**, tuta**ý**.

Ownuk bölek hyzmatynda gelýän **hem** sözi gysgaldylan görnüşinde önünden gelýän söze goşulyp ýazylýar. Ol **hem** – olam, sen **hem** – senem. **hem** ownuk bölegi -**da/-de** ownuk bölegi kabul etmeýär, eger kabul etse, onda ol baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Sypat derejesini ýasamaga hyzmat edýän -**ap** (ak), **göm** (gök) ýaly ownuk bölekler bilen sypat sözünüň arasynda çyzyjak goýulýar: **sap**-sary, **göm**-gök, **ap**-ak.

-**ayt**, -**äyt** ownuk bölekleri goşulýan sözünüň yzyndan çyzyjak goýlup ýazylýar: gel-**äyt**, dur-**ayt**.

342-nji gönükme. Ownuk bölekleri tapyň. Olaryň söze, sözleme berýän many öwüşginini düşündiriň, dürs ýazuwyna syn ediň.

1. – Heý, men-ä bilmedim-ow. 2. – Öz päliň-niýetiňdendir-dä – diýdi. – Öz päliň-niýetiň gowy bolsa, seniň atyňa-da hiç zat bolmazdy. Ýedi doganyň seni bir batman jöwene almazlygy hem, belki, öz päliň-niýetiňden bolandyr. 3. – Hawa-la, dogry-da, - diýdi-de, uludan demini aldy. 4. – Menmi? Yog-a, juda beýle dälidirin ... 5. – Öýüň-iliň ýok bolsa, senem biziň birimiz ekeniň-dä, geziber. 6. Uly-ha beýlede dursun, oýnamaga çykan oğlan-uşagam ýokdy. 7. – Munuň aýdýanyna sered-ä ... Dünýäde owadan ýigit gytmý, haýsyny ýüregiň söýse, saýla-da tut. 8. – Pä-heý, muňa seret-le! 9. – Men beýle boljagyny bilmedim-dä. (A.G. „P.“).

344-nji gönükme. Sözleri göçüriň we olaryň ýokarsyndan basymyň ornuny belgiläň. Haýsy sözlerde basym iň soňky bogna düşmeýär? Näme üçin?

Myratda, Gözel-ä, Aman-a, nar-da, ülje-de, bildik-dä, Gözel-le, Ýagmyr-a, ýagys, bu-ha, görmezler-le, sowuk-la, Amanmyrat.

345-nji gönükme. Köp nokatlara derek degişli ownuk bölekleri goşup, zerur dyngy belgileri goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Ownuk bölekleri kabul eden sözlerde basymyň ornuny belgiläň. Soňra sözlemleri sözleýşiň agzeki görnüşine laýyk okaň.

1. Ata-... bu gün gelmelidir. 2. Top oýnamakda biz... şolardan galmarys. 3. Dag başyny garaldan buludyň-... bolşy ýagys ýagarly

dörünýär. 4. Işsiz köçe syryp yören-den-... bir eser okanyň gowy. 5. Aýdan sözüni manyly aýdyp bilmejek bolandan-... lal bolup oturanyň ýagşy.

346-njy gönükme. Köp nokatlara derek zerur harplary goýup, degişli ýerinde çyzyjak, otur belgisini goýmak bilen, sözlemleri göçürin. Ownuk bölekleriň aşagyňy çyzyň.

1. Mamagül:

– Meniň özümä Batyra diýibilmen welin, demirçä diýdirerindä, diýip razylık beripdir. 2. – Bu gün seniň hemişekiligiňä däl demirçi saňa näme bolýar? 3. – Ýokla men diňläp ot....rynla. Ol aýy çagasyny alyp ötä....gitdimi? 4. – Aý Batyr ol gyz meniň üç....nem keseki däl. 5. Ýokla meniň göwnümde bir üýtgeşik zat ýokla (A.G. „P.“). 6. – Maňa galsaha gözel göwni goý ýatybersin! 7. Üç....niň bormy? Atyň bolsa çaparsyňda! 8. – Päheý, onuň işi haý....la! 9. – Eti tapsak iýerisdä! 10. – Aý ýigidä bildiow! Gumda goý(?)nam kanda! 11. – Ýerow Japbaklar! Näme beýle gult....nyşyp ot....rsysyz? 12. – Heý bidöwlet dilenmek günä bolar! 13. – Heý bihepbeler! 14. – At edinmäň näme manysy baraýt! – Hä palçykdan ýasaňda çüwýän bolsa, kyn däl. 15. – Ahow Topbak! Saňa näme boldy? Dälirediňmi? 16. – Japbak şuna aldyňow! 17. – Eýsemde bolsa, menä it uruşdyrmakdan keýp zat ýokmukan öýdýän. 18. – Balalarym, ýeke düýe äkitseňiz, meniň düýämi äkidäýiň! 19. Ýerow ýigitler näme gezelençmi ýa habarlyjamysyňyz? 20. Seniň bilen birsalym irkilişäýsek diýip geldik („J.“). 21. Ne çiş köýs....n ne kebab (N.).

347-nji gönükme. Ýaýda berlen goşulmalardan peýdalanyň, sözleri sözlem içinde getirip ýazyň. Haýsy dürs ýazuw düzgünine esaslanandygyny düşündiriň.

Durdy (-da/-de), Garagumy (-da/-de), hozy (-da/-de), okuwçy (-ha/-hä), Dürli (-la/-le), gel (-aýt/-äýt), gyzlary (-ha/-hä), geçileri (-ha/-hä), işçiler (-a/-ä), suwçular (-a/-ä), Myrat (-a/-ä), agaç (-a/-ä), çörek (-a/-ä), ýurt (-a/-ä), ýap (-a/-ä), eşek (-a/-ä).

§ 167. Ownuk bölekleriň stilistik özboluşlyklary we ulanylyş aýratynlyklary

Özleriniň manylary boýunça ownuk bölekleriň köpüsi beýan edilýän pikirlere we duýgulara ekspressiwlik öwüşginini bermek üçin hyzmat edýärler. Şol sebäpli-de ownuk bölekleriň güýçlendiriji, aýratynlandyryjy (ne, -a/-ä, -da/-dä, hem, ap-, göm-, çym-, iň, iňňän, has), sorag aňladýan (-my/-mi, -myka/-mikä, -da/-dä, -ka/-kä, -kan/-kän), ýüzlenmegi aňladýan (-how, -haw, hi, hiý, -uw, heý, haý, -ow, -la, -le, -aýt, -eýt, -äýt, -da/-dä) toparlary diňe bir sözleýşiň habar beriji stillerinde ulanylman, eýsem gürleýän adamyň habar berilýäne bolan gatnaşygyny hem aňladýar.

Mysallary deňeşdirin: - Durdy-da, walla, Kolýa, saňa geregem şol (güýçlendirme aňladýar).

Omar hasam çetine degdi. – Ýagşy. Men sizi öýe-*hä* eltip bilmen (pikir nygtalýar). – Sag-gurgunlykmy –ow! (ýüzlenilýär). – Ýeri, nähili, ýaşajak adamlar *heý* bir zat alyp bildiler*mikä?* (soragy aňladýar) (G.Ş.“A.”)

Görşümüz ýaly, ownuk bölekler gepleşik stilinde sözleýşe aýratyn, özboluşly öwüşgin berýär.

348-nji gönükme. Galdyrylan harplary, dyngy belgileri goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Ownuk bölekleriň sözlemlerdäki hyzmatlaryny we stilistik öwüşginini dilden düşündiriň.

1. – Haý, Mommuk ýet-how! Böwet gitdi-how! (K.D. „Y“) 2. Seniň şertiň gutarmady-la! Náme bizden ätiýaç edýämiň! 3. Ýnanmazlyk üçin däl-de işi çig galdyrmazlyk üç....n. 4. – Hä nämä boldy? 5. Ýeri-ow Topbak nämä bir ýeriň agyrdymy? 6. – Hä tüýkürdiň-de gönendirdiň! 7. – Wiý, olar-a gyzyl(?)etene. 8. – Baý aga, sen arkaýynja bolaý. 9. – Bu keramat däl-de tüýs arwah-jyn ekeni. 10. – Heý, ylahym ýaşyňyz kesilsin ýaşy kesilenler! 11. Siz heý oýlap görýämiňiz! Siziň el urýanyňyz or(?)lup giden sypalyň hoş....symy ýa or(?)lup üýş....rilen dessemi? 12. – Aý hoşaly sanaç niredesiň haw! 13. – Baý aga ugur-a haýyr däl. 14. – Baý aga mun....ň guýr....gam ýok-la! 15. – Hä palçykdan ýasaňda çüwýän bolsa, kyn däl. 16. – Waý demikdim-le! Kelläm hem özümiňki-le! 17. – Hawa-la! Mapbagyň hun....na seniň ähli malyň hem ýetesi ýok. 18. – Häh Doýduk eje sen bolaýasyň-da. Japbaklaryň seniň sözüňi ýere salyp biljek güm....nlary barmy? Belki, biz kell....-de käd....-de şikes bermän bir zat eders („J“).

MODAL SÖZLER

§ 168. Modal sözler barada düşünje. Modal sözleriň görnüşleri

Gepleýäniň habar berýän maglumatyna dürli derejeli hem-de görnüşli garaýşyny aňladýan sözlere modal sözler diýilýär (*modus* diýen latyn sözünden bolup, *tür*, *gysarma* diýmekdir). Olar hyzmaty boýunça ownuk bölekler ýakynyrlar. Şu sebäpli-de modal sözlere köp ýyllaryň dowamynda ownuk bölek hökmünde seredilip, diňe geçen asyryň altmyşynjy ýyllaryndan başlap özbaşdak söz topary hökmünde garalyp başlanyldy (Seret: Häzirki zaman türkmen dili. – A.:1960, 527-533-nji sah.).

Modal sözleriň özbaşdak leksik manysy ýok, olar sözüň, söz düzüminiň ýa-da tutuş sözlemiň manysyna goşmaça many öwüşginini berýär ýa-da gürleýän adamyň habar berýän pikirine bolan garaýşyny aňladýar.

Modal sözleriň özüne mahsus goşulmalary ýok, olardan täze söz hem ýasalmaýar.

Modal sözler sözlemde köplenç giriş sözi hökmünde gelýärler. Olar käte sözlemiň habary bolup bilýärler, emma beýleki agzalary bolup bilmeýärler (Agzalan „Türkmen diliniň grammatikasy, 550-nji sah.).

Gelip çykyşy boýunça modal sözleriň käbiri beýleki söz toparlaryndan ýasalydyr. *Mysal üçin, aýdaly, diýmek, gerek, bakaly, bakalyn, ýeri, goý, öýdýän (oý edýäriň), çemeli (çak etmek) ýaly modal sözler işliklerden, ähtimal, ylaýta-da, belli, dogry, hakykatda-da, jedelsiz ýaly modal sözler hallardan ýasalydyr.*

Modal sözleriň käbiri (*belki, ähtimal, umuman, esasan ....*) alynma sözlerdir. *Ýeri, hany, beri, hawa* ýaly sözler türkmen diliniň hut özüniň modal sözleridir.

Modal sözler döreýşi boýunça:

1) hakyky modal sözler (*belki, garaz, ylaýta-da, ähtimal*) we 2) funksional modal sözler diýen toparlara bölünýärler. Beýleki söz toparlaryndan hasyl bolanlara getirilen mysallar funksional modal sözlerdir.

Ýerine ýetirýän hyzmatyna görä modal sözler: 1) gürleýäniň beýan edýän maglumatyna bolan garaýşyny aňladýan modal sözler we 2) sözüň, söz düzüminiň manysyna dürli derejeli hem-de görnüşli goşmaça öwürşgin berýän modal sözler diýen toparlara bölünýärler:

I. **Gürleýäniň beýan edýän maglumatyna bolan garaýşyny aňladýan modal sözlere** *ýeri, hawa, belki, elbetde, meger, garaz, ähtimal, hökman, çemeli, gerek, bar, ýok* ýaly sözler degişlidir. Olar gürleýän adamyň bir zada berk ynanmagyny, çak etmegi, pikiri jemlemegi, sözleşse ekspressiw-emosional many öwürşginini bermegi, ýoklugy, inkärliги, diňleýjiniň ünsüni çekmegi aňladýan modal sözler diýen toparlara bölünýärler.

II. **Sözüň, söz düzüminiň manysyna dürli derejeli hem-de görnüşli goşmaça öwürşgin berýän modal sözlere** *has, juda, tüýs, tä, ras, hakyt, edil, ine, ynha, däl, tas* ýaly modal sözler degişlidir. Bular ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça ownuk bölekler *has* ýakyn sözlerdir. Bu topara girýän modal sözler hem söze, söz düzümine, käte sözleme güýçlendiriji, nygtaýjy, ünsi çekiji, inkär etmegi we ş.m. aňladýarlar.

Bu hili modal sözler sözüň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň önünden ýa-da yzyndan goşulyşy boýunça iki topara bölünýärler. Sözüň, söz düzüminiň, sözlemiň önünden goşulýanlara *has, tüýs, tä, ras, ine, ynha, tas* ownuk bölekleri, yzyndan goşulýana *däl* sözi girýär.

Umuman, modal sözler esasy hyzmaty we manylary boýunça şu hili toparlara bölünýärler:

1) **güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler:** *has, hasam, has-da, has hem, hut, juda, edil, örän, gaty* we ş.m. Bular yzyndan gelýän sözüniň, söz düzüminiň manysyny güýçlendirýärler. Meselem: *Örän* gowy boldy. Çendan gara ýel turanda-da *gaty* hezillik bolýar! („J.“) Olar *has* gowy dynçlaryny alardylar. – Wah, melgunyň *hut* özi eken (A.G. „P“).

2) **görkezmeği bildirýän modal sözler:** *ynha, halha, ine, anha, ana.* Bular yzyndan gelýän sözüň manysyny tapawutlandyryp görkezýärler. Olar ýazuwda köplenç otur arkaly tapawutlandyrylýar. Meselem: - **Ine**, saňa gerek bolsa – diýip eminleriň biri arçynyň

ýüzüne ýallaklady. **Ine** saňa gerek bolsa sütem (A.G.“P“). – **Ana**, Ata-da bar (G.Ş.“A“).

- 3) **tapawutlandyрма aňladýan modal sözlere diňe, hut, asyl,ylaýta-da** sözleri degişlidir. Meselem: .... Ýok, *diňe* bir zady özi gurup, çaşyryp bilýärdi (G.Ş.“A“). – Goýunlary satman, *asyl* bulary bakybersek näderka? („J“).
- 4) **diňleýjiniň ünsüni çekmegi, soramagy aňladýan modal sözlere ýeri, bakaly, bakalyn, hany, eýse, dagy** sözleri degişlidir. Meselem: - *Eýsem*, kimiňki bolmaly? (M. we S.) – *Dagy* sen maňa näme diýmekçidiň? – *Ýer-ow*, ýigitler, näme, gezelençmi ýa-da habarlyjamysyňyz? („J“) – *Ýeri*, onsoň? – Batyr, geň-enaýy zatlary eşitmegem gerek welin, *hany*, düşewüntliň ýerden gürrüň bersene. (A.G.“P“).
- 5) **tassyklamagy aňladýan modal sözlere hawa, ahyr, ahyry, dogry, ha** sözleri degişlidir. Meselem: Çynmyka diýip, meniň gara janym galmady *ahyry*.
– *Hawa*, ussa, tapdyk özün-ä, guda-**ha** bolnandyr. *Dogry*, Hal molla dindar adam. (A.G.“P“).
- 6) **ýoklugy we inkär etmegi aňladýan modal sözlere däl, ýok** sözleri degişlidir. *Ýok* sözi öňünden gelýän pikiri inkär edýär. Meselem: - **Ýok**, beýle söwda bolmaz („J“). – **Ýok**, beýle *däl*!
- 7) **berk ynanmagy aňladýan modal sözlere hökman, elbetde, hakykatdan-da, gürrüňsiz** sözleri degişlidir. Modal sözleriň bu görnüşi tutuş sözlemdäki aňladylýan pikire ynanjy aňladýarlar. Bular köplenç sözlemdäki giriş sözi hökmünde gelýärler. Meselem: - *Hawa, elbetde*, gyzyklylygyňyzam edýän käriňiz bilen baglydyr *ahyry* (A.G.“P“).
- 8) **çak etmegi aňladýan modal sözlere meger, belki, ähtimal, öýdýän, mümkin, çaky, çemeli, gerek** sözleri degişlidir.
Alla, men-ä ýaramajak bolýan **öýdýän**.
Kany batyr, seniň başyňa gelen belalaram, *meger*, seniň şu mana düşmezligiňden gelen bolsa *gerek* (A.G.“P“).
Modal sözleriň bu görnüşiňiň käbiri (mümkin, meger, belki) tutuş sözlemdäki aýdylýan pikire çak etme öwüşginini berýär. Olar sözlemdäki giriş sözi bolup gelýärler. Meselem: *Belki*, seniň bu häsiýetleriň ikinji beýige ýaramadyk bolmagy ahmal. *Belkem*, gerek bolar (A.G.“P“).
- 9) **umumlaşdyrmagy, jemlemegi, netije çykarmagy aňladýan modal sözlere garaz, dogrudanam, umuman, adatça, şeýlelikde, diýmek, şunlukda, şunuň bilen birlikde** sözleri, söz düzümleri girýär. Olar sözlemdäki säginme (ýazuwda otur) bilen aýratynlandyrylyp, giriş sözi hyzmatynda gelýärler. Meselem: *Adatça*, göwrelä aýal diýilmez, toýly aýal diýler (R.). *Garaz*, bergi etmeli, borç etmeli tölemeli welin.... – **Dogrudanam**, baba, bilmedim. *Şeýlelik bilen*, şowuna düşürüp, Öwezmyrat batyr Gutla Tāzegüli alyp berdi (A.G.“P“).

- 10) **sözleşme emosional-ekspressivlik berýän modal sözlere aňbeti** (*ahbetin*), *ahyry*, *ahyryn*, *beri* (*berin*, *däni*), *däninim* munuň bir, *weli/welin bilen* aňladylşyna-da düşülýär) sözleri degişlidir. Bu topara girýän modal sözlere bile gelýän sözüne, söz düzümine güýçlendirijilik manylary hem berýär. Meselem: - Köşeklerim, bu-ha bir bogazja sygyr. Aslynda çagyrylan adama öňi bilen hezzet-hormat edilýändir *ahyry*! („J“) Gurban *weli* görmenokdy (S.Ö.“O.o“).

348-nji gönükme. Okaň. Modal sözlere tapyň we olaryň ulanylýan sözlemlerdäki hyzmatyny we many öwürşegini anyklaň.

Adatça, aş saýlaýar diýilmez, agzy bimaza diýler. Gör-ä, şol bir many, emma nähili sypaýylyk, nähili gözde inçelik, aýala bolan nähili söýgi bar. Diňe aýalyň önünde togap eden millet şeýle aňlatmalary tapyp biler. Aýalyň agzy bimaza döwründe oňa in süýji, in ýokumly nygmatlary tapyp ber. Aýal göwrelikä, onuň bábegi kyrkçileden çykýança, oňa ýaşuly aýallaryň biri ýörite gözegçilik edýär. Ylaýta-da, onuň agzyna seretmeli. Şeýle-de, ýaşuly aýal, köplenç, ýakyn garyndaşy oňa şol özboluşly döwürde höwür bolýar. Türkmen zenany utanjaňdyr, uýatlydyr, ol göwrelikä ata-enesi, gaýynata-gaýynenesi-hä däl, hatda adamsyndanam birhili uýat edegen bolýar. Şonuň üçinem, ýanynda ýaşy duruşşan bike aýal bolsa, onuň üçin juda oňatdyr.

349-njy gönükme. Zerur dyngy belgileri, köp nokatlara derek harplary goýmak bilen, sözlemleri göçürin. Modal sözlereň aşagyny çyzyň we olaryň sözlere, söz düzümlerine, sözlemlere berýän many öwürşegini dilden düşündirin.

1. Onuň ot dannawy ýokdy diňe agzy dek durmasa bolýardy. 2. – Belki namaz öwretmek üçindir. 3. – Onyň dogry welin Ýapagy biziň başinji „doganymyz“ ahyry! 4. Bugra-da edil Ýapagy ýaly tüýs Japbakyň malydy. 5. Ylaýta-da ol odun çekmäge pälwandy. 6. – Ýeri Doýd...k näme boldy? 7. Onuň töwereginde yzy-da ýok. Ony gözün bilen görmeseň, ynanar ýaly hem däl. 8. Ýeke men däl ynha Japbakyň hemmesi hem eşitdi. 9. Heý aňdaranam sü...räp bormy? 10. – Ýok biz düpbozan däl dek gezen. 11. – Alamyza taýhardy ýitirelimiz bari belki gartaşyp ýörendir. 12. – Diňe şularyň bähbidine. 13. – Onda näme, bu „men kazydyryn“ diýýär ahyryn. 14. – Aýby ýok. Goý kyrk tylla bols...n („J“). 15. Ynha sen meniň atyma mün-de diňläý. 16. Ýok onyň dogry däl. 17. Ýeri Myraly açlyk maňa-da täsir edendir – Soltansöýün aj...gandyr öýtd...ňmi? 18. – Eýsem indi nätmek gerek? („M we S“).

350-nji gönükme. Çeper eserlerden düzüminde modal sözi bolan 10 sözlem tapyp göçürin. Modal sözlereň aşagyny çyzyň.

ÜMLÜKLER

§ 169. Ümlükler

Ümlükler – bular gürleýän adamyň içki duýgusyny – begenjini, şatlygyny, gynanjyny, haýran galmagyny, gahar-gazabyny, gorkusyny, nägileligini, ýigrenjini we şuna meňzeşleri bildirýärler, ýöne olary atlandyрмаýarlar. Şonuň üçin hem olar üýtgemeýän söz toparý hasaplanylýar we özbaşdak many aňladýanlara-da, kömekçi söz toparlaryna-da girmeyärler. Muňa garamazdan, ümlüklere degişli „aýry-aýry sözler degişlilik we käbir düşüm goşulmalaryny kabul etmek arkaly substantiwleşýärler“ (Türkmen diliniň grammatikasy, 1999, 565-nji sah.). Şeýle ýagdaýda olar sözlemiň dürli agzasy bolup gelýärler, ýöne ümlüklik hyzmatyny ýitirýärler.

Düzümi boýunça ümlükler öndümsiz (**ah, wah, waý, wiý, hä ...**) we öz anyk leksik manysyny ýitiren öndümlü (**toba! eý toba! toba estagpyrylla! eý Hudaý! toba tagsyr! bolmaz!**) ümlükler diýen toparlara bölünýärler. Ümlükler işlik ýasamak üçin öndüriji kök bolup hyzmat edip bilerler. Meselem: *hahahaýlady, wahahaýla, öwhüldedi*. Ümlükleriň käbiri atlaýar. Meselem: *ah-wahy, hyh-çoky, haýýña, waýýña, hä-hümüne* we ş.m. Duýgy hem-de ekspressiwlik aňladýan ümlükleriň köpüsi durnukly gaýtalanma görnüşdedir. Meselem: **haý-haý-haý-eý, baý-baý-baý-ow, wah-wah-wah-eý**.

Çalt, duýdansyz we gysga wagtda bolup geçýän hereketi aňladýan işliklerden ýasalan sözler toparý-da ümlüklere degişlidir. Meselem: *Gör! Me saňa! Seredä! Ýuwaş!*

Käte *hawa, ýok* tassyklaýjy we inkär ediji sözler modal sözlere-de, ümlüklere-de goşulýar. Sebäbi bu sözleriň ümlüklik hem modallyk häsiýeti bar.

Sözlemiň düzüminde ümlükler dürli hyzmaty ýerine ýetirýärler: 1) kontekstiň gurşawynda ümlük aýratyn sözlem görnüşinde gelýar: „Aý!“ „Eý Taňrym!“ 2) ümlük sözleme ekspressiwlik bermek üçin girizilýar: „wah, sen ýadapsyň“; 3) *eý, aý, oý, waý* ýaly ümlükler *nähili? nätdi? nädip?* çalyşma sözleri bilen intonasiýa taýdan utgaşyp ýa-da çalyşmasyz nygtaýjy, inkär ediji, güýçlendiriji hyzmatda gelýärler (**Aý** seniň bir! **Ah** zamana-zamana! **Gör** nähili owadan! **Al** muny! **Aý** goýa! **Aý** nätd-ay! **Wah** nätdiň-ow!); 4) durnukly söz düzümleriň käbiri şol durşuna ümlük hyzmatynda gelýärler: hoş gal! Alny-bagty açyk bolsun! Haýwanlary çagyrmak üçin ulanylýan *moh-moh! tüý-tüý!* ýaly sözler hem ümlük hasaplanylýar.

Ümlükler sözlem agzasy hasaplanylmaýar.

§ 170. Ümlükleriň stilistik özbo luşlyklary we ulanylyş aýratynlyklary

Ümlükler sözleşi işjeň ýagdaýa getirýärler, olar emosional gürleşmeklige mahsusdyr. Şonuň üçin hem olar resmi däl ýagdaýda – gepleşik stilinde ulanylýar. Çeper eserlerde ümlükler gahrymanlaryň sözleşiş aýratynlyklaryny häsiýetlendirmek maksady bilen peýdalanylýar.

Olar beýan edilýän wakanyň ösüşini, waka bolan garaýşyny aňlatmak maksady bilen awtoryň sözünde hem käte ulanylýar.

Meselem: - Heýjanelek, bugdaýymyzy tapdyk! – Hä-ä, boldy, boldy.
– Heý, peläketler!- *Waye-eý, heý*, bu „gerekdirleriň“ soňy bolmazmy? – *E-eý*, gassap, sen bu dükança aýtsana-*haw!* („J“)

349-njy gönükme. Ümlükleri intonasiýasy boýunça okaň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň. Ümlükleriň sözlemleriň manysyna bolan gatnaşygyny düşündiriň.

- Eý, Japbaklar! Geliň, bizem et iýeliň!
- Hah-hah-ha-a.... ! Günüňiz asmana galan bolsa, işiňiz kynlaşypdyr.
- Eje, aý eje, görsene!
- Aý, berekella, goçagym!
- Han ogul, heý, şu meýdanda gawun-garpyza gözüňiz ildimi?
- Heý, bidöwlet, dilenmek günä bolar!
- Wah, arman!
- Hä, näme boldy?

350-nji gönükme. Okaň we ümlükleriň nähili intonasiýada aýdylýandygyny we nähili manyda ulanylýandygyny anyklaň.

1. Wah, kelläm agyrýar.
2. Wah, Myratjan, sendigiňi bilmändirin.
3. Wah, şu wagat awtobus geläýsedi.
4. Wah, sen şol kitaby bir okasadyň.
5. Wah-wah-eý, ýykylaýdyňmy?

351-nji gönükme. Rowaýatdan bölegi okaň we adamyň içki duýgusyny (begenjini, gyananjyny, geň görmegini, haýran galmagyny) aňladýan sözleri tapyp, olary sözlem içinde getirip ýazyň. Ümlükleriň ähmiýetini düşündiriň.

.... Japbaklar haýran galdylar.

- Bă, bu aýal däliredimika! – diýişdiler.

Gülküden gözüniň ýaşyny saklap bilmedik Doýduk zordan sözünü düşündirdi.

- Heý, saňsar işigaýdanlar! Siziň garagyňyz gapykmy? Ynha, soky ýaly bolup duran näme – menmi?

Japbak Mapbaga haýrangalyjylyk bilen seretdi.

- Bă, hakykatdanam, öz-ä Mapbak weli, munuň kellesi kimkä?

Mapbagyň sesi ýaňlandy.

- Way, demikdim-le! Kelläm hem özümiňki-le!

Onda gözleriniň ýaşyny gyňajy bilen süpürüp duran Doýduk aýtdy:

- Aý, Hudaý uranlar, onuň kellesindäki meniň süýt kädim ahyry!
(„J“)

352-nji gönükme. „Baý“ ümlügin a) ökünji, b) göwnüýetmegi, ç) nãrazylygy aňladýan manylarda ulanyp sözlem düzüň. Sözlemleri öz intonasiýasynda aýdyň.

353-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde durnukly söz görnüşinde ulanylýan ümlüklü 10 sözlem tapyp göçüriň.

§ 171. Ses we şekil (obraz) aňladýan sözler

Tebigatyň janly-jandarlarynyň, jansyz zatlarynyň seslenmesine öýkünlip, şol seslenmelere meňzedilip aýdylýan sözlere **ses aňladýan sözler** diýilýär. Zatlaryň, hereketleriň we ş.m. şekiline, durkuna, daş sypatyna meňzedilip aýdylýan sözlere **şekil (obraz) aňladýan sözler** diýilýär.

Ümlüklerden tapawutlylykda, bular içki duýgyny aňlatman, eýsem haýwanlaryň we guşlaryň seslenmesini, tebigatyň haýsydyr bir hadysasy netijesinde dörän sesleriň ses serişdeleri arkaly şertli gaýtalanmasyny özünde jemleýär. Meselem: mo-o-o, maw-maw, şark-şark, gürs-gürs, waz-z-z, uw-ww, şu-ww, warryk-warryk, tark-tark, ýalt-ýult, ýylp-ýylp. Bu hili sözleriň öz grammatik şekili ýok. Leksik manylary bolsa olaryň sesleniş boýunça kesgitlenilýär.

Ses we şekil aňladýan sözlere *ühhä-ühhä, hyh-tüf* ýaly adamlaryň seslenmesi, *ýelk-ýelk, lemp-lemp* ýaly şekil aňladýan sözler hem degişlidir.

Ses we şekil aňladýan sözler köplenç bir ýa-da birnäçe gaýtalanýan bogundan ybaratdyr: **tark, jalk, gürp, gürs-gürs, şark-şark-şark.**

Ses we şekil aňladýan sözler sözlem agzasy hasaplanylmaýar.

Türkmen dilinde ses we şekil aňladýan söz köpdür. Olar beýleki söz toparlaryny ýasamakda özen bolup hyzmat edýärler. Meselem: maw---mawla---mawlaýys; şag---şagla; şar---şarla---şarlawuk---şarlaýys---şarlamak we ş.m.

Ses we şekil aňladýan sözlerden beýleki söz topary ýasalan sözler (köplenç işlik, at) sözlemde habar (Ýel *şuwlady*), eýe (Onuň *şakrydysy* ýatmady), aýyrgyç (*Gürrüldiniň* derdinden ýatyp bilmedi), ahwalat (Sil *şaglap* geldi) hyzmatynda gelýärler.

Ses we şekil aňladýan sözlerden has at hem ýasaly bilner. Meselem: Şarlawuk (Balkan welaýatynda ýerleşýän obanyň ady), Hür-hüri (Ahal welaýatynda ýerleşýän çeşme ady).

Ses we şekil aňladýan sözler çeper eserlerde hereketiň çalt, duýdansyz we beýleki görnüşde ýüze çykýandygyny görkezmek üçin ulanylýar. Şonda olar sözleýşe suratlandyрма öwüşginini berýär: gürlýän adam hereketi *habar bermegiň* deregine diňleýjä şol hereketi suratlandyрма arkaly ýetirýär. Meselem: -U-u-u.... u-u-u.... Batyr aga, başyňa döneyin, meni öldürme! Şol wagt bolsa, Jonnuk batyryň gulagyna tanyş bir ses eşidilipdir:

-Ku-ku.... ku-ku....

354-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ses we şekil aňladýan sözleriň çeper sözleýişdäki hyzmatyny anyklaň.

1. Bogazyna ýapyşylan möjegiň boguk sesi çala eşidilipdir: -U-u-u.... Jonnuk batyr, men wadamy ýerine ýetirdim ahyry. 2. Aýy dyrnakly penjeleri bilen çagyl pytyrdadypdyr: - Mygyrr. – Hã, Jonnujyk, saňa bal gerekmi? – Hawa, bal gerek! – Mygyrr.. Ýa-da jan gerekmi? 3. Tilkijik zaryn ses bilen çyňsapdyr: - Waňk.... Batyr aga, men saňa näme ýamanlyk etdim? 4. Şol wagtda Tulpar näme üçindir hokranypdyr: - Hi-hi, hi-hi.... Jonnuk batyr agzy açyk golçany oňa tutup berende, Tulpar uzyn dili bilen ýalapdyr-da, hojaýynyna sag bol aýdýan ýaly, baş atypdyr („J.b“).

MAZMUNY

Giriş

- § 1. Türkmen dili. Ýerli siweler we edebi dil.
- § 2. Agzeki (dil) we ýazuw sözleşşi.
- § 3. Türkmen diliniň ýerine ýetirýän hyzmatlary.
- § 4. Türkmen diliniň bölümleri.

LEKSIKOLOGIÝA WE FRAZEOLOGIÝA

- § 5. Leksikologiýanyň öwrenýän dersi.
- § 6. Söz – diliň merkezi birligi.
- § 7. Söz - ähli söz şekilleriniň many (semantik) birligi hökmünde.
- § 8. Sözüň leksik we grammatik many bitewiligi.
- § 9. Söz - leksik ulgamyň bir bölegi hökmünde.
- § 10. Söz we onuň leksik many bitewiligi.
- § 11. Sözüň birmanylygy we köpmanylylygy.
- § 12. Asyl we göçme manyly sözler.
- § 13. Omonimler.
- § 14. Sinonimler.
- § 15. Antonimler.

TÜRKMEN DILINIŇ HÄZIRKI ZAMAN LEKSIKASY STILISTIK NUKDAÝNAZARDAN

- § 16. Täsirli (emosional öwüşginli) sözler
- § 17. Stilistik taýdan aralyk sözler.
- § 18. Stilistik taýdan peseldilen sözler.
- § 19. Kitaby sözler.

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DILINIŇ LEKSIKASY NYŇ GELIP ÇYKYŞY BOÝUNÇA HÄSIÝETNAMASY

- § 20. Asly türkmen sözleri.
- § 21. Alynma sözler.
- § 22. Halkara sözler.
- § 23. Esasy alynma söz ýasalyş usullary. Kalkalaşdyrmak
- § 24. Ylymda, tehnika we çeper edebiýatda alynma sözleriň ulanylyşy.

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DILINIŇ SÖZLÜK DÜZÜMINIŇ ULUNYLYŞ HÄSIÝETNAMASY

- §25. Taryhy, könelişen we täze sözler.
- §26. Şiwe sözleriniň ulanylyşy.
- §27. Žargonlaryň we argolaryň ulanylyşy.

DURNUKLY SÖZ DÜZÜMLERİ (FRAZEOLOGİZMLER)

- §28. Durnukly söz düzümleri barada umumy düşünje.
- §29. Durnukly söz düzümleriň esasy görnüşleri
- §30. Durnukly söz düzümleriň çeşmeleri.
- §31. Nakyllar, atalar sözi we “ganatly sözler”

TÜRKMEN DİLİNİŇ SÖZLÜKLERİ

- §32. Türkmen diliniň sözlükleri barada umumy maglumat.
- §33. Düşündirişli sözlügiň aýratynlygy.
- §34. Durnukly söz düzümleriniň sözlügi.

STILISTIKA WE MEDENİYETLİ SÖZLEÝİŞ

- §35. Funksional stilistikanyň öwrenýän meselesi.
- §36. Funksional stiller.
- §37. Ylmy stil.
- §38. Resmi – iş stili.
- §39. Jemagatçylyk stili.
- §40. Gepleşik stili.
- §41. Çeper eseriň stili.
- §42. Medeniýetli sözleýiş.

FONETIKA, ÝAZUW, AÝDYLYŞ

- §43. Fonetika, ýazuw, aýdylyş barada umumy maglumat.

SES, BOGUN, BASYM

- §44. Sözleýiş apparaty. Sözleýiş sesleri ýasalanda onuň işleýşi.
- §45. Çekimli we çekimsiz sesler.
- §46. Bogun.
- §47. Basym.
- §48. Fonetik transkripsiýa hakynda düşünje.

ÇEKIMLI SESLER

- §49. Çekimli fonemalaryň sany barada.
- §50. Çekimlileriň emele gelişleri.
- §51. Çekimli sesleriň ulanylyşy bilen baglanyşykly ýüze çykyan dürs ýazuw düzgünleri.
- §51. I. Dar çekimlileriň düşmek düzgüni.
- §51. II. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni.
- §51. III. Çekimlileriň inçelik – ýogynlyk sazlaşygy.

ÇEKIMSIZ SESLER

- §52. Türkmen dilindäki çekimsiz fonemalaryň ses düzümi barada.
- §53. Çekimsiz sesleriň emele geliş (toparlara bölünishi).
- §54. Açyk we dymyk çekimsizler.
- §55. Dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülýän we öwrülmeýän ýerleri.
- §56. Çekimsizleriň sazlaşygy.
- §57. Uýgunlaşma.
- §58. Çekimsizleriň düşüp galyşy.
- §59. Sesleriň ýeriniň çalyşmagy.
- §60. Sesleriň artdyrylyşy.
- §61. Ses gaýtalanmasy.

ORFOEPIÝA

- §62. Orfoepiýa barada umumy düşünje we aýdylyş normasy .

GRAFIKA

- §63. Elipbiý.

TÜRKMEN DILINIŇ ŞIWELERI WE GEPLEŞIKLERI.

- §64. Türkmen diliniň esasy şiweleri we olaryň aýratynlyklary.
- §65. Aýdylyş medeniýeti.
- §66. Şahyrana sözleýişde sesleriň ulanylyşy.

MORFOLOGIÝA WE SÖZ ÝASALYŞ

Söz ýasalýş we şekil ýasalýş barada umumy maglumat.

- §67. Sözüň ýasalyşy.
- §68. Şol bir sözüň grammatik şekilleri.
- §69. Kökdeş sözler.
- §70. Goşulma
- §71. Morfema barada düşünje. Morfema derňewi.
- §72. Şekil we söz ýasamakda basymyň hyzmaty.
- §73. Düşüp sözler.
- §74. Türkmen dilinde esasy söz ýasalyş usullary.
- §75. Söz ýasalyş derňewi.
- §76. Sözüň gelip çykyşy (etimologiýasy) boýunça derňew.
- §77. Söz ýasalyşyň öndümlü we öndümsiz görnüşleri.
- §78. Manydaş we garşylykly manyly söz ýasaýjy goşulmalar.

SÖZ ÝASAÝJY GOŞULMALARYŇ DÜRS ÝAZUWY

- §79. Dürs ýazuw.

GOŞMA SÖZLER

- §80. Goşma sözler barada düşünje.
- §81. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni.
- §82. Gysgaldylan goşma sözler.
- §83. Tirkeş sözler.
- §84. Sözüň setirden setire geçirilişi.
- §85. Dürs ýazuw sözlükleri.

SÖZ TOPARLARY

- §86. Söz toparlary barada umumy maglumat.

ATLAR

- §87. Atlaryň manysy
- §88. Aňladýan manylary boýunça atlaryň toparlara bölünişi.
- §89. Atlaryň ýasalyşy, dürs ýazuwy.
- §90. Goşma atlar
- §91. Gysgaldylan goşma atlar

ATLARYŇ SAN, DEGIŞLILIK DÜŞÜM AŇLADYŞLARY (KATEGORIÝALARY)

- §92. Atlaryň san aňladyşy (kategoriýasy).

- §93. Atlaryň degişlilik aňladyşy (kategoriýasy)
- §94. Degişlilik goşulmalaryny kabul eden sözleriň dürs ýazuwy.
- §95. Atlaryň düşümde üýtgeýşi.
- §96. Düşümleriň esasy manylary.
- §97. Düşümleriň mynasybetligi.
- §98. Atlaşan sypatlar we ortak işlikler.

SYPATLAR

- §99. Sypatlar barada umumy maglumat.
- §100. Sypatlaryň ýasalýşlary.

SYPAT DEREJELERI

- §101. Sypat derejeleriniň toparlara bölünilişi barada umumy maglumat.
- §102. Sypatlaryň deňeşdirme derejeleri
- §103. Deňeşdirme derejeleriniň ýasalýşy
- §104. Artyklyk derejesiniň ýasalýşy.
- §105. Sypatyň bahalandyрма derejesi.
- §106. Sypatlaryň many toparlary.
- §107. Sypatlaryň stilistik özboluşlylygy we ulanylyş aýratynlyklary.

SANLAR

- §108. Sanlar barada umumy maglumat.
- §109. Düzümi boýunça sanlaryň toparlara bölünilişi. Sada, goşma we tirkeş sanlar
- §110. Sanlaryň many hem gramatik taýdan toparlara bölünilişi
- §111. Tertip sanlar
- §112. Bitin mukdar sanlar.
- §113. Bölek sanlar.
- §114. Topar sanlar
- §115. Çen – takmyn sanlar
- §116 Sanlaryň stilistik özboluşlylygy we ulanylyş aýratynlyklary.

ÇALYŞMALAR

- §117. Çalyşmalar barada umumy maglumat.
- §118. Çalyşmalaryň toparlara bölünilişi.
- §119. At çalyşmalary.
- §120. Görkezme çalyşmalary
- §121. Görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýşi.

- § 122. Görkezme çalyşmalarynyň ýazuw düzgüni.
- § 123. Gaýdym çalyşmasy
- § 124. Sorag çalyşmalary.
- § 125. Sorag çalyşmalarynyň ulanylyşy.
- § 126. Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi
- § 127. Nämälim çalyşmalar
- § 128. Jemleýji çalyşmalar.
- § 129. Iňkärlik çalyşmalary
- § 130. Çalyşmalaryň stilistik özboluşlylygygy we olaryň ulanylyş aýratynlyklary.

IŞLIKLER

- § 131. Işlikleriň manylary, morfologik alamatlary we sintaktik hyzmatlary.
- § 132. Geçirýan we geçirmeýän işlikler.

IŞLIK DEREJELERI

- § 133. Işlik derejeleriniň toparlara bölünişi.
- § 134. Işlik derejeleriniň ýazuw düzgüni.

IŞLIKLERIŇ ÝASALYŞLARY

- § 135. Işlikleriň ýasalyşlary barada umumy maglumat.
- § 136. Işlikleriň isimlerden ýasalyşy.
- § 137. Işlikleriň işliklerden ýasalyşy.

IŞLIK ŞEKILLERI

- § 138. Işligiň zaman şekilleri
- § 139. Häzirki zaman işligi
- § 140. Geljek zaman işligi
- § 141. Öten zaman işligi

IŞLIGIŇ ZAMANY NÄBELLI ŞEKILLERI.

- § 142. Işligiň şert şekili
- § 143. Işligiň isleg şekili.
- § 144. Işligiň arzuw şekili
- § 145. Işligiň buýruk şekili.
- § 146. Işligiň buýruk şekiliniň ýazuw düzgüni.

- § 147. İşligiň hökmanlyk şekili
- § 148. İşligiň hyýallama şekili
- § 149. Goşma işlikler
- § 150. İş atlary.
- § 151. Kem işlikler.
- § 152. Ortak işlikler.
- § 152.1. Öten zaman ortak işligi.
- § 152.2. Häzirki zaman ortak işligi.
- § 152.3. Geljek zaman ortak işligi.
- § 152.4. Ortak işlikleriň atlaşyşy.
- § 153. Hal işlik.
- § 154. Ortak işlikleriň we hal işlikleriň stilistik özboluşlyklary hem-de aýratynlyklary.

HALLAR

- §155.1. Hallaryň manylary. Hallaryň sözleşdäki hyzmaty.
- §155.2. Aňladýan manylary boýunça hallaryň toparlara bölünişi.
- §156. Hallaryň ýasalyşy.
- §157. Hal derejeleri.

BAGLAÝJYLAR

- §158. Baglaýjylar barada umumy düşünje.
- §159. Düzmeli baglaýjylar
- §160. Eýerjeňli baglaýjylar
- §161. Baglaýjylaryň stilistik özboluşlylygy.
- §162. Sözsoňy kömekçiler
- §163. Sözsoňy kömekçileriň stilistik özboluşlyklary we ulanylyş aýratynlyklary.

OWNUK BÖLEKLER

- § 164. Ownuk bölekler barada düşünje. Ownuk bölekleriň görnüşleri.
- § 165. Ownuk bölekleriň manylary we ulanylyşlary
- § 166. Ownuk bölekleriň ýazuw düzgüni
- § 167. Ownuk bölekleriň stilistik özboluşlyklary we ulanylyş aýratynlyklary

MODAL SÖZLER

- § 168. Modal sözler barada düşünje. Modal sözleriň görnüşleri.

ÜMLÜKLER

§ 169. Ümlükler

§ 170. Ümlükleriň stilistik özboşlyklary we ulanylyş aýratynlyklary.

§ 171. Ses we şekil (obraz) aňladýan sözler